

EKONOMSKA TEORIJA U PERIODU 1958-2018.

Urednici

BOŽO DRAŠKOVIĆ • JELENA MINOVIĆ • AIDA HANIĆ

COGNOSCERE EST MUTARE

INSTITUT EKONOMSKIH NAUKA

EKONOMSKA TEORIJA U PERIODU 1958-2018.

Urednici

Božo Drašković

Jelena Minović

Aida Hanić

Beograd, 2018

Izdavač:

Institut ekonomskih nauka

Zmaj Jovina 12, Beograd

Tel. (011) 2622-357, 2623-055

Faks: (011) 2181-471

www.ien.bg.ac.rs

office@ien.bg.ac.rs

Za izdavača:

Dr Jovan Zubović, direktor

Recenzenti:

Prof. dr Branko Vasiljević

Prof. dr Zvonko Brnjas

Prof. dr Mališa Đukić

Štampa:

DonatGraf, Beograd

Kompjuterska obrada:

Zorica Božić

Tiraž:

200 primeraka

ISBN: 978-86-89465-46-4

© Institut ekonomskih nauka 2018. Sva prava zadržana. Bez pismene saglasnosti izdavača nije dozvoljen nijedan oblik reprodukcije, kopiranja ili prenošenja kako celine, tako i posebnih delova ove publikacije.

PREDGOVOR

Povodom obeležavanja šezdeset godina od osnivanja i rada Instituta ekonomskih nauka, održana je naučna konferencija. U okviru od tri tematske oblasti konferencije, jedna od njih posvećena je pitanjima *Ekonomске teorije u periodu 1958-2018. godina*.

Monografija koja se nalazi pred čitaocima, obuhvata radove svrstane u 21 temu u okviru dva dela. U prvom delu se nalazi jedanaest priloga, a u drugom deset priloga. Tematski okvir prezentiranih radova se kreće u opsegu, od teorijskih aspekata promena i uticaja dominantnih ekonomskih pravaca koji su obeležili drugu polovinu XX veka, do pogleda vezanih za kraj XX i prve decenije XXI veka. Uticaj dominantnih teorijskih koncepata imao je refleksije na kreiranje i vođenje ekonomskih politika u navedenom periodu. Generalno, čitav period kada se radi o ambijentu u kome je nastao, rastao i razvijao se Institut ekonomskih nauka, obeležen je turbulentnim promenama. Promene su se kretale od dominacije ekonomske teorije kenzijanizma i teorije socijalizma sa njegovom podvarijantom samoupravnim ekonomskim sistemom, do radikalnog zaokreta i oslanjanja na teoriju i ekonomsku politiku neoliberalizma.

Na prostorima prethodne Jugoslavije, a samim tim i Srbije, model socijalističkog samoupravnog sistema dominira sve do poslednje dve dekade dvadesetog veka. Nakon toga sa ispoljavanjem ekonomske i društvene krize došlo se do, može se reći kopernikanskog zaokreta ka neoliberalnom teorijskom i praktično politekonomskom konceptu kreiranja i sprovođenja ekonomske politike. Politička ekonomija samoupravnog socijalizma delimično korespondira sa nekim od ključnih premisa kenzijske ekonomske teorije. Nasuprot tome, prevladavanje uticaja čikaške škole neoliberalnog, „tržišnog fundamentalizma“ nije ostavio ni najmanje prostora za srednja rešenja, kakav je bio koncept i praksa samoupravnog ekonomskog i političkog modela.

Teme kojima se po sadržajima bavi ova knjiga, kreću se od nekih od fundamentalnih pitanja ekonomske teorije, istorijskih aspekata ekonomije socijalizma, preko interpretacija teorije i prakse tranzicije iz socijalizma u kapitalizam, do interpretacija ključnih polazišta neoliberalne ekonomske teorije i na njoj zasnovane prakse

Ekonomska teorija u periodu 1958-2018.

ekonomske politike. Knjiga sadrži i priloge koji obrađuju pojedina od konkretnih pitanja i analizu podataka vezanih za istorijski ekonomsko statistički horizont minulih šest decenija.

Radovi prezentirani u ovoj knjizi snažno ukazuju na teorijsku, empirijsku i ekonomsko-političku povezanost istraživanja sa savremenim tokovima ekonomske misli i ekonomske politike u svetu i kod nas.

Dugujemo zahvalnost autorima, recenzentima, članovima programskog i organizacionog odbora na doprinosu da ova *knjiga* ispuni naš zajednički cilj – objavljivanje visoko kvalitetnih naučnih rezultata. Nadamo se da će pojedine ideje iznete u ovoj knjizi predstavljati podstrek za dalja istraživanja u cilju razvoja ekonomske teorije, i unapređenju javnih politika iz oblasti ekonomije.

Monografija predstavlja i deo realizacije projekta 47009 Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Urednici

SADRŽAJ

PREDGOVOR	3
DEO I	
EKONOMIJA SOCIJALIZMA I TRANZICIJA	9
MOGUĆNOSTI I GRANICE ANALIZE VREDNOSTI, CENA I RASPODELE “KLASIČNE TRADICIJE”	11
Boban Stojanović	
ISTORIJSKO NASLEĐE I INSTITUCIONALNE PROMENE U ZEMLJAMA CENTRALNE I ISTOČNE EVROPE - PERSPEKTIVA <i>DUGOG TRAJANJA</i>	33
Nataša Golubović, Marija Džunić	
ZAMKE I PROTIVUREČNOSTI EKONOMIJE SOCIJALIZMA	56
Nastasja Stašević	
KOORDINACIJA ILI DOMINACIJA? ODNOS POLITIČKE VLASTI PREMA EKONOMSKIM POSTAVKAMA I STRUČNJACIMA U PRIVREDNOJ ISTORIJI SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE	68
Saša Ilić, Sonja Jerković	
POVEZANOST INFLACIJE, NEZAPOSLENOSTI I EKONOMSKOG RASTA- EMPIRIJSKA ANALIZA NA PRIMERU ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE	88
Nemanja Lojanica, Saša Obradović	
DRUŠTVENI PROIZVOD I EFIKASNOST INVESTICIJA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI: 1947-1987	106
Jelena Minović, Vesna Aleksić	
IMPLIKACIJE NEOLIBERALNE EKONOMSKE DOKTRINE ZA PRIVREDNU I DRUŠTVENU STVARNOST	124
Vlastimir Leković	
TRANZICIONI PREOKRET – OD NETRŽIŠNE KA TRŽIŠNOJ PRIVREDI	142
Petar Veselinović	

(I)RACIONALNOST EKONOMISTA U PROUČAVANJU TRANZICIJE: INSTRUMENTALNA STUDIJA SLUČAJA	185
Slavica Manić	
MAKROEKONOMSKA TEORIJA I POLITIKA: SRBIJA IZMEĐU STABILIZACIJE, RASTA I REFORMI	204
Petar Đukić	
NOVI KONSENZUS U MAKROEKONOMIJI I NJEGOVE IMPLIKACIJE ZA TRANZICIONE PRIVREDE	234
Vladimir Mihajlović	
PREOKRET OD KAPITALIZMA KA SOCIJALIZMU I OD SOCIJALIZMA U KAPITALIZAM	254
Božo Drašković, Ismail Musabegović	
DEO II	
POSEBNA PITANJA EKONOMIJE.....	289
OPTIMALNO PRIVREĐIVANJE - EKONOMIJA BUDUĆNOSTI.....	291
Zdravko Bijelić, Biljana Milanović	
GROWTH OF MONTENEGRIN ECONOMY: 1990 – 2016.....	314
Milenko Popović	
RAZVOJ EKONOMSKE MISLI U CRNOJ GORI	350
Jadranka Kaluđerović, Vojin Golubović	
JEVREJSKA EKONOMSKA MISAO	364
Milika Mirković	
POUZDANOST PROGNOZA NA TRŽIŠTIMA RADA SA VISOKOM NEZAPOSLENOŠĆU	378
Kosovka Ognjenović	
DRUŠTVENI UTJECAJ CENTRALNO PLANIRANE EKONOMIJE U SOCIJALISTIČKOJ HRVATSKOJ – PRIMJER VUKOVARA.....	397
Sandra Cvikić, Ivana Žebec Šilj	
MULTIDIMENZIONALNA ANALIZA SIROMAŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI U XXI STOLJEĆA	426
Adela Delalić, Jasmina Osmanović	

Sadržaj

NOVA SOCIJALNA EKONOMIJA I DRUŠTVENO BLAGOSTANJE	437
Brankica Todorović	
KOOPERACIJA – MREŽA PREDUZEĆA UKLJUČENIH U PROIZVODNJU AUTOMOBILA FABRIKE “CRVENA ZASTAVA” U KRAGUJEVCU	457
Ranka Gašić	

D E O I

**EKONOMIJA SOCIJALIZMA I
TRANZICIJA**

MOGUĆNOSTI I GRANICE ANALIZE VREDNOSTI, CENA I RASPODELE “KLASIČNE TRADICIJE”

Boban Stojanović¹

Apstrakt

Teorija vrednosti tradicionalno spada u "tvrdog jezgra" ekonomske nauke. Dosadašnji razvoj ekonomskih ideja je pokazao da ne postoji jedinstveni pristup proučavanju ovih problema. Vezivanje analize cena za određenu teoriju vrednosti prisutno je od Smita do Srafinog analitičkog doprinosa (neorikardijanstvo). Krajnji cilj analize vrednosti, cena i raspodele je pružanje adekvatnih analitičkih oruđa relevantnih za istraživanja međusobnih veza između najamnine, profitne stope i ravnotežnih cena. Koncept vrednosti pri tome ima ključnu ulogu. Nasuprot subjektivističkim teorijama, vrednost robe može alternativno da se posmatra u okviru klasične tradicije (objektivistički pristup). Modeli proizvodnje formirani na bazi neorikardijanske teorije mogu precizno da odraze problem odnosa vrednosti i cena, kao i da kroz teoriju raspodele pruže alternative neoklasičnoj ortodoksiji. U korišćenju neorikardijanske analize može se ostaviti i prostor za uticaj društveno ekonomskih tokova i institucionalnih činioaca. U domaćoj naučnoj i stručnoj javnosti je u proteklih 60 godina vođena plodna rasprava o mogućnostima i ograničenjima analize vrednosti, cena i raspodele u okviru tzv. klasične tradicije. Cilj rada je da se sa vremenske distance ocene efekti te rasprave, kao i da se ukaže na postojeći deficit takvih teorijskih elaboracija

Ključne reči: vrednost, ravnotežne cene, raspodela, profit, najamnina, neorikardijanstvo.

¹ Prof. dr Boban Stojanović, redovni profesor, Ekonomski fakultet, Niš, e-mail: stojanovic@ni.ac.rs

UVOD

Analitički modeli linearne teorije proizvodnje pokazali su da se u uslovima kapitalističke robne privrede do ravnotežnih cena i profitne stope može doći ukoliko su poznati tehnički uslovi proizvodnje (norme utrošaka faktora proizvodnje) i realna najamnina. Cene proizvodnje su se u tim modelima javljaju kao relativne veličine. Uvođenjem dodatne pretpostavke o standardnom dobru, apsolutne cene proizvodnje su jednoznačno određene i pri tome tačno izmerene u ekvivalentnim jedinicama rada. Rešenja dobijena ovakvim postupkom odlikuju se logičkom čvrstinom i preciznošću. U radu će se primeniti komparativna analiza doprinosa neoklasične i alternativne neortodoksne teorije vrednosti i cena inspirisane Srafinim doprinosom oživljavanju klasične tradicije ili načina mišljenja. Modeli formulisani u okviru neorikardijanstva su apstraktni, ali zbog svoje logičnosti i konzistentnosti sadrže značajnu teorijsku relevantnost.

Modeli proizvodnje formirani na bazi neorikardijanske teorije mogu precizno da odraze problem odnosa vrednosti i cena, kao i da kroz teoriju raspodele pruže alternative neoklasičnoj ortodoksiji. U korišćenju neorikardijanske analize može se ostaviti i prostor za uticaj društveno ekonomskih tokova i institucionalnih činioaca. Zavisno od institucionalnog okvira, prisvajanje viška može različito da se posmatra. U izdiferenciranom društvu njega prisvaja klasa u čijem su vlasništvu sredstva za proizvodnju.

U analizi vrednosti i cena treba koristiti analitičko-tehnički instrumentarijum za dogradnju kvantitativne i kvalitativne analize kapitalističkog načina proizvodnje. Bez nužnog napuštanja koncepta vrednosti, uz promenu tehnike analize potrebno je dalje sagledavati složenije privredne strukture koju karakterišu problemi vezane proizvodnje, izbora tehnike, složenog rada i fiksnog kapitala. Ukoliko ne želimo da "klasična tradicija" bude inferiorna u pogledu mogućnosti teorije vrednosti i cena, javlja kao imperativ njeno osavremenjavanje i konstruktivan razvoj u novom pravcu.

OPŠTI MODEL PROIZVODNJE

Analiza problema vrednosti i cena mora se zasnivati na određenim tehničkim osnovama proizvodnje. Posmatra se privreda koja se sastoji od n sektora. Svaki sektor proizvodi samo jednu vrstu outputa, tako da ne postoji problem vezane proizvodnje. U svakoj grani postoje određeni odnosi između inputa i outputa. Kao inputi koriste se sredstva za proizvodnju i rad. Rad je homogena veličina, tako da

ne postoji problem svođenja složenog rada na prosti rad. Pretpostavlja se i da svaka grana koristi samo jednu proizvodnu tehniku. Tehnika privrede određena je tehničkim i radnim koeficijentima (\mathbf{A}, \mathbf{a}), pri čemu je \mathbf{A} matrica tehničkih koeficijenata i \mathbf{a} red vektor radnih koeficijenata:

$$\mathbf{A} = (a_{ij}), a_{ij} = \frac{q_{ij}}{Q_j}; (i, j = 1, 2, \dots, n) \quad (1)$$

$$a_j = \frac{L_j}{Q_j} \quad ; (j = 1, 2, \dots, n) \quad (2)$$

gde je \mathbf{A} kvadratna, semipozitivna matrica sa elementima a_{ij} koji označavaju količine upotrebljenog proizvoda i -tog sektora da bi se proizvela jedinica proizvoda sektora j , Q_j output sektora j , a q_{ij} deo outputa sektora i koji se kao input koristi u sektoru j , a_j rad koji se utroši po jedinici proizvodnje j -tog sektora. Tehnika (\mathbf{A}, \mathbf{a}) se može "proširiti" uvođenjem jedinične korpe društveno-istorijski određenog potrebnog proizvoda $\mathbf{b} = (b_i)$. Veličina b_i predstavlja količinu dobara koju u jedinici vremena utroši "prosečan" proizvođač. Ako se vektor \mathbf{b} pomnoži vektorom \mathbf{a} dobijamo matricu $\mathbf{B} = \mathbf{b}\mathbf{a}$ koju čine elementi b_{ij} . Svaki element označava količinu i -tog dobra koju u jedinici vremena potroši a_j radnika pri proizvodnji jedinice outputa i . Matrica $\mathbf{M} = \mathbf{A} + \mathbf{B}$ određuje tada proširenu tehniku ($\mathbf{A}, \mathbf{a}, \mathbf{b}$). Ta tehnika je produktivna ako na kraju procesa proizvodnje postoji višak proizvoda.

Godišnja proizvodnja svakog sektora se može uzeti za jedinicu mere sektorskog outputa (\mathbf{x} je jedinični vektor), tako da će matricom \mathbf{A} biti predstavljena ukupno utrošena sredstva za proizvodnju, a vektorom \mathbf{a} ukupni utrošci rada. Ukupna količina rada u sistemu će biti:

$$L_0 = \mathbf{a} \mathbf{q} \quad (3)$$

Za našu analizu je značajno da sve proizvodne grane budu povezane u smislu da su sve robe u sistemu bazične (svaka roba direktno ili indirektno učestvuje u proizvodnji drugih roba). Matrica \mathbf{M} tada zadovoljava uslov nerastavljivosti. To znači da se ne može dovesti u blok-triangularnu formu:

$$\mathbf{M} = \begin{vmatrix} \mathbf{M}_{11} & \mathbf{M}_{12} \\ \mathbf{0} & \mathbf{M}_{22} \end{vmatrix} \quad (4)$$

gde je \mathbf{M}_{11} kvadratna i nerastavljiva submatrica, a \mathbf{M}_{22} takođe kvadratna matrica ne nužno istog reda kao prethodna. One nije nužno ni nerastavljiva, ali ako jeste onda je neophodno da, zbog formiranja jedinstvene profitne stope, njen dominantni karakterističan koren bude manji od odgovarajućeg korena submatrice \mathbf{M}_{11} . Uslov je takođe da submatrica \mathbf{M}_{12} mora imati bar jedan pozitivan element da bi delovi sistema bili tehnološki povezani (v. Šuvaković, 1983, str. 415). Uz pretpostavku da je obrt kapitala u svim sektorima jednak jedinici, iz analize se eliminišu i konsekvence razlika u veličini obrta kapitala na formiranje cena. Takođe se pretpostavlja da postoji samo optičajni kapital. Pri tome se svi činoci ulažu na početku perioda proizvodnje, a celokupni output se dobija na kraju tog perioda.

ODNOS VREDNOSNOG I CENOVNOG SISTEMA

Model radne vrednosti

Prema klasičnoj političkoj ekonomiji i Marks-u, robna vrednost se poistovećuje sa ljudskim radom sadržanim u robi. Može se govoriti o konkretnom i apstraktnom radu, čime se pravi distinkcija između materijalno-tehničkog aspekta proizvodnje i njenog društvenog oblika. Apstraktni rad se javlja sa kvalitativne strane kao "društveni oblik rada" a sa kvantitativne strane kao društveno potreban rad. Pri tome, veličina vrednosti biva determinisana količinom (apstraktnog) ljudskog rada sadržanog u robi. Apstraktan rad pruža mogućnost upoređivanja heterogenih upotrebni vrednosti jer je za svaku robu kvalitativno identičan i kvantitativno uporediv.

Ne ulazeći u detalje polemike oko definisanja društveno potrebnog rada, radnu vrednost ćemo izraziti zbirom količina minulog rada (vrednosti utrošenih sredstava za proizvodnju) i rada koji je neposredno uloženi u proizvodnju roba (novododata vrednost tekućim radom).² U j -tom sektoru ukupna radna vrednost je određena relacijom:

² Primenjujući strože kriterijume određivanja veličine radne vrednosti, ne možemo biti zadovoljni tvrdnjom de je vrednost određena društveno potrebnim radom. Marks daje dve, a po nekim autorima i tri alternativne definicije tog pojma. Prema prvoj, to je količina apstraktnog rada koja je, uz prosečan stepen umešnosti i intenzivnosti, potrebna za pro-

$$h_j = \sum_{i=1}^n a_{ij} h_i + a_j, \quad (j = 1, 2, \dots, n) \quad (5)$$

gde, uz već usvojenu notaciju, h_j označava radnu vrednost robe u j -tom sektoru. Ako red-vektor radnih vrednosti obeležimo sa \mathbf{h} , dolazimo do sledeće matrične jednačine vrednosti:

$$\mathbf{h} = \mathbf{hA} + \mathbf{a} \quad (6)$$

Rešavanjem jednačine (6) dobijamo:³

$$\mathbf{h} = \mathbf{a} (\mathbf{I} - \mathbf{A})^{-1} \quad (7)$$

gde je \mathbf{I} jedinična matrica i gde je, zbog produktivnosti i nerastavljivosti, matrica $(\mathbf{I} - \mathbf{A})^{-1}$ pozitivna. Zbog toga je i \mathbf{h} pozitivan vektor. Inače, matrica $(\mathbf{I} - \mathbf{A})^{-1}$ se može izraziti kao suma potencija matrice međusektorskih tokova (matrice \mathbf{A}):⁴

$$(\mathbf{I} - \mathbf{A})^{-1} = \mathbf{I} + \mathbf{A} + \mathbf{A}^2 + \mathbf{A}^3 + \dots + \mathbf{A}^t + \dots \quad (8)$$

Zamenom ove relacije u jednačini (7) dobijamo:

$$\mathbf{h} = \mathbf{a} + \mathbf{aA} + \mathbf{aA}^2 + \dots + \mathbf{aA}^3 + \dots \quad (9)$$

Poslednja relacija govori o tome da se radna vrednost može predstaviti kao zbir živog rada, minulog rada opredmećenog u sredstvima za proizvodnju koja se neposredno troše u datom procesu, minulog rada materijalizovanog u sredstvima za proizvodnju kojima su proizvedena sredstva "prisutna" u datom procesu i tako redom.

izvodnju roba (Marks, 1979, str. 44). Društveno potrebno radno vreme prema drugoj definiciji odnosi se na ukupno radno vreme potrebno za proizvodnju one količine robe koja odgovara društvenoj potrebi (Marks, 1979, str 1391-2). Prva definicija se u izvesnom smislu razlikuje od "osnovne" Marksove definicije vrednosti kao "nagomilanog ljudskog rada". Razlike je Marks intuitivno zanemario, dok su Morišima i Srafa pokazali da one i ne postoje. Značajno je da se ovakvim tretiranjem radnih vrednosti pretpostavlja njihova aditivnost, što može da ima smisla samo u slučaju nepostojanja vezane proizvodnje (Steedman, 1977, str. 150-162.).

³ Videti, na primer, Lancaster (1972), pregl. 5 i str. 110-111.

⁴ Lancaster (1972), pregl.5.

Radna vrednost se često predstavlja kao unutrašnja determinanta tržišnih cena koje su spoljašne manifestacije odnosa u proizvodnji. Da bi mogla imati tu ulogu, radna vrednost mora biti određena nezavisno od tržišnih prilika. Kao što smo videli, taj Marksov cilj je ostvaren rešavanjem sistema jednačina (6).

Poznato je da su Smit i Marks smatrali da su vrednosti ravnotežne cene u sistemu proste robne privrede. Taj pretkapitalistički stadijum razvoja robne proizvodnje karakteriše postojanje samostalnih sitnih robnih proizvođača koji organizuju proizvodnju sa svojim sredstvima za proizvodnju i bez tuđe radne snage. Realizacijom robe na tržištu oni dobijaju novčani ekvivalent za utrošena sredstva i uloženi (sopstveni) rad. Učešće vrednosti sredstava za proizvodnju u ukupnoj vrednosti proizvoda je veoma malo. Zbog kratkog perioda obrta ne postoji ni značajno učešće varijabilnog kapitala u ukupnoj vrednosti. Poslednje dve karakteristike ukazuju na to da u modelu nema zahvatanja iz vrednosti neto proizvoda na ime postojanog i varijabilnog kapitala, već se raspodela dohotka vrši samo na bazi utrošenog rada. Pod uticajem odnosa ponude i tražnje dolazi do ujednačavanja dohotka po jedinici rada.

Imajući u vidu karakteristike proste robne proizvodnje, ravnotežnu cenu u j -tom sektoru (c_j) predstavljamo kao:

$$c_j = \sum_{i=1}^n a_{ij}c_i + w^v a_j, (j = 1, 2, \dots, n) \quad (10)$$

ili, za celu privredu:

$$\mathbf{c} = \mathbf{cA} + w^v \mathbf{a} \quad (11)$$

gde je w^v dohodak po jedinici rada.

Iz (11) se može dobiti relacija:

$$\mathbf{c} = w^v \mathbf{a}(\mathbf{I} - \mathbf{A})^{-1} = w^v \mathbf{h} \quad (12)$$

iz koje vidimo da su cene proporcionalne radnim vrednostima, uz faktor proporcionalnosti w^v . Iz poslednje jednačine se takođe vidi da su cene u sistemu određene kao relativne veličine. Normiranjem ih možemo izraziti kao apsolutne veličine. Ukoliko, na primer, dohodak po jedinici rada smatramo jedinicom mere

($w^v = 1$), dobijamo relaciju koja govori o jednakosti ravnotežne cene proste robne privrede i utrošenog rada ($\mathbf{c} = \mathbf{h}$).

Model cene proizvodnje

Analiza modela "pojavnog sveta" kapitalističkog načina proizvodnje ima iste ciljeve kao i analiza prethodno obređenih modela. Polazeći od karakteristika modela cena proizvodnje, treba formirati ravnotežne cene kapitalističke privrede i utvrditi njihov odnos prema utrošenom i kupljenom radu, dakle, izmeriti ih količinama tih radova.

U razvijenom kapitalizmu u kome postoji sektorska mobilnost kapitala, osnova raspodele nije više niti rad niti samo varijabilni kapital, već se udeo kapitalista u raspodeli neto proizvoda određuje na bazi ukupno uloženog (postojanog i promenljivog) kapitala. Ravnotežne cene takve privrede se, polazeći od klasične tradicije, najčešće nazivaju **cene proizvodnje**. Za razliku od modela viška vrednosti, u modelu cene proizvodnje postoji jedinstvena profitna stopa formirana pomenutim procesom seljenja kapitala između sektora sa različitim organskim sastavom kapitala.

U strukturi cene proizvodnje se nalazi, osim cene koštanja, i profit formiran na bazi prosečne profitne stope. Zbir utrošenog ukupnog kapitala obračunat po određenoj stopi profita r daje iznos profita. Cene proizvodnje svih sektora će biti predstavljene sistemom jednačina:

$$\mathbf{c} = (1 + r) (\mathbf{cA} + \mathbf{cba}) \quad (13)$$

ili, napisano na drugi način:

$$\mathbf{c} = (1+r) \mathbf{cM} \quad (14)$$

Netrivijalna i ekonomski smisljena rešenja, pozitivan red vektor cena proizvodnje i pozitivna stopa profita, mogu se dobiti primenom Perron-Frobeniusove teoreme, ukoliko je matrica \mathbf{M} nenegativna i nerastavljiva.⁵ Cene proizvodnje se dobijaju

⁵ Matrica \mathbf{M} koja zadovoljava jednačinu $\mathbf{pM} = k\mathbf{p}$, gde su \mathbf{p} i k respektivno red vektor i skalar, ima samo jedan karakterističan koren k i njemu odgovarajući karakterističan vektor \mathbf{p} koji zadovoljavaju sledeće uslove:

- k je pozitivan, prost koren,
- njegova vrednost je veća od vrednosti bilo kog drugog karakterističnog korena,

kao levi karakterističan vektor te matrice. On odgovara najvećoj pozitivnoj vrednosti karakterističnog korena

$$k = \frac{1}{1+r} \quad (15)$$

Cene proizvodnje trajno odstupaju od radnih vrednosti. Da bismo to pokazali pođimo od relacije:

$$\mathbf{c} = \mathbf{cA} (1+r) + \mathbf{cba} (1+r) \quad (16)$$

Da bismo dobili pogodnu formu za komparaciju cenovnih i vrednosnih veličina, prebacimo sabirak $\mathbf{cA} (1+r)$ na levu stranu gornjeg izraza i pomnožimo s desna pozitivnom inverznom matricom $[\mathbf{I} - \mathbf{A} (1+r)]^{-1}$. Na taj način dobijamo izraz:

$$\mathbf{c} = \mathbf{cba} (1+r) [\mathbf{I} - \mathbf{A} (1+r)]^{-1} \quad (17)$$

Odstupanja postoje sve dok je profitna stopa pozitivna, odnosno dok je neto produkt veći od proizvoda potrebnog za reprodukciju radne snage. U slučaju kada je profitna stopa jednaka nuli, što znači da nema eksploatacije, dobijamo relaciju:

$$\mathbf{c} = \mathbf{cba} (\mathbf{I} - \mathbf{A})^{-1} \quad (18)$$

iz koje vidimo da su cene proizvodnje proporcionalne radnim vrednostima. Cene proizvodnje su na bazi (13) određene kao relativne veličine. Neki njihovi apsolutni izrazi mogu se dobiti kad jednu (bili koju) robu uzmemo za jedinicu mere.

Uže i šire značenje transformacionog problema

Široka rasprava inspirisana odnosom radnih vrednosti i cena proizvodnje (takozvanim transformacionim problemom) pruža čitav niz alternativa originalnom postupku. U sklopu te rasprave često se težilo svođenju transformacionog problema na tehnički problem. Rešenja koja su nuđena u tim diskusijama uglav-

-
- \mathbf{p} je striktno pozitivan vektor. Ako postoji drugi nenegativni karakteristični koren, njemu odgovarajući karakterističan vektor ne može biti nenegativan.

Ovo su samo najvažniji stavovi iz teoreme. Detaljnije videti, na primer, Lancaster (1972, dopune 5 i 7).

nom su težila pronalaženju alternativnih numeričkih primera, kao i prilagođavanju postojećih Marksovih kako bi se otklonili nedostaci originalnog proračuna.

Ipak, bilo koji prilog o transformacionom problemu ne može se jednostrano posmatrati. Kako se radi o kompleksnom problemu, to razmatranja nisu mogla da se zaustave samo na matematičkoj formulaciji. Ona su obuhvatala pitanja i odgovore koji su prevazilazili mogućnosti aritmetičkih ilustracija. Prema Miku, većina interpretacija obuhvataju kako **uže**, tako i **šire** značenje problema pretvaranja radnih vrednosti u cene proizvodnje.

Pod užim značenjem transformacionog problema podrazumevamo algoritam pretvaranja vrednosti u cenu proizvodnje. Iako je sam problem veoma složen, algoritam kojim se on rešava nije naročito komplikovan.⁶ Osim algebre, u potpunom rešavanju problema treba primeniti i druga znanja iz matematike, ali i mnoga analitička sredstva ekonomske nauke, kao na primer input-output analizu, modele Srafe (1960), Fon Nojmana (1945-6) i dr. Imajući u vidu celokupnu literaturu o transformacionom problemu, Mik eventualnu "trivijalnost" rešavanja nikako ne shvata kao jednostavnost i pored toga što se, sa aspekta matematike, nude rešenja za koja je potrebno elementarno znanje iz matematike. "Trivijalnost" se pre svega odnosi na samu mogućnost rešavanja problema. Daleko je manja trivijalnost kad moguće rešenje "podrazumeva u teoriji vrednosti i raspodele odustajanje od uobičajenih tumačenja Marksa, ili, pak, njegovo značajno pomicanje u jednom novom pravcu".⁷ Zbog toga se pri analizi alternativnih postupaka svojevremeno postavljalo značajno pitanje (in)kompatibilnosti sa Marksovom teorijom vrednosti, tj. o tome u kojoj je meri ponuđeno rešenje značilo "raskid" sa marksističkom teorijom vrednosti i cena. Ukoliko su osnovne premise te teorije sačuvane to "skretanje" moglo bi da znači i njen stvaralčki razvoj. Da je marksistička nauka stvarno bila antidogmatska, mnogo bi bitnije bilo koliko je određena analiza odgovarajuća nego koliko je "prihvatljiva".

U vezi sa različitim aspektima šireg razmatranja problema transformacije pažnju privlači odnos istorijske i logičke komponente metode primenjene u postupku pretvaranja radnih vrednosti u cene proizvodnje. Ovu metodu treba sagledavati u sklopu opšte ekonomske metode marksističke političke ekonomije. Pri tome je osnovno pitanje da li je, i ako jeste u kojoj je meri transformacionom problemu

⁶ Ima čak mišljenja da se radi o sasvim jednostavnom postupku. Videti, na primer, Robinson, Eatwall (1981), str. 49-50.

⁷ Mik (1981), str. 222. (pogovor M. Labusa).

imanentna "istorijska dimenzija" kako kaže Mik. U vezi sa tim možemo izdvojiti tri pristupa.⁸

Radne vrednosti se, naime, mogu smatrati *teorijskim priusom* cena proizvodnje ili, kako pristalice ovakvog pristupa (Schmidt, Peter, Rubin, Morishima) često kažu, "logičkim pomagalima" u analizi cena.

Prema drugom shvatanju radne vrednosti su *istorijski prius* cena proizvodnje, kategorije koje su "vremenski locirane" za "epohu vrednosti". Istorijska transformacija "epohe vrednosti" u "epohu cena" prati i transformacija ravnotežnih cena, dakle jedan istorijski realan proces smešten u tačno naznačene istorijske okvire.

Ronald Mik daje izbilansirano shvatanje koje uvažava argumente oba navedena pristupa. Ukoliko uopšte može da se govori o dominaciji istorijskog ili logičkog u analizi vrednosti i cena, onda po Miku prednost treba dati logičkom. Ipak, istorijska komponenta mora biti prisutna u analizi dugotrajnog i složenog istorijskog procesa koji u sebi nosi transformaciju kategorija kapitalističkog načina proizvodnje. Ovakvom analizom se ne iziskuje "neki apstraktni opis pretkapitalističkog perioda iz kojeg bi se mogao genetički izvesti razvijeni kapitalizam već teorijsko sredstvo koje će ... omogućiti da prozre dubinu kapitalističkih ekonomskih odnosa".⁹

Za ostvarenje takvog cilja nije potrebna apstraktna deskripcija pretkapitalističke stvarnosti, već analitička sredstva koja će podrazumevati određeni proces nastanka i razvoja "površinskih" kategorija kapitalizma. Zbog toga i Mik u analizi odnosa vrednosnog i cenovnog sistema sukcesivno obrađuje modele vrednosti, viška vrednosti i cene proizvodnje. Sledeći Marksa, cene i profit ne možemo posmatrati nezavisno od pomenutog procesa. Da li će se vrednosti smatrati logičkim ili istorijskim ili logičko-istorijskim *priusom* cena proizvodnje u krajnjoj liniji je manje važnije od toga mogu li se analizom transformacije otkriti temelji na kojima počivaju kapitalistički produkcionni odnosi.

Jedno od suštinskih pitanja iz šireg domena transformacionog problema je da li je uopšte bilo neophodno "putovanje" od radnih vrednosti do cena proizvodnje. Prema mnogim kritičarima, transformacija je neuspešan pokušaj povezivanja dva sistema. Marks je nekonzistentnom teorijom cene proizvodnje pokušao (prema

⁸ U novijoj ekonomskoj literaturi za ova pitanja je relevantna polemika između Meeka (1981) i Morishima, Catephoresa (1985).

⁹ Morishima, Catephores (1985), str. 164.

ovim kritikama neuspešno) da izvrši korekciju "nepremostivih" teškoća iz prvog toma *Kapitala*. Kontraargument ovim tvrdnjama nalazi se u Marksovom shvatanju cena ne kao direktnih produkata teorije vrednosti, već kao izraza modifikacijskog dejstva zakona vrednosti. Zbog nepostojanja neke direktnije veze, njemu je bio potreban postupak transformacije. Ipak, prema nekim neoklasičnim, ali i neorikardijanskim shvatanjima taj put je zaobilazan i mukotrpan. Teorija radne vrednosti nije misticizam, kako kaže Dž. Robinson, ali je pitanje koliko je ona neophodna u analizi ravnotežnih cena tržišne privrede.

FON NOJMANOV MODEL RAVNOTEŽNIH CENA

Fon Nojman je 1932. godine, objavio članak u kome problemu opšte privredne ravnoteže nije pristupio sa pozicija neoklasične teorije. Njegov model privredne ravnoteže nije privukao veći interes ekonomista iz dva razloga: prvo, zbog veoma složenog matematičkog aparata koji je koristio u njegovom rešavanju i drugo, zbog veoma apstraktnih premisa na kojima je počivao.

Međutim, ponovo otkriven, on je postao polazište pri tretiranju mnogih pitanja ekonomske teorije: apstraktni modeli konkurentske ravnoteže su se na njegovim osnovama dalje razvijali, postao je osnova za dezagregirano razmatranje kapitalnih dobara, ukazao je na vezu između proizvodnih koeficijenata i cena.¹⁰

Svoju primenu model je našao i u rešavanju problema transformacije radne vrednosti u cenu proizvodnje. Budući da polazi od posebno prilagođene privredne strukture, on je dobra osnova za potvrđivanje ispravnosti nastavka procesa transformacije radne vrednosti i van prve (Marksove) iteracije.

Fon Nojmanov model razlikuje se od modela opšte privredne ravnoteže L. Valrasa zato što: 1) na strukturu ravnoteže privrednog sistema ne gleda u jednoj tački u vremenu, već kao na ravnotežu kroz vreme; 2) zato što u tom modelu nema "izvornih" faktora proizvodnje kao kod Valrasa. "Proizvodnja je, prema tome, shvaćena kao savršeno kružni proces, bez mijenjanja bilo kakvih elemenata izvan samog proizvodnog procesa, u kojem se ista dobra, prema tome, pojavljuju i kao inputi i kao outputi".¹¹

¹⁰ Petrović (1979), str.3.

¹¹ Napoleoni (1981), str. 99.

Prema tome, Fon Nojman je privredni sistem sveo na skup proizvodnih procesa koji, u skladu s određenim tehnološkim zakonima, pretvaraju dobra nasleđena iz prošlosti u druga dobra. "Ti procesi moraju zadovoljavati dvije skupine uvjeta za ravnotežu. Prvi je da se u svakoj jedinici vremena svaki proizvodni proces mora izvoditi na takvoj razini da ukupni input svakog dobra koje se koristi kao faktor proizvodnje bude manji od ukupnog outputa istog dobra u prethodnoj jedinici vremena, ili njemu jednak; uz kvalifikaciju da ako je manji, cijena tog dobra je nula. Drugo, da bi se zadovoljio uvjet savršene ravnoteže, prihod (to jest, ukupna vrijednost svih proizvedenih dobara) od svakog procesa mora biti veći od njegovih troškova (to jest, od ukupne vrijednosti svih inputa) ili njemu jednak; uz ograničenje da ako je trošak veći od prihoda, proces se ne izvodi".¹²

Uvođenje vezanih proizvoda u model omogućilo je Fon Nojmanu da dato kapitalno dobro na početku i na kraju proizvodnog procesa tretira kao dva različita dobra, gde se ovo drugo pojavljuje kao rezultat proizvodnje, tj. kao jedan od proizvoda. Ovim je Fon Nojman izbegao problem amortizacije, tj. njene veličine i alokacije tokom vremena.

Različite periode proizvodnih procesa Fon Nojman je sveo na jedan zajednički. "Rešenje se sastoji u tome što se bira proizvoljni vremenski period (recimo godinu dana) pa se po njegovom isteku u obim proizvodnje svakog procesa svrstavaju gotovi proizvodi, preostala kapitalna dobra kao i sva dobra koja se u tom trenutku nalaze u procesu proizvodnje".¹³

Međutim, da bi model mogao da funkcioniše bez smetnji, Fon Nojman je pretpostavio još:

1. konstantne prinose sa proporcionalnim uvećanjem utrošaka;
2. neograničenu ponudu radne snage;
3. nadnicu koja je fiksirana na egzistencijalnom minimumu i
4. reinvestiranje celog profita.¹⁴

Na prethodnim premisama, Fon Nojman je pokušao da utvrdi postojanje ravnotežne putanje tokom vremena, tj. putanje koja objašnjava funkcionisanje kapitalističke privrede.

¹² Isto str. 99.

¹³ Petrović (1979), str. 4.

¹⁴ Isto, str. 5.

Ravnotežna putanja rasta se odnosi na stanje proporcionalnog rasta gde cene i profitna stopa ostaju nepromenjene tokom posmatranog vremena i gde svaki proizvodni proces raste po konstantnoj stopi. Budući da ima više proizvodnih procesa, maksimalna stopa proporcionalnog rasta biće određena stopom rasta najsporije rastućeg dobra. "Razmatranje tempa rasta u slučaju kada svaki proizvod ne raste po istoj stopi stvara probleme njegovog merenja. Tada, naime, ne možemo odrediti stopu rasta privrede a da pri tom ne koristimo neke cene. No, problemu je moguće prići na drugi način i definisati klasu maksimalnih putanja rasta, a da se pri tom izbegne problem vrednovanja. To su prvi učinili Dorfman, Samjuelson i Solou u prilogu iz 1958. Godine. Oni su te putanje nazvali efikasnim, a one se sada, po njima često označavaju i kao DOSSO putanja"¹⁵

Definicija efikasnih putanja govori da su one realnije od proporcionalnih putanja u objašnjenju najbržeg rasta. "One, naime, ne zanemaruju činjenicu da je struktura raspoloživih dobara u početku perioda data, ne ograničavaju se na proporcionalni rast i omogućavaju da se ostvari, na kraju perioda, bilo koja željena struktura. Sve je ovo isključeno kod razmatranja maksimalnog proporcionalnog rasta. On doduše prati efikasnu putanju u specijalnom slučaju kada početna struktura dobara odgovara strukturi Fon Nojmanove putanje i kada isto važi za željenu strukturu u završnom periodu. S toga maksimalni proporcionalni rast ukazuje samo na jednu od mogućih efikasnih putanja, "koja je uz to malo verovatna".¹⁶

To je bio jedan od osnovnih razloga što je Fon Nojmanov model privredne ravnoteže dugo vremena bio tretiran kao apstraktan i beznačajan sa stanovišta praktične primene. Međutim, istražujući osnovne karakteristike efikasnih putanja Dorfman, Samjuelson i Solou su došli do revolucionarnog zaključka. Naime, utvrdili su "da za dovoljno dugi period svaka efikasna putanja najvećim svojim delom prati putanju maksimalnog proporcionalnog rasta. Ovom teoremom, koja je nazvana *teoremom magistrale*, reafirmisan je Fon Nojman-ov pristup problemima rasta. Sada se njegova trajektorija ne pojavljuje samo kao vrlo specijalan slučaj efikasne putanje, već kao trajektorija kojoj sve ostale efikasne putanje teže, te je na dugi rok efikasno nju pratiti bez obzira na početne i završne uslove".¹⁷

Teorema o magistrali je pokazala da sve putanje koje maksimiraju rast najvećim delom perioda prate putanju maksimalnog proporcionalnog rasta. "Tako ova

¹⁵ Isto, str. 9.

¹⁶ Isto, str. 11.

¹⁷ Isto, str. 11.

putanja nije više samo jedna od mogućih, i to malo verovatnih putanja rasta, već putanja kojoj čitava klasa drugih teži. Ovim i odgovarajuće cene dobijaju normativno značenje, tj. putanje cene koje odgovaraju efikasnim putanjama najvećim delom perioda pratiće ravnotežne cene".¹⁸

STANDARDNI PROIZVODNI SISTEM I REŠENJE TRANSFORMACIJE VREDNOSTI U CENU

Jedno od zanimljivih pitanja teorijske ekonomije u proteklih šest decenija je veza Srafinog doprinosa sa klasičnom teorijom vrednosti, a uključujući i teoriju radne vrednosti. Klasična teorija vrednosti, iako ne u potpunosti celovita i koherentna, "ima tu prednost da višak objašnjava s obzirom na jasnu prepoznatljivu društvenu pojavu koju Marks eksplicitno zove eksploatacijom. Postojanje situacije u kojoj tekuća tehnologija omogućava da se proizvede više no što je potrebno da bi se zaposleni radnici održali na životu i dalje radili, uzima se kao historijska činjenica koja se ne istražuje".¹⁹

Klasična ekonomija je za polaznu tačku svoje analize uzela određenu društvenu stvarnost, a teorija vrednosti joj predstavlja vezu između ekonomskog sistema i te stvarnosti. Srafa za polaznu tačku svoje analize uzima materijalni svet roba i date tehnologije i jedan elemenat raspodele, što mu služi da objasni stvarnost. U širem smislu reči, najveća razlika između Srafe i marksističke ekonomske teorije je način na koji mere vrednost. "I jedna i druga strana izvode vrijednosti iz količine uloženog rada (Srafa to radi svođenjem na datirane količine rada). Marks postiže cilj koristeći u analizi "tri svijeta" (fizičkih predmeta, radnih vrijednosti i cijena proizvodnje), dok Srafa ima samo "dva svijeta" (fizičke predmete i cijene proizvodnje). Kod Sraffe se dakle ne pojavljuje problem transformacije".²⁰

Srafa najpre analizira uslove razmene u prostoj društvenoj reprodukciji, a zatim u stanju proširene reprodukcije. "S obzirom da privrede koje su u stanju proširene reprodukcije imaju višak fizičkih (roba) iznad ovih potrebnih za jednostavnu reprodukciju, Srafa u svojoj analizi može promatrati različite raspodjele tog viška između profita i nadnica. U Sraffinim privredama vladaju cijene proizvodnje pa Sraffu zanimaju kakve će posljedice promjena raspodjele viška za datu proizvodnju imati na relativne cijene roba i vrijednosti kapitala. No da bi mogao analizirati

¹⁸Isto, str. 147.

¹⁹Napoleoni (1981), str. 163.

²⁰Sraffa (1980), str. 139-140.

posljedice promjene u raspodjeli, Sraffa je morao riješiti mnoge poteškoće od kojih je najglavnija bila naći nepromjenljivu mjeru vrijednosti, što mu uspijeva otkrivanjem standardne robe koju je Rikardo do kraja života bezuspješno tražio".²¹

Prema tome, iz Sraffinog modela privrede rezultiraju dva klasična rezultata. Prvi se odnosi na zaključak da su u privredama *bez viška* proizvoda sve cene određene metodom proizvodnje koja se koristi. U privredama koje *imaju višak proizvoda*, Srafa dokazuje da su sve cene određene metodama proizvodnje i načinom na koji se višak raspodeljuje na profite i najamnine.

Što se tiče uticaja proizvedenih količina na ravnotežne cene, u okviru Sraffinog pristupa možemo razlikovati dve osnovne mogućnosti:

1. Rezultat proizvodnje je dat, pa je za svaku tehnologiju data i ulazna količina živog rada.
2. Pretpostavlja se da postoje konstantni prinosi, a uzima se da je ponuda radne snage beskonačno elastična na nivou ravnotežne stope najamnine. Ove pretpostavke predstavljaju osnov primene pomoćnih analitičkih sredstava i same po sebi ne predstavljaju kritiku neoklasične teorije opšte privredne ravnoteže.

U Srafinom modelu privrede bez viška proizvoda tj. u savršeno zatvorenom proizvodnom sistemu, iste robe se javljaju i kao proizvodi i kao sredstva za proizvodnju. Ovde je proizvedena količina svakog dobra potpuno jednaka količini istog dobra upotrebljenog kao sredstvo za proizvodnju. Dalje, pretpostavlja se da su sve te količine date. "Relativne cene raznih roba jednostavno su tako postavljene da budu jednake relativnim troškovima proizvodnje".²²

Ovakvo rezonovanje, potisnuto i delimično napušteno usred napada "granične" metode, nalazimo kod klasičnih ekonomista, a najviše u "žitnom modelu" Rikarda. "Razlog je očigledan. Granični pristup traži da pažnja bude usmjerena na promjenu, budući da bez promjene, bilo u obimu proizvodnje, bilo u proporcijama faktora proizvodnje, ne može biti ni graničnog proizvoda ni graničnog troška. U sistemu u kojem se iz dana u dan proizvodnja nastavlja nepromijenjena u tim aspektima ... će biti teško ustanoviti granični proizvod faktora (ili alternativno granični trošak proizvoda) - njega tamo naprosto neće biti".²³

²¹ Sraffa (1980), str. 133-134.

²² Napoleoni (1981), str. 161.

²³ Sraffa (1980), str. 13.

Srafa nastavlja svoju ideju opisujući apstraktni privredni sistem koji stvara višak proizvoda. Ostaje i dalje pri pretpostavci da se iste robe upotrebljavaju i kao inputi i kao outputi, ali tehnologija je sada takva da proizvedena količina svakog dobra može biti veća ili jednaka količini istog dobra koje je upotrebljeno kao sredstvo za proizvodnju. Vrednost outputa može, prema tome, biti veća od njegovih troškova, te u tom slučaju imamo višak. "Ta je shema izražena u obliku skupa jednadžbi koje istovremeno determiniraju relativne cijene i opću profitnu stopu. Prisutnost profitne stope je potvrda da se višak (odnosno profit) raspodjeljuje na proizvodne aktivnosti razmjerno vrijednosti upotrebljenih sredstava za proizvodnju u svakoj od njih. Ovdje se rad ne pojavljuje eksplicitno, već samo posredno, u obliku dobara koje potroše radnici - dobara koja se smatraju sredstvima za proizvodnju poput svih ostalih".²⁴

Čist proizvod koji se sastoji od proizvedenih dobara Srafa deli na nadnice i profite, naravno uz prethodno oduzimanje onih dobara koja se ponovo upotrebljavaju kao sredstva za proizvodnju. Međutim, ne mogu i profitna stopa i visina najamnine biti određene sistemom jednačina: jedna od te dve veličine mora biti određena *egzogeno*. Ovdje je Srafa uzeo za pretpostavku da je visina najamnina određena izvan modela, sledeći na taj način klasičnu tradiciju.

Originalnost Srafinog pristupa ogleda se u posebnoj jedinici koja se upotrebljava za merenje vrednosti. Međutim, da bismo shvatili potrebu za tom mernom jedinicom, moramo se vratiti na Rikardov pokušaj da se profitna stopa privrede u celini objasni pomoću profitne stope u poljoprivredi; ako bi pšenica bila jedini poljoprivredni proizvod i nadnice poljoprivrednih radnika sastojale isključivo od pšenice, "poljoprivredna" profitna stopa mogla bi se, tada, izračunati u fizičkim veličinama kao odnos između poljoprivrednog viška i ukupnog fonda za nadnice isplaćenog radnicima bez ikakve potrebe da uvodimo cene jer bi se i imenilac i brojilac sastojali od pšenice.²⁵ U tom slučaju "poljoprivredna" profitna stopa se ne bi menjala sa relativnim cenama, već samo zajedno sa promenama u realnoj visini nadnica. Ali, kako profitna stopa mora biti ista za sve proizvodne aktivnosti, sledi da sistem cijena u stanju ravnoteže mora biti takav da profitne stope raznih sektora privrede budu jednake "poljoprivrednoj" profitnoj stopi.²⁶

²⁴ Napoleoni (1981), str. 161.

²⁵ Isto, str. 162.

²⁶ Isto, str. 162.

Međutim, proizvodi i kapitali nisu čak ni u poljoprivrednoj proizvodnji homogeni i profitna stopa se ne može izračunati bez upotrebe cena. Pa kako onda Srafa rešava ovaj problem?

Budući da u realnoj kapitalističkoj privredi ne postoji takva privredna grana, Srafa je veštački konstruiše kao pomoćno analitičko sredstvo. U njoj bi cene proizvodnje uvek bile jednake vrednosti roba. Tu kompleksnu privrednu granu Srafa naziva "standardnim proizvodnim sistemom", a robu koja se proizvodi u ovoj grani "standardnom robom".²⁷

Prednost takvog teorijskog formulisanja apstraktne (virtualne) robe je u tome što su proizvodi i sredstva za proizvodnju fizički homogeni. Prema tome, profitna stopa za standardnu robu sada se može izračunati u fizičkim jedinicama isto kao i za Rikardovu pšenicu. Srafa kao mernu jedinicu za nadnice i cene bira količinu standardne robe koja se može proizvesti u jedinici vremena zapošljavanjem čitavog radnog potencijala u sistemu. Kod Srafe visina najamnine nema nikakve veze sa graničnom produktivnošću rada i određena je društveno-istorijskim mehanizmima.

Srafa u svom pristupu koristi cene proizvodnje isključujući mogućnost bilo kakve maksimizacije. "Ona u Sraffinom pristupu nema smisla jer svaki kapital, ma gdje plasiran, ostvaruje istu stopu profita. Neoklasičari pak cijeli svoj pristup ekonomskom procesu zasnivaju na principu maksimizacije u uvjetima ograničenja, pri čemu potrošači maksimiraju korisnost za dati dohodak a proizvođači profit za datu tehnologiju. Veće razlike za ta dva pristupa nisu zamislive".²⁸

Na kraju, treba istaći da je svojim modelom Srafa dokazao da relativne cene roba određuju tehnički uslovi proizvodnje i raspodela dohotka (uz najamnine i profite). Iz toga sledi da raspodela dohotka nije određena cenama i tehnologijom (tj. tehničkim doprinosom faktora ukupnom rezultatu proizvodnje), već je, naprotiv, određena izvan sistema tehničkih odnosa proizvodnje, a sama određuje cene. Na taj način je Srafa narušio osnovu neoklasične dogme".²⁹

²⁷ Videti opširnije: Mik (1981), str. 225.

²⁸ Sraffa (1980), str. 136.

²⁹ Medio (1981), str. 200.

ZAKLJUČAK

Krajnji cilj analize vrednosti, cena i raspodele je pružanje adekvatnih analitičkih oruđa relevantnih za istraživanja međusobnih veza između najamnine, profitne stope i ravnotežnih cena. Koncept vrednosti pri tome ima ključnu ulogu. Nasuprot subjektivističkim teorijama, vrednost robe može alternativno da se posmatra u okviru klasične tradicije (objektivistički pristup). Obimna rasprava je inicirana ortodoksnim, često i apologetskim, predstavljanjem teorije radne vrednosti po kojoj se vrednost vezuje za ukupnu količinu utrošenog živog i materijalizovanog ljudskog rada.

Smit i Marks posmatraju vrednost kao vrednosnu cenu - ravnotežnu cenu hipotetičke kapitalističke privrede u kojoj deo neto produkta prisvajaju kapitalisti srazmerno angažovanom varijabilnom kapitalu. Robe se razmenjuju srazmerno utrošenom radu. Ravnotežne cene pri tome obezbeđuju ekvivalentnu razmenu, budući da su kvantitativno identične utrošenom radu. Višak vrednosti, stvoren kao razlika između novostvorene vrednosti i vrednosti radne snage, u razvijenom kapitalizmu se transformiše u profit. Preraspodela viška vrednosti na pojedinačne kapitaliste srazmerno vrednosti ukupno uloženog kapitala vrši se po jedinstvenoj, prosečnoj profitnoj stopi. Ova stopa, definisana kao odnos agregatnog viška vrednosti i agregatnog kapitala, ukazuje na činjenicu da pojedinačno stvoreni višak vrednosti nije nužno dovoljan za podmirenje profita obračunatog na vrednost ukupnog pojedinačnog kapitala. Prosečan profit i višak vrednosti će biti jednake veličine samo u slučaju da je organski sastav pojedinačnog kapitala jednak prosečnom društvenom organskom sastavu kapitala. Kako to, osim u izuzetnom slučaju, ne važi i kako je za "klasičnu tradiciju", a naročito Marksa, bila neophodna pretpostavka o jedinstvenoj profitnoj stopi, postaje jasno da je bilo neophodno transformisati višak vrednosti u profit. Neophodnost transformacije viška vrednosti nametnula je i potrebu za transformisanjem vrednosti u cenu proizvodnje. Ove dve veličine bi bile jednake samo u pomenutom slučaju sektora koji ima organski sastav kapitala jednak društvenom proseku. Kako u razvijenoj kapitalističkoj privredi postoji razlika u organskim sastavima kapitala, postojaće sistematska odstupanja cena od radnih vrednosti.

Iako se pojedinačni višak vrednosti razlikuje od odgovarajućeg profita, masa viška vrednosti na nivou privrede je, prema Marksu, jednaka masi profita. Isti je slučaj i sa ukupnim veličinama vrednosti i cene proizvodnje. Zakon vrednosti bi se, dakle, verifikovao na agregatnom nivou i to na taj način što se pojedinačna odstupanja

cena proizvodnje od vrednosti potiru. Cela konstrukcija se tako zasniva na *apriornoj* tvrdnji o invarijantnosti agregatnog proizvoda i agregatnog viška.

Problematičnost takvog stava nagoveštavala je već i nedopustiva pretpostavka o zadržavanju radnih vrednosti inputa u strukturi cene proizvodnje u neizmenjenom obliku, što je u nesumnjivoj kontradikciji s usvojenim stavom o nepodudaranju pojedinačnih radnih vrednosti i cena proizvodnje. Zbog toga korektan postupak transformacije mora obuhvatiti transformaciju svih komponenti radnih vrednosti. Isti tip argumenta se koristio i kod dokazivanja netačnosti Marksovog obrasca prosečne profitne stope, što, uz stav o nepodudarnosti vrednosti i cena proizvodnje inputa (osim u izuzetnom slučaju), ukazuje da dva ključna Marksova stava o jednakosti agregatnog profita i viška vrednosti kao i sume vrednosti i cena proizvodnje protivureče tvrdnji samog Marksa da se pojedinačna radna vrednost razlikuje od odgovarajuće cene proizvodnje. Te jednakosti će inače postojati samo u hipotetičkom standardnom proizvodnom sistemu, odnosno u slučaju postojanja dugoročnog ravnotežnog rasta koji podrazumeva specijalnu strukturu proizvodnje. U realnim uslovima ove jednakosti su alternativne i trebalo bi da se jave kao rezultat transformacije, a ne kao preuslov njenog odvijanja. Zbog toga za kritiku svih postupaka koji *ex ante* polaze od bilo koje od ovih jednakosti.

Analitički modeli linearne teorije proizvodnje pokazali su da se do tačnih cena proizvodnje i profitne stope moglo doći i direktnim putem ukoliko su poznati tehnički uslovi proizvodnje (norme utrošaka faktora proizvodnje) i realna najamnina. Cene proizvodnje su se u tim modelima javljale kao relativne veličine. Uvođenjem dodatne pretpostavke o standardnom dobru, apsolutne cene proizvodnje su bile jednoznačno određene i pri tome tačno izmerene u ekvivalentnim jedinicama rada. Rešenja dobijena ovakvim postupkom odlikovala su se logičkom čvrstinom i preciznošću.

Modeli proizvodnje formirani na bazi neorikardijanske teorije mogu preciznije da odraze intencije teorije radne vrednosti. To može koristiti razvoju i transformaciji nekih segmenata klasične političke ekonomije. S druge strane, razlike koje postoje nikako ne treba da znače odbacivanje Srafinih modela iz analize vrednosti i cena. Prema nekim autorima, razlika u jedinicama kojima se izražavaju količine ne mora da se shvati kao suštinska razlika. "Korišćenje opredmećenog rada kao jedinice marksističkog modela naglašava činjenicu da je ono što su kapitalisti u stanju da kupe za svoje agregate profita plod 'viška radnog vremena' radne snage. Korišćenje fizičkih jedinica u srafijanskom modelu naglašava činjenicu da ono što su oni u

stanju da kupe jeste višak proizvoda ovog sistema, a to su sigurno dve strane iste slike".³⁰

U korišćenju neorikardijanske analize može se ostaviti i prostor za uticaj društveno ekonomskih tokova i institucionalnih činioca. Višak proizvoda je, naime, pozitivan samo kada je data tehnika produktivna (uslov $x \geq Mx$). Zavisno od institucionalnog okvira, prisvajanje tog viška može različito da se posmatra. U klasno izdiferenciranom društvu njega prisvaja klasa u čijem su vlasništvu sredstva za proizvodnju. Na bazi radno-štednih inovacija najamnina se svodi na sredstva neophodna za egzistenciju. Eksploatacija potiče iz raspodele neto produkta koji u celini ne pripada radnicima, već jedan njegov deo prisvajaju kapitalisti na bazi vlasništva nad (angažovanim) sredstvima za proizvodnju. Analogno ovim deskripcijama može da se objasni i veličina svih neradnih dohodaka.

Analitičko-tehnički instrumentarijum savremene linearne teorije proizvodnje može da se, u vezi sa teorijom radne vrednosti, upotrebi na dva načina. Prvi je kritičko sagledavanje određenih rešenja sa strogo formalnog stanovišta, čime se otkriva njihova površnost, a često i netačnost. To može biti argument za odbacivanje tih rešenja, pa i teorije u celini. Delotvorniji je drugi način kojim se omogućuje aplikacija savremenih analitičkih sredstava na dogradnju kvalitativne analize kapitalističkog načina proizvodnje. Nužnost napuštanja koncepta vrednosti, kao i promena tehnike analize dolaze do izražaja kod analize složenije privredne strukture koju karakterišu problemi vezane proizvodnje, diferencijacije proizvoda, izbora tehnike, složenog rada i fiksnog kapitala. Zaokret ka novim problemima mora podrazumevati napuštanje tradicionalnog načina tretiranja određenih problema u duhu "klasične tradicije". Langeov stav o inferiornosti te teorije u odnosu na neoklasičnu analizu, prvenstveno zbog korišćenja "zastarelih pojmova" može da se preformuliše u stav da se, ukoliko ne želimo da "klasična tradicija" bude inferiorna u pogledu mogućnosti teorije vrednosti i cena, javlja kao imperativ njeno osavremenjavanje i konstruktivan razvoj u novom pravcu.

Akademski i stručna javnost bi trebala da sa vremenske distance preispituje aktuelnost i relevantnost obimne rasprave o problemima vrednosti, cena i raspodele. Obogaćivanje ranije formulisanih modela klasične tradicije novim analitičkim sredstvima izazov je za retke istraživače koji se bave opštom ekonomskom teorijom.

³⁰ Meek (1981), str. 191. Polazeći od komplementarnosti teorije vrednosti i cena klasičnih ekonomista, naročito Rikarda, zatim Marksa i, konačno, Srafa, Mik koristi sintagmu Rikardo-Marks-Srafa tradicija ili način mišljenja.

Na taj način bi se otklonio decenijski diskontinuitet sa plodnim raspravama iz druge polovine prošlog veka o problemima vrednosti, cena i raspodele.

LITERATURA

1. Cerović, B. i Stojanović, B. (1998). *Teorija proizvodnje*. Ekonomski fakultet, Beograd.
2. Kurz, H.D. and Salvadori, N. (2015). "Classical economics after Sraffa". *Cathiers d'economie Politique, Papers of Political Economy*. 2, No 69.
3. Lancaster (1972). *Mathematical Economics*. MacMillan, New York.
4. Lee, F. (2009). *A History of Heterodox Economics: Challenging the mainstream in the twentieth century*. Routledge, London and New York.
5. Lošonc, A. i Perić, M. (2017). *Heterodoksna problematizacija novca*. Visoka škola modernog biznisa, Beograd.
6. Marks, K. (1979). *Kapital I-III*. BIGZ, Beograd.
7. Medio, A. (1981). "Profit and Surplus Value". In: Hunt.E. and Schwartz, J. (ed.) *A Critique of Economic Theory*. Penguin, Harmondsworth
8. Meek, R. (1981). *Smit, Marks i posle njih*. IIC SSO Srbije, Beograd.
9. Mongiovi, G. (2016). "Sraffa, capitalist production and labour values: A comment". *Critical sociology*. 1.13, 495-507.
10. Morichima, M. & Catephores, G. (1978). *Value, Exploitation and Growth*. Cambridge University Press, Cambridge.
11. Napoleoni (1981). *Ekonomska misao dvadesetog stoleća*. CKD, Zagreb.
12. Neumann, J. (1945-6), A Model of General Economic Equilibrium, *Review of Economic Studies*, vol. 13.
13. Orlean, A. (2015). *The Empire of Value. A New Foundation for Economics*. MIT Press, Cambridge.
14. Pasinetti, L. (ed.) (1980). *Essays on the Theory of the Joint Production*. MacMillan, London.
15. Patniak, P. (2009). *Value of Money*. Columbia University Press, New York.
16. Petrović, P. (1985). "Odstupanje cena proizvodnje od vrednosnih cena i zavisnost ličnih dohodaka i profitne stope". *Ekonomska misao*. 4.
17. Petrović, P. (1979). *Ravnotežni rast i cene*. IEI, Beograd.
18. Ricardo, D. (1983). *Načela političke ekonomije*. CKD, Zagreb.
19. Robinson, J and Eatwel, J. (1981). *Uvod u suvremenu ekonomiku*. CKD, Zagreb.
20. Sinha, A. (2010). *Theories of Value from Adam Smith to Piero Sraffa*, Routledge, London.

Deo I. Ekonomija socijalizma i tranzicija

21. Sinha, A. (2017). "A comment on Sraffa "classical economics"". *Cambridge Journal of Economics*, 41, 661-677.
22. Sraffa, P. (1980). *Proizvodnja roba pomoću roba*, CKD, Zagreb.
23. Steedman, I. (1977). *Marx after Sraffa*. New Left Books, London.
24. Stojanovic, B. (1994). *Teorije ravnotežnih cena*, DIIS, Beograd.
25. Šuvaković, Đ. (1993). *Teorija cena-normalne cene, kooperacija, planiranje*. Ekonomski fakultet, Beograd.
26. Šuvaković, Đ. (1983) "Marksova teorija vrednosti u svetlu savremene ekonomske analize", *Ekonomska misao*. vol. XVII.

ISTORIJSKO NASLEĐE I INSTITUCIONALNE PROMENE U ZEMLJAMA CENTRALNE I ISTOČNE EVROPE - PERSPEKTIVA DUGOG TRAJANJA

Nataša Golubović¹
Marija Džunić²

Apstrakt

Različitost rezultata reformi u zemljama Centralne i Istočne Evrope ne može da se podvede samo pod nasleđe socijalizma. Razumevanje ishoda tranzicije zahteva premeštanje empirijskog i analitičkog fokusa sa diskontinuiteta na istraživanje prirode kontinuiteta, kao i na interakciju kontinuiteta i diskontinuiteta. Cilj je da se ispita da li su institucionalni izbori i izbori politika u sadašnjosti uslovljeni onima iz prošlosti i da li koncept dugog trajanja može da predstavlja koristan teorijski okvir za analizu stanja i problema sa kojima se suočavaju zemlje Centralne i Istočne Evrope. Istraživanje načina na koji dugoročni kontinuiteti determinišu ekonomske ishode omogućava nam uvid u to kako se događaji, istorijsko nasleđe i ključni momenti promena međusobno uslovljavaju, odnosno, kako su epizode institucionalnih reformi pre, tokom i nakon raspada socijalizma povezane tokom vremena, i time predstavlja koristan input prilikom koncipiranja mera ekonomske politike.

Ključne reči: *longue durée, zemlje Centralne i Istočne Evrope, kontinuitet, istorijsko nasleđe*

¹ Dr Nataša Golubović, Ekonomski fakultet, Niš, Srbija, e-mail: natasa.golubovic@eknfak.ni.ac.rs

² Dr Marija Džunić, Ekonomski fakultet, Niš, Srbija

UVOD

Sveobuhvatna politička i ekonomska transformacija u zemljama Centralne i Istočne Evrope nakon 1989 uticala je na rast interesovanja za probleme demokratske tranzicije i ekonomskog prilagođavanja. Složenost i sveobuhvatnost ovih procesa podstakla je brojna teorijska i empirijska istraživanja u društvenim naukama. U proučavanju ovih procesa, teoretičari u različitim disciplinama testirali su relevantnost i upotrebljivost čitavog niza teorija i metodologija. Interakcija između procesa promena u zemljama u tranziciji i postojećeg znanja o tržištu, demokratiji, socijalizmu i promeni institucija bila je plodonosna.

Tranzicija zemalja Centralne i Istočne Evrope oživela je interesovanje za ekonomsku istoriju i uticaj istorijskog nasleđa. U poslednje dve decenije objavljeno je više knjiga i radova iz oblasti ekonomske istorije, koji su izazvali interesovanje akademske javnosti i pokrenuli teorijske rasprave (Fergusson, 2008; Reinhart and Rogoff, 2009; Pomeranz, 2000; Acemoglu and Robinson 2012, Piketty, 2013). Pomenuti radovi podstakli su brojne teorijske rasprave, naročito nakon izbijanja najnovije finansijske i ekonomske krize.

Studije ekonomista i istoričara o dugoročnim kretanjima funkcionišu na veoma različitim teorijskim i metodološkim osnovama. Ekonomske analize dugoročnih kretanja oslanjaju se na koncept kauzalnosti koji je stran uobičajenom načinu razmišljanja istoričara i ima za cilj da što više izoluje efekte pojedinačnih događaja, ne uzimajući u obzir kompleksnu istorijsku dimenziju kauzalnosti. Uprkos razlikama, činjenica je da se radikalno i značajno promenio vremenski okvir istraživanja u poslednjih nekoliko decenija i u istoriji i u ekonomiji. Ekonomisti se sve više okreću prošlosti i ponovo otkrivaju istorijsku dimenziju institucija i tržišta. Teorijska i empirijska istraživanja ekonomista, posebno ona koja se oslanjaju na istorijsku analizu institucija i politika, a istovremeno obazrivo koriste statističke metode, podstiču interdisciplinarni dijalog. Knjiga Tomasa Piketija *Kapital u XXI veku* (Piketty, 2013) predstavlja dobar primer.

Kada je reč o zemljama Centralne i Istočne Evrope, sve više se naglašava značaj kontinuiteta, koji vode do 19. veka i koji su ključni za političke ishode na mikro i makro nivou. Ističe se da su institucionalni izbori danas u dobroj meri povezani sa obrascima iz "daleke prošlosti" (Ekiert & Ziblatt, 2013). Iz ove perspektive, politiku i ekonomsku transformaciju u zemljama Centralne i Istočne Evrope treba posmatrati kao deo dugoročnog procesa političkih i ekonomskih promena unutar Evrope, u odnosu na koji je period socijalizma predstavljao privremeno odstupa-

nje (Kornai, 2006). Time se ukazuje na to da konture i mehanizmi političke i ekonomske transformacije u ovim zemljama pokazuju dinamiku zajedničku sa ranijim epizodama političkih i ekonomskih promena. Cilj rada je ispitivanje teorijskog okvira koji bi doprineo boljem razumevanju tog kontinuiteta.

ULOGA ISTORIJE U EKONOMSKIM ISTRAŽIVANJIMA

Za pripadnike klasične škole političke ekonomije, ekonomija je nužno bila i istorijska nauka, a u stvaralaštvu Marksa, Dirkema, Vebera i Šumpetera, statička i dinamička analiza bile su nerazdvojne. Za nemačku istorijsku školu ili američku institucionalnu ekonomiju (kraj 19. i početak 20. veka), zadatak ekonomske nauke bio je proučavanje ekonomske aktivnosti u dugom roku, uz fokusiranje na institucionalne karakteristike i odbacivanje ideje o univerzalnim teorijama koje nisu istorijski zasnovane. Čak je i za neke ekonomiste neoklasične provinijencije, poput Milтона Fridmana, istorija bila važna, a ekonomska teorija bez istorije nije imala smisla.

Iz ugla ekonomista, ekonomska istorija izgubila je na značaju iz dva razloga. Prvo, sa jačanjem formalizma u ekonomiji i modeliranja ekonomske nauke po ugledu na prirodne nauke, došlo je do zanemarivanja istorijskog i društvenog konteksta ljudske aktivnosti. Marginalistički principi i koncepti smatraju se univerzalnim, budući da koncepti poput korisnosti, retkosti, proizvodnje, nemaju istorijsku ili kontekstualnu specifičnost. Posmatrano na širem planu, to je bio deo procesa ustanovljavanja jasnih granica između različitih društvenih nauka. Drugo, uloga ekonomista u regulaciji privrede, izgradnji i regulaciji tržišta i ocenjivanju javnih politika, naglašava figuru ekonomiste inženjera, specijalizovanih znanja i veština, na štetu ranijeg modela ekonomiste, čiji je legitimitet zasnovan na širokom obrazovanju i poznavanju institucija i istorijskog konteksta.

U drugoj polovini 20. veka došlo je do pada interesovanja za izučavanje ekonomske istorije i sve naglašenijih podela među ekonomistima i istoričarima koji se bave ovom oblašću. Istoričari smatraju ekonomiste apostolima kvantitativnih metoda i modela i zagovornicima neoliberalizma, koji racionalnom ponašanju aktera pristupaju sa manje kritičke distance u odnosu na istoričare od pre jednog veka. Ekonomisti ističu da istoričari veličaju kulturalizam i relativizam, kao i da nisu u stanju da odrede opšte okvire svoje analize. Iz njihovog ugla, istoričari odbacuju egzaktnost brojeva u korist literarnih argumenata i studija slučaja, slično ekonomistima s početka dvadesetog veka. Svaka disciplina vidi u drugoj odraz prošlosti koju želi da zaboravi. Danas studenti istorije nemaju priliku da se temeljnije upoz-

naju sa ekonomskim problemima, niti statističkim metodama; dok se studenti ekonomije ne bave istorijskim pristupom i metodama i vrstama argumentacije specifičnim za istorijsku analizu, koje se razlikuju od formalnih modela i kauzalnog rezonovanja.

U poslednje dve decenije, došlo je do oživljavanja interesa za istoriju u smislu istraživanja dugoročnih tendencija i efekata, odnosno izlaska izvan okvira pristupa orjentisanog isključivo na pojedinca, događaje ili statističku analizu ekonomskih odnosa. U tom kontekstu, mogu se identifikovati dve vrste studija. Jedna je fokusirana na izradu dugoročnih statističkih serija u cilju proučavanja privrednih ciklusa, razumevanja dugoročne dinamike kapitalizma i pozicioniranja sadašnjeg trenutka unutar ove dinamike. Druga grupa studija ima za cilj utvrđivanje dugoročnih ekonomskih posledica reformi ili institucionalnih promena, primenom statističkih metoda koje se obično koriste za ocenu javnih politika. Radi se o korišćenju istorije kao laboratorije u cilju utvrđivanja uzročnosti, koja se onda može tumačiti u kontekstu ekonomske teorije.

Istorijski periodi, poput perioda tranzicije, dovode u pitanje korisnost i primenljivost modela koji stvarnost predstavljaju kroz skup postojanih kauzalnih mehanizama. Iako je od početka tranzicije prošlo gotovo trideset godina, a politički i analitički interes postepeno prebačen na druga pitanja, problemi u vezi sa transformacijom ovih zemalja još uvek predstavljaju izazov istraživačima. Neoklasična interpretacija tranzicije zemalja Centralne i Istočne Evrope je vremenski i prostorno neutralna i ne uzima u obzir svu složenost društvenih, ekonomskih, političkih i kulturoloških promena koje se dešavaju u konkretnim istorijskim i geografskim okvirima, na lokalnom, regionalnom ili nacionalnom nivou. Iako se u okviru neoklasičnog pristupa u određenoj meri prepoznaju različite početne pozicije pojedinačnih zemalja, uglavnom se zapostavlja potencijalni uticaj prošlosti na proces transformacije. Uvidom u teorijska i empirijska istraživanja transformacije zemalja Centralne i Istočne Evrope zapaža se da su ona fokusirana uglavnom na promene (promena režima, stvaranje novih država, liberalizacija, privatizacija i sl.), dok su primeri kontinuiteta dobili znatno manje pažnje. Političke, ekonomske i društvene obrasce iz prošlosti možemo prepoznati u sadašnjosti i zato nije moguće razumeti različita iskustva zemalja u tranziciji isključivo iz perspektive prelaska iz socijalizma, zasnovanog na državnoj/društvenoj svojini i centralno-planskim upravljanjem privredom, u kapitalizam, utemeljen na demokratiji i tržišnoj koordinaciji ekonomske aktivnosti. Sličnost problema u procesu razvoja i konsolidacije demokratije i razvoja tržišne privrede u tranzicionim privredama sa problemima moder-

nizacije i razvoja demokratije s kraja 19. i početka 20. veka u ovim zemljama, u prvi plan stavlja pitanje kontinuiteta.

Različite trajektorije političkih i ekonomskih promena objašnjavaju se različitim faktorima, uključujući socijalističko nasleđe i inicijalne društvene i ekonomske uslove, vrstu demokratske tranzicije, institucionalni izbor, karakteristike političke konkurencije, bliskost Zapada, uticaj moćnih međunarodnih aktera na reforme, poput pristupanja EU (Kollmorgen, 2013). Neke studije pozivaju se na faktore dugog trajanja (poput religijski uslovljenih kulturnih obrazaca) (Offe, 1996; Ekiert & Ziblatt, 2013), druge naglašavaju specifične tipove socijalističkih režima i reformi u periodu socijalizma (Bunce, 1999; Bunce, McFaul & Stoner-Weiss, 2010; Kitschelt, Mansfeldova, Markowski & Tóka, 1999) ili primenjenog modela tranzicije (Svejnar, 2006; Turk, 2014).

Na početku tranzicije, često je isticana jedinstvena priroda socijalističke vladavine i nasleđa koje su socijalistički režimi ostavili. Uprkos percepciji institucionalne uniformisanosti socijalističkih režima, postojale su značajne razlike među njima tako da raznolikost u pogledu političkih i ekonomskih ishoda u periodu tranzicije ne može da se podvede isključivo pod nasleđe komunizma. Iako je isticano da postkomunističke zemlje ne predstavljaju povoljno okruženje za razvoj demokratije i tržišta, postavlja se pitanje zašto je to iskustvo bilo od malog značaja za one zemlje koje su relativno brzo reformisale privredu, konsolidovale demokratiju i uspešno se integrisale u EU? I zašto, nakon više od dve decenije tranzicije, i pored sličnih ciljeva, reformskih programa i značajne međunarodne podrške reformama, nema konvergencije među grupama zemalja unutar bivšeg Sovjetskog bloka?

KONCEPT DUGOG TRAJANJA

Koncept dugog trajanja (*longue durée*) Fernana Brodela omogućava nam da u sadašnjosti prepoznamo fenomene koje je ona nasledila iz prošlosti (Braudel, 2009). Ambicija Brodela i mnogih istoričara škole *Anala* bila je istraživanje odnosa aktera i okruženja u dugom roku. Brodel je koristio koncept dugog trajanja u svrhu objašnjenja toga kako gotovo nepromenljivi prirodni uslovi, ili još opštije – stabilne strukture – oblikuju ponašanje ljudi u dužem periodu. Kako je sam govorio, koncept dugog trajanja proizašao je iz opšte krize društvenih nauka. Konture te krize mogu se uočiti iz opsežnih teorijskih rasprava o budućnosti društvenih nauka u poslednjih nekoliko decenija. Brodel je isticao da ostale društvene nauke nisu prepoznale potencijalni doprinos istorije rešavanju kriza. Istorija kriza i privrednih ciklusa zamaglila je dublje regularnosti i kontinuitete koji su u osnovi procesa

promena. Zato je potrebno okrenuti se drugačijem vremenskom horizontu, istoriji merenoj vekovima.

Za Brodela, dugo trajanje je jedan u nizu međusobno isprepletanih vremenskih tokova koji su oblikovali dosadašnju istoriju. *L'histoire événementielle* Brodel opisuje kao "istoriju" kratkih, brzih, nervoznih oscilacija" (Braudel, 1972), koje remete svakodnevne tokove osnovnih struktura društvenog života. Novija ekonomska i društvena istorija u centar istraživanja stavljaju ciklična kretanja. Ovo istorijsko vreme Brodel naziva konjunktrom, a odnosi se na ekonomske cikluse i razvoj i propadanje političkih sistema. Pored toga, postoji i "sporija, ritmička" istorija država, društava i civilizacija, koju ekonomisti najčešće označavaju izrazom "sekularni trendovi", odnosno trendovi koji traju vek ili duže (*longue durée*). Sekularni trendovi za Brodela su simptomi dugog trajanja, obrasci života koji opstaju zato što su produkt dubokih struktura društvenog i ekonomskog života.

Konjunktura predstavlja jedinstveni istorijski splet događaja koji je rezultat sukoba postojećih društvenih struktura i nepredviđenih, slučajnih pojava. Primera radi, može se reći da kapitalizam predstavlja fenomen dugog trajanja, koji vodi poreklo još od 15-tog veka, dok je Velika svetska ekonomska kriza od 1929-1933 kraća istorijska konjunktura, odnosno specifična kombinacija događaja na dugom putu razvoja kapitalizma (Blimm & Goffi, 2014). Konjunktore mogu da doprinesu stvaranju novih struktura, ali je Brodel prevashodno bio zainteresovan za otkrivanje specifičnih struktura društvenog života koje su prisutne kroz različite epohe (Braudel, 1984; 1993). Smatrao je da su ekonomski fenomeni obeleženi dugim talasima ekonomskog rasta; sekularnim rastom i padom cena, razmene i vrednosti zemlje, rada i novca.

L'histoire événementielle bazirana je na događajima, dok je *longue duree histoire* bazirana na konceptu strukture. Razmatranje strukture vodi nas do ekonomske i društvene istorije, istorije ideja i institucija. Ovakav pristup istražuje one aspekte koji se nalaze u osnovi događaja i činjenica. The *longue durée histoire* satkana je od ekonomskih i društvenih struktura koje ostaju nepromenjene tokom vekova, koje su u osnovi događaja i utiču na njih. *Longue durée* strukture nisu isključivo ekonomske, one mogu biti i političke, religiozne, kulturne. Stvaralaštvo Fernana Brodela je važno, a naročito kada je u pitanju razlikovanje nivoa strukture, konjunktore i događaja. Postavio je dijalektiku strukture i konjunktore, interakciju između različitih vrsta konjunktura i interakciju struktura, konjunktura i događaja.

Prošlost bilo kog regiona ili zemlje može se sagledati kroz analizu konstitutivnih vremenskih tokova. Iako su oni međusobno isprepletani, svaki od njih stvara drugačiju vrstu istorije tako da dugoročni strukturni procesi ne mogu da se svedu na konkretne događaje, niti su događaji u potpunosti determinisani dugoročnim procesima (Fletcher, 1992: 37). Naglasak je na razlici između različitih vremenskih okvira, što znači da oni mogu da se analiziraju odvojeno, kako bi se razumele specifične varijable i društveni odnosi u svakom od njih (Bintliff, 1991: 6-10). Rezultat je analitička urednost, pri čemu interpretacija i definicija temporalnosti sledi logiku skale, izbegavajući redukcionizam ili determinizam pristupa koji pridaju isključiv značaj događaju ili strukturi. Proces transformacije ili promene sistema, shodno tome, mogu se istraživati primenjujući okvir bilo hijerarhijske kauzalnosti ili međuzavisnosti različitih vremenskih tokova (Bintliff, 1991: 10-11).

Koncept dugog trajanja implicira da se promene u društvu, demografiji, privredi, običajima, kulturi odvijaju sporo. Postojanje dugih isprepletanih procesa predstavlja kopču koja povezuje prošlost sa sadašnjošću i pretvara ih u nedeljivu celinu. To, naravno, ne znači da je sadašnjost u potpunosti determinisana prošlošću jer istorija sadašnjosti je istorija dugih tokova, ali i istorija kontigencije, nepredviđenih slučajeva (Stojanović, 2010: 15). Uvek postoji mogućnost izbora, što znači da društveni akteri snose odgovornost za odluke koje su doneli, a koje su tokove procesa uputile ka stanju u kojem se zemlja nalazi. Koncept dugog trajanja predstavlja koristan heuristički okvir za sagledavanje problema i izazova sa kojima se suočavaju zemlje Centralne i Istočne Evrope u procesu transformacije.

ISTORIJSKO NASLEĐE I TRANZICIJA

Budući da su zemlje Centralne i Istočne Evrope započele transformaciju socijalističkog društvenog ekonomskog sistema koji je bio veoma sličan u pogledu političkih i ekonomskih karakteristika, očekivalo se da i njihova tranzicija bude slična. Pa ipak, nakon tri decenije tranzicije prisutne su znatne razlike među njima u pogledu ostvarenih rezultata. Zemlje Centralne Evrope ostvarile su najveći napredak na planu političkih i ekonomskih reformi. Države nastale raspadom SSSR-a, sa izuzetkom Baltičkih zemalja, razvile su različite oblike autoritarnih ili hibridnih političkih režima, a njihov ekonomski razvoj zasniva se na raubovanju prirodnih resursa. Karakteriše ih visok stepen nejednakosti i siromaštva i oskudan sistem socijalnih davanja. Pri tom, korupcija prožima sve pore društvenog života. U mnogim aspektima, ističe Ekiert (Ekiert, 2014), one više podsećaju na zemlje Latinske Amerike nego na zemlje Evrope. Između ove dve grupe nalaze se zemlje Jugoistočne Evrope, koje su ostvarile vidljiv progres u oblasti političke i ekonomske

transformacije, ali i stagnaciju u određenim elementima reformi. Zemlje Centralne Azije (Uzbekistan, Kazahstan, Turkmenistan, Tadžikistan i Kirgistan), koje su stekle nezavisnost nakon raspada SSSR-a, ostale su autoritarne. Razlika između političkih i ekonomskih performansi zemalja Centralne Evrope i ostalih tranzicionih privreda se povećava, a ekonomske, društvene i političke razlike među subregionima bišeg Sovjetskog bloka i dalje su prisutne.

Od početka tranzicije do danas nema bitnih promena ili preokreta u razvojnim trajektorijama pojedinačnih zemalja. Iako postoji određeni stepen konvergencije unutar pojedinih grupacija, ne može se govoriti o konvergenciji među grupacijama zemalja. Uvidom u dostupne podatke lako se uočava različitost u postignutim rezultatima reformi među grupacijama zemalja CIE. Napredak na planu demokratizacije države i društva prati se na osnovu indeksa političkih i građanskih sloboda, ocene izbornih procedura i opšteg uspeha demokratskih reformi, koje na godišnjem nivou objavljuju ugledne međunarodne institucije, poput *Freedom House* i Bertelsman fondacije. Ovi podaci ukazuju na jasnu divergenciju i stabilnost trajektorija pojedinačnih zemalja tokom vremena. Indikatori kvaliteta upravljanja Svetke banke (*Worldwide Governance Indicator*), koji rangiraju različite aspekte ekonomskih performansi i politike, takođe potvrđuju sličan raspored rezultata među pomenutim grupacijama zemalja.

U početku, jedinstveni karakter promena u zemljama CIE korišćen je kao opravdanje za to što reforme u ovim zemljama nisu napredovale očekivanim tempom. Danas se sve češće ističe da je razlog tome, ne jedinstvenost procesa tranzicije, već kompleksnost istorijskog nasleđa, satkanog od mnoštva slojeva istorijskih procesa. U tom kontekstu, postavlja se pitanje teorijskog okvira koji bi omogućio razumevanje stanja i problema u procesu konsolidacije demokratije i razvoja tržišne privrede u zemljama Centralne i Istočne Evrope.

Iz ugla liberalne paradigme, transformaciona recesija predstavlja nezaobilaznu fazu u procesu tranzicije i posledica je sveobuhvatnih reformi, usmerenih na promenu sistema. Zato se na početku tranzicije isticalo da je ključ za izlazak iz transformacione recesije i ubrzanje rasta odlučno sprovođenje tržišnih reformi u što kraćem roku, pri čemu je dužina transformacione recesije obrnuto srazmerna konzistentnosti i čvrstini reformi. Time se implicitno ukazuje na to da je ekonomska zaostalost Centralne i Istočne Evrope rezultat centralno-planskog upravljanja privredom i državnog socijalizma. Međutim, zaostajanje ovih zemalja i neuspeh u smanjivanju jaza u odnosu na razvijene zemlje ima dugu istoriju. Oni koji dobro poznaju prošlost ovih zemalja ukazuju na postojanje istorijskog kontinuiteta. U

tom smislu, njihovu tranziciju posmatraju kao vraćanje na trajektoriju koja je prekinuta uvođenjem socijalizma (Janos, 1994; Good, 1994).

Berend ističe da je u drugoj polovini 19. veka znatan broj zemalja Centralne i Istočne Evrope započeo liberalizaciju trgovine i industrijalizaciju zasnovanu na izvozu. Ove mere imale su skromne rezultate, tako da su pomenute zemlje ostale pretežno poljoprivredne. Nakon I svetskog rata, zemlje regiona okrenule su se protekcionizmu i uvele visoke carine. Rezultati su opet izostali i ove zemlje su nastavile da zaostaju za razvijenijim tržišnim privredama. Državni intervencionizam i autarhija nisu doprineli smanjivanju tih razlika, već zaštitili od konkurencije u ubzanju privrednog rasta na zaštićenom domaćem tržištu. Drugim rečima, zemlje Centralne i Istočne Evrope nisu u poziciji da jednostavno odbace neprijatne i neuspešne epizode razvoja u poslednjih pola veka i da se "vrate u normalu" (Berend, 2000). Obnova tržišne privrede zasnovane na privatnoj svojini, sa svim neophodnim institucijama i formalnim preduslovima, odnosno sistemske promene, neće automatski voditi održivom rastu i smanjivanju razlika u odnosu na razvijene zemlje. Poređenje relativne pozicije zemalja Centralne i Istočne Evrope u odnosu na razvijene tržišne privrede jasno ukazuje na dugoročne ekonomske trendove (*longue durée* of economic trends). Relativna pozicija zemalja Centralne i Istočne Evrope u odnosu na razvijene tržišne privrede ostala je relativno nepromenjena u periodu 1870-1989. Tokom centralno-planskog upravljanja privredom beleži se smanjenje jaza u periodu 1950-1973, da bi se nakon toga taj jaz povećao (Berend, 2000). Janos (1994; 2000) ističe da su razlike među zemljama i regionima u Centralnoj i Istočnoj Evropi koje su bile prisutne pre komunizma i dalje izražene, uprkos pokušajima da se smanji ekonomsko zaostajanje u periodu socijalizma. Razlika u pogledu skoro svakog empirijskog indikatora među subregionima bivšeg Sovjetskog bloka opstaju i dalje. Obris teritorijalne podele koja je postojala u 19. veku možemo da prepoznamo i danas (Roland, 2010). Na primer, istorijske podele Poljske (u 18. veku Poljska je podeljena između Ruske Imperije, Pruske i Habsburške monarhije), Ukrajine, ili Transilvanije i drugih delova današnje Rumunije, i danas se lako uočavaju u savremenoj politici, ekonomiji i kulturi (Ekiert & Ziblatt, 2013). Zemlje koje su ostvarile najbolje rezultate u političkim i ekonomskim reformama u periodu tranzicije su iste one koje su bile deo Habsburškog carstva i bile razvijene i pre 1948. godine. U periodu između dva svetska rata ove zemlje su svoju ekonomsku sudbinu vezale za Nemačku, a u periodu tranzicije izgradile jake ekonomske i kulturne veze sa razvijenim zemljama Evrope. Zemlje koje su i pre socijalizma bile nerazvijene i sada su na dnu lestvice po nivou razvijenosti (Róna-Tas & Böröcz, 1998).

Razlike među zemljama i regionima Centralne i Istočne Evrope važan su faktor postsocijalističkog razvoja jer uslovljavaju različite trajektorije transformacije i varijante postsocijalizma. Nakon gotovo tri decenije od propasti socijalizma, teoretičari tranzicije sve su bliži uverenju da su kontinuiteti, koji sežu do devetnaestog veka, ključni u oblikovanju političkih i ekonomskih rezultata na mikro i makro nivou. Zemlje Centralne i Istočne Evrope suočene su sa istorijskom zaostavštinom, ograničenjima, skupom navika i kognitivnih okvira nasleđenih iz socijalističkog perioda, (kao i društvenih i kulturnih obrazaca koji su prethodili socijalizmu). Nekoliko decenija provedenih pod redistributivnim i paternalističkim sistemom svakako je uticalo na društvenu strukturu, obrasce ponašanja i kulturu zemalja Centralne i Istočne Evrope. Ovaj period prividne ravnoteže i prinudne uniformnosti isprekidan je epizodama liberalizacije i centralizacije, očekivanjima od političkih promena i gorkim razočaranjima, parcijalnim reformama i odustajanjima od reformi. Sve to ostavilo je trajne posledice, koje su oblikovale demokratsku i ekonomsku transformaciju. Međutim, post socijalistička trajektorija održava i predsocijalističko nasleđe u vidu institucionalnih izbora i izbora politika, političkih preferencija i kulturnih orijentacija. Današnje političke podele, politički diskursi, institucionalni izbor i kvalitet same demokratije povezuju se sa obrascima iz duboke prošlosti. Iz tog ugla, postsocijalističku političku i ekonomsku transformaciju treba posmatrati kao sastavni deo dugoročnih istorijskih procesa demokratizacije i liberalizacije, u odnosu na koji je period socijalizma predstavljao privremeno odstupanje. Prelomni trenutak tranzicije 1989-1990, vrsta demokratske tranzicije, insitucionalni izbor, karakteristike političke konkurencije, bliskost razvijenih tržišnih privreda, uticaj moćnih međunarodnih aktera na reforme (poput pristupanja EU) svakako su oblikovali trajektoriju ovih zemalja u periodu tranzicije. Međutim, ovi faktori deluju u okvirima dubokog istorijskog nasleđa koje je odredilo granice onoga što je moguće ostvariti u regionu. To znači da su izbori politika, stabilnost režima, nivoi ekonomskog razvoja i priroda institucionalnih izbora u Centralne i Istočne Evrope u korelaciji sa političkim obrascima, nivoom razvoja, stabilnošću režima i institucionalnim izborima u prošlosti (Ekiert & Ziblatt, 2013).

Dugoročna istorijska perspektiva zemalja Centralne i Istočne Evrope ukazuje na očigledan kontinuitet sa prošlošću. Istraživanje kontinuiteta između predsocijalističkog i socijalističkog perioda i rezultirajuća raznovrsnost državnog socijalizma važna je za razumevanje čitavog niza atributa ovih društava. Rezultate političkih i ekonomskih reformi razumećemo samo u kontekstu odnosa kontinuiteta i diskontinuiteta u ovim zemljama. Bolje razumevanje razvoja ovih zemalja u periodu pre socijalizma može nam pomoći da shvatimo uspehe, odnosno neuspehe pokušaja

liberalizacije i demokratizacije tokom socijalizma, odnosno rezultate reformi u periodu tranzicije.

Ovaj kontinuitet nije mnogo istraživao, za razliku od istraživanja uticaja socijalističkog nasleđa za tok tranzicije. Ali istorijsko nasleđe iz perioda socijalizma vezano je više za specifičnost konteksta, nego specifičnost sistema. U cilju razumevanja procesa demokratizacije i ishoda demokratske transformacije u bivšim socijalističkim privredama, neophodno je uzeti u obzir trajektorijsku predodređenost (individualne trajektorije pojedinačnih zemalja), kao i zavisnost od konteksta (bliskost sa procesom demokratizacije i modernizacije u Evropi). Procese demokratizacije i ekonomskih reformi u ovim zemljama treba posmatrati u kontekstu istorijskog procesa demokratizacije i modernizacije u Evropi, imajući u vidu prethodna iskustva ovih zemalja sa političkom i ekonomskom transformacijom u drugoj polovini 19. i tokom 20. veka. To znači da period pre izgradnje socijalizma i period socijalizma ne predstavljaju alternativna objašnjenja, već da se međusobno nadopunjuju kada je reč o oblikovanju sadašnjih ishoda.

S druge strane, slučajni politički događaji, epizode reformi, ratovi i krize, takođe su uticali na razvojne trajektorije ovih zemalja, što ukazuje na opasnost od zapadanja u istorijski determinizam. Ratovi praćeni prekranjima teritorija, društvene i ekonomske promene u periodu socijalizma, događaji koji su doveli u pitanje socijalističku vladavinu 1956, 1968, 1980 ili 1989, nisu predstavljali prosto endogeno ponavljanje prošlosti, već i određeno preoblikovanje društvenih i ekonomskih temelja tih društava. Problem koji se ovde postavlja je objašnjenje dugoročnih kontinuiteta unutar ovog regiona, a da se istovremeno ne zanemare efekti socijalističke vladavine i moć samih događaja. Odnosno, objasniti kako prošlost oblikuje tekuće događaje, uprkos evidentnom diskontinuitetu koji je uzrokovan socijalizmom, i uskladiti to sa činjenicom da ljudska aktivnost može da utiče na društvene tokove (Ekiert i Ziblatt, 2013).

TRANZICIJA KAO KRITIČNO RASKRŠĆE (*CRITIAL JUNCTURE*)

Društvene institucije menjaju se kroz diskontinuiran niz "dugih perioda relativne stabilnosti i trajektorijski uslovljenih promena", "ispresican" kratkim momentima brze reorganizacije koja obezbeđuje novu fazu dugotrajne stabilnosti (Krasner 1988: 74). Zato je važno istražiti kako se istorijski kontinuiteti ukrštaju sa dubokim diskontinuitetima, koji ne menjaju samo političke i ekonomske institucije, već i teritorije i etničke granice u određenim zemljama. Neophodno je početi od istorijskih prekretnica (poput onih iz 1919, 1945, 1968 i 1989), i temeljne analize ideolo-

gija, resursa i institucionalnog nasleđa koji su oblikovali izbor aktera u procesu izgradnje institucija na tim prekretnicima i povezati to sa dugoročnim posledicama. To omogućava da se utvrdi kako se događaji, prošlost i ključni momenti promena međusobno uslovljavaju. Odnosno, kako su epizode institucionalnih reformi pre, tokom i nakon propasti socijalizma povezane tokom vremena. Tako se dugoročno nasleđe analizira u kontekstu u kojem se je njegovo ispoljavanje najvidljivije, u momentima važnih institucionalnih promena (Ekiert & Ziblatt, 2013).

U okviru raznih varijanti institucionalizma (North, 1990), kritična raskršća (junkturre) imaju sve važniju ulogu u objašnjenju institucionalnih promena. U međuvremenu, ovaj koncept, koji je evoluirao od shvatanja junkturre kao "rascepa" u životu institucije (Collier & Collier, 1991) do specifičnog trenutka kada aktivnosti pojedinaца imaju pojačan uticaj na institucionalne promene (Capoccia & Kelemen, 2007), postaje važan i sa stanovišta institucionalnog kontinuteta. Iz perspektive kritičnih raskršća, kratkoročni periodi nestabilnosti i promena smenjuju se dugim periodima stabilnosti i prilagođavanja. Kada zažive, institucionalni aranžmani se ukorenjuju budući da oblikuju podsticaje i resurse aktera i grupa (Capoccia, 2015). To su trenuci u kojima neizvesnost nastala poremećajem institucionalnog *status quo-a* i slabljenjem ograničenja koje određuje struktura, otvara prostor da institucionalni izbor (delovanje aktera) i nepredviđene situacije i događaji oblikuju divergenciju iz prošlosti. Razlikovanje junkturre kao trenutka kada zaživljavaju određene institucije od dugih perioda institucionalne stabilnosti (Mahoney 2001) blisko je konceptu punktuirane ravnoteže (Jones 2001), pozajmljenog iz neodarvinijanske evolucione teorije.

Kod svakog kritičnog raskršća, ističe Sofer (Soifer, 2012), možemo da razlikujemo: 1) faktore i uslove koji menjaju postojeći kontekst (mehanizmi reprodukcije prethodne kritične junkturre su narušeni), čime jača uticaj aktera ili slučajnih događaja, a time i izgledi za divergenciju; kao i 2) aspekte kritičnog raskršća koji oblikuju incijalne ishode koji divergiraju, čije delovanje je određeno faktorima i uslovima koji menjaju postojeći kontekst. Još dve komponente su važne s aspekta kritičnog raskršća: kritični antecedent i mehanizam reprodukcije. Kritične antecedente čine faktori ili uslovi koji prethode kritičnom raskršću, koji se kombinuju u kauzalnoj sekvenci interakcije sa faktorima koji deluju u okviru junkturre i tako proizvode divergentne ishode. Mehanizmi reprodukcije su faktori koji obezbeđuju očuvanje ishoda kritične junkturre i nakon što uslovi koji su je omogućili nestanu. Slučajni događaji, koji u periodu institucionalne reprodukcije i stabilnosti nemaju značajan uticaj, u kritičnom raskršću mogu da igraju ključnu ulogu započinjanja određene institucionalne trajektorije. Događaj ili grupa događaja doprinose povećanju poli-

tičke neizvesnosti, pri čemu je akterima na raspolaganju širi skup opcija nego u periodu institucionalne stabilnosti. Uslovi koji prethode kritičnom raskršću (kritični antecedenti) određuju skup institucionalnih alternativa koje stoje na raspolaganju donosiocima odluka, ali ne određuju koja će alternativa biti izabrana. Ovakav analitički pristup implicitno otvara mogućnost razmatranja ne samo odabrane institucionalne trajektorije u vreme kritične junktore, veći i trajektorija koje su mogle da budu izabrane, a nisu (Cappocia, 2015). Nakon što je konkretna alternativa izabrana, ona određuje buduću institucionalnu trajektoriju.

Ačemoğlu i Robinson (Acemoglu & Robinson, 2012) ističu da zemlje sa inkluzivnim političkim institucijama ekonomski napreduju, dok one koje su zarobljene ekstraktivnim političkim institucijama stagniraju ili nazaduju. Kroz trajektorijsku predodređenost oni objašnjavaju kako se institucije, nakon što zažive, ukorenjuju i dugo istrajavaju. U njihovoj analizi trajektorijske predodređenosti važno mesto zauzimaju kritična raskršća, kao ključni događaji koji remete postojeću političku i ekonomsku ravnotežu u jednom ili više društava. Ona utiru put odgovarajućoj trajektoriji razvoja. Male razlike u početnim uslovima među zemljama u istom kritičnom raskršću mogu rezultirati različitim razvojnim trajektorijama. Dok ne nastupi sledeće kritično raskršće, zemlja je zarobljena postojećom institucionalnom infrastrukturom. Iz rečenog proizilazi da zemlje imaju vrlo malo kontrole nad početnim uslovima, koji uslovljavaju njenu razvojnu trajektoriju i da je veoma teško da se ta trajektorija promeni, odnosno političke institucije reformišu. Van Zanden (Van Zanden, 2009) tvrdi da je "mala divergencija" u Evropi u periodu 1300 – 1800 godine na kraju rezultirala time da zemlje na Severu Evrope razviju prosperitetniju i dinamičniju privredu u odnosu na zemlje na jugu kontinenta – prevashodno zbog institucionalnih promena koje su obezbedile veću ulogu parlamenta i akumulaciju ljudskog kapitala. Kuran (2011), brani ideju o "dugoj divergenciji", koja nazadovanje i nerazvijenost zemalja na Bliskom Istoku tokom poslednjeg milenijuma najvećim delom objašnjava kroz endogenu proizvodnju normi i institucija islamskog prava.

Heterogenost u političkim i ekonomskim ishodima u zemljama Centralne i Istočne Evrope može se posmatrati kroz divergenciju institucionalnih režima nakon kritičnih raskršća, gde ekonomske i političke institucije evoluiraju u različitim pravcima i pokreću trajne institucionalne obrasce inkluzivne ili ekskluzivne prirode. Inkluzivne institucije podstiču razvoj privatnog sektora i omogućavaju predstavljanje širih društvenih interesa. Ekstraktivne institucije, nasuprot tome, štite ekonomske i političke interese elite (oligarhije) na štetu ostatka društva. Kritična raskršća mogu da podstaknu razvoj ekstraktivnih institucionalnih režima ukoliko politička moć u

trenutku kada se stvore uslovi za promenu institucija, koncentrisana i lišena postojanja mehanizama teže i protivteže. U takvim okolnostima, vladajuća elita formira oligarhiju koja nastoji da zaštiti ekstraktivne ekonomske i političke institucije (Polishchuk & Sokolov, 2018). Tako je, recimo, ograničavanje demokratije u Rusiji početkom 1990-ih u cilju ubrzavanja reformi rezultiralo ekstraktivnim institucionalnim režimom pod kontrolom oligarhije. U slučaju da je politička vlast u vreme kritičnih raskršća široko disperzirana i ukoliko postoji mehanizam teže i protivteže, stvaraju se uslovi za preovladavanje inkluzivnih ekonomskih i političkih institucija. U oba slučaja, rezultirajuća institucionalna infrastruktura ojačava nakon kritičnog raskršća i ima svoju logiku funkcionisanja i održanja. Izbori učinjeni u periodu kritičnih raskršća veoma su važni za buduću institucionalnu trajektoriju, jer uslovljavaju opstajanje ekstraktivnih ili inkluzivnih režima u dugom periodu.

Jedno od vrlo važnih pitanja kada se sagledava uticaj istorijskog nasleđa na tekuće ishode je određivanje početne tačke analize (Hogan, 2006). U cilju izbegavanja kritike za arbitrarnost u odabiru određenog događaja za početnu tačku istraživanja, istraživači su skloni tome da se vraćaju stalno unazad kroz istoriju u traganju za fundamentalnim uzrocima koji su odredili budući sled događaja (Mahoney, 2000), što stvara problem beskrajne regresije. U tom kontekstu, odgovarajući vremenski horizont za istraživanje problema i izazova sa kojima se suočavaju tranzicione privrede, ističe Illner (Illner, 1996), mogla bi da bude moderna istorija Istočne i Centralne Evrope, a odgovarajući sociokulturni okvir - civilizacione orbite determinisane zajedničkim kulturnim i političkim iskustvom (npr. zajednička religija ili dugogodišnja pripadnost nadnacionalnim političkim jedinicama, poput austro-ugarskog, osmanskog ili ruskog carstva). Pomenuti faktori transformacije produkt su društva i, naravno, podložni promenama, ali se menjaju dovoljno sporo da se mogu smatrati datim u kontekstu relativno kratkog perioda postsocijalističke transformacije (Illner, 1996).

SRBIJA I ISTORIJSKO NASLEĐE

Istorijske okolnosti u Srbiji u 19. i 20. veku nisu pogodovale pokretanju trajnijih političkih procesa koji bi obezbedili učvršćivanje demokratskih institucija i jačanju tržišne privrede (Bulatović & Korać, 2006). Narušavanje elementarnih pravno-političkih pretpostavki – zakonitosti i poštovanja ustavnih sloboda i prava, otežavalo je uspostavljanje liberalnog demokratskog režima i podrivalo efikasnost parlamentarnih institucija u praksi (Popović-Obradović, 2008: 227). Spremnost da se volja stranke stavi iznad zakona i ustava podrivala je princip vladavine prava. I pored postojanja liberalnih zakona o slobodi misli, zboru i udruživanja, o slobodi

štampe, princip zakonitosti najteže je narušavan u domenu ostvarenja političkih sloboda. Skoro na svim izborima bilo je ozbiljnih problema i zloupotreba: ugrožena tajnost glasanja, neuredni birački spiskovi, pritisci državnih organa na glasače, fizički obračuni političkih oponenta, pri čemu je opozicija skoro posle svakih izbora dovodila u pitanje ispravnost brojanja glasova (Stojanović, 2010: 42). Defekti u funkcionisanju parcijalnih režima demokratije potkopavali su smislenost samih izbora, kao osnove demokratskog sistema. Polazeći od toga, savremenici su ukazivali na postojanje jaza između formalne i suštinske demokratije, koristeći prideve “pseudo”, “hibridna”, “neliberalna”, za označavanje stanja demokratije u Srbiji u tom periodu. Usvajanje liberalnih građanskih zakona i političkih institucija nije suštinski promenilo nasleđena pravila ponašanja, tako da su ta formalna pravila predstavljala fasadu koja je prikivala nedemokratske načine vladanja (Stojanović, 2010). Danas, nakon više od dve decenije političkih i ekonomskih reformi, Srbija se još uvek nalazi u stanju prolongirane demokratske tranzicije, sa neizvesnim izgledima za punu konsolidaciju demokratskih institucija. Prema podacima relevantnih međunarodnih institucija (*Freedom House*, *Bertelsman Foundation*) Srbija se svrstava u polukonsolidovane (defektne ili manjkave) demokratije. Nepravilnosti u izbornim procedurama, kao i narušavanje elemenata koji garantuju poštovanje demokratskih normi i institucija u poslednjim godinama, ukazuju na određeno demokratsko “nazadovanje”.

Istorijske okolnosti uticale su na stvaranje tolerantnog stava prema korupciji u Srbiji. Politizacija javne službe u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. veka doprnela je tome da, umesto modernizacije državne uprave zapošljavanjem kompetentnog i nepristrasnog činovničkog kadra, položaje dobijaju poslušni članovi ili simpatizeri vladajuće stranke. Shvatanje javne funkcije kao izvora nesmetanog i nekažnjelog bogaćenja, delom je posledica mentaliteta oblikovanog teškim uslovima života pod stranom vlašću, ali i neograničene moći političara na vlasti i narušavanja principa nezavisnosti sudstva, što je omogućilo da brojne korupcionaške afere prođu nekažnjeno. Korupcija kao način rešavanja svakodnevnih životnih problema i obezbeđivanja egzistencije vremenom je postala neformalno pravilo ponašanja i osnovni obrazac komunikacije vlasti i građana, koji opstaje i danas. Prema podacima *Izveštaja o globalnoj konkurentnosti za 2017-2018* (World Economic Forum, 2017), korupcija i neefikasna državna birokratija nalaze se među prve četiri prepreke poslovanju u Srbiji. Po stepenu nezavisnosti sudstva, Srbija se nalazi na dnu lestvice rangiranih zemalja – na 118 mestu od 137 zemalja. Ovaj izveštaj ukazuje i na visok stepen pristrasnosti u donošenju odluka državnih činovnika (Srbija je na 104. mestu od 137 zemalja).

Mari Žanin Čalić (2004), u knjizi *Socijalna istorija Srbije 1914-1945*, navodi da je Srbija, posle dobijanja autonomije u 19. veku, inicirala izmene u agrarnom, trgovinskom, zanatskom i porodičnom pravu, po uzoru na nemačko i francusko zakonodavstvo, ali da se nije istrajavalo na tim reformama. Kao jednu od ključnih karakteristika razvoja Srbije navela je oslanjanje na poljoprivredu i razvoj lake industrije (prehrambene i tekstilne). Politika zaštite domaće industrije nije rezultirala rastom industrijske proizvodnje, niti poboljšanju spoljno-trgovinskog bilansa. Nedostatak domaće akumulacije i zavisnost od stranih kredita, nedostatak kvalifikovane radne snage, skroman preduzetnički potencijal, slab razvoj infrastrukture uticali su na to da su srpski proizvodi bili nekonkurentni na stranom tržištu. Žanin-Čalić ukazuje i na značajnu ulogu sektora inostranstva u zakasnelom procesu razvoja Srbije, i to ne samo u pogledu izvora akumulacije, već i stvaranja preduzetničke klase. Međutim, efekat s aspekta pokretanja razvoja bio je skroman. Nepostojanje kapaciteta za primenu i prilagođavanje strane tehnologije domaćim uslovima, doprinelo je održavanju zaostalosti. Sve to govori u prilog slaboj sposobnosti prilagođavanja promenljivim društveno-ekonomskim uslovima, kao i uslovima svetske privrede. Srbija i danas znatno zaostaje u pogledu konkurentnosti u odnosu na zemlje Zapadne i Centralne Evrope. Niska akumulativna sposobnost privrede i oslanjanje na strani kapital još uvek karakterišu srpsku privredu. Iako su Srbiji relativno dostupne nove tehnologije, po stepenu usvajanja i ovladavanja tehnologijom od strane preduzeća i po kapacitetima za inovacije Srbija je gotovo na samom dnu lestvice rangiranih zemalja u *Izveštaju o globalnoj konkurentnosti za 2017-2018* (World Economic Forum, 2017).

Problemi koji su danas prisutni u konsolidaciji demokratije i ekonomskom razvoju u Srbiji u dobroj meri podsećaju na probleme sa kojima se suočavala u 19. i početkom 20. veka. Procesi dugog trajanja, u vidu zakonskih okvira, društveno-ekonomskih struktura i kulturnih obrazaca, odredili su razvojni put Srbije, različit od zemalja Zapadne i Centralne Evrope. Specifična kombinacija faktora koja je odredila dosadašnji razvoj Srbije upućuje na oprez kada je reč o korišćenju modela razvoja koji se zasnivaju na drugačijem istorijskom iskustvu.

ZAKLJUČAK

Sa propašću socijalizma, zemlje CIE suočile su se sa velikim izazovima: izgradnja funkcionalnog demokratskog režima, transformacija centralno-planske privrede u tržišnu privredu, razvoj efikasne države zasnovane na vladavini prava i razvoj građanskog društva koje bi predstavljalo podršku funkcionalnoj demokratiji i tržišnoj privredi. I pored istih ciljeva i sličnih reformskih politika, bivše socijalističke privre-

de našle su se na veoma različitim razvojnim trajektorijama. Zemlje Centralne Evrope najdalje su odmakle u demokratizaciji i ekonomskim reformama, zemlje Jugoistočne Evrope postigle su određeni napredak u izgradnji demokratije i tržišne privrede, dok su ostale zemlje suočene sa stagnacijom u razvoju demokratije, korupcijom i povratkom u autoritarizam.

Na početku tranzicije smatralo se da će uvođenje novih formalnih institucija, po ugledu na razvijene tržišne privrede, ovim zemljama omogućiti brži ekonomski i društveni razvoj. Ali nove institucije u ovim zemljama nisu mogle jedno: da reprodukuju istoriju razvijenih tržišnih privreda. Pomenute institucije razvijale su se u razvijenim privreda vekovima. Zemlje Centralne i Istočne Evrope nastojale su da ove institucije razviju u kratkom periodu, što je nemoguće. Zanemarivanje multidimensionalnosti transformacije i istovremenog odvijanja promena u različitim sferama društva vodilo je precenjivanju značaja promena formalnih institucija u kontekstu procesa transformacije. Smatralo se da će uvođenjem odgovarajućih formalnih institucija, društveno ponašanje automatski slediti uspostavljene formalne obrasce. Iako je formiranje novih institucija neizbežna komponenta postsocijalističke transformacije - nove političke i ekonomske institucije (političke partije, parlamenti, lokalne samouprave, upravna tela, privatna preduzeća, finansijske institucije itd.) morale su se uspostaviti u ranim fazama transformacije, one same po sebi ne garantuju pravilno funkcionisanje novog sistema. Da bi institucije pravilno funkcionisale, društveni i kulturni preduslovi, poput odgovarajuće podrške, demokratske političke kulture i kulture ekonomskih odnosa (preduzetnička kultura) moraju biti prisutni. Iako institucije mogu u određenoj meri stimulisati, kanalisati i oblikovati društveno ponašanje, isto tako neodgovarajući kulturni obrasci mogu institucije učiniti neefikasnim, ili ih podrivati. Iako su nove institucije u većini slučajeva formirane, njihovo pravilno funkcionisanje, koje u velikoj meri determinisano društvenim i kulturnim faktorima, ugroženo je zaostajanjem društvene i kulturne transformacije.

Kao i sve druge revolucije, tako ni ona iz 1989 nije bila tako radikalna kako se isprva pretpostavljalo. Kontinuiteti su strukturni i kulturni i sežu ne samo do bliske već i do daleke prošlosti. Dugoročni kontinuitet može biti važniji u kontekstu diskontinuiranih institucionalnih promena, kakav je slučaj u zemljama Centralne i Istočne Evrope, budući da takve institucionalne promene otvaraju jaz između formalnih i neformalnih institucija, remeteći postepene promene i proizvodeći obrasce institucionalne mikmikrije u cilju prevazilaženja institucionalnog jaza (Ekiert i Ziblatt, 2013). Neformalne institucije, nasleđene iz prošlosti, u periodu socijalizma nisu nestale već su bile samo prikrivene, što je omogućilo njihovo rela-

tivno brzo "oživljavanje" u periodu tranzicije. Rezultat je reprodukcija i ojačavanje istorijskog nasleđa.

Analiza istorijskog nasleđa mora da predstavlja polaznu tačku bilo koje temeljne analize demokratizacije i tržišnih reformi u postsocijalističkim zemljama. To ne znači da su politička i ekonomska trajektorija unapred određene početnim strukturnim uslovima, a da su političke preferencije i izbori postsocijalističke elite i građana nebitni. Ipak, razlike među zemljama u pogledu kulturnog, društveno-ekonomskog i institucionalnog nasleđa znatno su oblikovale preferencije političkih aktera i ograničile njihov izbor. Tako su npr. izgledi za demokratizaciju i produbljivanje demokratije bili bolji u zemljama sa povoljnim nasleđem (kao što su relativno razvijene, etnički homogene zemlje Istočne Centralne Evrope sa dužom istorijom državnosti, demokratije i birokratske kompetentnosti) nego u mnogim državama koje su proizašle iz bivšeg SSSR-a i SFR Jugoslavije.

Ipak, i pored toga što je istorijsko nasleđe u dobroj meri odredilo stepen političkog i ekonomskog napretka u periodu tranzicije, to ne znači da su takvi rezultati bili predodređeni ili da nije bilo mesta za delovanje aktera i konstruktivne institucionalne izbore. Štaviše, razvili su se različiti tipovi demokratskih i autoritarnih režima i modela tržišnih privreda u regionu, sugerišući da zemlje ne slede deterministički određen put ka jedinstvenoj krajnjoj tački. Putanja tranzicije određene zemlje ili regiona rezultat je udruženog delovanja ograničenja u vidu trajektorijske predodređenosti i transformacione strategije. Neophodno je transformaciju ovih zemalja posmatrati kao kombinaciju evolutivnih društvenih i ekonomskih promena koje su trajektorijski predodređene i promena nastalih na osnovu odluka donetih od strane ključnih institucija i aktera (kao što su npr. odluke o strategijama privatizacije u zemljama Centralne i Istočne Evrope).

Međuzavisnost između istorijskog nasleđa i uspeha reformi sugerise da se zemlje koje pokušavaju da sa odvoje od svoje prošlosti suočavaju sa velikim izazovom u pokušaju da razviju funkcionalne demokratske institucije. Sa protokom vremena, važnost istorijskog nasleđa kao determinante društvenog razvoja zemalja Centralne i Istočne Evrope postaje sve vidljivija, dok uticaj socijalističke zaostavštine i situacionih faktora koji su vezani za model promene režima, polako opada. Uticaj nasleđa slabiće daleko sporije u odnosu na uticaj "situacionih" faktora. Drugim rečima, manje je bitno kako su promene realizovane, a daleko je važnije koje resurse (ekonomske, društvene i kulturne) tranzicione privrede mogu da mobilišu.

Inicijalni optimizam na početku tranzicije treba zameniti istorijski utemeljenim realizmom kada je reč o političkim i ekonomskim promenama u bivšim socijalističkim privredama. Naglašavanje istorijskog nasleđa ne treba tumačiti kao fatalističko prihvatanje *status quo-a* ili alternativu istraživanju adekvatnih institucionalnih ili međunarodnih rešenja za političke i ekonomske izazove regiona. Ukoliko, međutim, ta rešenja nisu zasnovana na temeljnom razumevanju odnosa između istorijskog nasleđa, institucija i ishoda reformi, takvi napori će verovatno doprineti opstajanju razlika u političkim i ekonomskim performansama jer su fokusirani na pogrešna pitanja. Zato je neophodno analizirati proces transformacije u konkretnim uslovima i razlučiti opšte karakteristike transformacije od specifičnih odlika za različite društvene sfere i geografska područja. Ovakva istraživanja zahtevaju metodološki pluralizam, kombinovanje teorijske i statističke analize, dopunjene detaljnim studijama slučaja.

Koncept *dugog trajanja* može da predstavlja koristan teorijski okvir za analizu stanja i problema sa kojima se suočavaju zemlje Centralne i Istočne Evrope. Dalje istraživanje mehanizama koji su u osnovi istorijskih kontinuiteta, koji omogućavaju reprodukciju normi, institucija, mentaliteta, sistema verovanja, uprkos institucionalnim diskontinuitetima, predstavlja ozbiljan istraživački izazov i zahteva multidisciplinarn pristup.

LITERATURA

1. Acemoglu, D., & Robinson, J. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York, NY: Crown Publisher.
2. Berend, I. 2000. From Plan to Market, From Regime Change to Sustained Growth in Central and Eastern Europe. Retrieved from
3. <http://www.unece.org.net4all.ch/fileadmin/DAM/ead/sem/sem2000/berend.pdf>
4. Bintliff, J. (1991). The contribution of an *Annaliste*/structural history approach to archaeology. In J. Bintliff (Ed), *The Annales School and Archaeology* (pp. 1-33). London & New York: Leicester University Press.
5. Blim, M., & Goffi, G. (2014). The long and the short of it: The value of the concept of the *longue durée* in the analysis of contemporary economic development and decline. *Economia Marche Journal of Applied Economics*, 33(1), 84-104.
6. Braudel, F. (1972). *Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Trans. Sian Reynolds, 2 vols. New York, NY: Harper & Row.

7. Braudel, F. (1984). *Civilization and Capitalism, III: The Perspective of the World*. New York, NY: Harper and Row.
8. Braudel, F. (1993). *A History of Civilizations*. New York, NY: Penguin.
9. Braudel, F. (2009). History and the Social Sciences: The *Longue Durée*. Trans. by Immanuel Wallerstein. *Review*, 32(2), 171-203.
10. Bulatović A., & Korać, S. (2006). Razvoj moderne srpske države u kontekstu korupcije. U A. Bulatović, & S. Korać (ur.), *Korupcija i razvoj moderne srpske države* (pp. vii-xxviii). Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Centar za menadžment.
11. Bunce, V. (1999). *Subversive Institutions: The Design and the Collapse of Socialism and the State*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
12. Bunce, V., McFaul, M., & Stoner-Weiss, K. (Eds.). (2010). *Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
13. Cappocia, G. (2015). Critical Junctures and Institutional Change. In K. Thelen & J. Mahoney (Eds.), *Advances in Comparative Historical Analysis in the Social Sciences* (pp.147-179). Cambridge: Cambridge University Press.
14. Collier, R.B., & Collier, D. (1991). *Shaping the Political Arena: Critical Junctures, the Labour Movement, and Regime Dynamics in Latin America*. Princeton, NY: Princeton University Press.
15. Čalić, M-Ž. 2004. *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: Clio.
16. Ekiert, G., & Hanson, S. E. (2003). Time, Space, and Institutional Change in Central and Eastern Europe. In G. Ekiert & S. E. Hanson (Eds.), *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe* (pp.15-48). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
17. Ekiert, G., Ziblatt, D. (2013). Democracy in Central and Eastern Europe 100 years On,. *East European Politics and Societies*, 27(1), 88–105.
18. Ekiert, G. (2015). Three Generations of Research on Post Communist Politics—A Sketch. *East European Politics and Societies and Cultures*, 29 (2), 323– 337.
19. Ferguson, N. (2008). *The Ascent of Money: A Financial History of the World*. New York, NY: The Penguin Press.
20. Fletcher, R. (1992). Time perspectivism, *Annales*, and the potential of archaeology. In A.B. Knapp (Ed.), *Archaeology, Annales, and Ethnohistory* (pp. 35-49). Cambridge University Press, Cambridge.
21. Good, D. F. (1994). The Economic Transformation of Central and Eastern Europe in Historical Perspective. In D.F. Good (Ed), *Economic Transformations in East and Central Europe. Legacies from the Past and Policies for the Future* (pp. 3-26). London, UK: Routledge

22. Hogan, J. (2006). Remoulding the Critical Junctures Approach. *Canadian Journal of Political Science*, 39 (3), 657-679.
23. Ilnér, M. (1996). Post-Communist Transformation Revisited. *Czech Sociological Review*, 4(2), 157-169.
24. Janos, A. (1994). Continuity and Change in Eastern Europe: Strategies of Post-communist Politics. *East European Politics and Societies*, 8 (1), 1-31.
25. Janos, A. (2000). *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderlands from Pre- to Post-communism*. Stanford, CA: Stanford University Press.
26. Jones, B. (2001). *Politics and the Architecture of Choice: Bounded Rationality and Governance*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
27. Kitschelt, H., Mansfeldova, Z., Markowski, R. & Tóka, G. (1999). *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
28. Kitschelt, H. (2003). Accounting for Postcommunist Regime Diversity: What Counts as a Good Cause? In G. Ekiert & S. E. Hanson (Eds.), *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe* (pp. 49-87). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
29. Kollmorgen, R. (2013). Theories of Postcommunist Transformation: Approaches, Debates, and Problems of Theory Building in the Second Decade of Research. *Studies of Transition States and Societies*, 5(2), 88-105.
30. Kornai, J. (2006). The Great Transformation of Central Eastern Europe. Success and Disappointment, *Economics of Transition*, 14(2), 207-244.
31. Krasner, S. (1988). Sovereignty: An Institutional Perspective. *Comparative Political Studies*, 21(1), 66-94.
32. Kuran, T. (2011). *The Long Divergence. How Islamic Law Held Back the Middle East*. Princeton, NY: Princeton University Press.
33. Mahoney, J. (2000). Path Dependence in Historical Sociology. *Theory and Society*, 29(4), 507-548.
34. Mahoney, J. 2001. Path Dependent Explanations of Regime Change: Central America in Comparative Perspective. *Studies in Comparative International Development*, 36(1), 111-141.
35. North, D. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
36. Offe, C. (1996). *Varieties of Transition. The East European and East German Experience*. Cambridge, UK: Polity Press.
37. Piketty, T. (2013). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, UK: The Belknap Press of Harvard University Press.

38. Pomeranz, K. (2000). *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, NY: Princeton University Press.
39. Polishchuk, L., & Sokolov, K. (2018). Post-Communist Transition as a Critical Juncture: Political Origins of Institutional and Cultural Bifurcation. Retrieved from https://extranet.sioe.org/uploads/sioe2018/polishchuk_sokolov-.pdf
40. Popović–Obradović, O. (2008). Kakva ili kolika država? Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka. Beograd: Zagorac.
41. Reinhart, C., Rogoff, K. (2009). *This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton, NY: Princeton University Press.
42. Roland, G. (2010). *The Long-Run Weight of Communism or the Weight of Long-Run History?* Working Paper No. 2010/83, United Nations University: UNU WIDER, World Institute for Development Economic Research.
43. Róna-Tas, A., Böröcz, J. (1998). The formation of new business elites in Bulgaria, the Czech Republic, Hungary and Poland: Continuity and change, pre-communist and communist legacies. In L. Gyoergy, & V. Balazs (Eds.). *Changing elites and changing rules of the game, workshop, proceedings* (pp. 125-143). Budapest: University of Economic Sciences.
44. Soifer, H. 2012. The Causal Logic of Critical Junctures. *Comparative Political Studies*, 45(12), 1572–1597.
45. Stojanović, D. (2010). *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Čigoja.
46. Svejnar, J. (2006). Strategies for Growth: Central and Eastern Europe. IPC Policy Briefs Series Number 1, University of Michigan: International Policy Center, Gerald R. Ford School of Public Policy.
47. Turk, Ž. (2014). Central and Eastern Europe in transition: an unfinished process? *European View*, 13(2), 199-208. <https://doi.org/10.1007/s12290-014-0329-z>
48. van Zanden, J.L. (2009). *The Long Road to the Industrial Revolution: The European Economy in a Global Perspective, 1000-1800*. Leiden, Boston: Brill.
49. World Economic Forum & Harvard University. (2017). *The Global Competitiveness Report 2017-2018*. Geneva, Switzerland: World Economic Forum.

Abstract

*The diversity of the reform results in Central and Eastern European countries can not be attributed only to the legacy of socialism. Understanding the outcome of a transition requires the shift of empirical and analytic focus from discontinuities to exploring the nature of the continuity, as well as the interaction of continuity and discontinuity. The aim is to examine whether institutional and policy choices today are conditioned by those of the past and whether a *longue durée* concept can be a useful theoretical framework for analyzing the conditions and problems encountered by Central and Eastern Europe countries. Exploring the ways long-term continuities determine economic outcomes gives us insight into how events, historical heritage and key moments of change are mutually conditioned, that is, how the episodes of institutional reforms before, during and after the downfall of socialism are connected over time, and thus represents a useful input when designing economic policy measures.*

Key words: *longue durée, Central and Eastern European countries, continuity, historical heritage*

ZAMKE I PROTIVUREČNOSTI EKONOMIJE SOCIJALIZMA

Nastasja Stašević¹

Apstrakt

Osnovni fokus rada je da objasni probleme socijalizma u Jugoslaviji kao i uzroke zbog kojih je doživeo krah. Takođe jedan od ciljeva rada predstavlja dokazivanje neuspješnosti socijalizma, odnosno zašto socijalizam nije uspeo da ispuni očekivanja širokih narodnih masa u svojoj jednakosti i ravnopravnosti kako je to i promovisao. Postavlja se pitanje da li bi kapitalizam bio toliko uspešan da nije bilo neuspeha socijalizma. Jugoslovenski socijalizam se razlikuje od Sovjetskog socijalizma koji predstavlja istočnoevropski blok. U radu navedeni su razlozi zbog kojih postoje pomenute razlike. Takođe, prvi deo rada objašnjava nastanak socijalizma u Jugoslaviji, njegov razvoj i na kraju su navedeni uzroci propasti. Drugi deo bazira se na komparativnoj prednosti jugoslovenskog socijalizma i socijalizma istočnog bloka i SSSR-a. U radu se takođe vrši upoređivanje socijalizma i kapitalizma i navode teorijske prednosti socijalizma i zamke u koje on upada. Kapitalizam nije savršen oblik društvenog uređenja, a socijalizam se pokazao kao neodrživ.

Ključne reči: *Samoupravni socijalizam, uzroci propasti socijalizma, Jugoslavija, radnička klasa.*

UVOD

Na prostorim bivše Jugoslavije, kada se spomene socijalizam, prva asocijacija je na Josipa Broza, Tita. U Srbiji, većina stanovništva taj period smatra "zlatnim periodom", periodom razvoja i prosperiteta. Dušan Maljković vidi socijalizam kao neostvariv, kao oblik društvenog uređenja koji je neodgovarajuć upravo zbog

¹ Nastasja Stašević, Master ekonomista, Ekonomski fakultet u Subotici, e-mail: nastasja.stasevic@gmail.com.

sebičnosti ljudske prirode.² Upravo ta ljudska sebičnost može objasniti postojanje kapitaliste kao vlasnika sredstava za proizvodnju i njegovu želju za većim profitom ili super profitom. Socijalizam se može definisati kao “društvena privreda”, odnosno umesto da postoji kapitalista sa vlasništvom sredstvima za proizvodnju i najamom radne snage, u socijalizmu vlasnici sredstava za proizvodnju su radnici, odnosno dolazi do podruštavljenja.

U radu fokusiran je Jugoslovenski socijalizam, i njegovo poredjenje sa Sovjetskim savezom. U centru razmatranja su glavne prednosti socijalizma Jugoslavije kao i njegove zamke. Glavna metoda koja je korošćena je studija slučaja u smislu proučavanja formiranja i kraha socijalizma Jugoslavije. Ukoliko posmatramo socijalizam u Jugoslaviji, možemo reći da je on drugačiji od socijalizma istočne Evrope. I u prošlosti je tadašnja Jugoslavija, kao i danas Srbija, bila između istoka i zapada što je uticalo na formiranje socijalizma koji nije bio u svim aspektima isti kao i u zemljama istočne Evrope, odnosno na formiranje samoupravnog socijalizma. Analiza socijalizma primenljiva je iz razloga što je socijalizam, iako je nije funkcionisao ipak je uticao na kapitalizam, odnosno pomaže da se razume sadašnje društveno uređenje. Uticaj se ogledao u promovisanju humanijeg kapitalizma, odnosno da je kapitalizam bio bez konkurencije verovatno ne bi morao da uključi neke aspekte koje je promovisao socijalizam (rast životnog standarda, bolji uslovi rada i druge socijalne kategorije). S obzirom da je danas kapitalizam dominantan i da se socijalizam pokazao kao neuspešan, sada u jednom drugom društvenom sistemu potrebno je pokazati da socijalizam nije bio toliko loš. Odnosno da su se i neki aspekti socijalizma utkali u kapitalizam i potrebno ih je naglasiti i težiti ka njihovom kontinuiranom unapređenju.

Socijalizam karakterisu besplatna socijalna zaštita, besplatno školovanje, odnosno jednake prilike za sve građane. Štaviše osnovna karakteristika socijalizma je humanost. Pored dobrih strana pomenutog, postoje i negativne strane u vidu postojanja ograničenja mišljenja, istraživanja, pisanja. Zemlje, kao što su Poljska, Sovjetski savez, pa i Jugoslavija, imale su odredbu koja se odnosila na zabranu širenja mišljenja koji su u suprotnosti sa ideologijom. Često se dešavalo da se pod tom odredbom ne zna na šta se tačno misli, pa su ljudi često kaznjavani i bez razloga. Takođe, bila su zabranjena određena umetnička dela, ne samo u Jugoslaviji,

² Maljković D., (2015), U odbranu socijalističke utopije: humanizam, Marks i Lebovic, Vratimo socijalizam u igru.

već i u drugim zemljama istočnog bloka.³ Socijalizam se ne može u potpunosti nazvati pravednim društvenim uređenjem, jer je osnova socijalizma nacionalizacija, odnosno oduzimanje privatne svojine. Nacionalizacija u osnovi predstavlja oduzimanje privatne svojine bez ikakve naknade i trajno pretvaranje iste u državno vlasništvo. U nacionalizaciji, najveći gubitnici, upravo bivaju privatnici, kao i predratna elita i svi oni koji su sarađivali sa okupatorom. Jedna od glavnih parola socijalističke elite u Jugoslaviji bila je “fabrike radnicima, zemlje seljacima”.

Socijalizam, pored toga što je humana ideja, imao je vrlo veliki pristisak od strane kapitalizma, koji je po svaku cenu želeo da dokaže da je ovaj društveni sistem pogrešan, iako su svi parametri išli na ruku socijalizma. Jedan od faktora propasti socijalizma bio je uticaj velikih sila koje su u strahu delovale kako se socijalizam ne bi proširio i kod njih. Karakteristika socijalizma bilo je i jednopartijski sistem, odnosno nepostojanje mogućnosti izbora. U nedostatku konkurencije u socijalizmu nije postojao motiv za dalje napredovanje, dok u je u kapitalizmu konkurencija stvarala sve bolje rezultate.

Samoupravni socijalizam u Jugoslaviji, kao jedinstveni oblik, imao je cilj da svi radnici u nazovi svom preduzeću nauče da rešavaju probleme, odnosno da će se u procesu rada sretati sa raznim situacijama i da će moći da donesu pravu odluku. Međutim, samoupravni socijalizam imao je jedan veliki problem, a on se odnosio na odsustvo konkurencije u (ne)postojanje motivacije. Ukoliko se na kratko prisetimo kapitalističkog načina proizvodnje, vidimo da kapitalistu motiviše profit, te će kapitalista u svakom procesu proizvodnje odvajati deo profita investirati i vršiti unapređenje postojećeg načina proizvodnje. Naime u Jugoslaviji, s obzirom da je radna snaga bila vlasnik fabrika, preduzeća, nije postojao motiv niti želja za unapređenjem, te se ceo profit koristio za ličnu potrošnju. Socijalizam je pokazao veliku neefikasnost, bas u višku vrednosti koji je stvoren, koji se nije usmeravao (nikako ili ne dovoljno) upravcu unapređenja proizvodnje.

Za vreme hladnog rata, težnjom Sjedinjenih Američkih država da dokaže da sistem socijalizma nije “prirodan”, dolazi do donošenja Maršalovog plana. Kao cilj Maršalovog plana postavlja se obnova ratom urušene Evrope, što kasnije dovodi do stvaranje EEZ, a nakod toga i EU. Danas, pošto je očita prevlast i pobeda kapitalizma, postoje i određeni aspekti socijalizma koji su se upleli u kapitalizam i stvorili pravedno ali i humano društveno uređenje.

³ Vučetić Radina, (2016), Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX. veka, Beograd.

SOCIJALIZAM U JUGOSLAVIJI (1945-1949)

Nakon Drugog Svetskog rata, odnosno nakon narodnooslobodilačkog rata koji je ujedno i predstavljao socijalističku revoluciju jer se u momentu oslobođenja i društveno uređenje promenilo revolucijom, prve godine socijalizma u Jugoslaviji prošle su u velikom siromaštvu. Socijalizam u Jugoslaviji, tad je imao još jednu ulogu, a ona se odnosila na opštenarodno pomirenje jer kao što je opšte poznato, Drugi Svetski rat je baziran na nacionalizmu i na razlikama te je eliminisanje razlika i promovisanje jednakosti bio jedan od zadataka jugoslovenskog socijalizma. U pomenutom periodu, postojala su dva, suprotna društvena sistema, a kao predstavnik socijalizma javlja se Sovjetski savez i on postaje u svakom smislu ideal Jugoslaviji. Sa druge strane u Sjedinjenim Američkim državama kapitalizam dobija na snazi i postaje dominantan u zemljama zapadne Evrope.

Takođe, u tom periodu, socijalizam imao je pozitivnu ulogu koja se odnosila na promovisanje ideologije kojom se dizao moral stanovništvu ratom razrušene zemlje. Socijalizam stvorio je jednake prilike za sve, iako se su se u velikoj meri osećale nestašice prvih godina, te se hrana u Jugoslaviji delila na bonove i tačkice, s tim da su najviše privilegija imali radnici, a i akademci i narodni poslanici. Početak socijalizma, u Jugoslaviji, obeležen je i zabranjivanjem privatne prakse. Nakon rata, u gradovima uz prisustvo socijalizma, dolazi do velike obnove i izgradnje. Učešće u omladinskim radnim akcijama predstavlja se kao jedan od načina za napredovanje u društvu. Pomenuti period karakteriše osnivanje socijalističkih trgovina koje su uglavnom bile vrlo loše snabdevene. Siromaštvo se može naći i u drugim zemljama koje nisu koristile socijalizam kao društveno uređenje. U Jugoslaviji, žene su imale jednak tretman kao i muškarci, imale su pravo glasa i nije postojala diskriminacija u pogledu zarade.

Nakon rata, u Jugoslaviji, Josip Broz Tito, poprima karakteristike kulta i imenuje se za počasnog građanina 1947. godine. Tito, partizanski vođa, postaje i vrhovni komandant i lider komunističkog pokreta u Jugoslaviji.⁴ "Partija postaje čuvar dogme, glavni tumač marksističke misli i ona kažnjava za jeres."⁵

Jugoslaviji, koja nakon rata nije posedovala visoko kvalifikovano stanovništvo, a koje je bilo potrebno da se počne sa obnovom zemlje, pomoć je pružio Sovjetski savez. Sovjetski savez je za Jugoslaviju prestavljen kao ideal tog vremena, kako

⁴ Vučetić R, (2013), Život u Socijalizmu, Kreativni centar.

⁵ Vučetić R, (2017), Monopol na istinu, Kreativni centar, 117str.

zemlji i stanovništvu tako i tadašnjoj političkoj eliti. Nakon railaženja Tita i Saljina u zemlji stvorene su dve struje, pristalice Tita i pristalice Sovjetskog saveza i Saljina koji su tretirani kao državni neprijatelji.

SOCIJALIZAM U JUGOSLAVIJI (1949-1974)

Druga etapa socijalizma u Jugoslaviji obeležena je raskolom između Tita i Staljina, kao i ubrzan razvoj u svim segmentima privrednog života. Međutim, osnovna slabost ovog perioda vezuje se za nedostatak sloboda i prilika da se jugoslovenski komunisti obračunaju sa svojim neistomišljenicima kako po pitanju Sovjetskog saveza tako i unutar zemlje. S većim prisustvom Sjedinjenih Američkih država, koja kroz povoljne finansijske aranžmane podržava socijalizam u Jugoslaviji i uz pokušaje da što više udalji Jugoslaviju od istočnog bloka, dolazi do formiranja specifičnog oblika socijalizma. Sjedinjene Američke države uspeavaju u svojoj nameri i dolazi do formiranja jedinstvenog samoupravnog socijalizma.

Do 1974. godine postojalo je nekoliko petogodišnjih planova razvoja privrede i napretka zemlje koji su bili vidni sa jedne strane, dok sa druge i veoma ambiciozne te su predviđali i bolje privredno stanje i od Engleske. U periodu koji sledi, dolazi i do stvaranja velikih privrednih gigantata, koji su postojali sve do samog kraja devedesetih godina prošlog veka. Na selima formiraju se poljoprivredne zadruge i velki poljoprivredni kombinati, dok je u gradovima uposlenost veoma velika što utiče na profilisanje jake radničke klase, kao elite društvenog uređenja u kome obitava. Većina stanovništva seli se u gradove, što utiče na odumiranje sela, čiji trend potonji i danas u Srbiji, pa i u drugim zemljama bivše Jugoslavije. Poljoprivredna proizvodnja u Jugoslaviji bila je veoma podcenjena iz razloga što je država određivala cene poljoprivrednih proizvoda. Radnička klasa u jugoslovenskom socijalizmu dobija velika prava, što je u potpunoj suprotnosti sa eksploatacijom radnika u kapitalizmu. Životni standard vrtoglavo raste sa početkom sedamdesetih godina prošlog veka. Svaka autonomna pokrajina, imala je svoju centralnu banku i imala je mogućnost štampanja novca koje je vrlo lako moglo da izazove inflaciju. Odluke koje su se ticale monetarne i fiskalne politike donosile su se saglanošću svih narodnih banaka i Centralne banke Jugoslavije, te je konsenzus po pitanju odluka ponekad trošio i dragoceno vreme. Kada govorimo o kursu, kurs domaće valute je bio nepoznanica za građane, odnosno dinar je bio "svetinja". S druge strane, kada govorimo o valutama zapadnih zemalja, pomenute su bile podcenjene, što je jedan od pokazatelja privrednih tokova i privredne snage pomenutih država. Pomenuto stanje jedino je bilo moguće u zatvorenom privrednom okruženju, odno-

sno građani Jugoslavije ili istočnoevropskog bloka nisu bili u mogućnosti da biraju, oni su bili ograničeni na proizvode koji su se proizvodili u socijalističkim zemljama.

Usled lošeg stanja u državi, odnosno usled visoke nezaposlenosti, stvara se projekat koji je za cilj imao slanje jugoslovenskog stanovništva u zemlje Evrope na privremeni rad. Većina stanovništva koja je otišla na privremeni rad, slala je doznake svojim porodicama čime je popravljao deficit platnog bilansa.

SOCIJALIZAM U JUGOSLAVIJI OD 1974 PA DO RASPADA

Sa novim Ustavom iz 1974. godine, dolazi do ozvaničavanja osnovnih organizacija udruženog rada – OOUR kao geneza privrednih aktivnosti i RO- Radne organizacije, zatim SOUR- Složene organizacije udruženog rada u kojima radnik – samoupravljači zvanično postaje direktni upravljač preduzeća. Pomenuti, svoja prava ostvaruju preko zbora radnih ljudi, neposredno, ili preko poslovnih organa – direktora, direktno. Postojeća situacije se veoma razlikuje od realnog socijalizma, kako je to promovisala politička elita u Jugoslaviji, te se stvara jedinstveni put socijalizma koji traseraju radni ljudi. Sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, činilo se da sistem funkcioniše gotovo savršeno. Dolazi do rasta proizvodnje za 9,5% u periodu od 1947-1964, a nacionalni dohodak u istom periodu raste i to 7% godišnje.⁶ Nastaju: radnička odmarališta na morima i planinama, radnici dobijaju stanove putem internih lista u preduzeću, a sindikati se bave stvarima koje su nezamislive za kapitalistički način razmišljanja. Jugoslavija svoje ekonomske pokazatelje promovise po svetu, te oni deluju fascinantno.

Jugoslovenska privreda deluje zatvoreno, što je slučaj i sa socijalističkim zemljama istočne Evrope. Koristeći carine i druge uvozne dadžbine, ne dozvoljava se ulazak stranih proizvoda, te se ekonomija Jugoslavije a i drugih zemalja istočnog bloka većinom bazira na sopstvenoj proizvodnji. Takođe, u to vreme, deluje da kapitalizam ne može da odgovori na sva pitanja za koja postoji odgovor u Jugoslaviji i u socijalizmu, te on ne deluje ni blizu uspešno kao socijalizam u Jugoslaviji.

Nakon razilaženja sa Sovjetskim savezom, Istočni blok ne deli iste vrednosti kao i Jugoslavija. U zemljama istočnog bloka, socijalizam biva vrlo surov prema svojim građanima i imperativ tog socijalizma je hladni rat. Vrlo niska ljudska prava u po-

⁶ Vučetić Radina, (2012), Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih), Časopis za suvremenu povijest, Vol.44 No.2

menutim zemljama je možda jedan od mnogih uzroka zašto su pomenute zemlje vrlo brzo i uspešno prihvatile kapitalizam.

Sedamdesetih godina prošlog veka, u Jugoslaviju ulazi određena vrsta proizvoda sa zapada, a polako i zapadni način života. Polako dolazi do otvaranja prvih privatnih radnja i njihov prosperitet je jedva vidljiv ali ipak postoji. To nisu ni blizu velike kompanije i fabrike, ali neke od njih sa propašću socijalizma to i postaju. Kada govorimo o društvenim preduzećima, koja su tada bila dominantna u Jugoslaviji, Ustavom iz 1974. godine dolazi do transformacije državnih preduzeća u društvena. Pomenuta preduzeća imala su veliku pomoć države, koja se ogledala kako u otpisu velikih dugova, finansiranjem energenata i mnogim drugim beneficijama. Bespotrebno je spominjati da su finansijski izveštaji društvenih preduzeća bili ne-realni i pod uticajem velike državne pomoći pa se često dešavalo da se u zavisnosti od političkih potreba, promovisu određena preduzeća kao i njihovi finansijski rezultati i glorifikuju bez osnova.

Otvaranjem tržišta, odnosno slomom socijalizma, društvena preduzeća izgubila su svoja tržišta, a pomenuta su i imala isključivo izlovanost Jugoslavije. Pored gubitka tržišta, preduzeća nisu posedovala adekvatnu organizaciju kao ni planiranje kratkom, a kamoli u dugom roku, te su vrlo brzo doživeli krah. Praksa u pomenutim preduzećima, često se svodila na bespotrebno trošenje sredstava, a rukovodstvo društvenih preduzeća nije imalo ni snage ni volje da napravi promenu. Vlasnici društvenih preduzeća ili radnička klasa nije ni mogla da sluti kojom brzinom će se obezvređiti imovina njihovih preduzeća kao i privatizacija pomenutih, koja se toliko retko odvijala pod vrlo sumnjivim okolnostima. U Jugoslaviji, takođe, kao jedan od ključnih uzroka propasti postojećeg sistema navodi se nepostojeća kontrola osvarenih rezultata u privredi. I nakon kraha socijalizma, dolazi do stvaranja nove elite koja i formalnim padom socijalizma (razne privatizacije) preko noci postaje od direktora društvenih preduzeća do vlasnika istih. Za vrlo kratko vreme, isti oni koji su sproveli interese radničke klase postaju klasni neprijatelji, i time se potvrđuje da je socijalizam "pojeo" sam sebe iznutra i da su ljudi vođeni svojim sebičnim ciljevima.⁷

Nakon raspada Jugoslavije, u novonastalim republikama, notalgija za "zlatnim" vremenom je vrlo i logična jer je jugoslovenski socijalizam bio dosta humaniji i pitomiji od Sovjetskog. Veliku ulogu u nazovi lošem istočnoevropskom socijalizmu,

⁷ Lazić Mladen, (2011), Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji, Politička misao, god. 48, br. 3.

verovatno je imala sovjetska hegemonija kojoj je to verovatno i bio jedini način opstanka. U pomenutim uslovima iluzorno je bilo govoriti a kamoli planirati neki ekonomski rast koji bi bio uzrokovan samoinicijativom radničke klase.

SOVJETSKI SAVEZ KAO LIDER SOCIJALIZMA U SVETU

Govoreći o socijalizmu u Sovjetskom savezu, možemo ga uporediti sa socijalizmom ostalih zemalja istočne Evrope, s tim da socijalizam u Sovjetskom savezu biva još jači a i dosledniji u poređenju sa ostalim socijalističkim zemljama. Time možemo da pirdodamo specifičnost Rusije kao okosnice Sovjetskog saveza, jer je jedna od najvećih zemalja sveta i najsiroviji centralizam je verovatno bio jedini način da se socijalizam i sačuva. Uzmimo u obzir da socijalizam u većini slučajeva anulira veliki broj ekonomskih zakona, verovatno je samo i tako bilo moguće očuvati socijalizam od "spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja".

Pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka, pod uticajem Sovjetskog saveza, sprovedena je revolucija i u dalekim zemljama kao što su Kuba i Severna Koreja. Svedoci smo i daljeg postojanja socijalizma u tim zemljama. Takođe, danas se možemo uveriti da je takav oblik društvenog uređenja isključivo moguć ukoliko postoji određena izolovanost i zatvorenost zemlje. Po nepisanom pravilu, u socijalističkim zemljama je kult vođe je veoma izražen, dok je i socijalistička ideologija veoma glasna u širokim narodnim masama. Karakterisitika tih zemalja je i vrlo nizak životni standard. Postojanje ilegalnih emigracija upravo potvrđuje hipotezu da stanovništvo i ne želi da živi u takvom obliku društvenog uređenja, te otvaranjem socijalističkih privreda došlo bi ustvari i do ekonomskog i političkog sloma socijalizma te i prelazak na kapitalističko društveno uređenje.

Iz revolucije, Sovjetski savez izašao je vrlo siromašan jer je ujedno i ratovao u tom period (Prvi Svetski rat) na strani sila pobednica, a svaki rat puno košta. Slična situacija ponovila se i četrdesetih godina prošlog veka kada Rusija opet podnosi veliki teret u oslobođenju od fašizma. Međutim, Saljin koristi pomenutu situaciju i daje sebi zapravo da u izvesnom smislu okupira istočnu Evropu, šireći socijalizam. U istočnoevropskom socijalizmu, narodi i države su bili međusobno veoma blisko povezani, ali sa spoljnim svetom to je bilo sasvim obrnuto. Građani nisu imali slobodu kretanja što ustvari potvrđuje da je taj socijalizam bio pre prinuda nego stvar slobodne volje. Životni standard je bio veoma nizak dok su lični dohodci u velikoj meri bili obezvređeni, osim glasne ideološke pesme i parola, ljudima u istočnoevropskom socijalizmu nije puno toga bilo na volji.

U Sovjetskom savezu, tada, smatra se da robna proizvodnja ne dovodi do nastanka kapitalizma, već da je kapitalizam isključivo uzrokovan privatnom svojinom, te nestanak iste trebao bi da stvori jednake prilike za sve. Takođe, činjenica da radna snaga se posmatra kao roba u kapitalizmu, uzrokuje postojanje eksploatacije. Specijalna uloga Sovjetske vlasti objašnjavala se sa dva zadatka: prvi, se odnosio na likvidaciju svakog oblika eksploatacije koji se vezivao za kapitalizam; drugi, se odnosio na stvaranje novog oblika socijalističke privrede.⁸ Sovjetski socijalizam karakteriše postojanje kolhoza i sovhoza. Kolhoza u osnovi predstavlja poljoprivredno zemljište, državnog vlasništva, koje je dato na korišćenje, odnosno kolhoza je kolektivno zadružno poljoprivredno gazdinstvo. Kolhoze su nastajale združivanjem više sitnih proizvođača. Kolhoze su obično bile veličine oko 6000 ha. Sovhoza je predstavljala državno vlasništvo, takođe, gde su radnici radili za platu, a ukupna proizvodnja bila je namenjena državi. Broj sovhoza varirao je i dostizao je čak i 17 000. U industriji Sovjetskog saveza ključnu ulogu igrala je društvena svojina, dok je su u selima i u poljoprivredi to činile kolhoze.⁹

Kada govorimo o proizvodima socijalističke proizvodnje, oni nisu mogli da se nađu van socijalističkih zemalja, jer su bili kako lošijeg kvaliteta tako i lošijeg dizajna u poređenju sa proizvodima sa zapada. Najočitiiji primer bila je sovjetska industrija automobila. U socijalističkim zemljama istočnog bloka mogla su da se kupe samo auta sovjetske proizvodnje, sa karakteristikama koje nisu bile ni blizu zapadnoevropskih modela. S druge strane, pomenuti proizvodi bili su zaštićeni sa veoma visokim carinskim barijerama i vrlo često i drugim državnim dekretima, uzrokujući nepostojanje konkurencije, a sa tim i nemogućnost za napredovanjem.

Štaviše, običan građanin nije mogao ni da se pojavi na spisku za kupovinu sovjetskih automobila, što iz ugla jednog normalnog društva deluje neverovatno. Rafovi u prodavnicama bili su skoro pusti i snabdeveni isključivo sa domaćom proizvodnjom, što je suprotnost sa današnjem obiljem proizvoda u kapitalizmu.

“Mnogi teoretičari potrošnje zato smatraju da su za kolaps evropskog komunizma 1989. u velikoj mjeri zaslužni uspjeh konzumerizma i nesposobnost komunističkih vlasti da ga u potpunosti shvate.”¹⁰ Produktivnost u socijalističkim zemljama ne raste, upravo zbog nedostatka akumulacije kapitala a i motivacije te se socijalisti-

⁸ Staljin, Josif Visarionovič, (1952), *Ekonomski problemi socijalizma u SSSR*, Boljsevik 18.

⁹ Staljin, Josif Visarionovič, (1952), *Ekonomski problemi socijalizma u SSSR*, Boljsevik 18

¹⁰ Vučetić Radina, (2012), *Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih)*, Časopis za suvremenu povijest, Vol.44 No.2.

ka privreda može opisati kao "čekanje u redu". Takav socijalizam je polako ali sigurno urušavao radni elan radničke klase, ljudi postaju otuđeni od takvog sistema i počinje tihi bojkot običnog stanovništva.

Jednopartijski sistem je jedna od osnovnih karakteristika socijalizma, što još više ograničava i urušava mogućnost napredka jer je praćen apsolutnim gubitkom slobode misli. U socijalističkim društvima, pa i u demokratskim društvima tog vremena, javlja se cenzura. Naravno, cenzura je bila jača u socijalističkim zemljama, čak se i navodi da zvanično i nije ni postojala. Međutim, cenzura je bila jedan od načina da se zadrži i očuva socijalistička kultura, te je svaki cenzor posedovao listu šta je zabranjeno. Pored postojanja cenzora, kao jedan od efikasnijih vidova cenzure javljala se i autocenzura čiji je cilj bio izazivanje straha pojedinaca. Ustavom Jugoslavije, bila je garantovana sloboda misli i opredeljenja, te pomenuto predstavlja jednu od mnogih protivrečnosti i zamki koje je donosio socijalizam. U Sovjetskom savezu postojao je komitet koji je vršio kontrolu repertoara, dok je u socijalističkoj Nemačkoj zakon predviđao da svaki građanin treba da priži otpor širenju antisocijalističke ideologije u Poljskoj postojala je crna knjiga cenzure koja je izneta u javnost od strane cenzora koji je migrirao. Gde god je to bilo moguće, veliki broj ljudi rizikujući svoje živote beže iz takvih društava, a među prvima to čine akademski građani i drugi visokoobrazovani ljudi. Time socijalizam gubi ono najkvalitetnije, a samim tim i gubi bitku sa kapitalizmom. Izuzetak predstavlja vojna industrija, koja nekim drugim metodama uspeva da prati a i vrlo često pobeđuje tehnologiju zapadnih sila.

Koliko je dubok trag ostavio socijalizam, može se u očiti na primeru istočne i zapadne Nemačke. U tom slučaju, socijalizam pokazuje svoju kontradiktornost i društvo koje je stvoreno za radničku klasu žrtvuje samu tu svoju klasu i ne donosi nikakve blagodeti tog „humanijeg“ društvenog uređenja.

Kapitalizam je shvatio socijalizam kao svog ozbiljnog protivnika i ideološku borbu shvatio je na veoma ozbiljan način. U svetu, kao i u svakoj porci privrednog društva, kapitalizam je pokušavao i trudio se da demontira i uruši socijalizam. Od sporta pa do leta na Mesec, kapitalizam se svuda trudio da pokaže svoju superiornost. Naretko nije u tome uspevao ali nije odustajao. Kapitalistički svet se ozbiljno pribojavao socijalizma, verovatno iz razloga što bi dolaskom socijalizma nestala privatna svojina, a opet bojazan dolazila je i od veoma velikog potencijala i kapaciteta koji je socijalizam mogao iznedriti.

Danas je kapitalizam, napredujući, preuzeo dosta manira iz socijalizma, koji su uticali da on postane humaniji i prosperitetniji. Savremeni kapitalizam ne vezuje isključivo za eksploataciju radnika, već je svaka kapitalistička zemlja inkorporirala i socijalnu zaštitu na veoma visokom nivou.

ZAKLJUČAK

Socijalizam, kao društveno uređenje zamišljen je kao prelazni period u komunizam, a sa istorijske distance nepun vek njegovog postojanja nedovoljan je, pa čak i beznačajan da bi se potvrdio njegov neuspeh. Komunizam zamišljen je kao utopija. Socijalizam u Jugoslaviji, imao je dosta prednosti. Nakon rata, uz pomoć socijalizma izgrađena je zemlja ponovo, izvršene su reforme obrazovnog sistema što je uticalo na veliku proizvodnju kvalifikovanog stanovništva, a svi su imali iste šanse. Takođe, socijalizam kao društveno uređenje, tvrdio je da će doći do izjednačenja života u gradu i u selu, odnosno da će doći do izjednačavanja i nestanka neprijateljskog stava radnika prema direktoru kao i da će suprotnost intelektualnog i fizičkog rada bledeti. Pomenute tvrdnje se, naravno nisu ostvarile.

Geografska pozicija, danas Srbije, a pre Jugoslavije uticala je da se nađu između istoka i zapada, pa je došlo do formiranja jedinstvenog oblika socijalizma u svetu. Samoupravni socijalizam, čije je osnovno obeležje radnička klasa. Međutim ukoliko se osvrnemo ka problemima socijalizma u Jugoslavi, kao glavni se navode nedovoljna motivacija, kontrola i disciplina u privredi i nemogućnost izbora, kao i sankcionisanje svakog drugog mišljenja sem mišljenja vladajuće ideologije partije. Takođe, kao ključni problem može se i navesti problem u svojinskim odnosima, jer je svojina baš i najveća motivacija a i odlučujuća prednost u kapitalizmu. Nepostojanje akumulacije kapitala u socijalističkim preduzećima i korišćenje pozitivnog finansijskog rezultata isključivo za ličnu potrošnju radnika, odnosno vlasnika tih preduzeća može se navesti kao još jedan od razloga propasti.

Krah jugoslovenskog socijalizma i propast istočnoevropskog, imali su različite uzroke. Istočnoevropski socijalizam srušio se usled pritiska zapadnog kapitalizma, dok se u Jugoslaviji urušio podpomognut bujicom nacionalizma koji je obuhvatio sve federalne jedinice krajem osmadesetih godina prošlog veka. Multinacionalna zemlja je pokazala da je u toj promovisanoj jednakosti baš i najslabija i socijalizam u Jugoslaviji se nažalost završava građanskim ratom. Tranzicioni period u nekim zemljama se završio vrlo brzo, a u nekima je trajao jako dugo.

Nakon sloma socijalizma, svet se okrenuo kapitalizmu koji je u to vreme doživeo procvat. Međutim, početkom 21. veka izlaze na površinu i slabosti kapitalizma sa svetskim krizama i njihovim začetkom u Sjedinjenim Američkim državama. Kapitalizam, danas, ne smatra se savršenim ali se smatra manjim „zlom“. Po autorovom mišljenju socijalizam je možda i došao prerano, kao i u obliku koji je definitivno neodrživ. Postavlja se pitanje da li je svojinski odnos uslov nastanka i postojanja socijalizma, odnosno da li postoji mogućnost nastanka socijalizma uz dominantno prisustvo privatne svojine. Stoga, po autoru nije potrebno birati manje zlo, već težiti ka novom društvenom uređenju koji će pogodovati svima.

LITERATURA

1. Dejanović P., (1977), Organizacija samoupravno udruženog rada, Savremena administracija Beograd.
2. Dejanović P., (1978), Mehanizam doodovnih odnosa u organizacijama udruženog rada, Savremena administracija Beograd.
3. Đorđević J., (1964), Neka pitanja socijalističke ostvarivanja I demokratije razvitka, Politička misao.
4. Fuller L., (2000), Socijalizam i tranzicija u Istočnoj i Srednjoj Europi: paradigma homogenosti, klasa i ekonomska neučinkovitost, Annual Review of Sociology, Vol. 26.
5. Hercen A., (1999), Ruski narod i socijalizam, Biblioteka Koreni.
6. Lazić M., (2011), Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji, Politička misao, god. 48, br. 3.
7. Maljković D., (2015), U odbranu socijalističke utopije: humanizam, Marks i Lebovic, Vratimo socijalizam u igru.
8. Mesarić M., (2010), Kruži li bauk socijalizma ponovno Europom i svijetom ?, Ekonomski institut Zagreb.
9. Mil Dz. S., (1988), Teškoće socijalizma, Kritika kolektivizma: Liberalna misao o socijalizmu, 15 str., Filip Višnjić.
10. Staljin, Visarionovič J., (1952), Ekonomski problemi socijalizma u SSSR, Boljsevik.
11. Vučetić R., (2016), Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX. veka, Kreativni centar Beograd.
12. Vučetić R., (2013), Život u Socijalizmu (1945-1980), Kreativni centar Beograd.
13. Vučetić R., (2012), Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih), Časopis za suvremenu povijest, Vol.44 No.2.

**KOORDINACIJA ILI DOMINACIJA?
ODNOS POLITIČKE VLASTI PREMA EKONOMSKIM
POSTAVKAMA I STRUČNJACIMA U PRIVREDNOJ ISTORIJI
SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE**

Saša Ilić¹
Sonja Jerković²

Apstrakt

Političku i ekonomsku vlast u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata preuzela je Komunistička partija, revolucionarna i idejno-politički rigidna stranka. Sem svojim konceptima i proverenom članstvu, ta partija nije poklanjala poverenje drugačijim mišljenjima i posebno inteligenciji (među njom i tehničkom kadru u privredi). U prvoj, revolucionarnoj fazi vlasti, a naročito nakon raskida sa SSSR, jugoslovenski komunisti primenili su obilje staljinističkih metoda, međutim, približavanje Zapadu, uz istovremeno neodustajanje od ideja socijalizma, usloviće stvaranje sopstvenog, tzv. trećeg puta – radničko samoupravljanje. U toj epohi doći će do znatne tranzicije odnosa vlasti prema stručnom (u svim sferama, pa i ekonomiji) i do međusobnog približavanja. Veće poverenje u stručnjake i njihovo sve masovnije prihvatanje ekonomskih postulata Partije (čija je supremacija ostala neokrnjena) dovešće ih u gotovo skladan odnos. Ipak, poverenje će trajati samo dok se ne pojavi opšta kriza socijalizma.

Ključne reči: *socijalizam, Jugoslavija, inteligencija, privreda, staljinizam, samoupravljanje*

¹ Dr Saša Ilić, Narodna banka Srbije, Beograd, sasa.ilic@nbs.rs

² Sonja Jerković, Narodna banka Srbije, Beograd, sonja.jerkovic@nbs.rs

UVOD

Mada ekonomija, pošto proučava promenljive pojave, spada u dinamične nauke, što i njene teorije i modele, posmatrane u dugom vremenskom periodu, čini divergentnim, nesumnjivo je da u datim društveno-političkim okolnostima ona svojim naučnim metodama, na osnovu akumuliranih znanja i razvijenih tehnika, pruža mogućnost spoznaje i kvalitativne primene. Promene u društvu, njegovim strukturama, pravilima i postupcima, menjajući opšti okvir menjaju praksu organizovanja privrednog života, pa time i teorije, a te promene mogu biti postupne, evolutivne, ili nagle, revolucionarne. Nije novost da su nagle promene ostavljale krupne posledice u veoma kratkom roku, niti da je prostor današnje Srbije, i ranije Jugoslavije, bio u drugoj polovini XX veka deo jednog takvog scenarija.

Komunistička partija Jugoslavije (od 1952. godine Savez komunista Jugoslavije), koja je političku moć osvojila u uslovima teške unutrašnje i antiagresorske borbe tokom Drugog svetskog rata bila je naglašeno ideološki obojena, samodovoljna i puna vere u sopstvenu misiju i bezgrešnost. Deklarativno naslonjena na zaštitu radnika i njihovih prava, i naviknuta na rad u najdubljoj konspiraciji (Петрановић, 1998: 204-206), komunistička vlast prema drugim slojevima društva ne samo da nije osećala simpatiju ili indiferentnost, već je gajila, makar u najranijim fazama svoje vladavine, znatnu netrpeljivost. Kako je i svet, nakon zahlađivanja odnosa između Istoka i Zapada, zapadao u višedecenijski period sučeljavanja, netrpeljivosti, pa i indirektnog sukoba – u *Hladni rat* – to su njegove posledice pogađale i Jugoslaviju, njeno društvo i privredu.

Jedna od najupečatljivijih karakteristika tranzicije u socijalističko društvo bio je odnos političke vlasti, koja je činom sticanja moći isprepletana sa ekonomskom vlašću, prema stručnom, teorijskom ili naučnom uopšte, a naročito prema spoznajama i utemeljenjima u upravljanju, teorijskom razvijanju i praktičnom organizovanju privrednog života. Ta će transformacija u kratkom roku (za nekoliko godina) preći put od negiranja svake teorije i modela koji nisu bili produkt ideološke majke – sovjetske teorije i prakse – preko postepene deradikalizacije takvog stava, do izgradnje sopstvenih modela koji će ostati *na snazi* tokom četiri decenije – od početka pedesetih godina do dezintegracije jugoslovenske države i napuštanja socijalističkog samoupravljanja ranih devedesetih godina XX veka.

Tokom rane faze socijalizma uočljiva su dva perioda u odnosu vlasti prema organizaciji privrednog života. U prvom periodu, od osvajanja političke vlasti, 1944/45. godine do prve društvene tranzicije, početkom pedesetih godina XX veka, prime-

njivan je ekonomski model ranije isproban u Sovjetskom Savezu (SSSR) – široka nacionalizacija praćena etatizovanom planskom privredom. Iako u znatnoj meri kopiran, taj rani jugoslovenski model ipak je imao neke osobenosti, da bi tek od vremena političkog razlaza i prekida ekonomskih odnosa sa SSSR i zemljama Istoka (sredinom 1948. godine), skrenuo u radikalnu verziju staljinizma, oličenu u oštrim političkim progonima neistomišljenika i pokušaju masovne kolektivizacije poljoprivrednog stanovništva. Bilo je potrebno, u ime revolucionarnih načela, kako je kasnije Tempo otvoreno govorio, dokazati da Jugosloveni mogu biti veći staljinisti od Staljina (Moreuil & Kersaudy, 1997: 44':12''-44':20'').

Drugi period organizovanja i, naročito, promišljanja privrednog života nastupio je od 1950. godine, nakon ozvaničenja i ozakonjenja koncepta *radničkog samoupravljanja*, modela u kojem je državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju (a time i državno upravljanje privrednim životom), ustupilo mesto društvenom, koji će koincidirati sa spuštanjem većeg dela upravljačkih ingerencija sa saveznog na nivo republika.³ Ta će faza stvoriti, na premisama datim u programu KPJ, osobenu političku i ekonomsku teoriju, izgraditi poželjne obrasce i dati okvir za organizovanje privrednih (ali i ukupnih društvenih) aktivnosti. Doktrinarnu praksu iz druge polovine četrdesetih godina, oličenu u državnim proglasima i naredbama, nasilnom otkupu i iznenadnom pojavljivanju pripadnika milicije ili državne bezbednosti, smeniće ništa manje doktrinarni koncept samoupravljanja, ublažen stvaranjem utiska o učešću čitavog naroda u njegovom kreiranju (ponajpre sprovođenju).

RANI SOCIJALIZAM I STRUČNOST

Život u epohi vladavine pretežno ili isključivo sovjetske ekonomske teorije u najkraćem predstavljao je vreme odsustva trpeljivosti prema drugačijem mišljenju. Posledice takvog stava teško su kvantitativno merljive, ali nesumnjivo su bile velike i dugotrajne. Nametanje apsolutnog preimućstva političke premise nad svim drugim, pa i ekonomskom, ne samo da je nepovoljno delovalo po odvijanje privrednog života u tzv. staljinističkoj fazi jugoslovenskog društva, već će slične reperkusije imati i nakon uvođenja samoupravljanja, kada glas struke neće biti

³ Arhiv Jugoslavije (AJ), Privredni savet Vlade FNRJ (40), 1-2, *Uputstvo o osnivanju i radu radničkih saveta državnih privrednih preduzeća*. O reorganizaciji privrednog aparata i spuštanju rukovođenja sa saveznog na republički nivo, vidi: AJ-40-51-133, zapisnici i zaključci o reorganizaciji, septembar – decembar 1949. godine.

zanemaren, ali će, u ključnim trenucima, ipak ostati sekundaran u odnosu na glas političke moći i ideologije.

Jugoslovenski komunistički vrh dobro je znao koliko je ekonomija važna za očuvanje političke vlasti. Prvi strateški zadatak nove vlasti bio je industrijalizacija. Ona je bila osnov izgradnje socijalizma i daljeg jačanja vlasti političke „avangarde“ (KPJ). Jedan od najvažnijih jugoslovenskih društvenih i ekonomskih ideologa, Edvard Kardelj, tvrdio je da industrijalizacija nije za vladajući režim bila nikakva „fiksdeja“, kako su je kvalifikovali kritičari sa Zapada, već realistična neophodnost, a socijalističke snage mogle su da održe pobjedu nad kontrarevolucijom i birokratizmom samo ako budu u stanju „da unose u društvo sve slobodnije odnose“. Uslov za to bio je da one budu ekonomski dovoljno jake da mogu da za sobom povuku čitav ekonomski razvitak zemlje, odnosno da ne budu neka socijalistička ekonomska baza u moru nerazvijenih sitno-proizvođačkih elemenata u gradu i na selu, nego da budu „dominantni element koji će istiskivati zaostale društvene odnose prvenstveno svojim ekonomskim dejstvom, a ne državnom silom“. Zbog toga su se komunisti morali „latiti posla oko izmene materijalnog odnosa društvenih snaga u korist socijalizma“ (Kardelj, 1956: 11).

Takav stav bio je elaboracija Staljinovog uverenja o nužnosti socioekonomske transformacije kao sredstva za uspostavljanje pune sovjetske (u lokalnom slučaju i nacionalne partijske) kontrole, baziranog na doktrini marksizma-lenjinizma, o (re)distribuciji sredstava za proizvodnju kao bazičnom elementu za oblikovanje društvenih i političkih odnosa. Transformacija društvene i ekonomske moći stoga počinje uspostavljanjem kontrole nad ekonomskim procesima. Njeno izvišće je promena vlasničke strukture nad privrednim resursima, odnosno njihovim podržavljenjem (eksproprijacija, nacionalizacija, konfiskacija i dr), čime se „buržoazija“ lišava svoje moći, a ishodište promena odnosa političkih snaga (Wettig, 2008: 36-37).

Pre industrijalizacije bilo je nužno obnoviti zemlju. Značajniji porast obima proizvodnje sputavali su opšta nerazvijenost industrije, stanje proizvodnih objekata, nedostatak sirovina i goriva, loš saobraćaj, manjak transportnih sredstava, slaba organizacija preduzeća, nedostatak alata, mašina, stručne radne snage i planova rada, nedisciplin, sabotaže. Do jeseni 1945. otklonjeno je preko polovine industrijskih oštećenja, ali se kapaciteti nisu koristili više od 30-50 odsto, dok je produktivnost iznosila tek polovinu predratne. Istovremeno, bilo je uposleno samo 393.299 industrijskih radnika, čiji je kvalifikacioni sastav u ratu prorađen za 35-40 odsto stručnjaka. Rudnici su ostali bez mašina, oštećene pruge otežavale su tran-

sport, u pojedinim oknima iscrpljena je rudača, nedostajali su inženjeri. Poljoprivreda je trpela usled nedostatka mašina, alatki, stoke, semena. Obnova je finansirana iz državnih prihoda koji, usled opšte privredne iscrpljenosti i slabe naplatne službe, nisu bili efektivni. Osnovne potrebe isprva su plaćane iz sredstava obrtnog kapitala Glavne državne blagajne, kasnije iz poreza, državnog sektora privrede, prodaje proizvoda Uprave Ujedinjenih nacija za pomoć i rehabilitaciju (UNRRA), prihoda od ratne dobiti i monopola. Juna 1945. godine osnovan je *Fond za obnovu zemlje i pomoć postradalim krajevima*, koji će narednih godinu dana imati važnu ulogu u finansiranju obnove, a čija su sredstva obezbeđena iz čistih prihoda od prodaje, najma i prenosa dobara nabavljenih od UNRRA, prihoda od *Zakona o oduzimanju ratne dobiti*, valutne reforme, dobrovoljnog rada i rada zarobljenika (Petranović, 1988: 80; Радић, 1988: 18).⁴

Revolucija u Jugoslaviji trijumfovala je na tlu nerazvijenog kapitalizma, u zaostalom društvu koje nije prošlo kroz industrijalizaciju i razvilo proizvodne snage. Dominacija agrarnog, znatno nepismenog stanovništva, malobrojnost stručnog kadra, spora urbanizacija, siromaštvo i teške posledice ratnih razaranja i gubitaka u ljudima i materijalnim dobrima predstavljali su objektivne okolnosti s kojima su se nove vlasti srele. One su na to dodale svoje specifikume. Nepostojanje tržišta i proizvodnje roba (prometnih vrednosti), što je uslovalo odsustvo ekonomskih kategorija poput rentabilnosti i ekonomičnosti, duboko se infiltriralo u način mišljenja i ponašanja. Prevagu su dobili obim proizvodnje i dominacija fizičkog rada, kombinovani sa umešnošću zanatlija. Odgovornost za to ležala je u korenu industrijske osnovice od koje je počela revolucija, a to je njen izrazito zanatski karakter i odsustvo tehničke inteligencije koja u većini fabrika nije postojala. Ipak, problem *tanke* osnovice neće se odmah javiti u punom obimu. Prve posleratni period, period obnove, predstavlja dominaciju ekstenzivnog razvoja privrede u naturalnom obliku (sa što više *radnih ruku*), u kojem se gotovo ništa novo ne stvara, već se obnavlja staro, i ogroman porast zaposlenosti. Nedostatak *tehničke osnovice* postaće ozbiljna smetnja kako se bude prelazilo na intenzivnu industrijalizaciju, na rešavanje specifičnih tehničko-tehnoloških zahteva bez kojih razvoj nije moguć, a naročito obim i kvalitet razvoja predviđeni *Petogodišnjim planom*. To što je zemlja raspolagala poljoprivrednim i energetikim potencijalima, bila bogata drvetom, rudom i nekim strateškim sirovinama (olovo, cink, bakar, hrom, živa i boksit), u uslovima kada se nije mogla organizovati ni prosta eksploatacija i sa veoma limiti-

⁴ AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ (50), 74-160, Izveštaj Ministarstva industrije o stanju i radu industrije, pov. br. 21, 19. 10. 1945.

ranim saobraćajnim mogućnostima, nije moglo biti dovoljno za popravljjanje kvaliteta života stanovništva (Илић, 2017: 78-79).

Osnovni problemi ekonomske politike razmatrani su i utvrđivani na raznim nivoima vlasti i kroz različite forume. Kako bi se širim slojevima približilo partijsko viđenje načina rešavanja privrednih problema (koji su tada opisivani isključivo kao nasleđeni) korišćeni su napisi u novinama, emisije na radiju i naročito predavanja stručnih lica. Ona su smatrana važnim zbog prisustva prenosioca poruka i njegove *žive reči*. Novi ekonomski koncept podrazumevao je ukрупnjivanje postojećih privrednih subjekata putem fuzija, a njime su naročito bile obuhvaćene metalopredavačka, tekstilna i prehrambena industrija. Dešavalo se da se udruži šest, sedam, pa i više manjih preduzeća u novi privredni organizam. Često je time prevazilažen pretežno zanatski karakter mnoštva radionica koje su u procesu ukрупnjivanja postajale uslužni sektor proizvodnih industrijskih preduzeća. Tako je došlo do prividnog smanjenja broja industrijskih preduzeća, iako su otvorene brojne nove fabrike. Istovremeno, otpočeće i proces dislokacije pojedinih industrijskih postrojenja, i to kako ka periferiji gradova (grane koje su ugrožavale urbanu okolinu, poput proizvodnje građevinskog materijala, hemijske, namenske i delova prehrambene industrije), tako i dalje od spoljašnjih granica (naročito sa istočnoevropskim zemljama) Jugoslavije (Илић, 2017: 76).

Industrijalizacija privrede planirana je preambiciozno. Čak i da je plan sveden na razumniju meru postavilo bi se pitanje izvora (finansijskih, tehnoloških, organizacionih, kadrovskih) za njegovo izvođenje. Ovako je ostalo da se pogled upre i nada usmeri na pomoć spolja, prvenstveno ka SSSR i industrijski razvijenoj Čehoslovačkoj, što je u velikoj meri predstavljalo nerealno i neostvareno očekivanje. S druge strane, iako je marksistička teorija detaljno razrađivala kategoriju produktivnosti rada, kao srži ekonomije radnog vremena i činioca privrednog razvoja, o njoj se u Jugoslaviji isprva nije vodilo računa. Kasnije analize pokazaće da period industrijalizacije nije bio vreme definisane i organizaciono ustrojene usmerenosti ka porastu produktivnosti, što je proisticalo iz tumačenja Lenjinovog stava da povećanje produktivnosti zahteva prethodno obezbeđenje materijalne osnove krupne industrije (razvitak proizvodnje goriva, gvožđa, mašina, hemijske industrije), kao i „prosvetno i kulturno uzdizanje mase stanovništva“ (Лењин, 1950: 346-347).

Privredni rast tokom obnove i Petogodišnjeg plana baziran je na investicionim ulaganjima velikog dela nacionalnog dohotka, akumulaciji koja je izvirala iz masovne i jevtine radne snage (agrarnog stanovništva u industriji), spoljašnjoj pomoći, zanemarivanju životnog standarda i drugim neekonomskim kategorijama (pri-

nudni otkup, podržavljenje privrednih subjekata i sl), i tek će u narednoj fazi pitanje produktivnosti dobiti na značaju kao jedan od generatora daljeg razvoja ekonomije. Proizvodni ciklus, otpočeo nakon oslobođenja, međutim, nije davao dobre rezultate. Krajem juna 1945. u Ministarstvu industrije konstatovano je da mnoge fabrike u rade sa gubicima, da u njima vlada nerad, rasipništvo, neodgovornost. Upravnici preduzeća isplaćivali su nadnice više od propisanih, držali više radnika nego što im je trebalo, a proizvodnja je bila za 50 odsto niža od predratne. Po nalogu Politbiroa CK KPJ, ministar industrije Andrija Hebrang, naredio je jula 1945. godine, prelazak preduzeća na akordni sistem rada (normiranje). Za osnov su uzete norme iz 1939. godine, pri čemu se nije vodilo računa da su mašine i oprema dotrajali. Stručno mišljenje ne samo da nije uzeto u obzir, već nije ni zatraženo. Da bi se greška ispravila sindikat je odlučio da se norme uvode na osnovu proračuna preduzeća, a tamo gde to nije moguće, da se radnici plaćaju po času. Sredinom aprila 1946. godine vrh KPJ nije bio zadovoljan stepenom razvoja privrede i za neuspeh je optužio ministra Hebranga, ocenjujući njegovu privrednu politiku kao *državno-kapitalističku i stagnirajuću*. Model upravljanja privredom koji je u leto 1946. godine izložio novi ministar industrije, Boris Kidrič, podrazumevao je elastičnije metode (Илић, 2017: 81-82).

Ipak, na mnogim mestima proizvodnja je i dalje podbacivala i rezultati su bili slabiji nego pre rata. Kako je kasnije naveo Svetozar Vukmanović Tempo, bilo je relativno lako izvršiti nacionalizaciju i sprovesti agrarnu reformu. Problemi su nastali kada je u nacionalizovanoj privredi trebalo organizovati proizvodnju. Nove vlasti u tome nisu imale nikakvo iskustvo i mogle su da koriste jedino sovjetsko. Tog posla se prihvatio Kidrič i on je sproveo organizaciju čitave privrede: organizovao preduzeća, stvorio direkcije za svaku privrednu granu i Privredni savet, u koji su ušli svi privredni ministri i predsednik Savezne planske komisije. Ti su organi imali odlučujuću ulogu u procesu proizvodnje: utvrđivali su proizvodne zadatke preduzeća, obezbeđivali sirovine, repromaterijal, radnu snagu. Oni su distribuirali robu, usklađivali proizvodnju, tako da proširenje proizvodnje nije zavisilo od toga da li je preduzeće dalo racionalniju i kvalitetniju proizvodnju, nego od toga da li je dobilo odgovarajuće kontingente sirovina, repromaterijala, radne snage (Темпо, 1971: 37-38).⁵

Period jugoslovenske istorije neposredno nakon Drugog svetskog rata pripada nesumnjivo epohi u kojoj se oblikuje (preuzima) staljinistički društveni sistem. Taj sistem apsolutnog gospodarenja partijom od strane jedne ličnosti, podređivanja

⁵ AJ, Komisija državne kontrole FNRJ (19), 54-446.

države partiji (tj. ličnosti) i ovladavanja društvom, u svojoj biti autoritaran i totalitaran, proširen je od 1945. godine po zemljama kojima je dominirao SSSR metodom potpunog preuzimanja, odnosno nametanja, a ne kao uzor za izgradnju samobitnog društvenog sistema. Istovremeno, SSSR je staljinističku hijerarhiju nametnuo zemljama *narodnih demokratija* i u međunarodnim odnosima. Jugoslavija, čije su vlasti svesno i maksimalistički uvodile takvo uređenje, nakon razlaza 1948. godine postaće prva zemlja koja je izbačena iz međunarodne staljinističke hijerarhije, međutim pojava je bila ukorenjena i u prvoj reakciji na sukob sa *domovinom staljinizma* restriktivnost sloboda i rigoroznost sistema, osnovne karakteristike njene autoritarne i totalitarne matrice, dodatno su pojačane (Јовановић, 1993: 103-118).

Za bolje razumevanje negativnih posledica koje će socijalistička ideološka i politička matrica izazvati u sferi privrede važno je upoznati se sa odnosom i praksom ophođenja partije na vlasti prema struci i njenom glavnom nosiocu – inteligenciji. Nepoverenje prema onome što inteligencija misli ili radi može se smatrati opštim mestom svih totalitarnih i jednopartijskih sistema. U slučaju komunista intelektualci su najčešće bili sinonim za *klasnog neprijatelja*, odnosno neko ko nosi drugačije ideje i predstavlja opasnost za poredak. Kako su inteligenciju, makar njen deo, vodila više duhovna i moralna načela nego politička, i kako je svoju etiku zasnivala na etici ljudskih i građanskih sloboda, to je često, u manjoj ili većoj meri bila u sukobu sa vladajućim konceptima – političkim, društvenim, ekonomskim, umetničkim – a vlast je svrstavala, shodno tome da li služi revoluciji ili iznosi kritičke stavove prema društvenoj praksi, na „poštenu“ i „reakcionarnu“ (Палавестра, 1994: 29).

Ekonomsko i državničko iskustvo jugoslovenskih revolucionarnih snaga bilo je oskudno. Za razliku od boljševika koji su nakon Oktobarske revolucije 1917. godine imali, „samo teoriju i naviku na marksizam“, jugoslovenski komunisti temeljili su svoj privredni oporavak i administrativnu organizaciju države na sovjetskim uzorima, ali neposredno poznavanje tih uzora bila je privilegija tek nekolicine revolucionara koji su boravili u SSSR. Podražavanje sovjetskih modela je bilo dosledno kako u teoriji, tako i na praktičnom polju. I ne samo na nivou političkog i ekonomskog, dakle onog realno opipljivog dela društvene stvarnosti, već i u svetu imaginacije, ideje i fikcije i njihove ekspresije, odnosno u sferi kulture i umetnosti (Илић, 2017: 140-141).

Stav Partije prema inteligenciji, zapravo prema drugima (nekomunistima) uopšte, izvira iz uverenja koja su njeni pripadnici imali o sebi. U partiji, duboko boljše-

vizovanoj, pred rat očišćenoj od frakcija i ujedinjenoj, sa predistorijom života u konspiraciji i neprestanog sukoba s vlastima, oblikovala se slika komunista kao moralno i politički nepokolebljivog, heteronomnih shvatanja kojima je stvar partije odvajao od ličnosti, zanemarivane u ime velikih zadataka, nadahnutog proleter-skim internacionalizmom i jakim uverenjem u ispravnost i pravednost „komunističke stvari“, rukovodstvu bespogovorno odgovornog i spremnog na žrtvu. O nalogima sa vrha nije se diskutovalo, nije bilo rasprave – oni su bili imperativ. „Podaničko, militantno, solidarno i fanatično uverenje nije međutim smatrano za unutrašnji teret, već nasuprot tome – za najviši izraz slobodnog opredeljenja“ (Петрановић, 1998: 266). S takvom predstavom u sebi ne iznenađuje što će stav *pravovernog komunista* prema inteligenciji, po suštini upućenoj na proveru, preispitivanje, sumnju, spremnoj na postavljanje pitanja, čak i u vremenima kad ona usled straha utihne – biti nepovoljan.

Iz izvora je jasno vidljivo da su u očima jugoslovenskog komunističkog vrha intelektualci bili sinonim za malograđanštinu, oportunistam, sektašenje, birokratiju. Značajnije prisustvo inteligencije u redovima KPJ doživljavano je kao „razvodnjavanje Patrije“. Veliki broj službenika i nameštenika (umesto industrijskih radnika i seljaka) u Partiji unosio je „u život organizacije malograđanske poglede, oportunistam i karijerističke težnje“. Kako je decembra 1945. godine uočeno, intelektualci, ušli u komitete tokom rata, čine socijalni sastav Partije malo-građanskim, što je tada podrazumevalo ulaženje u KPJ iz karijerističkih motiva, ispoljavanje sitnosopstveničkih raspoloženja, organizacionu labavost, ideološku toleranciju prema shvatanjima stranim KP, kompromiserske tendencije, recidive građanske i religiozne svesti i slično (Petranović, 1995: 99-101, 429).

Krajem 1945. i početkom 1946. godine sprovedena je čistka KPJ od „slučajnih saputnika, neprijatelja i idejno-politički nezrelog članstva“. Odstranjeno je više hiljada *karijerista*, članova *slabe* prošlosti, koji su u Partiju ušli neprovereni, *prikriivenih neprijatelja* i *sumnjivih elemenata*. O stručnjacima van KPJ vladalo je još gore mišljenje. Na Politbirou KPJ moglo se čuti: „Stručnjak – iako nije neprijatelj – birokrata je“. Negacija u apoziciji kao da potire samu sebe. Potreba da se istakne da stručnjak *nije neprijatelj* sugerise i prethodno postojanje premise o stručnjaku – neprijatelju. Međutim, iako je tim iskazom stručnjak oslobođen hipoteke neprijateljstva prema Partiji, ostala je druga – nešto blaže, ali ne mnogo prijatnije i prihvatljivije uverenje: *stručnjak je birokrata*. Po drugom shvatanju jugoslovenskih komunista, stručnjacima (u konkretnom slučaju elektro-inženjerima) se priznavalo

znanje i stručnost, ali istovremeno su okvalifikovani kao „politički negativni“. Nepoverenje prema inteligenciji bilo je očigledno (Petranović, 1995: 102, 430).⁶

Primena krutih dogmatskih principa u svakodnevnom životu i poslovanju ponekad je popimala odlike besmisla i razmere groteske. Kada je u leto 1945. godine uvedeno normiranje (iako su mnogi radnici i stručnjaci pokazivali otpor verujući da je to „povratak na staro“), ispostavilo se da poslodavac nije u stanju da odredi akord za sve poslove. S obzirom na stimulatívni karakter normiranja kao načina organizacije poslovanja, u pojedinim delovima preduzeća, tamo gde je postojao *brojiv* ili *merljiv* rad, radnicima koji su prebacivali normu nadnice su progresivno rasle. Međutim, stručnjacima u istim takvim preduzećima, zaposlenim na poslovima koji nisu bili lako merljivi, nije se mogla uvesti norma, pa su tako ostajali sa svojim osnovnim zaradama koje su onda bile niže od radničkih (Радић, 1988: 30).

Rukovodstvo Jugoslavije, izniklo iz KPJ i njenih ideoloških matrica, neretko je osećalo iskreno nepoverenje prema tehničkoj inteligenciji koja nije proizašla iz radničke i seljačke sredine. Takva shvatanja često su oblikovana, kako kaže Tempo, na osnovu sadržaja brojnih romana o izgradnji u SSSR, a “svi oni su bili puni opisa štetočinskih poduhvata tehničkih stručnjaka koji su poticali iz buržoaske sredine” (1971: 132). Zato je čvrstog korena imalo uverenje o potrebi, čak neophodnosti uzdizanja „novih tehničkih i privrednih kadrova iz redova radničke klase“, kako je o tome govorio Kidrič.⁷ *Štetočinstvo* inteligencije, njena neiskrenost i, u konačnom, neprijateljski odnos, nisu mimoišli ni sferu umetnosti, a posebnu najmlađu – film. Tokom prve posleratne decenije, intelektualci, kao ideološki sumnjiv element, nisu mogli biti glavni likovi u filmu, posebno ne pozitivni (izuzetak je bilo samo pet likova lekara i dve umetnice), a odnos kinematografije prema njima bio je i povod jednog od prvih filmskih skandala u Jugoslaviji. Jugoslav Jug Đorđević je 1948. godine počeo da piše scenario za film *Jezero*, u kojem je nameravao da prikaže promene u životu seljaka usled industrijalizacije. Međutim, promena političke klime nakon razlaza sa SSSR dovela je do zahteva uticajnih partijskih ličnosti – Đilasa, Rankovića i Kardelja – da scenarista zaplet filma oblikuje oko sabotaže brane u izgradnji. Nakon premijere, 1950. godine, usledila je burna reakcija radnika i inženjera elektroindustrije i građevinarstva, koji nisu mogli da prihvate da se saboter nalazi u njihovim redovima, pa makar to bilo i na filmskom platnu. Da naivna identifikacija „neizgrađene publike“, nesposobne da razdvoji stvarnost od umet-

⁶ AJ, Ministarstvo elektroprivrede (11), 4-17.

⁷ AJ, Ministarstvo industrije (17), 114-115, Dnevni pregled štampe, 98, 3. 12. 1946. Izveštaj o Kidričevom govoru prenela je *Borba* u broju od 3. 12. 1946.

ničke interpretacije, sa likovima na filmu bude veća, učinilo je i to što je scenografiju činio prepoznatljiv objekat – brana hidroelektrane *Jablanica* na Neretvi. Iako to ostvarenje režisera Radivoja Lole Đukića i scenariste Đorđevića nije zabranjeno, ono je ubrzo skinuto sa repertoara (Милорадовић, 2002: 102-103).

Nepoverenje prema tehničkoj inteligenciji i uverenost u njenu neiskrenost nije bilo samo odlika shvatanja u državnom vrhu, već i na nižim nivoima vlasti. Lokalnim organima, kako se to vidi iz zapisnika sa sednice Oblasnog narodnog odbora za Istru, naročito je smetalo što su tehničari i inženjeri načelno odbijali poslove pod izgovorom da se „za pošten rad dobije poštena nadnica“. Takve izjave izazivale su prezir kod nedovoljno obrazovanih, čak polupismenih nosilaca mesnih i sreskih vlasti. Netolerancija je naročito bila jaka prema kadru koji nije bio učesnik NOP, pa su tako tehničari i inženjeri proglašavani štetnima za pokret i nazivani narodnim neprijateljima. Kako se sa dostupnim ali neškolovanim kadrom nisu mogle na pravilan i funkcionalan način organizovati finansije, industrija i uopšte poslovanje, to su neretko stručnjaci okrivljivani za neuspeh u sprovođenju nerealne privredne politike, pa nije izostajala ni etiketa da su oni saboteri. Ipak, mogli su se čuti i glasovi da „ti školovani ljudi mogu biti veoma značajni u oblikovanju gospodarskog života u novoj državi“ (Dukovski, 2001: 280).

Organizujući svoje resore komunistički ministri su na rukovodeća mesta postavljali pre svega *partijce*, a potom stručnjake. Smatralo se da će „proizvodnja cvjetati ako je organizuju komunisti, spremni da 'sagorijevaju na poslu'“. Takva je politika doživljavala neuspeh, što se dobro videlo na primeru Ministarstva rudarstva FNRJ. Tamošnji rukovodioci, komunisti bez dovoljno stručnog znanja, forsirali su proizvodnju ne vodeći mnogo računa o racionalnosti eksploatacije rudnog bogatstva. Redovno se događalo da su „prvih meseci podizali proizvodnju i premašivali planove, ali zatim bi proizvodnja naglo počela da opada“. Pokazalo se da je proizvodnja privremeno povećavana grubim raubovanjem rudne supstance, što je nedozvoljeno s gledišta racionalne eksploatacije. Činjenica da nije bilo dovoljno biti komunista da bi se uspešno rukovodilo preduzećem unekoliko je korigovala stav i parksu vrha jugoslovenske države prema tehničkoj inteligenciji (Темно, 1971: 133).

Korekciji stava prema inteligenciji nisu išla na ruku ni kruta dogmatska viđenja društvene stvarnosti i vrednosti koje zaslužuju afirmaciju. Jedno od njih bilo je uverenje, izgrađeno u vreme obnove, a docnije korišćeno samo formalno, odnosno u propagandne svrhe, o neprikosновенosti ideje opšteg i trenutnog egalitarizma i *kultu* fizičkog rada. „Odstupanje od 'potpune jednakosti u svemu'

dozvoljavano je samo minimalno i izuzetno (za visoke stručnjake, za tradicionalno priznata zanimanja – inženjeri, lekari, čiji je rad, takoreći opipljiv, što im daje pravo na nešto viši standard)“ (Pečujlić, 1970: 299-300), ali i to s velikom mukom. Suštinski, pod uslovima velike materijalne bede, proklamovani egalitarizam sveo se na *ravnomerno raspoređeno siromaštvo*, na mehaničko homogenizovanje u uslovima kada se jedva zadovoljavaju elementarne egzistencijalne potrebe (Илић, 2017: 145).

Privredna stvarnost će, i pored nepoverenja u inteligenciju i stručnjake, primorati vrh KPJ da tokom 1946. godine zauzme nešto *mekši* stav. Uočeno je da postoje brojne nepravilnosti u postupanju prema stručnjacima, o čemu je govorio i Hebrang. Kritikujući težnju za *uravnilovkom* prema stručnjacima i upravnicima (u pogledu plata i položaja), naveo je da takav pristup ne može da razvije „inicijativu i volju za rad“. „Stručnjak mora da prati literaturu u svojem slobodnom vremenu. Ako je ne prati on ne može da se usavršava. Ako hoćemo da se on [...] i dalje usavršava, prati literaturu i razvija, treba da ima stan koji mu odgovara, literaturu koja mu je potrebna. [...] Kod nas je međutim danas dosta rasprostranjeno mišljenje da visoko kvalifikovani stručnjaci specijalisti treba da žive upravo istim životom kao i nekvalifikovani radnici. [Ima pitanja] zašto stručnjak stanuje tamo gde je ranije stanovao upravnik, zašto mu treba mlijeko, zašto se ne hrani na kazanu i sl. Razumije se da takav odnos prema specijalisti-stručnjaku mora da ubije kod njega volju i inicijativu, spriječava i koči mogućnost razvitka i od toga trpi sam posao i poduzeće.“⁸

Nakon što je, u leto 1946. godine, Politburo sklonio Hebranga i imenovao Kidriča glavnim ekonomskim strategom, u vrhu KPJ pojavile su se klice *samokritike* zbog odnosa prema stručnjacima. Kidrič je konstatovao da je „situacija s kadrovima vrlo teška“ i govorio kako se u tom pitanju greši „sektaški i oportuno“. Usled velike potrebe za kadrom zalagao se da se kod tehničara pojača vaspitno-ideološki rad i da se promeni sistem nagrađivanja stručnjaka (Петрановић и Марковић, 1991: 177).

Pitanje *sektaškog* odnosa prema stručnjacima bilo je i jedna od glavnih tema u nastojanju Informativnog biroa Ministarstva industrije da krajem 1946. godine prikupi podatke o izvesnim problemima o kojima javnost nije bila upoznata. Jedno od pitanja postavljenih područnim organima i organizacijama bilo je „tretiranje

⁸ AJ-11-4-16, Zapisnik (19) sastanka načelnika Odeljenja za energiju, br. 8738, 13. 12. 1945; AJ-17-13-13, Zapisnik sa sastanka u kabinetu ministra industrije, 2. 2. 1946.

stručnjaka“, tj. odnos i greške koje se čine prema stručnjacima.⁹ Posebnu zanimljivost pojedinih izveštaja i drugih dokumenata u kojima se konstatuje nedostatak stručnjaka i sprecijalističke radne snage, čini u izvesnom smislu žalovit ton koji činjenicu manjka kadra („oseća [se] veliko pomanjkanje visogo i srednjeg kvalifikovanog stručnog kadra“) pojačava tvrdnjom o naročitom nedostatku „kadra koji je politički stručan i proveren“. Zapravo pitanje političkog svrstavanja, odnosno takve simpatije ili antipatije koja se otvoreno pokazuje biće i ubuduće, i pored pokušaja da se prema stručnjacima izbalansira stav, osnov za ostajanje na radu (ili prijem u službu) ili udaljavanje sa rada. Arsenal epiteta koji slikaju neprijateljstvo stručnjaka i intelektualaca prema državi i njenoj upravi nije se bitno razlikovao u zavisnosti da li je stručnjak o kojem se govori državljanin FNRJ ili stranac. Ipak, uz strane stručnjake, kojih je u periodu obnove i Petogodišnjeg plana u Jugoslaviji bilo više od 16.000 (Илић, 2017: 108, 360, 362), posebno efektno je delovala kvalifikacija „nije prijateljski naklonjen Novoj Jugoslaviji“.¹⁰

Međutim, ono što je dodatno onemogućavalo jači upliv komunista na tehničku nepartijsku inteligenciju, pa i na radništvo u neposrednoj proizvodnji, bili su sami komunisti i birokratizacija u koju su brzo skliznuli. O tome će posvedočiti ministar rudarstva, Tempo, nakon što je obavio neposredan uvid u stanje na *terenu*. Uvideo je da na najtežim poslovima uopšte nema komunista. Praksa je pokazala da čim bi neko bio primljen u partiju, dobijao bi rukovodeću funkciju, pa je sve manje komunista bilo u proizvodnji, a sve više u administraciji. Istovremeno s odlaskom komunista u administraciju rasle su njene materijalne privilegije (sopstvene ekonomije sa kojih je obezbeđivana jevtina hrana, posebne vile i odmarališta na moru i planini itd), što su bili pouzdani signali da je „proces birokratizacije zahvatio ne samo društvo nego i samu Partiju“ (1971: 133-134).

Kao svojevrsni paradoks zvuči jedna kritika iz perioda oštre kampanje protiv jugoslovenskog državnog i partijskog vođstva, upućena posle objavljivanja Rezolucije Informbiroa. Naime, jugoslovenskim komunistima i samom Titu, koji evidentno

⁹ AJ-11-3-15, raspis VI, br. 9898, 18. 12. 1946.

¹⁰ Takvu kvalifikaciju dobio je vrhunski švajcarski inženjer za ispitivanja i merenja, prof. dr M. Roš (Rosch), stručnjak svetskog glasa, koji je bio neophodan za gradnju hidroelektrane *Jablanica*. Zemaljski projektantski zavod BiH je procenio iz pisma profesora Roša, na čiju tehničku stranu nije bilo zamerki, ali koje je bilo bez emocija, profesionalno uzdržano i sa stavkom o visini honorara, da on „nije prijateljski naklonjen“, te da ga „ne bi ni trebalo zvati u našu zemlju“, osim u slučaju naročite potrebe. Zamerka profesoru Rošu što je tražio honorar, za razliku od nekih drugih stranih (čehoslovačkih) stručnjaka, bila je glavna. AJ-11-35-107, prepiska (1947).

nisu gajili prevelike simpatije prema inteligenciji, zamereno je od strane komunističke Slovačke da su se, pored ostalog, uljuljkani uspesima, distancirali od radničke klase i okružili „karijeristima iz redova intelektualaca“ (Perišić, 2006: 111). Dakle, posredno bismo mogli zaključiti, inteligencija je i u ovom slučaju možda bila glavni krivac.

SAMOUPRAVLJANJE I DERADIKALIZACIJA ODNOSA PREMA STRUČNOM

Iako je Jugoslavija, tokom otporu Staljinu, neko vreme skrenula u radikalnu formu staljinizma, brutalno se razračunavajući sa protivnicima, ona će iz te faze postupno izlaziti od kraja 1949. godine, razvijanjem novog socio-političkog koncepta, sistema radničkog samoupravljanja, spolja popularno nazvanog *jugoslovenskim posebnim putem* ili *titoizmom*. Njegova četiri stuba – povezanost između „transnacionalizma, odnosno političkog jugoslovenstva i etnonacionalnog pluralizma“, sistem radničkog samoupravljanja, politika nesvrstanosti i „relativna liberalizacija sistema, povezana s jasnim povećanjem životnog standarda i parcijalnog prihvatanja *zapadnih elemenata* u svakodnevnom životu“, kako ih je uočio Zundhausen, svoje korene vuku upravo iz ovog perioda i iz političkih, diplomatskih i ideoloških aktivnosti na prevazilaženju pritiska i pretnje sa Istoka, pri čemu se bar dva *stuba* – spoj jugoslovenstva i polietnonacionalizma i samoupravljanje ne samo naziru već i postupno profiliraju (Зундхаузен, 2009: 387).

Staljinistički metodi napuštaće se postepeno, početkom pedesetih godina XX veka, promenama u društvenom sistemu: decentralizacijom, pokušajima debirokratizacije i ograničene demokratizacije, kao i uvođenjem radničkog samoupravljanja. Ipak, uvođenje samoupravljanja baštinilo je jedan od postulata na kojima je ranije građen staljinizam – uverenje i teorijsku razradu mogućnosti razvoja socijalizma u jednoj zemlji. Slično tome, jugoslovenski teoretičari i praktičari društvenog razvoja kreirali su *socijalistički samoupravni sistem* u jednoj zemlji. Istočna i Zapadna štampa odmah nakon sukoba, kao i neki istraživači, istoričari, sociolozi i teoretičari društva u potonjim vremenima nazivali su taj sistem eponimom *titoizam*, ali ne postoji opšta saglasnost o tome da li se može govoriti o zasebnom društvenom sistemu ili o Titovoj verziji staljinizma. Termin je na Istoku korišćen u značenju revizionizma i izdaje komunizma, a na Zapadu u smislu manje represivnog socijalizma ili *mekog totalitarizma*. Sam Tito se ograđivao od pojma, svestan da su frakcionaštvo, trockizam i revizionizam najveći gresi komuniste. Govorio je kako *titoizam* kao posebni ideološki pravac ne postoji zbog toga što jugoslovenski komunisti nisu doneli ništa novo u nauci marksizma-lenjinizma, već su samo uspeli

najpravilnije da primene tu *nauku* (Јовановић, 1993: 109; Стојановић, 2009: 141; Кулјић, 2010: 31; Дедијер, 1984: 610; Илић, 2017: 140).¹¹

Jugoslavija u početku postigla dobar reformski tempo, u regionu gde su promene mahom spore i privremenog daha. Za to je imala prvenstveno da zahvali „značajnoj spoljnoj pomoći kroz podršku UNRRA i putem reparacija iz Nemačke, Italije i Mađarske.“ Raskol sa Staljinom doneo je brze promene „ka modelu tržišnog socijalizma sa autonomijom i demokratijom za svako preduzeće, obezbeđenim na principu samoupravljanja izabраних radničkih saveta“ (Turnock, 2006: 273). Međutim, samoupravljanje i samoupravna ekonomija suočiće se sa nizom teškoća i, u konačnom, pokazati se neodrživim.

Tokom prve dve decenije od uvođenja radničkog samoupravljanja Jugoslavija je nastojala da rekonstruiše nasleđe državno-socijalističkog modela uvođenjem elemenata tržišne privrede. U vreme velike privredne reforme, počev od 1965. godine, učinjen je veći zaokret ka tržišnoj ekonomiji, na kojoj se temelji kapitalistički društveno-ekonomski model, i učinjen je konačni otklon od totalitarizma davanjem sve većih autonomnih prava republikama i pojedinih ličnih sloboda (Flere & Klanjšek, 2014). Kada je na početku sedamdesetih godina XX veka taj model napušten otpočela je grozničava aktivnost na konstruisanju samoupravnog socijalizma kao *trećeg* modela – nespojivog sa državno-planskom ili sa tržišnom privredom. Tokom svoje *zlatne* decenije, na temelju Ustava iz 1974. godine i Zakona o udruženom radu (1975) formulisan je i izrađen grandiozni institucijalno-ideološki projekat dogovorne ekonomije, udruženog rada, samoupravnih interesnih zajednica i delegatskog sistema. Međutim, kada je početkom osamdesetih godina nastupila ekonomska kriza, zatresla se konstrukcija jugoslovenskog samoupravljanja, a kada je počela kriza čitavog socijalističkog sveta, na samom kraju iste decenije, otpočeo je proces destrukcije ne samo jugoslovenskog samoupravljanja, već i same jugoslovenske države. Ta sinhronizovanost sa nestajanjem socijalističkog sveta, kako navodi Županov (1989: 21-22), svedoči da je jugoslovenski ekonomski, društveni i politički sistem ipak imao odlike *realsocijalizma*, i da je samoupravni socijalizam zapravo bio samo velika kulisa državnog socijalizma.

¹¹ Prva negacija *titoizma* kao posebne ideologije, koju je sam Tito dao, bila je u intervjuu američkom *Njujork tajmsu* (*New York Times*), 6.11.1950. godine: „Ne postoji nikakav 'titoizam'. Mi smo samo čvrsti u sprovođenju teorije Marksa i Lenjina i borimo se protiv revizionizma. Ne postoji nikakva nova teorija, nego samo pravilno sprovođenje postojeće teorije. Mi primenjujemo tu nauku na specifične uslove u našoj zemlji“ (Bogetić i Tripković, 1993: 289).

Da li je za krah socijalističkog samoupravljanja više odgovoran njegov šematizam (jedna krupna društvena promena dirigovana je, zamišljena da se ostvari po obrascu *projekt – realizacija*), ili propisivanje društvenih odnosa pravnim normama (što je sasvim obrnuto od poznate prakse, pri kojoj norme ne propisuju društvene odnose, već legalizuju, sistematizuju i sankcionišu postojeće stanje do kog su se društveni odnosi autonomno razvili), ili su oba ta faktora bila podjednako pogubna, ostaje otvoreno pitanje. Ono što ostaje nesporno jeste da samoupravni koncept nije izvira iz ekonomske prakse, već iz političke zamisli. Međutim, dok su se *kulise* samoupravljanja držale, jugoslovenski socijalizam imao je jak privid modernosti, kao zanimljiv spoj više različitih oblika ekonomske organizacije – kako na mikroplanu (nivou osnovnih privrednih jedinica), tako i u celokupnoj nacionalnoj ekonomiji. Tu modernost potvrđuje veliko zanimanje stranih analitičara i istraživača, ne samo levičara, već i pripadnika drugih političkih uverenja, podržavalaca, oponenta ili neutralnih analitičara, o čemu postoji brojna literatura.¹²

Odlučivanje o privrednim pitanjima u vreme samoupravljanja, na prvi pogled, bilo je u rukama radničkih saveta – tela koja su neposredno upravljala preduzećima i bila sačinjena od svih zaposlenih: administracije, radnika i stručnjaka. Međutim, punu autonomiju tih saveta ograničavali su pojedini finansijski propisi i sveprisutni uticaj Partije (Nove, 1983: 134). Prilikom odlučivanja o raspodeli prihoda saveti bili su (uglavnom) autonomni. Na njima je bila odluka koliko će se prihoda podeliti, a koliko odvojiti za druge namene. Bila je to svojevrsna, kako je Vudvord pisala, „participatorna demokratija“ (Woodward, 1995, 329). U vezi s proizvodnjom, međutim, uvek je bilo pitanja o kojima je odlučivao stručni kadar, i kojima se radnička kontrola nije mogla baviti (problemi tehničke ili tehnološke prirode). Treća oblast odlučivanja u privrednom subjektu – pitanje kadra – samo je formalno bila u rukama radničkih saveta, a pravi donosilac odluka bila je Partija. Takva distribucija ovlašćenja predstavlja, moglo bi se reći, višeslojnu i mešovitu neposrednu demokratiju u kojoj su radnička klasa i siromašni slojevi stanovništva imali neku vrstu neotuđivog upravljačkog prava (Kuljić, 2005), a stručnom kadru, makar u polju tehničkih pitanja, ostavljena je izvesna sloboda odlučivanja.

¹² Među brojnim stranim istraživačima koji su se, u manjoj ili većoj meri, bavili jugoslovenskim samoupravljanjem pojavljuju se: Saul Estrin, Jaroslav Vanek, Jacques H. Drèze, James Edward Meade, Alec Nove, Thomas Marschak, John Coyne, Brian Chiplin, Howard M Wachtel, Johanna Bockman, Benjamin Ward, Laura D'Andrea Tyson, Abram Bergson i dr.

U tom, kako su savremenici uočili, spoju marksizma i indirektno kontrolisane tržišne ekonomije, koja je u sebi nosila elemente Kejnezijanskog modela (Neal, 1962), stručnjaci će postati ravnopravni partneri unutar radničkih saveta. Saglasno samoj teorijskoj postavci modela radničkog samoupravljanja, koja pretpostavlja samoupravno preduzeće kao jedinstvenu produkcionu jedinicu u kojoj jedinstvena radna snaga (dakle, svi zaposleni) donosi sve ekonomske odluke kroz izvesni demokratski proces (Estrin, 1983: 12), stručnjaci će, skupa s radnicima, odlučivati o raspodeli prihoda, brojnim proizvodnim i tehničkim pitanjima. Uklopljeni u celinu kolektiva, ali protokom vremena sve više prisutni u političkim forumima (traženjem ili prihvatanjem članstva u KPJ/SKJ, odnosno pokazivanjem simpatija za taj politički koncept), sve većim usvajanjem birokratskih i tehnokratskih tendencija, koje su se široko raširile u jugoslovenskom društvu, stručnjaci će postati deo *mainstreama*. U takvim okolnostima nestajuće netrpeljivost Partije prema njima, u kojoj će vremenom, usled sve većeg povlačenja starog ratnog kadra (zbog povremenih političkih čistki, ali i zbog sve veće starosti takvih partijskih predvodnika), dominirati i zapravo preuzeti upravljanje. Takvim stručnjacima, uklopljenim u SKJ i odanim samoupravljanju, obilovaće savezi komunista u svim republikama i pokrajinama u trenutku kada bipolarni svet i Hladni rat budu pred svojim sutonom. Međutim, krah jednopartizma u Evropi odvešće ih u velikom broju, kao i druge društvene grupe, u pravcu nacionalnih partikularizama i nacionalizama, što će, u konačnom, rezultirati ekspresnim napuštanjem ideje samoupravljanja i disolucijom države, praćene ekstremizmom i ratovima.

Jugoslovenski samoupravni socijalizam nesumnjivo nije bio planska privreda po sovjetskom modelu, ali ni tržišna ekonomija. Bio je svojevrsni amalgam ta dva koncepta, mešavina modela koja je poznavala društvenu svojinu, ali i druge oblike vlasništva, kao i spoj različitih organizacionih elemenata. Taj *treći put* doživeo je neuspeh, ali uzroke njegove propasti, kako smatra Kuljić (2005), nije nužno tražiti u jednopartijskom sistemu ili dirigovanju ekonomskog modela. Bez namere da *merimo* uticaj nepovoljnih faktora koji su doveli do kraha samoupravljanja, ne možemo se oteti utisku da je strukturalnih problema bilo previše. Kombinacija velike nerazvijenosti (samoupravljanje je počelo u dominantno agrarnoj zemlji u kojoj se na brzinu stvarala industrijska radnička klasa), koju su oličavale slaba pismenost, jake tradicionalne forme života, niska politička kultura, kao i nizak nivo opšte kulture, odsustva prave demokratije i napetosti između bogatih i siromašnih (sa nivoa pojedinaca ta će napetost preći na republike, pa i nacije) učinila je da samoupravljanje, ali i država koja ga je implementirala, ne prežive opštu krizu socijalizma s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina XX veka.

ZAKLJUČAK

Odnos prema stručnom i intelektualnom u celini, pa tako i prema ekonomskoj teoriji i stručnoj privrednoj praksi pretrpeo je tokom trajanja socijalističke Jugoslavije transformaciju, ali pitanje da li su između partije na vlasti i inteligencije uspostavljeni odnosi pune saradnje veoma je upitno. Partija je bila i ostala vrhovni nosilac i tumač ne samo ideologije, već i ekonomskih postavki, pa i pojedinih konkretnih taktičkih, čak operativnih rešenja iz sfere privređivanja (iz svog sastava nikad se nije odrekla posebne komisije zadužene za privredna pitanja). Međutim, što kroz razumevanje da nosioci stručnih znanja ne moraju nužno biti neprijatelji (ili oponenti) režima, što kroz privlačenje stručnog kadra u redove KPJ/SKJ i davanja takvom kadru ne samo više poverenja, nego i prepuštanje sve većih ovlašćenja, došlo je do realnog zbližavanja između Partije i stručnjaka. Ono što se nije moglo, niti smelo dirati, jeste opšti ekonomsko-politički okvir, kreiran kroz specifičnu formu jugoslovenskog socijalizma – sistem radničkog samoupravljanja, koji je svakako nosio određenu dozu privlačnosti, pa i izazova za misleću ekonomsku elitu i kreativne privredne delatnike. Tako je dominacija Partije nad strukom ostala bitnije neokrnjena, ali je struka pronašla svoj prostor za umereno slobodno delovanje.

IZVORI I LITERATURA

Izvori:

Arhiv Jugoslavije (AJ)

- Ministarstvo elektroprivrede Vlade FNRJ (11)
- Ministarstvo industrije Vlade FNRJ (17)
- Komisija državne kontrole FNRJ (19)
- Privredni savet Vlade FNRJ (40)
- Predsedništvo Vlade FNRJ (50)

Literatura

1. Bogetić, D., Tripković, Đ. (1993). *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1950*. Beograd: Jugoslovenski pregled.
2. Dedijer, V. (1984). *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III tom, Beograd: IRO „Rad“.

3. Dukovski, D. (2002). Negativne gospodarske, socijalne i političke prilike u Istri (1945.-1954.). U: Fleck, H-G.; Graovac, I. (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara*. (str. 277-296). [Zagreb, 5-7.10.2001]. Zagreb: Zigfried Naumann Stiftung. Preuzeto 14. maja 2018. sa: <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7133.pdf>
4. Flere, S., Klanjšek, R. (2014). Was Tito's Yugoslavia totalitarian?. *Communist and Post-Communist Studies*. 47(2), 237-245.
5. Estrin, S. (1983). *Self-Management: Economic Theory and Yugoslav Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Илић, С. (2017). *Страни радници и стручњаци у привреди Југославије 1945-1950. године*. [Докторски рад]. Београд: Филозофски факултет.
7. Лењин, Иљич, В. (1950). *Изабрана дела, том II, књига I*. Београд: Култура.
8. Јовановић, М. (1993) Стаљинизам. *Историјски гласник*. 46(1-2), 103-119.
9. Kardelj, E. (1956). Socijalistički put razvoja privrede FNRJ, U: *Razvoj privrede u FNRJ*. (str. 9-21). Beograd: NOLIT.
10. Kuljić, T. (2005), *Jugoslovensko radničko samoupravljanje*. Deo intervjua (snimljen u Beogradu, 2003). Vienna: European Institute for Progressive Cultural Policies (EIPCP). Preuzeto 15. maja 2018. sa: <http://eipcp.net/transversal/0805/kuljic/sr>
11. Kuljić, T. (2010). *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*. Beograd: Čigoja štampa.
12. Милорадовић, Г. (2002). Стаљинови поклони: Тематика југословенског играног филма 1945-1955. *Историја 20. века*. 20(1), 97-114.
13. Moreuil, F. (réalisation) & Kersaudy, F. (scénario). (1997). *Tito – Staline, l'exception et la règle*. [Dokumentarni film]. France: Boss Production ARTE FRANCE. Preuzeto 14. maja 2018. sa: <https://www.youtube.com/watch?v=SxsvIK59n-c>
14. Neal, F. W. (1962). Yugoslavia at the Crossroads. *Atlantic Monthly*. December 1962. Preuzeto 20. maja 2018. sa: <https://www.theatlantic.com/past/docs/unbound/flashbks/balkans/nealf.htm>
15. Nove, A. (1983). *The Economics of Feasible Socialism*. London, New York: Routledge.
16. Палавестра, П. (1994). *Књижевност и јавна реч*. Пожаревац: Центар за културу.
17. Ређујић, М. (1970). *Horizonti revolucije: Studije iz političke sociologije*. Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka.
18. Perišić, M. (2006). Čehoslovačka javnost i Rezolucija Informbiroa 1948. *Istorija 20. veka*. 24(1), 103-123.

19. Petranović, V. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918-1988, III, Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*. Beograd: NOLIT.
20. Петрановић, Б. (1998). *Југославија на размеђу (1945-1950)*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
21. Петрановић, Б., Марковић, Љ. (1991). *Записници НКОЈ-а и Привремене владе ДФЈ 1943-1945*. Београд: Меморијални центар Јосип Броз Тито.
22. Petranović, V. (1995). *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945-7. jul 1948)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
23. Радић, Р. (1988). Друштвено-економски положај радничке класе у Србији у периоду од 1945. до 1950. *Токови револуције*. XX-XXI, 5-104.
24. Стојановић, Д. (2009). Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије. У: *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог*, II издање, (str. 115-148). Београд: Удружење за друштвену историју.
25. Темпо, Вукмановић С. (1971). *Револуција која тече: Мемоари: Том 2*. Београд: Komunist.
26. Turnock, D. (2006). *The Economy of East Central Europe, 1815–1989: Stages of transformation in a peripheral region*. London/New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
27. Wettig, G. (2008). *Stalin and the Cold War in Europe: The Emergence and Development of East-West Conflict, 1939-1953*, Plymouth: Rowman & Littlefield.
28. Woodward S. (1995). *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington DC: The Brookings Institution.
29. Зундхаусен, Х. (2009). *Историја Србије од 19. до 21. века*. Београд: Clio.
30. Županov, J. (1989). Samoupravni socijalizam: konac jedne utopije. *Politička misao*, XXVI (4), 21-36.

POVEZANOST INFLACIJE, NEZAPOSLENOSTI I EKONOMSKOG RASTA-EMPIRIJSKA ANALIZA NA PRIMERU ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE

Nemanja Lojanica¹
Saša Obradović²

Apstrakt

Postizanje visokih stopa ekonomskog rasta, niske stope nezaposlenosti i stabilnosti cena, predstavljaju osnovne ciljeve ekonomske politike. Cilj ovog rada jeste da ukaže na osnovne tipove kauzalnosti ovih varijabli u kratkom i dugom roku, kao i da preispita osnovne zakonomernosti koje se vezuju za ove varijable. Za ispitivanje potencijalne zavisnosti varijabli, koristi se uzorak zemalja Jugoistočne Evrope (Rumunija, Albanija, Makedonija, Srbija, Bosna i Hercegovina) u vremenskom periodu 1995-2015. Kao odgovarajući metodološki okvir, korišćena je ekonometrija panela. Rezultati pokazuju da promene u stopi inflacije uzrokuju promene u stopi nezaposlenosti, kao i da je relacija stope nezaposlenosti i ekonomskog rasta statistički nesignifikantna u dugom roku. Veza stope inflacije i ekonomskog rasta je pozitivnog znaka i statistički je značajna kako u kratkom, tako i u dugom roku, i prisutna je dvosmerna kauzalnost. Rezultati studije mogu da posluže kao osnova za dalja istraživanja u zemljama sa sličnim makroekonomskim izazovima.

Ključne reči: *ekonomski rast, stopa nezaposlenosti, stopa inflacije, Jugoistočna Evropa, ekonometrija panela*

¹ Nemanja Lojanica, asistent, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, nlojanica@kg.ac.rs

² Prof. dr Saša Obradović, redovni profesor, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, sobradovic@kg.ac.rs

UVOD

Parametri vezani za ekonomski rast su ključne makroekonomske varijable koje su uvek u fokusu pažnje javnosti. Uz stopu inflacije i stopu nezaposlenosti, kreira se opšta slika razvoja i pregleda ekonomije. Inflacija, ekonomski rast i nezaposlenost su centralna pitanja za društveni i ekonomski život jedne nacije. Postojeća literatura koja ispituje ove varijable, uz pomoć njih objašnjava endemičnu prirodu siromaštva zemalja u razvoju. Nesumnjivo je da su delovi makroekonomskih ciljeva koje jedna zemlja želi da postigne ekonomski rast, stabilnost cena i puna zaposlenost. Još je tokom šezdesetih godina XX veka u jednoj od svojih studija, Phillips (1962) naglasio značaj modeliranja povezanosti (ne)zaposlenosti, inflacije i ukupnog outputa, u kontekstu poboljšanja makroekonomskih performansi. Autor je istakao da je uspostavljanje ove veze od krucijalnog značaja za izbegavanje premašivanja (overshooting) ili preniskih vrednosti (undershooting) u odnosu na ravnotežne targetirane vrednosti. Ovaj trivarijantni pristup je predstavljao pionirski poduhvat, budući da su prethodne studije uglavnom analizirale bivarijantnu povezanost varijabli. Ključne razlike u razumevanju odnosa ovih varijabli, tiču se različitih teorijskih stanovišta pojedinih ekonomskih škola, pre svega kejnzijanske i neoklasične.

Osnovna pretpostavka kejnzijanskog ekonomskog pravca je rigidnost cena. U skladu s tim, eventualnim rastom u ponudi novca, ravnoteža na novčanom tržištu se uspostavlja rastom realnog bruto domaćeg proizvoda. Sa druge strane, osnovna pretpostavka neoklasične ekonomske škole jeste fleksibilnost cena, a inflacija je uzrokovana promenama u ponudi novca. U slučaju rasta ponude novca, cene određenih dobara takođe idu naviše, a realni bruto domaći proizvod se ne menja. Neoklasični slučaj je poznat kao neutralnost novca. I danas su prisutne brojne kontroverze po ovom pitanju, ali najveći broj ekonomista se slaže da je kejnzijanska pretpostavka prikladna za analizu kratkog roka, a neoklasična za dugi rok. Važno je u analizu uvesti i koncept nezaposlenosti. Ukoliko važi kejnzijanska pretpostavka, smanjenje tražnje na robnom tržištu, dovodi do pada ponude, a rigidnost cena i zarada stvara nevoljnu nezaposlenost. S protokom vremena, fleksibilnost cena i zarada omogućavaju izvesna prilagođavanja, i vraćanje ponude na početni nivo. Dakle, poremećaji tražnje imaju samo privremeni uticaj na output i nezaposlenost (Burda i Viploš, 2012).

Osnovni cilj ovog rada jeste da ukaže na osnovne tipove kauzalnosti makrovarijabli u kratkom i dugom roku, kao i da preispita osnovne zakonomernosti koje se vezuju za ove varijable. Za ispitivanje potencijalne zavisnosti varijabli, koristi se uzorak

zemalja Jugoistočne Evrope (Rumunija, Albanija, Makedonija, Srbija, Bosna i Hercegovina) u vremenskom periodu 1995-2015. Kao odgovarajući metodološki okvir, korišćena je ekonometrija panela. U radu se primenjuju ekonometrijske tehnike kao što su: testovi zavisnosti jedinica posmatranja, test jediničnog korena, kointegraciona analiza, DOLS tehnika, VEC model, i test kauzalnosti. Primenom pomenu-tih metoda, moguće je dobiti rezultate poznatog nivoa statističke značajnosti, što je važno sa aspekta formulisanja validnih zaključaka. Doprinos rada je dvostruk. Prvo, ova studija analizira specifičnu grupaciju zemalja koju karakterišu: umereni rast privredne aktivnosti, visoka nezaposlenost, i značajno nepoverenje u mone-tarni suverenitet. Drugo, sa metodološke strane, u radu se primenjuje test druge generacije jediničnog korena za ispitivanje reda integrisanosti varijabli, kao i test kointegracije pogodan za manje uzorke. Struktura rada je sledeća: nakon pregleda literature, u metodološkom delu je postavljen odgovarajući model i dodatno su pojašnjeni testovi koji će biti korišćeni. Rezultati istraživanja su prikazani u nared-nom delu, i na kraju, zaključna razmatranja sadrže diskusiju o dobijenim rezultati-ma i preporuke nosiocima ekonomske politike.

PREGLED LITERATURE

Važnost razumevanja povezanosti nezaposlenosti, inflacije i ekonomskog rasta predstavlja osnovu i pogodan instrument za ublažavanje cikličnih kretanja privrede. Izuzimajući druge faktore, ubrzan privredni rast je poželjan, kao i niska stopa ne-zaposlenosti i inflacije. Međuti, prisutna su brojna ograničenja za postizanje po-pomenutih ciljeva. Uspešnost makroekonomske politike se ne može meriti posma-tranjem samo jedne varijable, jer su one međuzavisne. Posmatrajući dugi rok, brži ekonomski rast omogućava bolje materijalno stanje stanovništva. Međutim, u kratkom roku, stopa rasta ima posledice na druge ekonomske varijable. Ako je rast prisutan po višoj stopi, postoji rizik od povećanog rasta cena, odnosno inflacije. Ukoliko su stope privrednog rasta preniske, postoji opasnost od povećane neza-poslenosti. Iako je rast nezaposlenosti povezan sa ekonomskom recesijom, postoji mogućnost da ekonomija raste, ali ne u dovoljnoj meri kako bi se sprečio rast ne-zaposlenosti. Phillips (1962) je istakao da je jedan od osnovnih problema izvođe-nja i implementiranja ekonomske politike, nedostatak adekvatnih kvantitativnih znanja za razumevanje načina kako ekonomski sistem funkcioniše.

Prethodne studije su u okviru svojih analiza ispitivale samo pojedine veze vari-jable, ali nisu objedinjeno ispitivali njihovu povezanost. Budući da se radi o tri pilara makroekonomije ili zlatnom trouglu interne ravnoteže (Caporale i Škare (2011)), jako je važno ispitivati i odgovarajući trivarijantni pristup. U poslednje

vreme, povećava se broj empirijskih studija koje preispituju gore napomenute zakonomernosti, a javljaju se i pojedine kontroverze primenom raznovrsnih ekonometrijskih tehnika. Škare i Caporale (2014) su objedinjeno posmatrali kratoročnu i dugoročnu povezanost inflacije, zaposlenosti i ekonomskog rasta, primenom VECM modela, koristeći panel uzorak 119 nacionalnih ekonomija. Prema autorima, rast zaposlenosti ima pozitivan uticaj na ekonomski rast u kratkom roku, ali negativan u dugom roku (output raste po nižoj stopi od produktivnosti). Takođe, u kratkom roku, inflacija pozitivno utiče na ekonomski rast. Suprotno tome, u dugom roku volatilitnost cena i njihova neizvesnost, imaju negativan uticaj na ekonomski rast. Kratkoročno, inflacija pozitivno utiče i na kretanje zaposlenosti, dok u dugom roku preko uticaja na output, ima negativno dejstvo i na kretanje zaposlenosti.

Inflacija i nezaposlenost- Filipsova kriva

Oficijelno, Filipsova kriva se vezuje za 1958. godinu, kada je zelandski ekonomista Arthur Phillips sproveo empirijsku studiju o povezanosti stope nezaposlenosti i stope promena novčanih zarada kao pokazatelja inflacije. U vreme kada je nastala Filipsova kriva, osnovni zadatak većine nacionalnih ekonomija, bio je vezan za poboljšanje životnog standarda stanovništva nakon Drugog svetskog rata. Filipsova kriva je omogućila nosiocima ekonomske politike, koji su bili nastrojani prema kejnzijanskim shvatanjima, da smanje nezaposlenost po cenu više stope inflacije. Kao kanal monetarne politike, ona je dobila na značaju naročito u SAD, gde je došlo do naglog smanjenja nezaposlenosti i rasta realnog dohotka. Nakon tog perioda, od 60-ih godina dvadesetog veka, originalna Filipsova kriva postaje tema brojnih kritika. Corry i Laidler (1967) su tvrdili da Filipsova kriva opadajućeg nagiba nije relevantna za sve zemlje, naročito one sa visokim stepenom nezaposlenosti. Najglasniju kritiku je upućivao predstavnik monetarističkog pravca, Friedman (1968). Friedman je praveći razliku između anticipirane i neanticipirane inflacije, prihvatio njen oblik u kratkom roku, dok je za dugi rok smatrao da, ukoliko vlada pokušava da nisku nezaposlenost održi povećanjem inflacije, taj bi kompromis konačno iščezao, jer se stopa nezaposlenosti ne može održavati ispod određenog nivoa koji su nazvali prirodnom stopom nezaposlenosti. Tokom 70-ih godina dvadesetog veka SAD je pogodila stagflacija. Inflacija i nezaposlenost su rasli u isto vreme, što je predstavljalo veliki udarac za Filipsovu krivu, prema kojoj su inflacija i nezaposlenost dva nepovoljna efekta koji se nikad ne kreću u istom pravcu.

Istraživanja o Filipsovoj krivi su nastavljena i nakon toga, ali su rezultati prilično dvosmisleni. Tootell (1994) i Fuhrer (1995) su istakli da je i dalje prisutna stabilna

inverzna relacija inflacije i nezaposlenosti, dok su Akerlof et al. (1996) pokazali adekvatnost konveksnog oblika Filipsove krive, a Stiglitz (1997) pogodnost konkavnog oblika krive. Stock i Watson (2008) su testirali stepen preciznosti predviđanja Filipsove krive, i poredili su rezultate sa drugim modelima koji predviđaju inflaciju. Prema njihovim saznanjima, Filipsovu krivu karakterišu epizode, odnosno prisutni su periodi u kojima Filipsova kriva predviđa bolje nego u drugim. Ovakvi nalazi su dali osnov za uvođenje Filipsove krive koja ima svoj prag (threshold). Ovakav model Filipsove krive se bazira i na trouglu koji je uveo Gordon (2011). Ovo je jedan od najpriznatijih modela Filipsove krive, jer uzima u obzir faktore na strani ponude, tražnje, kao i inflaciona očekivanja.

U kontekstu sve veće zabrinutosti od dezinflacije u zemljama Evrozone, Filipsova kriva sve više dobija na značaju. Skarica (2016) je pokazala da je Filipsova kriva validna u zemljama Evrozone, ali da jačina ove veze slabi tokom postkriznog perioda. Takođe, ističe se izrazita heterogenost u zavisnosti varijabli u zemljama evrozone. Bhattarai (2016) je primenom analize vremenskih serija pokazao postojanje kointegracije između nezaposlenosti i inflacije, i pokazao je da je ona prisutna na primeru OECD zemalja. Nezaposlenost u ovim ekonomijama značajno varira među zemljama, dok je inflacija u velikoj meri stabilizovana i niska pod uticajem inflacionog targetiranja. Od 35 analiziranih nacionalnih ekonomija, u 28 je uspostavljena empirijska zavisnost nezaposlenosti i inflacije, u skladu sa Filipsovom krivom. Kako bi ovaj trade off postao značajniji i relevantniji, autor ističe potrebu koordinacije mikroekonomske strukture i institucionalnih reformi, čime bi se povećala efikasnost prilikom pregovora o nadnici i zaposlenosti. Kumar i Orrenius (2016) su na primeru SAD pokazali da Filipsova kriva ima nelinerani i konveksan oblik. Promena stope nezaposlenosti ispod istorijskog proseka vrši značajniji pritisak na promene zarade, nego promene nezaposlenosti iznad istorijskog proseka. Analizirajući novokejnzijsku Filipsovu krivu, Lopez- Villavicencio i Saglio (2016) su ocenjivali rigidnost zarada i indeksiranje na primeru razvijenih zemalja. Rezultati analize su pokazali značajnu heterogenost, kao i da su nominalne rigidnosti zarada zastupljene u SAD, a indeksacija zarada u evropskim zemljama. Seydl i Spittler (2016) su istakli da pod uticajem procesa globalizacije dolazi do naglih promena u sektorskoj strukturi nacionalnih ekonomija, i da je velika tražnja okrenuta ka sektoru usluga, gde postoji slabija pregovoračka moć oko zarada. Ovaj faktor ima značajan uticaj na to da Filipsova kriva postaje sve ravnija. Blanchard (2016) je analizirao delovanje Filipsove krive na teritoriji SAD i došao je do sledećih rezultata:

- Niska stopa nezaposlenosti gura inflaciju naviše, visoka nezaposlenost gura naniže. Drugim rečima, Filipsova kriva je i dalje živa, mada ova veza nije tako jaka;
- Inflaciona očekivanja postaju sve više usidrena. Iz tog razloga, sve veću ulogu ima veza između nivoa nezaposlenosti i inflacije, a ne nezaposlenosti i promene cene. Drugim rečima, vraćamo se na relaciju iz 60-ih godina dvadesetog veka;
- Nagib Filipsove krive, odnosno efekat nezaposlenosti na inflaciju za dati nivo očekivane inflacije, značajno je opao. Ovaj pad datira još iz 80-ih godina XX veka, i nema naznaka daljeg opadanja tokom Globalne krize;
- Standardna greška reziduala je jako visoka, naročito u odnosu na nizak nivo inflacije. Ovaj rezultat govori u prilog tezi o neosnovanosti koincidencije (divine coincidence).

Nezaposlenost i privredni rast - Okunovo pravilo

Najveći pojedinačni trošak nezaposlenosti je gubitak proizvodnje. Pojedinci koji ne rade i ne proizvode, stvaraju visoku nezaposlenost čime se smanjuje veličina ekonomskog kolača. Troškovi gubitka outputa su veoma visoki, i mere se milionima novčanih jedinica, jer recesija može vrlo lako da smanji ekonomski rast od 3 do 5 odsto. Arthur Okun (1962) je na bazi empirijske studije, vezu nezaposlenosti i ukupnog outputa u vreme poslovnih ciklusa izrazio u vidu Okunovog zakona. U ekonomskoj literaturi, interpretacije ovog zakona su različite, a najčešće se pominju sledeće: 1% dodatne nezaposlenosti dovodi do smanjenja bruto domaćeg proizvoda od 2% (Dornbusch et al. 2011). U literaturi su se izdvojila četiri različita pristupa u objašnjavanju Okunovog zakona, i to:

- Pristup zasnovan na prvoj diferenci (The difference version);
- Pristup zasnovan na proizvodnom jazu (The gap version);
- Pristup zasnovan na dinamičkim modelima (The dynamic version) i;
- Pristup zasnovan na proizvodnoj funkciji (Production- function versions).

Tokom poslednje recesije, pad bruto domaćeg proizvoda korespondira, čak i višem porastu stope nezaposlenosti nego, što bi po osnovu Okunovog zakona bilo predviđeno (Sanchez i Liborio, 2012). U ovoj analizi utvrđene su promene u vezama između rasta bruto domaćeg proizvoda, promena u stopi nezaposlenosti, kao i promena ove stope u odnosu na druge parametre, pre svega, racio zaposlenosti i stanovništva. Promene su takvog tipa da dovode u sumnju mogućnost tačnog predviđanja promena u nezaposlenosti na osnovu promena u BDP. Nezaposle-

nost, nivo zarada i troškovi rada ne utiču samo na ekonomiju posmatrane zemlje, već i na život svakog radno aktivnog pojedinca. U jednom od istraživanja, praćeno je kretanje BDP i stope nezaposlenosti u pojedinim evropskim zemljama u periodu 2005-2011 (Cornelia, 2013). U posmatranom uzorku od 17 zemalja, primećen je porast stope nezaposlenosti na kraju, u odnosu na početni period posmatranja. Obračunavanjem koeficijenta korelacije između BDP i stope nezaposlenosti ukazano je da korelacija postoji, ali da ona nije jaka. Iz toga sledi zaključak da postoje mnogi drugi faktori koji više utiču na BDP (npr. tehnološki razvoj, pravna i institucionalna regulativa, oporezivanje, stanja na sektorskim tržištima od značaja, itd.). Kao i ostale zemlje Zapadnog Balkana, privredu Republike Srbije karakteriše visoka stopa nezaposlenosti. Ona proizilazi iz velikih strukturnih problema sa kojima se suočava nacionalna ekonomija, i u kontekstu podizanja ekonomske efikasnosti veoma je značajno ispitati kauzalitet nezaposlenosti i privrednog rasta. Obradović (2015), je sproveo bivarijatnu analizu, koja je ispitivala vezu ova dva makroekonomska fundamenta. Period posmatranja je bio ograničen na 2005Q1-2014Q3. Upotrebom odgovarajućeg VAR modela, autor je ustanovio da nije prisutna dvosmerna kauzalnost varijabli, već da je ona jednosmerna i kreće se od ekonomskog rasta ka nezaposlenosti. Dakle, promene u ekonomskom rastu vode ka promenama u nezaposlenosti.

Kontroverze o odnosu inflacije i privrednog rasta

Kao i većina makroekonomskih pitanja, ispitivanje prirode odnosa ekonomskog rasta i inflacije, izaziva brojne kontroverze. S jedne strane, visoka stopa inflacije negativno utiče na privredna kretanja, pre svega na odluke o potrošnji i investiranju. Previše novca u opticaju povećava troškove proizvodnje, dovodi do pada deviznog kursa, smanjuje dostupnost ograničenih resursa kao što su hrana i nafta. S druge strane, smanjenje inflacije je povezano sa gubitkom outputa i većom nezaposlenošću. Inflacija je znak da ekonomija raste, jer nacionalna ekonomija bez inflacije stagnira. Međutim, preterani ekonomski rast može dovesti do hiperinflacije, koja ima veoma negativne posledice na nacionalnu ekonomiju.

Prema klasičnoj teoriji rasta, na rast ukupnog outputa utiče rast populacije, investicije, prihodi od rente, i rast ukupne produktivnosti. Direktna veza inflacije i ekonomskog rasta u ovoj teoriji nije istaknuta. Indirektno, ova veza je negativna, jer dolazi do smanjenja profita preduzeća zbog viših troškova zarada (Gokal, 2004). Na osnovu kejnzijanskog tumačenja, mnogi faktori utiču na inflaciju i ekonomski rast, kao što su: očekivanja, radna snaga, cene drugih faktora proizvodnje, kao i monetarna i fiskalna politika. Dinamika prilagođavanja u kratkom roku podrazu-

meva početnu pozitivnu vezu varijabli, koja kasnije prelazi u negativnu. Pozitivna veza varijabli se objašnjava osećajem proizvođača da su samo cene njihovih proizvoda porasle, dok drugi proizvođači operišu sa istim nivoom cena. Proizvođači nastavljaju da proizvode sve više, a output nastavlja da raste. Čak iako cene u ekonomiji rastu, output ne opada, jer proizvođači moraju da ispune tražnju potrošača sa kojima su ugovori sklopljeni. Negativna veza varijabli se naziva stagflacijom, koja podrazumeva rast inflacije uz pad outputa. U modelu kejnzijanaca, prisutan je kratkoročni *trade off* outputa i promene stope inflacije, ali on nije permanentan.

Monetaristi ističu da je inflacija rezultat rasta ponude ili brzine opticaja novca, po stopi koja je viša od stope rasta ekonomije. Pojedinci anticipiraju buduću stopu inflacije i uključuju taj efekat u svoje ponašanje. Na taj način, zaposlenost i output nisu pogođeni. Prema konceptu neutralnosti, vrednost realnih varijabli je nezavisna od nivoa ponude novca u dugom roku. Monetaristi ukazuju da se u dugom roku, cene uglavnom nalaze pod uticajem stope rasta novca, dok nemaju realne efekte na rast. Ukoliko je rast ponude novca veći od stope ekonomskog rasta, u ekonomiji će biti prisutna inflacija.

U najranijim neoklasičnim modelima rasta, Solow (1956) i Swan (1956) su istakli da su tehnološke promene osnovni faktor koji determiniše dugoročni ekonomski rast, i da se njegov nivo određuje egzogeno, dakle, nezavisno od drugih faktora, među kojima je i inflacija. Tobin, je preko svog efekta ispitao vezu inflacije i ekonomskog rasta i pokazao je da inflacija utiče na odluke pojedinaca da supstituišu novac kamatonosnim aktivama, čime se povećava kapitalna intenzivnost, a time i ekonomski rast. U ovom slučaju je pokazan pozitivan odnos varijabli (Tobin, 1965). Sidrauski (1967) je uvodeći koncept superneutralnosti, pokazao da povećanje u stopi inflacije nema uticaja na ravnotežni stok kapitala, output i ekonomski rast. Stockman (1981) je razvio model (odluka o radu i dokolici) kojim je pokazao da povećanje stope inflacije rezultira smanjenjem ravnotežnog nivoa outputa, kao i da smanjuje nivo bogatstva.

Novokejnzijanci uvode koncept potencijalnog outputa, kao nivo outputa za koji ekonomija ostvaruje optimalan nivo proizvodnje, za data institucionalna i prirodna ograničenja. Nivo outputa korespondira prirodnoj stopi nezaposlenosti ili NAIRU. Inflacija, prema ovom pristupu, zavisi od nivoa trenutnog nivoa bruto domaćeg proizvoda i prirodne stope nezaposlenosti. Prvo, ukoliko bruto domaći proizvod prevazilazi potencijalni nivo, i ukoliko je nezaposlenost ispod prirodne stope, pod ostalim konstantnim faktorima, inflacija se povećava jer proizvođači povećavaju

svoje cene. Drugo, ukoliko bruto domaći proizvod opadne ispod potencijalnog nivoa, a nezaposlenost bude iznad prirodne stope, inflacija se smanjuje, i vodi ka dezinflaciji. Na kraju, ukoliko je bruto domaći proizvod jednak potencijalnom, a stopa nezaposlenosti jednaka NAIRU, tada se stopa inflacije ne menja, jer ne postoje šokovi ponude.

Endogene teorije rasta opisuju ekonomski rast, ističući da ga generišu faktori u okviru proizvodnog procesa, kao što su: ekonomija obima, rastući prinosi ili indukovane tehnološke promene, nasuprot egzogenim faktorima kao što je rast populacije. U pojedinim empirijskim studijama, koje su bazirane na endogenim modelima rasta, pokazano je da inflacija ima veoma slabe efekte na ekonomski rast (Gomme, 1993). U toj empirijskoj studiji, pokazano je da rast inflacije smanjuje marginalnu vrednost današnje jedinice potrošnje, prouzrokujući time da pojedinci manje rade. Time se smanjuje marginalni proizvod kapitala, rezultujući nižoj stopi akumulacije kapitala. Efekat je, međutim, jako mali.

METODOLOGIJA I PODACI

Imajući u vidu da je osnovni cilj rada ispitivanje kauzalne veze ekonomskog rasta, inflacije i nezaposlenosti, u analizi biće korišćene tri varijable: bruto domaći proizvod, indeks potrošačkih cena i stopa nezaposlenosti. Za ispitivanje potencijalne kauzalnosti među varijablama, korišćen je uzorak zemalja Jugoistočne Evrope (Rumunija, Albanija, Makedonija, Srbija, Bosna i Hercegovina). Ekonomski rast je izražen preko bruto domaćeg proizvoda (GDP), i to merenog u konstantnim američkim dolarima iz 2010. godine (constant 2010 US\$), a podaci su preuzeti sa sajta Svetske banke (WDI, 2017). Kao mera inflacije, korišćen je indeks potrošačkih cena u istorijskim vrednostima gde je 2010=100 (CPI indices historical values, 2010=100). Podaci su preuzeti sa zvaničnog sajta International macroeconomic Data Set ERS USDA (Economic Research Service United States Department of Agriculture). Na kraju, kao mera nezaposlenosti je korišćena stopa nezaposlenosti (UN, unemployment total, % of total labor force, modeled ILO estimates), a podaci su preuzeti sa sajta Svetske banke (WDI, 2017). Iz statističkih razloga, tokom empirijske analize, varijable će biti konvertovane u logaritamski oblik (ln). Za utvrđivanje i ocenjivanje povezanosti i kointegracije između varijabli, zahteva se dug vremenski period posmatranja. Deskriptivna statistika varijabla je prikazana u Tabeli 1.

Tabela 1. Deskriptivna statistika varijabli u zemljama Jugoistočne Evrope (1995-2015)

Zemlja	lnGDP			lnCPI (2010=100)			lnUN		
	Ar. sredina	St. dev.	J-B*	Ar. sredina	St. dev.	J-B	Ar. sredina	St. dev.	J-B
Rumunija	25.68	0.21	2.43	3.82	1.13	7.19	1.92	0.10	0.64
Albanija	22.91	0.31	1.83	4.42	0.27	7.39	2.68	0.13	41.07
Makedonija	22.79	0.19	1.89	4.49	0.15	1.52	3.49	0.09	1.05
Srbija	24.21	0.21	2.49	3.71	1.22	3.42	2.81	0.21	1.95
BiH	23.27	0.42	20.54	4.45	0.18	1.37	3.18	0.15	1.59

Izvor: Autori.

Pozivajući se na već istaknute teorijske stavove, ekonometrijski model se može specifikovati na sledeći način:

$$\ln(GDP)_{it} = \theta_i + \beta_1 \ln(CPI)_{it} + \beta_2 \ln(UN)_{it} + \varepsilon_{1,it} \quad (1)$$

$$\ln(CPI)_{it} = \gamma_i + \alpha_1 \ln(GDP)_{it} + \alpha_2 \ln(UN)_{it} + \varepsilon_{2,it} \quad (2)$$

gde je $i = 1, 2, \dots, N$ indeks koji označava zemlju koja je predmet analize, $t = 1, 2, \dots, T$ je vremenski okvir posmatranja varijabli, β_1 , β_2 , α_1 i α_2 pokazuju dugoročne efekte nezavisne na zavisnu promenljivu, θ_i i γ_i prikazuju fiksne efekte koji su karakteristični za odabranu zemlju, dok $\varepsilon_{1,it}$ i $\varepsilon_{2,it}$ označavaju slučajnu grešku.

Imajući u vidu da moguće prisustvo zajedničkih šokova između odabranih zemalja može proizvesti istovremenu korelaciju, od velikog značaja je ispitati zavisnost jedinica posmatranja (Sarafidis i Wansbeek, 2012). S obzirom na to da je broj jedinica posmatranja mali, kao i vremenski okvir, za utvrđivanje zavisnosti jedinica posmatranja korišćen je Pesaran CD (2004) test, a rezultati su prikazani u Tabeli 2. Rezultat ukazuje da se nulta hipoteza odbacuje, odnosno da postoji zavisnost između jedinica posmatranja. U tom smislu, prilikom ispitivanja panel stacionarnosti, neophodno je koristiti drugu generaciju testova jediničnog korena. Ovi testovi inkorporiraju postavku da postoji korelacija jedinica posmatranja u panelu, i kao odgovarajući test jediničnog korena biće korišćen test koji je razvio Pesaran (2007).

Tabela 2. Zavisnost jedinica posmatranja

H ₀ : U rezidualima nije prisutna zavisnost jedinica posmatranja	Statistika	Verovatnoća
Pesaran CD test	2.95	0.0032

Izvor: Autori

Prilikom ispitivanja kointegrisanosti varijabli, korišćen je Westerlund (2007) test. On se bazira na mehanizmu sa korekcijom ravnotežne greške, i podrazumeva četiri panel kointegraciona testa (Ga, Gt, Pa i Pt). Ove četiri statistike su normalno distribuirane i bazirane na strukturnoj dinamici, pre nego na rezidualnoj dinamici. Takođe, one ne uključuju bilo kakva zajednička ograničenja faktora, a testovi su, opšte posmatrano, dovoljno robusni u odnosu na heterogenost i zavisnost jedinica posmatranja. Westerlund (2007) test kointegracije je veoma pogodan za manje uzorke, a istovremeno je moguće dobiti precizne rezultate. Pored toga, ovaj test ima veću moć u odnosu na druge popularne testove kointegracije koji se baziraju na rezidualima. Nulta hipoteza se testira određivanjem, da li je ravnotežna greška prisutna za individualne jedinice posmatranja u panelu, kao i za panel u celini. Ukoliko se nulta hipoteza o nepostojanju kointegracije ne prihvati, u tom slučaju je prisutna kointegracija. Neophodan uslov za sprovođenje ove analize jeste da su varijable od interesa reda integrisanosti jedan I (1). Nakon testiranja kointegracije, određivanje dugoročnih parametara se sprovodi uz pomoć panel Dynamic Ordinary Least Square (DOLS), koji je razvio Pedroni (2001). Za ispitivanje pravca dugoročne uzročnosti i određivanje kratkoročne dinamike varijabli, korišćen je panel VECM model, odnosno, uključuje se rezidual iz DOLS dugoročne veze, a mehanizam sa korekcijom ravnotežne greške uključuje se u panel VECM model na sledeći način:

$$\begin{bmatrix} \Delta y_{it} \\ \Delta x_{it} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} c_{1i} \\ c_{2i} \end{bmatrix} + \sum_{j=1}^k \Gamma_j \begin{bmatrix} \Delta y_{it-j} \\ \Delta x_{it-j} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \alpha_1 \\ \alpha_2 \end{bmatrix} e_{c_{it-1}} + \begin{bmatrix} \varepsilon_{1it} \\ \varepsilon_{2it} \end{bmatrix} \quad (3)$$

gde su c_{1i} i c_{2i} fiksni efekti, $e_{c_{it-1}}$ odražava devijaciju od ravnotežnog stanja, dok α_1 i α_2 reprezentuju koeficijente prilagođavanja, i pokazuju kako zavisne i nezavisne varijable raguju na devijacije od ravnotežnog stanja. Statistički značajan rezultat za mehanizam sa korekcijom greške ukazuje na dugoročnu kauzalnost, kao i na dugoročnu endogenost varijabli (Hall i Milne, 1994). Za određivanje kratkoročne uzročnosti, biće korišćeni koeficijenti koji stoje uz nezavisne promenljive. Treba imati u vidu da će te varijabli biti prikazane sa odgovarajućom docnjom, kao i to da će u ovoj metodologiji varijable biti iskazane u prvoj

diferenci, zbog pretpostavke da su one reda integrisanosti jedan. Za utvrđivanje kauzalnosti u ovoj panel studiji, koristiće se Grejndžerov test neuzročnosti koji su razvili Dumitrescu i Hurlin (2012).

EMPIRIJSKI REZULTATI

U Tabeli 3 su prikazani rezultati testa stacionarnosti. Ispitivanje reda integrisanosti varijabli predstavlja neophodan korak, pre nego što se pristupi testiranju kointegracije. U konkretnom slučaju, tri varijable od interesa poseduju jedinični koren na nivou. Nakon konvertovanja varijabli u prvu diferencu, one postaju stacionarne, odnosno ne prihvata se hipoteza o postojanju jediničnog korena. Treba napomenuti da su kao determinističke komponente odabrane konstanta i trend, osim u trećem slučaju, gde je kao odgovarajuća deterministička komponenta odabrana samo konstanta. U tom smislu, odabrane varijable su reda integrisanosti jedan, $I(1)$.

Tabela 3. Rezultati panel testa jediničnog korena

Serije	PESCADF (konstanta & trend)					
	Nivoi			Prva diferencu		
	t-bar test	cv5	cv1	t-bar test	cv5	cv1
$\ln(GDP)_{it}$	-2.217	-2.860	-3.100	-4.617	-2.880	-3.150
$\ln(CPI)_{it}$	-1.899	-2.860	-3.100	-4.766	-2.880	-3.150
$\ln(UN)_{it}$	-2.118	-2.330	-2.570	-2.575	-2.340	-2.600

Izvor: Autori.

Napomena: cv5 i cv1 su kritične vrednosti pri 1% i 5% značajnosti testa. U slučaju nezaposlenosti kao deterministička komponenta je korišćena samo konstanta, jer varijabla nezaposlenosti nema izraženu komponentu trenda u analiziranim zemljama.

Rezultati Westerlund (2007) testa kointegracije su prikazani u Tabeli 4. Najpre se $\ln(GDP)_{it}$ razmatra kao zavisna varijabla. Nulta hipoteza o odsustvu kointegracije nije potvrđena u 3 od ukupno 4 slučaja. Isti rezultat, u smislu statističke značajnosti, kao i u prvom slučaju, evidentiran je kada je $\ln(CPI)_{it}$ posmatrana kao zavisna varijabla. U skladu sa ovim rezultatima, može se reći da postoji kointegracija varijabli od interesa.

Tabela 4. Westerlund (2007) test panel kointegracije

Serija: $\ln(\text{GDP})_{it}$ $\ln(\text{CPI})_{it}$ $\ln(\text{UN})_{it}$			
Test statistike	Vrednost	Z- vrednost	Verovatnoća
Gt	-2.90	-2.11	0.02
Ga	-8.66	0.17	0.57
Pt	-8.09	-4.12	0.00
Pa	-10.98	-2.04	0.02
Serija: $\ln(\text{CPI})_{it}$ $\ln(\text{GDP})_{it}$ $\ln(\text{UN})_{it}$			
Test statistike	Vrednost	Z- vrednost	Verovatnoća
Gt	-4.03	-5.65	0.00
Ga	-7.27	-0.59	0.28
Pt	-11.16	-6.82	0.00
Pa	-11.10	-3.92	0.00

Izvor: Autori.

Za ocenjivanje dugoročnih efekata varijabli, korišćen je DOLS. Kao i u slučaju testiranja kointegracije, ispitivan su dva slučaja. Tabela 5 prikazuje rezultate ocenjenih koeficijenata između ekonomskog rasta, inflacije i stope nezaposlenosti. U prvom slučaju, ekonomski rast je tretiran kao zavisna varijabla. Uočljivo je da postoji pozitivna i statistička značajna povezanost između inflacije i ekonomskog rasta. Koeficijent elastičnosti kreće se u rasponu od 0.28 do 0.82. U tom smislu, može se reći da ekonomski rast zavisi od kretanja inflacije u zemljama Jugoistočne Evrope. Sa druge strane, u ovom slučaju nije uspostavljena veza između stope nezaposlenosti i ekonomskog rasta. U drugom slučaju, kada je stopa inflacije zavisna varijabla, evidentan je pozitivan i statistički značajan uticaj ekonomskog rasta na njeno kretanje. Odgovarajući koeficijenti elastičnosti kreću se u rasponu od 1.68 do 1.86. Dodatno, na kretanje stope inflacije statistički značajan uticaj vrši i stopa nezaposlenosti.

Tabela 5. Rezultata panel DOLS testa

Varijable	Zavisna promenljiva: $\ln(\text{GDP})_{it}$			Varijable	Zavisna promenljiva: $\ln(\text{CPI})_{it}$		
	Pooled	Ponderisan	Grupisan		Pooled	Ponderisan	Grupisan
$\ln(\text{CPI})_{it}$	0.28* (2.89)	0.21* (3.12)	0.82* (6.25)	$\ln(\text{GDP})_{it}$	1.86* (6.02)	1.72* (7.74)	1.68* (3.75)
$\ln(\text{UN})_{it}$	-0.02 (-0.06)	-0.46 (-1.55)	-0.02 (-0.09)	$\ln(\text{UN})_{it}$	2.52* (4.80)	2.12* (4.68)	0.76 (1.45)

Izvor: Autori.

Napomena: * označava značajnost na nivou od 1%. ** označava značajnost na nivou od 5%. U zagrada su prikazane vrednosti t statistike.

Tabela 6. Panel VEC model: dugoročna kauzalnost i kratkoročna dinamika

Nezavisne varijable	Zavisna varijabla	Zavisna varijabla
	$\Delta \ln(\text{GDP})_{it}$	$\Delta \ln(\text{CPI})_{it}$
ec_{it-1}	-0.02(-2.04)*	0.02 (8.99)*
$\Delta \ln(\text{GDP})_{it-1}$	0.39 (7.17)*	-0.06 (-0.59)
$\Delta \ln(\text{CPI})_{it-1}$	0.07 (1.77)***	0.08 (0.95)
$\Delta \ln(\text{UN})_{it-1}$	0.04 (1.21)	-0.04 (-0.63)
Konstanta	0.01 (1.67)***	0.08 (6.47)
	R ² = 0.38; DW- stat= 2.27; R ² = 0.75; DW- stat= 1.06;	

Izvor: Autori. Napomena: * i *** označavaju značajnost na 1% i 10%, respektivno. Vrednosti u zagradama se odnose na t- statistiku.

Tabela 6 prikazuje rezultate VECM modela. Vrednost t statistike za ravnotežnu grešku kada je ekonomski rast zavisna varijabla, pokazuju da se nulta hipoteza ne prihvata na 1% značajnosti testa. Koeficijent prilagođavanja ukazuje da se svake godine vrši dodatno prilagođavanje ka ravnotežnom stanju, u iznosu od 2%. Na ovaj način je potvrđena dugoročna povezanost varijabli. Osim toga, u Tabeli 2.11 su prikazani i rezultati kratkoročne dinamike. Uočljivo je da inflacija uzrokuje promene u ekonomskom rastu, pri 10% značajnosti testa. Koeficijent elastičnosti ukazuje da jednogodišnji rast stope inflacije vodi ka ekonomskom rastu od 0.07%. Nakon rezultata i ocene modela koji su već izvršeni, preostalo je da se ispita kauzalnost primenom Dumitrescu -Hurlin panel testa uzročnosti. Rezultati su prikazani u Tabeli 7. Na osnovu podataka, evidentno je da je prisutna dvosmerna kauzalnost između inflacije i ekonomskog rasta. Pored toga, prisutna je i jednosmerna kauzalnost između nezaposlenosti i ekonomskog rasta, i to od ekonomskog rasta ka nezaposlenosti. Preciznije, promene u ekonomskom rastu vode ka promenama u nezaposlenosti. Na kraju, ustanovljena je još jedna jednosmerna relacija, i to od inflacije ka nezaposlenosti. U tom smislu, promene u stopi inflacije vode ka promenama u stopi nezaposlenosti.

Tabela 7. Rezultati Dumitrescu -Hurlin panel testa uzročnosti

Docnja 2 je određena na osnovu AIC kriterijuma			
H ₀	W-statistika	Zbar-statistika	Verovatnoća
$\ln(\text{CPI})_{it}$ homogeno ne uzrokuje $\ln(\text{GDP})_{it}$	23.21	16.91	0.00*
$\ln(\text{GDP})_{it}$ homogeno ne uzrokuje $\ln(\text{CPI})_{it}$	38.32	29.15	0.00*
$\ln(\text{UN})_{it}$ homogeno ne uzrokuje $\ln(\text{GDP})_{it}$	2.43	0.08	0.93

Docnja 2 je određena na osnovu AIC kriterijuma			
H ₀	W-statistika	Zbar-statistika	Verovatnoća
$\ln(\text{GDP})_{it}$ homogeno ne uzrokuje $\ln(\text{UN})_{it}$	5.48	2.55	0.01**
$\ln(\text{UN})_{it}$ homogeno ne uzrokuje $\ln(\text{CPI})_{it}$	0.42	-1.55	0.12
$\ln(\text{CPI})_{it}$ homogeno ne uzrokuje $\ln(\text{UN})_{it}$	5.08	2.22	0.03**

Izvor: Autori.

Napomena: * i ** se odnosi na 1% i 5% značajnosti testa.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Rezultati dobijeni empirijskom analizom mogu se interpretirati analizirajući sledeće relacije u kratkoročnoj i dugoročnoj dinamici: stopa inflacije- stopa nezaposlenosti, stopa nezaposlenosti- ekonomski rast i stopa inflacije- ekonomski rast. Posmatrajući prvu relaciju, koja je uokvirena u vidu Filipsove krive, rezultati ukazuju postojanje jednosmerne kauzalnosti. Jednosmerna kauzalnost upućuje na to da promene u stopi inflacije uzrokuju promene u stopi nezaposlenosti. Sa druge strane, u kratkom roku nije ustanovljena veza varijabli. Na taj način, može se reći da u zemljama Jugoistočne Evrope ne važi pravilo Filipsove krive, kao i da je ova veza veoma slaba u dugom roku. Ovu vezu bi svakako trebalo dodatno preispitati. Relacija stopa nezaposlenosti- ekonomski rast je statistički nesignifikantna u dugom roku, ali je ustanovljena i jednosmerna kauzalnost, i to od ekonomskog rasta ka stopi nezaposlenosti. U skladu sa postavkama Okunovog pravila, promene u ekonomskom rastu vode ka promenama u stopi nezaposlenosti. Stopa inflacije- ekonomski rast veza je nesumnjivo pozitivnog znaka i statistički je značajna kako u kratkom, tako i u dugom roku. Odabrani test kauzalnosti je ustanovio da je prisutna i dvosmerna uzročnost između varijabli. Pored toga, važno je istaći i još jedan rezultat empirijske analize. Imajući u vidu da su analizirane varijable reda integrisanosti jedan, ustanovljena je njihova kointegrisanost odgovarajućim testovima panel kointegracije. Ovi rezultati sa sobom nose odgovarajuće makroekonomske implikacije.

Prvo, činjenicu da su promene u stopi inflacije povezane sa promenama u ekonomskom rastu, treba imati u vidu prilikom sprovođenja ekonomske politike. Drugo, zemlje Jugoistočne Evrope su nakon Globalne krize i negativnih tendencija, započele period oporavka i privredne ekspanzije. Sa druge strane, visoka stopa inflacije predstavlja vrlo specifično i kontroverzno pitanje na ovom području, jer

prethodni period karakteriše i značajno odsustvo poverenja u monetarni suverenitet nacionalnih ekonomija. Sa tim u vezi, posebnu pažnju treba obratiti na adekvatnu kontrolu fenomena kao što je inflacija. Na bazi prethodno izvedenih rezultata, može se reći da ekspanzivna monetarna politika ima pozitivan efekat na agregatnu tražnju, zaposlenost i ekonomski rast, pre svega u kratkom roku. Imajući u vidu dvosmernu kauzalnost varijabli, u dugom roku je moguće da povećani ekonomski rast uzrokuje dodatni rast cena, i ovakav mehanizam može proizvesti negativne dugoročne efekte, uvažavajući činjenicu da povećani ekonomski rast može proizvesti hiperinflatorne efekte. Pred nosiocima ekonomske politike u zemljama Jugoistočne Evrope je veoma važan i osetljiv zadatak koji se odnosi na ciljno povećanje ekonomske aktivnosti uz istovremenu konzistentnost sa održavanjem stabilne i niske stope inflacije u dugom roku. Dobijeni rezultati su u skladu sa stavom, da je umerena stopa inflacije u kratkom roku povezana sa ekonomskim rastom, kao i da stabilan i održivi ekonomski rast podrazumeva stabilnost cena. Benefiti umerenog rasta cena u kratkom roku mogu biti delotvorni, ali fokus treba da ostane na dugoročnom horizontu. Ovo svakako ne znači da se ekonomski rast može posmatrati isključivo u odnosu sa inflacijom, jer mnogi drugi faktori utiču na njegovu dinamiku, a oni nisu uključeni u ovu analizu.

LITERATURA

1. Akerlof, G. Dickens, W. Perry, G. Gordon, R. and Mankiw, G. (1996). "The macroeconomics of low inflation". *Brookings papers on economic activity*. Vol. 1:1–76.
2. Bhattarai, K. (2016). "Unemployment-inflation trade offs in OECD countries". *Economic Modelling*, Vol. 58: 93-103
3. Blanchard, O. (2016). *The US Phillips curve: Back to the 60s?* Policy Brief PB16-1, Peterson Institute for International Economics.
4. Burda, M. Viploš, Č. (2012). *Makroekonomija- evropski udžbenik, prevedeno peto izdanje*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu
5. Caporale, G. M. Škare, M. (2011). *Short- and Long-Run Linkages Between Employment Growth, Inflation, and Output Growth: Evidence From a Large Panel*, Working Paper No. 11-17, Brunel University London.
6. Cornelia, C. (2013). "Analysis of Correlation Between the Unemployment Rate and Gross Domestic Product in the European Union". *Polish Journal of Management*, Vol. 7: 71-78.
7. Corry, B. and Laidler, D. (1967). "The Phillips relation: a theoretical explanation". *Economica*, Vol. 34: 189–197.

8. Dumitrescu, E. I. and Hurlin, C. (2012). "Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels". *Economic Modelling*, Vol. 29: 1450-1460.
9. Economic Research Service United States Department of Agriculture (2017). <https://www.ers.usda.gov/data-products/international-macroeconomic-data-set.aspx>
10. Friedman, M. (1968). "The role of monetary policy". *The American Economic Review*, Vol. 58: 1-17.
11. Fuhrer, J. (1995). "The Phillips curve is alive and well". *New England Economic Review*, Vol. 2: 41-56.
12. Gokal, V. (2004). *Relationship between inflation and economic growth*, Working Paper 2004/04, Economics Department Reserve Bank of Fiji.
13. Gomme, P. (1993). "Money and Growth Revisited: Measuring the Costs of Inflation in an Endogenous Growth Model". *Journal of Monetary Economics*, Vol. 32: 51-77.
14. Gordon, R. (2011). "The history of the phillips curve: consensus and bifurcation". *Economica*, Vol. 78: 10-50.
15. Hall, S. G. and Milne, A. (1994). "The relevance of P-star Analysis to UK Monetary Policy". *The Economic Journal*, Vol. 104: 597-604.
16. Kumar, A. and Orrenius, P. M. (2016). "A closer look at the Phillips curve using state-level data". *Journal of Macroeconomics*, Vol. 47: 84-102.
17. Lopez-Villavicencio, A. and Saglio, S. (2016). "The wage inflation-unemployment curve at the macroeconomic level". *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 0305-9049: 1-24
18. Obradović, S. (2015). Bivarijantna analiza kauzaliteta output i nezaposlenosti u srpskoj privredi, *Strukturne promene u Srbiji- Dosadašnji rezultati i perspektive*, Institut ekonomskih nauka, 449-463.
19. Okun, A. M. (1962). "Potential GNP: Its measurement and significance. American Statistical Association", 98 -103. Reprinted from the 1962 proceedings of the Business and Economic Statistics Association
20. Pedroni, P. (2001). "Purchasing Power Parity Tests in Co-integrated Panels". *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 83: 727-731.
21. Pesaran, M. H. (2007). "A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence". *Journal of Applied Econometrics*, Vol. 22: 265-312.
22. Pesaran, M. H. (2004). *General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels*, CWPE 0435.
23. Phillips, A. W. (1962). "Employment, Inflation and Growth", *Economica*, Vol. 29: 1-16.

24. Sanchez, J. and Liborio, C. (2012). *The Relationship Among Changes in GDP, Employment, and Unemployment: This Time, It's Different, Economic Synopses*, No. 13, Federal Reserve Bank of St. Louis.
25. Sarafidis, V. and Wansbeek, T. (2012). "Cross- Sectional Dependence in Panel Data Analysis". *Econometric Reviews*, Vol. 31: 483-531.
26. Seydl, J. and Spittler, M. (2016). "Did globalization flatten the Phillips curve? U.S. consumer price inflation at the sectoral level". *Journal of Post Keynesian Economics*, Vol. 39: 387-410.
27. Sidrauski, M. (1967). "Inflation and Economic Growth". *Journal of Political Economy*, Vol. 75: 796-810.
28. Skarica, B. (2016). "Revisiting the Eurozone Phillips curve". *Economic Outlook*, Vol. 40: 28-36.
29. Solow, R. (1956). "A Contribution to the Theory of Economic Growth". *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70: 65-94.
30. Stiglitz, J. (1997). "Reflections on the natural rate hypothesis". *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 11: 3–10.
31. Stock, J. and Watson, M. (2008). *Phillips curve inflation forecasts*. Technical report, National Bureau of Economic Research.
32. Stockman, A. (1981). *Effects on inflation on the pattern of international trade*, NBER Working Papers 713, Cambridge MA.
33. Swan, T. (1956). "Economic growth and capital accumulation". *Economic Record*, Vol. 36: 51-66.
34. Škare, M. and Caporale, G. M. (2014). "Short- and long-run linkages between employment growth, inflation and output growth: evidence from a large panel". *Technological and Economic Development of Economy*, Vol. 20: 554-575.
35. Tobin, J. (1965). "Money and Economic Growth". *Econometrica*, Vol. 33: 671-684
36. Tootell, G. (1994). "Restructuring, the nairu, and the phillips curve". *New England Economic Review*, September: 31–44.
37. Westerlund, J. (2007). "Testing for Error Correction in Panel Data". *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 69, 709-748.
38. World Development Indicators, WDI (2017). <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>

DRUŠTVENI PROIZVOD I EFIKASNOST INVESTICIJA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI: 1947-1987

Jelena Minović¹
Vesna Aleksić²

Apstrakt

Osnovna karakteristika jugoslovenske razvojne politike u posleratnom periodu bio je visok obim investicione aktivnosti. Dinamika ukupnih investicija u osnovna sredstva bila je visoka, različita u pojedinim vremenskim periodima, a nosilac te aktivnosti bio je društveni sektor. Cilj rada je da se pokaže međuzavisnost društvenog proizvoda od investicija u osnovna sredstva u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i u njenim republikama u periodu od 1947. do 1987. godine. Da bi se utvrdio uticaj investicija na rast društvenog proizvoda korišćena je prva mera korelacije, tzv. Pearson-ov koeficijent linearne korelacije. Izračunati su marginalni kapitalni koeficijent i koeficijent efikasnosti investicija za različite pod-periode i za svaku jugoslovensku republiku. Pokazano je da postoji statistički značajna prva mera korelacije između društvenog proizvoda i investicija u osnovna sredstva, u socijalističkoj Jugoslaviji. U celoj Jugoslaviji, najbolja efikasnost investicija bila je 60-tih godina XX veka, a u podperiodima 1947-1952 (posleratni period) i 1981-1987 (započet proces dezinvestiranja) postojala je najlošija efikasnost investicija. U periodu od 1953. do 1980. godine po efikasnosti investicija prednjačila je Bosna i Hercegovina, a sledila je Slovenija.

Ključne reči: *Investicije, društveni proizvod, marginalni kapitalni koeficijent, koeficijent efikasnosti, socijalistička Jugoslavija.*

UVOD

¹ Dr Jelena Minović, Viši naučni saradnik, Institut ekonomskih nauka, e-mail: jelena.minovic@ien.bg.ac.rs

² Dr Vesna Aleksić, Viši naučni saradnik, Institut ekonomskih nauka, e-mail: vesna.aleksic@ien.bg.ac.rs

Posleratna Jugoslavija je imala karakteristike privrede koja je bila u srednjoj fazi razvoja između manje razvijene zemlje i napredne industrijske ekonomije. Brza industrijalizacija i urbanizacija u kombinaciji sa niskim rastom stanovništva u posleratnom periodu rezultirali su značajnim poboljšanjima u životnom standardu između 1965. i 1979. godine (Aleksić, 2012). Rast bruto domaćeg proizvoda u proseku je iznosio 6 procenata godišnje (Artisien i Buckley, 1992). Ovaj rast u posleratnom periodu za jugoslovensku privredu doneo je povećanje ukupne proizvodnje za preko 7 puta. Svakih deset godina proizvodnja je bivala praktično duplirana. Jugoslavija se s takvim razvojem svrstavala među ekonomski srednje razvijene zemlje (SZS i SZDP, 1982, p. 79). Prema istraživanju Balassa (1978) za period 1960-73. godina, stopa rasta bruto nacionalnog proizvoda za Jugoslaviju je bila 2,8%, dok je stopa rasta bruto nacionalnog proizvoda po glavi stanovnika iznosila 3,3%. Gnjatović (2007, p. 222) navodi da je bruto domaći proizvod po stanovniku u Jugoslaviji iznosio \$890, \$2620 i \$2680 u 1960., 1980. i 1988., respektivno. Potrebno je istaći, a kako je navedeno i u Gnjatović (2007, p. 224) da je na početku industrijalizacije 1947. godine, društveni proizvod po stanovniku Jugoslavije bio jedva 60 američkih dolara. Artisien i Buckley (1992) navode da je u 1980. godini, bruto domaći proizvod po glavi stanovnika dostigao posleratni maksimum od \$3034.

Rast realnih prihoda praćen je strukturalnim promenama u sektorskoj raspodeli radne snage u periodu između 1953. i 1978. godine. Rad se preselio iz poljoprivrednog sektora u privatnom vlasništvu u društveni sektor, u kojem dominiraju industrija i usluge. U ovom periodu udeo radne snage zaposlenih u poljoprivredi opao je sa 69% na 36,8%, dok je zaposlenost u industriji i uslugama porasla sa 10,9% na 21,8% i sa 20,1% na 41,4% (Artisien i Buckley, 1992). U periodu samoupravljanja (1952-1989) u Gnjatović (2007, p. 226) se navodi da je broj zaposlenih na 1000 stanovnika u Jugoslaviji povećan sa 103 na 290. Artisien i Buckley (1992) ističu da je u 1983. godini nezaposlenost dostigla oko 9 procenata ukupne radne snage. Međutim, ranih 1980-tih socijalistička Jugoslavija je imala najvišu stopu registrovane nezaposlenosti u Evropi (Woodward, 1995).

Tokom 1980-tih godina došlo je do oštrog diferenciranja u nivou privredne razvijenosti socijalističkih i kapitalističkih zemalja u Evropi. Naime, kapitalističke zemlje su brzo napredovale, a socijalističke zemlje su ušle u duboku privrednu krizu koja je krajem 1980-tih dovela do sloma ekonomskog sistema državnog socijalizma (Drašković, Aleksić, Minović, 2014, p. 67; Gnjatović, 2007, p. 222). Investiciona aktivnost u 1980-tim je praktično zaustavljena (Uvalić, 2009, p. 83). Uvalić (2009, p. 73) navodi da je do ranih 1980-tih ekonomija Jugoslavije patila od prekomernih

investicija i drugih problema tipičnih za socijalističke ekonomije (nesavršenost tržišta kapitala, neefikasnost korišćenja kapitala, višak tražnje za kreditima).

Gnjatović (2007, p. 223) navodi da je Jugoslavija, zahvaljujući ubrzanom industrijalizaciji, uspela da smanji značajne razlike u nivou privredne razvijenosti, pre svega u odnosu na kapitalističke evropske zemlje. Međutim, tokom 1980-tih godina, ove razlike se ponovo produbljuju, što je bio veliki pokazatelj problema u strukturi privrede i funkcionisanju ekonomskog sistema samoupravnog socijalizma (Gnjatović, 2007, p. 223). Bruto društveni proizvod po glavi stanovnika u Jugoslaviji je mnogo ispod onog u većini zemalja OECD-a. Jugoslavija je imala i stalno negativan platni bilans, rastuću zaduženost i teške regionalne razlike u životnom standardu u periodu između 1950. i 1965. godine (Artisien i Buckley, 1992). Privreda Jugoslavije je uspela da ostvari prosečnu stopu rasta bruto domaćeg proizvoda od 3,7% u periodu od 1980. do 1988. godine (Gnjatović, 2007, p. 222).

U ovom radu se razmatraju društveni proizvod i investicije u osnovna sredstva u periodu od 1947. do 1987. godine u socijalističkoj Jugoslaviji. Diskutovane su obe promenljive i izračunati su koeficijenti efikasnosti investicija i marginalni kapitalni koeficijenti za odgovarajuće pod-periodne posmatranog perioda. Cilj rada je bio da se pokaže međuzavisnost društvenog proizvoda od investicija u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i u njenim republikama.

Rad se sastoji od šest celina. U prvom delu je dat uvod rada, u drugom pregled literature, u trećem delu su prikazani korišćeni podaci, u četvrtom delu je predstavljena korišćena metodologija, u petom delu su dati rezultati i diskusija rezultata, a u šestom delu rada su data zaključna razmatranja.

PREGLED LITERATURE

U teoriji ekonomskog rasta poznata je činjenica da je razvoj proizvodnih kapaciteta u funkciji investicija (Vojnić, 1970b). Osnovna karakteristika jugoslovenske razvojne politike u posleratnom periodu (1947-1981) je visok stepen investicione aktivnosti. Glavni nosilac ove aktivnosti bio je društveni sektor, čije je učešće u ukupnim investicijama iznosilo preko 85%, dok je udeo individualnog sektora u ukupnim investicijama ostao gotovo nepromenjen i pored stalnog smanjivanja učešća ovog sektora u društvenom proizvodu (SZS i SZDP, 1982, p. 63).

Schrenk et al. (1979) analiziraju implikacije novog ekonomskog sistema u Jugoslaviji u periodu 1976-80. godina. Ovi autori razmatraju osnovna pitanja za dugoročni

razvoj: zapošljavanje, stabilizaciju, spoljnu trgovinu, regionalne razlike i mobilizaciju resursa i alokaciju. Analiza Schrenk et al. (1979) pokazuje da novi institucionalni okvir istovremeno jača kontrolu nad radnicima u upravljanju preduzećima i, proširujući principe samoupravljanja na makroekonomski nivo, primorava vlade i preduzeća da koordiniraju svoje ekonomske aktivnosti.

Fakin (1995) nalazi da su od 1989. godine zemlje Centralne i Istočne Evrope doživele promenu u tržišnim procesima, te su počele da uvode privatno i društveno vlasništvo u zamenu za državno vlasništvo. Ovo su bili ključni faktori u tranziciji koji su uticali na investicije u preduzeća. Fakin (1995) smatra da je domaća investiciona aktivnost doživela dramatičan kolaps u većini tranzicionih ekonomija nakon 1989. godine, što se i pokazalo niskim nivoima investicione aktivnosti.

Coronna (1981) navodi da je Jugoslavija 1967. godine uspostavila privlačenje stranog kapitala dozvoljavajući zajednička ulaganja (engl. Joint Ventures) između stranih i domaćih partnera. Dakle, prvi zakon o zajedničkim ulaganjima je donesen 1967. godine. Odluka da se dozvole strane investicije je zasnovana na ekonomskom pragmatizmu uz političku podršku. Jugoslavija je bila prva socijalistička zemlja koja je otvorila svoja vrata stranim privatnim investicijama i istovremeno odredila uslove takvim investicijama da bi bile u ekonomskom interesu zemlje i da ne bi predstavljale opasnost za dalji razvoj socio-političkog sistema zasnovanog na socijalističkim principima (Coronna, 1981).

Artisien i Buckley (1992) empirijski izučavaju zapadnoevropske i severnoameričke multinacionalne kompanije koje su investirale u jugoslovensku industriju između 1968. i 1980. godine. Ovi autori nalaze da su ekonomske politike Jugoslavije od 1965. godine usmerene ka otvaranju privrede prema spoljnoj trgovini i podsticanju unutrašnjih ulaganja u zajednička ulaganja (engl. Joint Ventures). Artisien i Buckley (1992) ispituju mogućnosti i ograničenja sa kojima se suočavaju zapadne multinacionalne kompanije koje zajedno ulažu u jugoslovensku industriju.

Patton i Do (1978) smatraju da je tadašnja Jugoslavija zajedno sa Mađarskom, Poljskom i Rumunijom dostigla tačku u kojoj su investicije iz zapadnih zemalja dobro došle u političkom, pravnom i ekonomskom smislu. Patton i Do (1978) pokazuju da su investicije iz zapadnih zemalja u Jugoslaviju doživele rapidno povećanje u 1971. godini i prvoj polovini 1972. godine. Međutim, potrebno je istaći da je ukupan kapital koji je investiran bio \$785,7 miliona u svim zajedničkim ulaganjima do sredine 1972. godine, a to je manje od većih industrijskih investicija koje se regularno sprovode u zapadnom svetu (Patton i Do, 1978).

Vojnić (1960) se bavi proučavanjem investicija na području Jugoslavije u periodu od 1947. do 1958. godine. On istražuje komponente teorije ekonomskog razvoja koje se odnose na teoriju investicija i fiksnih fondova (Vojnić 1970b). Dodatno ovaj autor sprovodi istraživanje elemenata makroekonomske analize investicija i fiksnih fondova na području Jugoslavije i socijalističkih republika u posleratnom periodu.

Gnjatović (2007) izučava ekonomiju Srbije, tačnije privredni sistem, strukturu i rast nacionalne ekonomije. Ova autorka analizira između ostalog ekonomski sistem državnog socijalizma, kao i ukidanje ekonomskog sistema kapitalizma u Jugoslaviji. Nakon toga izučava i ekonomski sistem samoupravnog socijalizma Jugoslavije. Uvalić (2009) razmatra investicije i imovinska prava u socijalističkoj Jugoslaviji kao i dugu tranziciju ka tržišnoj ekonomiji.

PODACI

Podaci za investicije³ i društveni proizvod su korišćeni iz različitih izvora. Na primer za period od 1947-1964 za Jugoslaviju za društveni proizvod nalazimo u Historical Statistics for the World Economy: 1-2003 AD (Copyright Angus Maddison), dok za isti period za investicije nalazimo u Vojnić (1970a) na strani 38. Za period 1971-1987 za obe promenljive podaci su dati u Gnjatović (2007), na strani 205. Tabela 1. sumira izvore korišćenih podataka.

Tabela 1. Korišćeni podaci za Jugoslaviju

Stopa rasta	Promenljiva	Promenljiva	Izvor
1947-1964	Društveni proizvod	Investicije	HSWE; Vojnić (1970a) str.38.
1971-1987	Društveni proizvod	Investicije	Gnjatović (2007), str. 205.

Izvor: Autorski prikaz.

Beleška: HSWE je Historical Statistics for the World Economy: 1-2003 AD (Copyright Angus Maddison), www.ggdc.net/maddison/historical_statistics

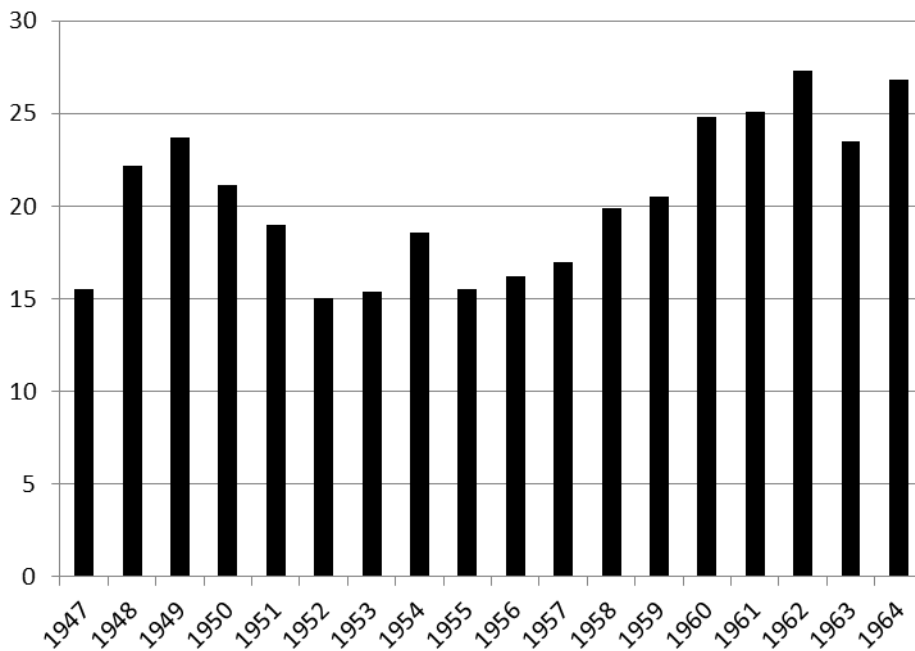
Društveni proizvod je najrodniji agregatni pokazatelj rezultata ukupne privredne aktivnosti, imao je u celini vrlo dinamičan rast u celom posleratnom periodu sa

³ Investicije u fiksne fondove su po svom kvantitetu dominantni faktor privrednog razvoja (odnos između investicija u fiksne i obrtne fondove kreće se oko 80:20), tako da se analiza može temeljiti samo na investicije u fiksne fondove (Vojnić, 1970b).

izvesnim oscilacijama u pojedinim petogodišnjim vremenskim razmacima (Latifić, 1997, p. 16). Podatke za period 1953-1980 za društveni proizvod i za investicije u osnovna sredstva za Jugoslaviju i njene republike pojedinačno nalazimo u SZS i SZDP (1982, p. 218 i 219).

Na grafikonu 1 je predstavljena stopa rasta ukupnih neto investicija u Jugoslaviji u periodu 1947-1964. Dinamika ukupnih investicija u osnovna sredstva, kao i rast investicija u pojedinim delatnostima bila je visoka. U periodu 1952-1980. godine sa prosečnim godišnjim porastom od 7,6% investicije su rasle brže od društvenog proizvoda (SZS i SZDP, 1982, p. 63). Naročito visok porast investicija bio je u periodu do 1960 – tih godina i iznosio je 11,2%, dok je u sledećoj deceniji stopa prepolovljena na 5,8%, prvenstveno zbog smanjenja investicija posle privredne reforme (SZS i SZDP, 1982, p. 63).

Grafikon 1. Stopa rasta ukupnih neto investicija (%) na području Jugoslavije 1947-1964.

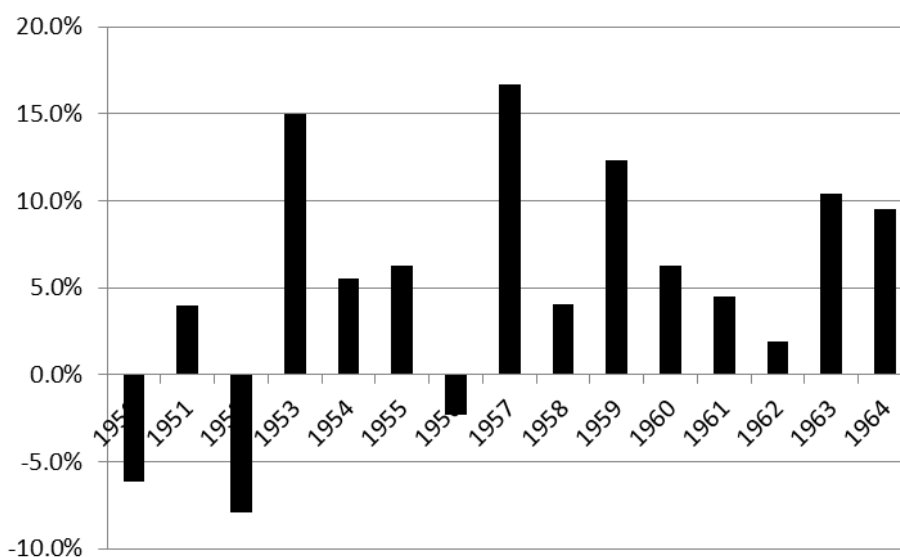

Izvor: Autorski prikaz na osnovu podataka datih u Vojnić (1970a) na strani 38.

Stopa rasta ukupnih neto investicija na području Jugoslavije je bila najviša 1962. i 1964. godine, što se vidi sa grafikona 1, a najniža 1952. godine. Stopa rasta

društvenog proizvoda je bila najviša 1957. godine, a potom 1953. i 1959. Stopa rasta društvenog proizvoda je bila najmanja i negativna u sledećim godinama 1952., 1950. i 1956., respektivno. Visoke stope rasta društvenog proizvoda uslovi-
le su i brzo povećanje društvenog proizvoda po stanovniku, koji je u celom posle-
ratnom periodu povećan 5,1 puta (SZS i SZDP, 1982, p. 80). Latifić (1997, p.18)
naglašava da je najniži rast društvenog proizvoda bio u periodu obnove i početne
izgradnje zemlje od 1948. do 1952. godine i to samo 2% godišnje. „Najbrži rast
društvenog proizvoda bio je u vremenu od 1957. do 1960. godine i iznosio je 11,3
posto prosečnog godišnjeg rasta. Ovako visoka stopa rasta nije zabeležena ni u
jednoj zemlji Evrope“ (Latifić, 1997, p. 18).

Grafikon 2. Stopa rasta društvenog proizvoda za Jugoslaviju u periodu 1950-1964.

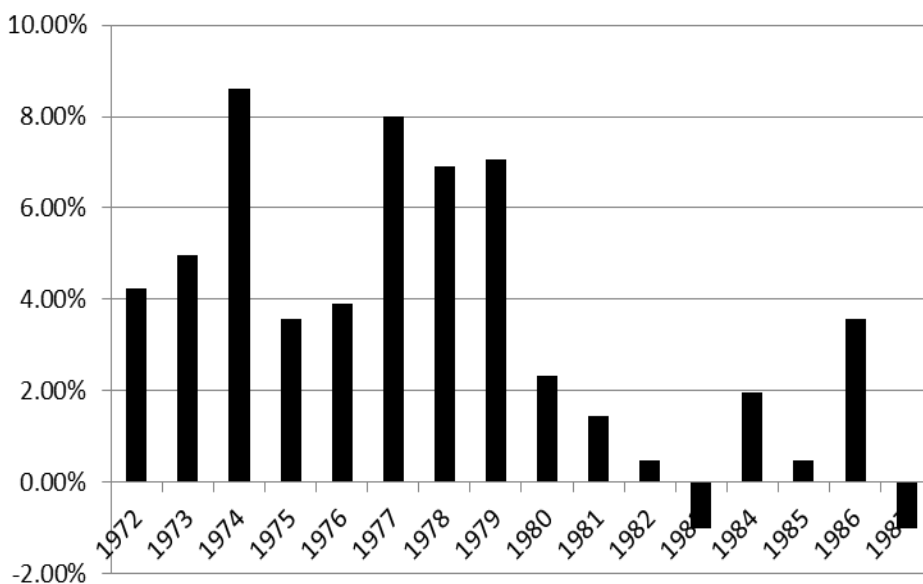

Izvor: Autorski proračun na osnovu podataka datih u HSWE.

Beleška: HSWE je *Historical Statistics for the World Economy: 1-2003 AD* (Copyright Angus Maddison), www.ggdc.net/maddison/historical_statistics

Sa grafikona 3 se vidi da je 1974. godine bila najbolja kada je društveni proizvod bio u pitanju, dostizao je preko 8% za celu Jugoslaviju. Takođe, solidna godina je bila i 1977. sa vrednošću društvenog proizvoda od 8%, dok su najlošije godine po pitanju društvenog proizvoda bile 1983. i 1987., jer je tada rast društvenog proizvoda bio negativan. Gnjatović (2007, p. 192) navodi da je u periodu 1981-1987. godine ostvarena prosečna stopa rasta društvenog proizvoda od 1,2%.

Grafikon 3. Stopa rasta društvenog proizvoda za Jugoslaviju u periodu 1972-1987.

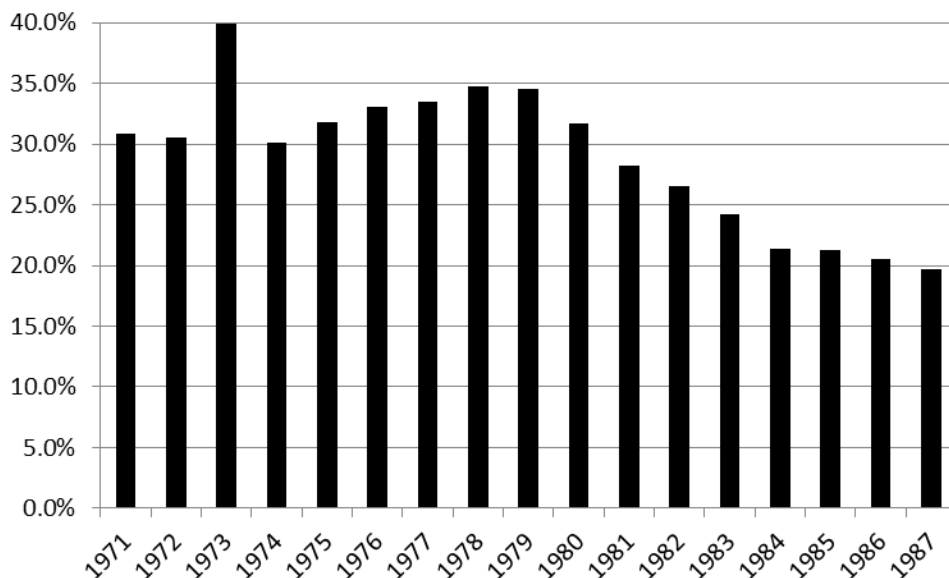

Izvor: Autorski proračun na osnovu podataka datih u Gnjatović (2007), str. 205.

Sa grafikona 4 može se opaziti da je najviša stopa investicija u osnovna sredstva bila 1973. godine i dostizala je 40%. Takođe, sedamdesetih godina XX veka stopa investicija je bila 30 i preko 30%, dok je od osamdesetih godina usledio značajan pad da bi 1987. godine stopa investicija u osnovna sredstva iznosila ispod 20%. U Gnjatović (2007, p. 192) se navodi da je jugoslovenska privreda krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina XX veka ušla u fazu stagnacije. Naime, pokazalo se da je za dalji ekonomski napredak bilo pogubno dugogodišnje zapostavljanje domaće akumulacije. Vreme relativno jakog oslanjanja na inostrana sredstva nije iskorišćeno za osposobljavanje privrede za samostalni ekonomski život (Gnjatović, 2007, p. 192).

Kroz čitav posleratni period, razvoj privrede i rast društvenog proizvoda, bio je stalan. Prevažidena je predratna, izrazito agrarna struktura privrede i stanovništva. Industrija je posle 1959. godine zauzimala prvo mesto po obimu proizvodnje i ostvarenju društvenog proizvoda u odnosu, na sve druge grane privredne delatnosti - poljoprivredu, koja je pre rata imala primat u formiranju društvenog proizvoda, zamenila je industrijska proizvodnja (Latifić, 1997, p. 16 i 17).

Grafikon 4. Stopa rasta investicija u osnovna sredstva za Jugoslaviju u periodu 1971-1987.

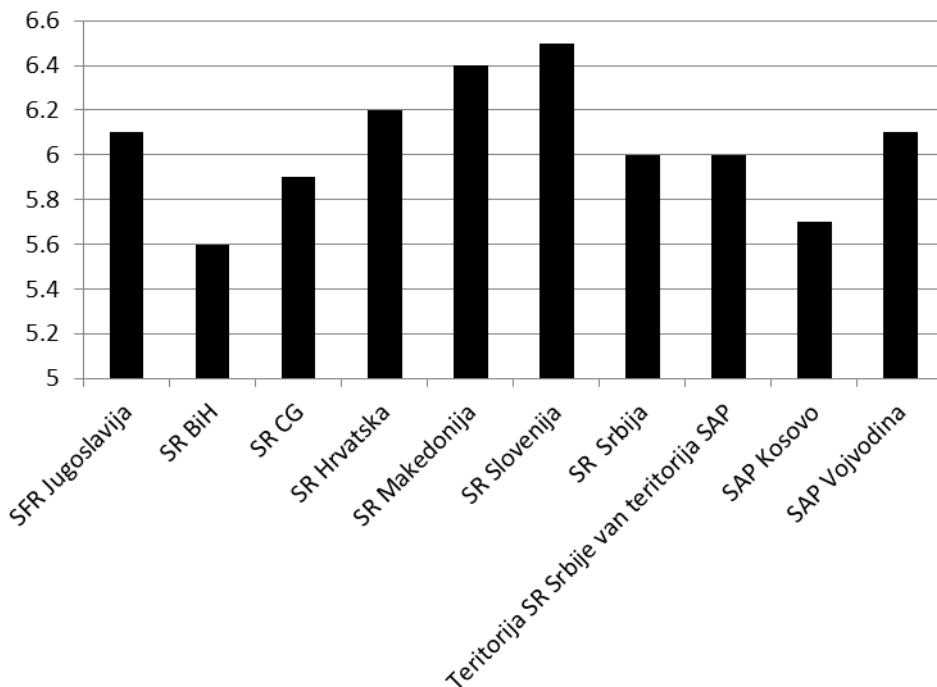
Izvor: Autorski prikaz na osnovu podataka datih u Gnjatović (2007), str. 205.

Posle 1970. godine dolazi do oživljavanja investicione aktivnosti, naročito u periodu 1976-1979., kada je porast iznosio prosečno godišnje 8,8%. Ukupne investicije u osnovne fondove u 1980. godini smanjene su u odnosu na prethodnu godinu za oko 6% (SZS i SZDP, 1982, p. 63). Investicije u osnovne fondove su u periodu 1981-1987. godine opadale po prosečnoj godišnjoj stopi od -5,8%. Stoga se Jugoslavija koja je 1979. godine imala jednu od najviših stopa investiranja u svetu, svrstala 1987. godine među zemlje sa najvećim padom učešća investicija u društvenom proizvodu (Gnjatović, 2007, p. 192). Visoka i konstantna stopa investicija nije dovoljna da održi stabilne stope rasta (Pejovich, 1966, p. 75).

Jugoslovenska privreda je apsorbovala neuobičajeno veliku masu investicionih sredstava u celom posleratnom periodu. Na investicije u osnovne i obrtne fondove odlazilo je oko dve petine društvenog proizvoda, a u nekim periodima i više. Ovako visoka proporcija investicija koja nije mogla biti ostvarena bez izvesnog dela inostranih sredstava, zatim značajna zavisnost investicija od uvoza, ukazuju da su investicije bile izvor trošenja iznad mogućnosti i platno-bilansnih teškoća (SZS i SZDP, 1982, p. 64).

Latifić (1997, p. 28) ističe da je osnovna karakteristika jugoslovenske razvojne politike u posleratnom periodu bio visok obim investicione aktivnosti. Dinamika ukupnih investicija u osnovna sredstva bila je visoka, različita u pojedinim vremenskim periodima, a nosilac te aktivnosti bio je društveni sektor.

Grafikon 5. Prosečne godišnje stope rasta (%) društvenog proizvoda za Jugoslaviju i njene republike u periodu 1948-1980.

Izvor: Autorski prikaz na osnovu podataka datih u SZS i SZDP, 1982, p. 202.

Sa grafikona 5 se vidi da najveću godišnju stopu rasta društvenog proizvoda ima Slovenija (6,5%), zatim Makedonija (6,4%), pa Hrvatska (6,2%), pa Jugoslavija (6,1%) u periodu od 1948. do 1980. godine. U posmatranom periodu najmanju godišnju stopu rasta društvenog proizvoda ima Bosna i Hercegovina od 5,6%. U istom periodu godišnja stopa rasta društvenog proizvoda za Srbiju je iznosila 6%. U socijalističkoj Jugoslaviji je „na bruto investicije, ulagano kroz skoro celi posleratni period oko 1/3 društvenog proizvoda sve do 1983. godine kada su investicije

trošile 1/4, a posle toga investicije su učestvovalе ispod 1/4 društvenog proizvoda“ (Latifić, 1997, p. 20).

METODOLOŠKI KONCEPT

U analizi efikasnosti privrednog rasta kao funkcije investicija najrelevantnije je utvrditi međuzavisnost koja postoji između tempa privrednog rasta i odgovarajućih investicija. Jedna od najviše uobičajenih i primenjivanih metoda u analizi makroekonomske efikasnosti privrednog rasta jeste metoda kapitalnih koeficijenata (Vojnić, 1970b, p. 104). Marginalni kapitalni koeficijent predstavlja odnos investicija i društvenog proizvoda u određenom vremenskom periodu, dok koeficijent efikasnosti predstavlja recipročnu vrednost marginalnog kapitalnog koeficijenta.

Izračunati su marginalni kapitalni koeficijent (MCK) i koeficijent efikasnosti (EK) investicija za različite pod-periodе i za svaku jugoslovensku republiku. Pomenuti koeficijenti su izračunati na sledeći način:

$$(MCK)_{i,T} = \frac{\sum_{t=1}^T (\Delta I)_{i,T}}{\sum_{t=1}^T (\Delta DP)_{i,T}}, \quad (1)$$

gde je Δ operator promene, i označava svaku jugoslovensku republiku tj. $i=1, \dots, 6$, a t je vreme u okviru pod-perioda T za koji se dati koeficijent izračunava.

$$(EK)_{i,T} = \frac{1}{(MCK)_{i,T}}. \quad (2)$$

Napomenimo da se prirast investicija (I) i društvenog proizvoda (DP) računa po sledećim formulama:

$$(\Delta I)_t = \frac{I_t - I_{t-1}}{I_{t-1}}, \quad (3)$$

$$(\Delta DP)_t = \frac{DP_t - DP_{t-1}}{DP_{t-1}}. \quad (4)$$

Nakon izračunavanja stopa prirasta I i DP za svaku godinu i za svaku jugoslovensku republiku, pristupilo se opisanoj analizi.

Da bi se utvrdio uticaj investicija na rast društvenog proizvoda korišćena je prva mera korelacije, tzv. Pearson-ov koeficijent linearne korelacije. Kao u Minović (2017) izračunat je koeficijent korelacije prema sledećoj jednačini:

$$\rho = \frac{\sigma_{I,DP}}{\sigma_I \sigma_{DP}} \quad (5)$$

gde su $\sigma_{I,DP}$ kovarijansa, a σ_I i σ_{DP} su standardne devijacije promenljivih I i DP, respektivno. Korelaciona analiza je takođe korišćena i u Stošić i Minović (2014).

REZULTATI ZA SOCIJALISTIČKU JUGOSLAVIJU: 1947 – 1987

U tabeli 2 sumirane su vrednosti za deskriptivnu statistiku pomenutih varijabli kao i prva mera korelacije u različitim vremenskim periodima u Jugoslaviji. Iz tabele 2 može se videti da je prosečna stopa rasta društvenog proizvoda bila najviša u periodu 1947-1964 i da je nestabilnost (merena standardnom devijacijom) rasta bila najviša, takođe. Prosečna stopa rasta investicija je bila najviša u periodu 1971-1987, ali je i njihova nestabilnost bila veća nego u periodu od 1947. do 1964. godine.

Tabela 2. Deskriptivna statistika (%) i korelacioni koeficijent između društvenog proizvoda i investicija za Jugoslaviju u različitim periodima

Period	Promenljive	Sred. vred.	Maks.	Min.	Std. Dev.	Korel. koef.
1947-1964	Društveni proizvod	6,44	16,70	-7,93	7,47	0.47*
	Investicije	20,7	27,3	15	4,08	
1971-1987	Društveni proizvod	3,5	8,6	-1	3,1	0.68***
	Investicije	29	40	19,7	6,1	

Izvor: Autorski proračun.

Beleška: ***, **, i * predstavljaju statističku značajnost na nivoima od 1%, 5% i 10%, respektivno, (p-vrednost).

U periodu 1947-1964 pokazano je da postoji statistički značajna i pozitivna prva mera korelacije između stope rasta društvenog proizvoda i stope neto investicija u socijalističkoj Jugoslaviji. Takođe, u periodu 1971-1987 postoji pozitivna i

statistički značajna korelacija na nivou poverenja od 1% između stope rasta društvenog proizvoda i stope neto investicija u Jugoslaviji (videti tabelu 2).

U tabeli 3. izračunati su marginalni kapitalni koeficijent i koeficijent efikasnosti za Jugoslaviju i za sve bivše republike koje su je činile u periodu od 1953. do 1980. godine. Na osnovu podataka za stope rasta investicija i stope rasta društvenog proizvoda u knjizi SZS i SZDP (1982, p. 218 i 219), izračunati su marginalni kapitalni koeficijenti i koeficijenti efikasnosti za svaku republiku koja je ulazila u sastav tadašnje Jugoslavije. U celom periodu 1953-1980 po efikasnosti investicija prednjači Bosna i Hercegovina, a sledi je Slovenija. Niske kapitalne koeficijente (visoka ekonomska efikasnost i društvena rentabilnost investicija i fiksnih fondova) nalazimo u privredama koje se nalaze u ekstremno drugačijim fazama svoga razvoja. Drugim rečima, na niske kapitalne koeficijente nailazimo u najmanje i najviše razvijenim privredama (Vojnić, 1970b, p. 109), a to je upravo slučaj sa BiH i Slovenijom. Vojnić (1970b, p. 100) ističe da je period 1957-1963, period najbržeg i najintenzivnijeg posleratnog privrednog razvoja Jugoslavije.

Tabela 3. Marginalni kapitalni koeficijent i koeficijent efikasnosti, period: 1953-1980.

Marginalni kapitalni koeficijent	1953-1980		1953-1960		1961-1970		1971-1980	
	MKK	EK	MKK	EK	MKK	EK	MKK	EK
Jugoslavija	1,2	0,8	1,7	0,6	0,9	1,1	1,0	1,0
Bosna i Hercegovina	1,0	1,0	0,5	2,0	1,5	0,7	1,0	1,0
Crna Gora	1,3	0,8	2,1	0,5	0,5	2,0	1,2	0,8
Hrvatska	1,3	0,7	2,0	0,5	1,1	0,9	1,1	0,9
Makedonija	1,2	0,8	2,0	0,5	0,8	1,3	1,1	0,9
Slovenija	1,1	0,9	1,4	0,7	0,9	1,1	1,0	1,0
Srbija	1,4	0,7	2,3	0,4	1,0	1,0	0,9	1,1

Izvor: Autorski proračun na osnovu podataka datih u knjizi SZS i SZDP (1982, p. 218 i 219).

Beleška: MKK je marginalni kapitalni koeficijent, a EK je koeficijent efikasnosti

Ukoliko se posmatraju posebno republike bivše Jugoslavije u pojedinačnim periodima moguće je zaključiti da je najmanju efikasnost investicija imala: BiH u podperiodu 1961-1970, a Crna Gora, Hrvatska, Makedonija, Slovenija i Srbija u podperiodu 1953-1960. Dakle, u posmatranom periodu u većini republika bivše Jugoslavije, a samim tim i u celoj Jugoslaviji postojala je najmanja efikasnost investicija. „Razlike u razvijenosti pojedinih republika u Jugoslaviji bile su

nasleđene iz međuratnog perioda, a tadašnje razlike iz perioda pre Prvog svetskog rata, kada su Slovenija i Hrvatska bile u sastavu Austro-Ugarske, a Bosna, Srbija, Crna Gora i Makedonija u sastavu Otomanskog carstva” (Gnjatović, 2007, p. 223). Kada privrede pojedinih zemalja započnu proces bržeg privrednog rasta putem industrijalizacije, tada se vrednost kapitalnih koeficijenata povećava, a ekonomska efikasnost i društvena rentabilnost investicija se smanjuje (Vojnić, 1970b, p. 110). Sledeći ovu misao može se zaključiti da je u Srbiji u podperiodu 1953-1960 započeo proces bržeg privrednog rasta putem industrijalizacije. Isti zaključak je moguće izvući za Crnu Goru, Hrvatsku, Makedoniju, Sloveniju i Jugoslaviju za isti podperiod.⁴

Analiza stopa i obrazaca investicione aktivnosti u Jugoslaviji indicira da perzistentno visoka stopa investicija se transformiše u visoke stope rasta samo posle 1953. godine, tj. posle inovacija 1950-51. godine, koje su nazvane promene u obrascima investicija koje su implementirane (Pejovich, 1966, p. 75).

Iz vrednosti marginalnih kapitalnih koeficijenata moguće je zaključiti da je efikasnost ulaganja u Jugoslaviju bila relativno niska u periodu 1953-1980, pri čemu je najniža efikasnost ulaganja bila u periodu 1953-1960 godine. U periodu 1971-1987 efikasnost investicija je bila niža nego 60-tih godina XX veka, pri čemu u podperiodu 1981-1987 je bila najlošija efikasnost. Naime, tada je započeo proces dezinveširanja Jugoslavije taj period je obeležen izuzetno slabom efikasnošću investicija (videti tabelu 4).

Period 1961-1970 je period sa najvećom efikasnošću investicija za celu Jugoslaviju i za pojedinačne republike izuzev BiH. Solidna efikasnost investicija je bila i u periodu 1971-1980. Sumarno, najbolja efikasnost investicija je bila 60-tih godina XX veka, što se može videti i iz tabele 4. Iz tabele 4. se vidi da je u podperiodima 1947-1952 i 1981-1987 postojala najlošija efikasnost investicija u Jugoslaviji. Ova konstatacija je razumljiva imajući u vidu da je prvi podperiod (1947-1952) odmah posle rata, a poslednji podperiod (1981-1987) vezan sa slom privredne aktivnosti.

⁴ Generalno, kapitalni koeficijenti su niži (odnosno efikasnost je veća) u razvijenim zemljama koje se nalaze u fazi privrednog razvoja. Uopšteno govoreći, vrednost kapitalnih koeficijenta je u obrnutoj proporciji s nivoom ekonomskog razvoja. Međutim, ova opšta konstatacija se ne odnosi na zemlje kod kojih se privreda nalazi u fazi potpune nerazvijenosti (Vojnić, 1970b, p. 114).

Tabela 4. *Marginalni kapitalni koeficijent i koeficijent efikasnosti u Jugoslaviji, period: 1947-1987.*

Jugoslavija (%)	MKK	EK	Izvor
1947-1951	2,8	0,36	Vojnić (1970a), str. 65 i 66
1947-1952	9,2	0,11	
1953-1956	2,1	0,48	
1957-1960	1,3	0,77	
1961-1962	3,3	0,30	
1963-1964	1,4	0,71	
1953-1964	1,7	0,59	
1947-1964	2,1	0,48	
1971-1975	3,5	0,28	Gnjatović (2007), str. 205
1976-1980	4,3	0,23	
1981-1987	13,8	0,07	

Izvor: Autorski proračun zasnovan na podacima za marginalni kapitalni koeficijent u Vojnić (1970a) za period 1947-1964, i u Gnjatović (2007) za period 1971-1987.

Beleška: MKK je marginalni kapitalni koeficijent, a EK je koeficijent efikasnosti.

“Osnovna karakteristika investicionih ulaganja u prvim posleratnim godinama bila su ulaganja u tešku industriju i energetiku. Do 1956. godine ulaganja u ove dve grane iznosilo je 85% investicionih ulaganja u industriju. ... Ovakva investiciona politika u tešku industriju zanemarila je i usporila razvoj pojedinih drugih privrednih delatnosti, a naročito ulaganja u poljoprivredu“ (Latifić, 1997, p. 29).

Pokazano je da postoji statistički značajna i pozitivna prva mera korelacije između stope rasta društvenog proizvoda i stope investicija u Jugoslaviji u periodu 1971-1987. Opravdanje za ovaj rezultat je moguće naći u Latifić (1997) gde se navodi da su ulaganja u investiciona osnovna sredstva bila najintenzivnija i najveća u periodu 1970-1980. godine. U ovom periodu uloženo je 40% ukupnih investicija. Posle 1980. godine dolazi do znatnog opadanja učešća investicija (Latifić, 1997, p. 29). Nakon perioda relativno brzog ekonomskog napretka u osamdesetim, dolazi do potpunog sloma privredne aktivnosti (Gnjatović, 2007).

“Najveća investiciona ulaganja u posleratnom periodu (1952-1989) bila su ulaganja u industriju i rudarstvo, i učestvovala su sa 1/3 ukupnih investicija. Politika visokih ulaganja u industriju, bila je presudna za likvidiranje nasleđene privredne zaostalosti zemlje, i snažan pokretač čitavog privrednog razvoja zemlje.

Ta snaga, dovela je do korenitog preobražaja celokupne društvene strukture zemlje“ (Latifić, 1997, p. 30).

U Gnjatović (2007) se navodi da je nagli pad investicione aktivnosti u jugoslovenskoj privredi 1980-ih bio praćen pogoršanjem efikasnosti ulaganja (koeficijent efikasnosti je 0,07 za period 1981-1987). U osamdesetim godinama u odnosu na sedamdesete došlo je do četverostrukog povećanja marginalnog kapitalnog koeficijenta koji se smatra klasičnim relativnim pokazateljem ekonomske efikasnosti investicija. Jugoslavija je 1979. godine imala jednu od najviših stopa investiranja u svetu, a 1987. godine je bila svrstana među zemlje sa najvećim dezinvestiranjem (Gnjatović, 2007). Sve ove navedene činjenice u Gnjatović (2007) su u saglasnosti sa našim rezultatima.

Treba imati u vidu da je značajan deo investicija u nekim godinama odlazio na zamenu uništenog društvenog bogatstva brojnim elementarnim nepogodama. Naročito značajna sredstva utrošena su za naknadu šteta od katastrofalnih zemljotresa u Skoplju (1963. godine), Bosanskoj Krajini (1969. godine) i Crnoj Gori (1979. godine). Procenjene štete od zemljotresa merene u odnosu na društveni proizvod Jugoslavije u odgovarajućoj godini iznosile su u Skoplju, Bosanskoj Krajini i Crnoj Gori, preko 9%, oko 4% i 5,5%, respektivno (SZS i SZDP, 1982, p. 65).

ZAKLJUČAK

U radu se analiziraju dve promenljive, društveni proizvod i investicije, u socijalističkoj Jugoslaviji u periodu od 1947. do 1987. godine. Pokazano je da postoji statistički značajna prva mera korelacije između ove dve promenljive. Izračunati su koeficijenti efikasnosti investicija i marginalni kapitalni koeficijenti za odgovarajuće pod-periode posmatranog perioda (1947-1987). Analiza je pokazala da je najveću godišnju stopu rasta društvenog proizvoda imala Slovenija od 6,5%, zatim Makedonija od 6,4%, pa Hrvatska od 6,2% i Jugoslavija od 6,1%. U posmatranom periodu najmanju godišnju stopu rasta društvenog proizvoda imala je Bosna i Hercegovina od 5,6%. U istom periodu godišnja stopa rasta društvenog proizvoda za Srbiju je iznosila 6%. Rezultati ukazuju da je prosečna stopa rasta društvenog proizvoda bila najviša u podperiodu 1947-1964, te da je i njihova nestabilnost bila najviša, takođe. Prosečna stopa rasta investicija je bila najviša u periodu 1971-1987, ali je i njihova nestabilnost bila veća nego u podperiodu od 1947. do 1964. godine. U periodu od 1953. do 1980. godine po efikasnosti investicija prednjači Bosna i Hercegovina, a sledi je Slovenija. Prema Vojnić (1970b, p. 109) na niske kapitalne koeficijente nailazimo u najmanje i najviše razvijenim privredama, što je u saglasnosti

i sa našim rezultatima za slučaj Bosne i Hercegovine i Slovenije. U podperiodu 1953-1960 je izračunata najmanja efikasnost investicija za Srbiju, Crnu Goru, Hrvatsku, Makedoniju, Sloveniju i Jugoslaviju što znači da je tada u većini republika bivše Jugoslavije i u samoj socijalističkoj Jugoslaviji započeo proces bržeg privrednog rasta putem industrijalizacije (videti Vojnić, 1970b, p. 110). Naša analiza pokazuje da je u celoj Jugoslaviji najbolja efikasnost investicija bila 60-tih godina XX veka, a da je u podperiodima 1947-1952 (posleratni period) i 1981-1987 (započet proces dezinvestiranja Jugoslavije) postojala najlošija efikasnost investicija. Naši rezultati analize ukazuju da je do ranih 1980-tih ekonomija Jugoslavije patila od prekomernih investicija, a da je investiciona aktivnost u 1980-tim praktično zaustavljena, što je u saglasnosti i sa konstatacijom Uvalić (2009, p. 73 i 83). Potrebno je imati na umu, a naglašeno je i u Gnjatović (2007) da je Jugoslavija 1979. godine imala jednu od najviših stopa investiranja u svetu, a 1987. godine je bila svrstana među zemlje sa najvećim dezinvestiranjem.

ZAHVALNICA

Istraživanje u ovom radu finansirano je projektima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije pod brojevima: 47009 i 179015.

LITERATURA

1. Aleksić, V. (2012), Kultura masovne potrošnje kao filozofija života, *Nasleđe*, Kragujevac, 9(23), 211-221.
2. Artisien, P.F.R., Buckley P.J. (1992) Joint Ventures in Yugoslavia: Opportunities and Constraints. In: *Studies in International Business*. pp: 103-130. Palgrave Macmillan, London
3. Balassa, B. (1978). Exports and economic growth: further evidence. *Journal of development Economics*, 5(2), 181-189.
4. Coronna, M. C. (1981). Joint Ventures in Yugoslavia. *Kingston L. Rev.*, 11, 266.
5. Drašković, B., Aleksić, V., Minović, J. (2014) *Problemi deindustrijalizacije u Srbiji*. Izdavač: Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1-208.
6. Fakin, B. (1995). Investment subsidies during transition. *Eastern European Economics*, 33(5), 62-74.
7. Gnjatović, D. (2007). *Ekonomija Srbije. Privredni sistem. struktura i rast nacionalne ekonomije*. Megatrend Univerzitet.

8. HSWE, Historical Statistics for the World Economy: 1-2003 AD (Copyright Angus Maddison), www.ggdc.net/maddison/historical_statistics (pristupljeno aprila 2018. godine).
9. Latifić, I. (1997). *Jugoslavija 1945-1990 - Razvoj privrede i društvenih delatnosti*. Društvo za istinu o antifašističkoj narodno oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941 -1945).
10. Minović, J. (2017). *Kontinuum nelikvidnosti*. Izdavač: Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1-242.
11. Patton, D. J., & Do, A. D. (1978). Joint ventures in Yugoslavia. *Management International Review*, 51-63.
12. Pejovich, S. (1966). *The market-planned economy of Yugoslavia*. U of Minnesota Press.
13. Schrenk, M., Ardalan, C., & El Tatawy, N. A. (1979). *Yugoslavia-Self-management socialism-challenges of development*. The World Bank.
14. Stošić, I., & Minović, J. (2014). Benchmarking western Balkan economies. *Industrija*, 42 (1), 149-170.
15. SZS i SZDP (1982). Savezni zavod za statistiku i Savezni zavod za društveno planiranje, *Razvoj Jugoslavije 1947-1981*, Beograd.
16. Uvalić, M. (2009). *Investment and property rights in Yugoslavia: the long transition to a market economy* (Vol. 86). Cambridge University Press.
17. Vojnić, D. (1960). *Investicije na području Jugoslavije 1947-1958*. Ekonomski institut Narodne Republike Hrvatske.
18. Vojnić, D. (1970a). *Investicije i fiksni fondovi Jugoslavije*. Ekonomski institut Zagreb.
19. Vojnić, D. (1970b). *Investicije i ekonomski razvoj*. Ekonomski institut Zagreb.
20. Woodward, S. L. (1995). *Socialist unemployment: the political economy of Yugoslavia, 1945-1990*. Princeton University Press.

IMPLIKACIJE NEOLIBERALNE EKONOMSKE DOKTRINE ZA PRIVREDNU I DRUŠTVENU STVARNOST

Vlastimir Leković¹

Apstrakt

Od kada se nametnuo kao dominantna ekonomska doktrina, neoliberalizam je promovisan u jedinstveno rešenje svih ekonomskih problema i model organizacije i funkcionisanja savremenih privreda. Cilj ovoga rada je da se ukaže na ograničene domete neoklasične ekonomske teorije, kao ključnog nosioca neoliberalne ideologije, koja delovanje tržišta vrednuje odvojeno od društvene i ekonomske realnosti, a neoliberalni model nameće kao jedinu opciju validnu za sve ekonomske sisteme. Budući da se radi o složenim, kompleksnim i višeznačnim pitanjima, u istraživanjima će biti korišćena kvalitativna metodologija, koja omogućava da se celovitije i sveobuhvatno razmotri implikacija neoliberalnog teorijskog koncepta za društveno-ekonomsku realnost. U cilju preispitivanja kako vladajućeg teorijskog mišljenja, tako i njegove uzročno-posledične povezanosti sa aktuelnim ekonomskim i društvenim pojavama i procesima, kao što su: ekonomska stagnacija, izražene nejednakosti u raspodeli dohodaka, rast siromaštva, problem nezaposlenosti i dominacija prekarne zaposlenosti, koristiće se naučna kritika, kao otvoreno naučno mišljenje. Kvalitativnom metodologijom i naučnom kritikom može se doći do objektivnije spoznaje ekonomske stvarnosti savremenog društva i ukazati na alternativu za budući ekonomski rast i društveno-ekonomski razvoj. Rezultati istraživanja mogu biti od koristi kreatorima javnih politika, čija je obaveza izgradnja inkluzivnih političkih i ekonomskih institucija, uspostavljanje vladavine prava i definisanje razvojne strategije, zasnovane na reindustrijalizaciji zemlje. Naučna i stručna javnost treba da napusti apstraktne teorije i neoliberalnu ideologiju i da razvija kritički pristup kako u odnosu na teorijska tumačenja, tako i prema ekonomskoj i društvenoj realnosti.

¹ Vlastimir Leković, redovni profesor, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: lekovic@kg.ac.rs

Ključne reči: ekonomska teorija, neoliberalizam, ekonomska efikasnost, ekonomska jednakost, političke i ekonomske institucije

UVOD

Neoliberalna ekonomska doktrina se nametnula, od sredine sedamdesetih godina XX-og veka, u svojstvu vladajućeg koncepta društveno-ekonomskog razvoja. U periodu euforije, inicirane neuspehom socijalističkog sistema u zemljama Istočne i Centralne Evrope, kada je F. Fukuyama (1992) proglasio kraj istorije, dominantan je bio stav da je došlo vreme trijumfa slobodno-tržišne ekonomije u buržoaske demokratije. Na tim osnovama, konstituisan je koncept organizacije i funkcionisanja ekonomskog sistema, u kojem se delovanje tržišta vrednuje odvojeno od ekonomske i društvene realnosti i kao takav se nameće kao jedina opcija za sve ekonomije. Pod uticajem najrazvijenijih zemalja Zapada i međunarodnih finansijskih i ekonomskih institucija (Međunarodnog monetarnog fonda - MMF i Svetske trgovinske organizacije - STO, pre svega), sprovodi se institucionalizacija paradigme neoliberalne ekonomske politike, koja ima dalekosežno štetne posledice, a pre svega, za zemlje u razvoju i zemlje u tranziciji. Budući da je za pokretanje ekonomskog rasta i održivost ekonomskog razvoja, što je od strateškog značaja za svaku zemlju, neophodno razmotriti sva relevantna pitanja koja su bitna za rešavanje ovog fundamentalnog problema društva i ekonomije, nesporno je da vladajuća neoliberalna ekonomska doktrina, koja odlučujuće opredeljuje aktuelnu ekonomsku i društvenu stvarnost, predstavlja jedno od tih pitanja.

U radu se istražuju ključni aspekti neoliberalne ekonomske doktrine, oličene u neoklasičnoj ekonomiji, koja, u svojstvu *mainstream*-a savremene ekonomske teorije, ima odlučujući uticaj na oblikovanje i sprovođenje ekonomskih i političkih praksi, čije je osnovno stanovište da se ljudsko blagostanje na najbolji način može unaprediti podržavanjem preduzetničkih sloboda i veština, putem institucionalnog okvira kojim se štite prava privatne svojine, sprovođenje ugovora i tržišna sloboda. U tom kontekstu, cilj je da se ukaže kako na ograničenosti i jednostranosti u tumačenju ekonomske realnosti od strane neoliberalne ekonomske doktrine, tako i na implikacije koje ovaj koncept i politike koje se na osnovu njega kreiraju i sprovode ima za aktuelnu ekonomsku i društvenu stvarnost.

U skladu sa definisanim predmetom i postavljenim ciljem istraživanja, u radu će biti testirana naučna hipoteza da je neoliberalna ekonomska doktrina, nametanjem jednostranog tumačenja ekonomske realnosti, njenim pojednostavljenjem i

poistovećivanjem sa slobodnim tržišnim mehanizmom kao jedinim rešenjem, dovela do većeg broja negativnih implikacija za ekonomiju i društvo.

Imajući u vidu složenost i kompleksnost razmatranih pitanja, u istraživanjima će biti korišćena kvalitativna metodologija, kao instrumentarijum koji omogućava da se celovitije i sveobuhvatno razmotri implikacija neoliberalnog teorijskog koncepta za društveno-ekonomsku realnost, koju karakterišu: ekonomska stagnacija, izražene nejednakosti u raspodeli dohodaka, rast siromaštva, problem nezaposlenosti i dominacija prekarne zaposlenosti.

Pored Uvoda i Zaključka, rad je strukturiran u tri sekcije. U drugoj sekciji rada, u nastojanju da se ukaže na njenu teorijsko-metodološku zasnovanost, razmatraju se ključni aspekti neoliberalne ekonomske doktrine. Implikacije koje organizacija i funkcionisnje ekonomskih sistema, uređenih u skladu sa osnovnim principima neoklasične ekonomije, imaju za ekonomiju i društvo razmatraju se u trećoj sekciji. U četvrtoj sekciji rada izloženi su autorovi stavovi o neophodnim i realno mogućim alternativama neoliberalnom konceptu, u smislu uspostavljanja sistema koji će biti u funkciji društva kao celine, a ne njegovih elitističkih struktura.

KLUČNI ASPEKTI NEOLIBERALNE EKONOMSKE DOKTRINE

Osnovni zadatak ekonomske nauke jeste da, na osnovu celovitog i objektivnog istraživanja društveno-ekonomske stvarnosti, ukaže na adekvatne teorijske i empirijske opcije za uspešno rešavanje tekućih i strateških pitanja održivog društveno-ekonomskog rasta i razvoja. Međutim, imajući u vidu aktuelnu ekonomsku, socijalnu i društvenu stvarnost, koju karakterišu dugoročna ekonomska stagnacija, nezaposlenost, rastuće ekonomske nejednakosti i socijalno raslojavanje, siromaštvo sve većeg dela populacije, s jedne strane, i vladajuću ekonomsku teoriju koja se blagonaklono odnosi prema navedenom stanju, s druge strane, postavlja se pitanje - da li se, i u kojoj meri, savremena ekonomska nauka bavi realnim ekonomskim i društvenim procesima, ili se zadovoljava samo sa formulisanjem željenih optimalnih rešenja? Odgovor na ovo pitanje može se pronaći jedino na osnovu objektivnog i celovitog razmatranja teorijskog i metodološkog pristupa vladajuće neoklasične ekonomske doktrine, kao ključnog pokretača i nosioca neoliberalizma, koju karakteriše jednostranost.

Neoklasična ekonomija, sa epitetom glavnog toka (*mainstream-a*) savremene ekonomske teorije, usmerena je na promovisanje i zaštitu interesa privatno-vlasničkog, pre svega, krupnog kapitala, u kom cilju je odlučujuće uticala na krei-

ranje neoliberalnog modela organizacije i funkcionisanja ekonomije, koji je proglašen za jedinu opciju koja je validna za sve ekonomske sisteme. Na taj način, neoliberalizam je postao svojevrstnom ideologijom, čime je bitno umanjena mogućnost da se u tumačenju društveno-ekonomske stvarnosti koristi kritički pristup, kao metodološki postupak koji omogućava postizanje naučne objektivnosti i celovitosti u sagledavanju različitih problema savremenog društva i za njihovo uspešno rešavanje. Ideološkim pristupom, umesto da se bavi istraživanjem i nuđenjem alternativa, savremena ekonomska nauka opisuje i tumači stvarnost, koja se objašnjava kao data nužnost za koju ne postoje alternativne opcije. Naprotiv, istraživanjem koje je usmereno samo na otkrivanje dela slike stvarnosti, stvaraju se povoljnije predstave o postojećim društveno-ekonomskim odnosima, kojima se oni opravdavaju. Shodno tome, za neoliberalizam možemo reći da njegov cilj nije reformisanje ekonomije u cilju ostvarivanja održivog razvoja, već je to projekat radikalnog transformisanja ekonomije i društva u korist jednog društvenog sloja.

Kao ključni nosilac neoliberalne ekonomske doktrine, neoklasična ekonomija je, motivisana specifičnom formom redukcionizma, u kojem se polazi od pojedinca kao date i fundamentalne jedinice analize (Hodgson, 1998), zasnovana na metodološkom individualizmu i fokusirana na *homo oeconomicusa*, odbacujući sve alternativne metodologije. Polazno stanovište je da je metodološki individualizam aprioran i univerzalan metodološki postupak, koji predstavlja jedini metod istraživanja u društvenim naukama. Pri tome se zapostavlja činjenica da je ekonomija kompleksna disciplina, čije je istraživanje oblikovano, između ostalog, i sistemom društvenih vrednosti i društvenom svrhom. U nastojanjima da ponude jedinstveno objašnjenje i rešenje za sva ekonomska pitanja, neoliberali zanemaruju činjenicu da su društvo i ekonomija kompleksni i dinamični sistemi. Takav pristup je rezultirao odsustvom interesovanja za realne ekonomske probleme, kao što su, zaposlenost, raspodela dohodaka, nejednakost, siromaštvo, zaštita životne sredine (Leković, 2018).

Ekonomska istraživanja relevantnih aspekata savremene ekonomije su previše matematizirana, što ne znači da se ovim stavom negira potreba i svrsishodnost korišćenja matematičkih i statističkih metoda, odnosno, kvantitativne metodologije u ekonomskim istraživanjima. Problem je u tome što se preteranom matematičkom formalizacijom zanemaruje rasprava o realnim ekonomskim i društvenim pojavama i otežava se njihovo razumevanje. Kako naglašava G. M. Hodgson (1998), ekonomska nauka je pretvorena u granu primenjene matematike, pri čemu cilj nije da se objasne realni procesi i posledice u ekonomskoj sferi, već da se istraže problemi primene matematičke tehnike zarad njih samih. Zbog toga su se

matematički pokušaji da se agregatne makro veze izvedu iz mikroekonomskih pretpostavki suočili sa nepremostivim teškoćama. Iz tog razloga, *mainstream* ekonomije nije uspeo da uspostavi koherentnu teorijsku aparaturu za objašnjenje realnih pojava, a to mu i nije bio cilj.

Jednostranom primenom kvantitativne ekonomske analize, kojom se vrši simulacija konkretne situacije i posmatra se šta će se dešavati, kada nije dopunjena kvalitativnom ekonomskom analizom, stvara se pojednostavljena slika koja rezultira neobjektivnim i ograničenim saznanjima o ekonomskoj i društvenoj stvarnosti. Ograničene su mogućnosti matematičkog tumačenja celovite ekonomske realnosti, koju karakteriše složena ekonomska dinamika (Dennis, 1995; Либман, 2008). Izostavljanjem kvalitativne ekonomske analize, marginalizuje se obaveza ekonomske nauke da se kritički odnosi prema ideološkim mitovima, bilo sa koje strane da dolaze - od zastupnika slobodnog tržišta ili zagovornika tržišne regulative. Na sceni je metodološki determinizam *mainstream*-a, koji je ubeđen da je ponudio zadovoljavajući skup aksioma, na kojima se zasniva razumevanje ekonomske stvarnosti, koji se ne može opovrgnuti.

Teorijski koncept *mainstream* ekonomije, čija je polazna pretpostavka da se realni tržišni sistemi uspostavljaju interakcijom atomiziranih pojedinaca, što nije teorijski utemeljeno, nametnuo je dogmu da je slobodna tržišna ekonomija garancija rastućeg ekonomskog i društvenog blagostanja. Polazeći od stava da se tržišni sistem pokazao najuspešnijim i najprihvatljivijim u pogledu stvaranja efikasne i inovativne ekonomije, što je, uostalom, potvrdila istorija ekonomskog i društvenog razvoja, nametnut je stav da je slobodna tržišna ekonomija sinonim za efikasnu ekonomiju. Pri tome, efikasnost se izjednačava sa maksimiranjem profita. Primena ovog postulata neizbežno dovodi do sprovođenja koncepta povećanja učešća privatne imovine u privredi putem privatizacije, maksimalnog otvaranja domaćeg tržišta za strane investitore, uvođenja tržišnih elemenata u oblasti zdravstva, nauke i obrazovanja. Istovremeno, metode kojima se ocenjuju efikasnost tržišta i privatizacije, ne uzimaju u obzir ukupan zbir javnih rashoda koji prate funkcionisanje i reprodukciju privatne svojine. Stoga, procene ne uključuju negativne efekte koji proizilaze iz nepredvidljivosti i neizvesnosti koji se generišu stalno prisutnim rizicima tržišne ekonomije.

Argumentacija kojom se opravdava dogma o superiornosti slobodno tržišne ekonomije, nalazi se u stavu da se na taj način obezbeđuje funkcionisanje ekonomije kako bi se maksimizirao dohodak, od čega će svi imati koristi, pri čemu je od manjeg značaja da li neko dobija više od drugih. Da bi se taj cilj ostvario, neophodno

je pružiti vlasnicima kapitala snažne podsticaje za inovacije i investicije, na čemu se bazira ekonomski rast, u kom smislu se dohodovna nejednakost opravdava. Umesto rešenja za problem nejednakosti, neoliberalna doktrina je podržava sa obrazloženjem da je ona uslov za podsticanje ekonomskog, a time i ukupnog razvoja (Drašković, 2015). Međutim, sa neuporedivo bržim rastom dohodaka najbogatijih (posebno onih iz finansijskog sektora) i padom realnih dohodaka najdominantnijeg dela populacije, ovaj efekat je znatno smanjen, zbog čega je neminovno došlo do privredne stagnacije. Realnost je pokazala da su dominacijom neoliberalizma stvoreni institucionalni uslovi za premeštanje društvenog bogatstva u privatni sektor, čime je država ostala bez sredstava za ulaganje u obrazovanje, zdravstvo i druge društvene sektore, koji pomažu da se smanje nejednakosti i siromaštvo.

Jedan od produkata neoliberalne ekonomske doktrine je finansijalizacija ekonomije. Naime, za razliku od stanovišta po kojem je, do sredine 1970-ih godina, finansijski sektor smatran posrednikom i distributerom u ekonomiji, a ne stvaraocem vrednosti, pod uticajem vladajućeg neoliberalizma i lobiranjem najmoćnijih banaka, formirano je dominantno stanovište po kome finansijski sektori zarađuju profit pružanjem usluga koje se smatraju proizvodnim (Mazzucato, 2018). Tako je nametnut stav po kojem se finansijski sistem smatra stvaraocem vrednosti u realnoj ekonomiji. Međutim, finansijski sektor, umesto da olakša funkcionisanje realnog sektora ekonomije, nastoji da prisvoji što je moguće veći deo viška. Pri tome, u realnu ekonomiju se plasira relativno mali deo raspoloživih sredstava, a ostali deo čini trgovinu između finansijskih institucija, tako da finansijski sektor ne zarađuje novac investiranjem u realnu ekonomiju nego u finansije, finansijskim spekulacijama. Finansijalizacijom realne ekonomije, omogućeno je izvlačenje vrednosti kroz rentu i nezarađeni dohodak. Dominantna pozicija finansijskog sektora u privredi presudno je uticala ne samo na nestabilnost ekonomije, što je potvrdila Velika recesija, već i na porast nejednakosti (Stiglitz, 2015).

Sprovođenjem politike neoliberalizma, koja se bazira na privatizaciji, deregulaciji, liberalizaciji, odnosno, na povlačenju države iz regulacije, usmeravanja i upravljanja ekonomskim aktivnostima, uz obavezu da stvara podsticajan ambijent i makroekonomske uslove za slobodno odvijanje ekonomskih aktivnosti, jedino je inflacija stavljena pod kontrolu, ali nije rešen centralni problem ekonomije i društva - nezaposlenost. Naprotiv, prema neoklasičnoj teoriji, nezaposlenost je dobrovoljna, jer svaki nezaposleni je u takvoj poziciji zbog toga što više ceni lenstvovanje nego zaradu. Merama na tržištu rada, poput fleksibilizacije radne snage, problem nezaposlenih je samo produbljen (Krugman, 2012), jer je došlo do smanjenja

zaposlenosti i zarada radnika, uz redukciju radničkih prava i sve veću nesigurnost njihovih radnih mesta. Degradacijom ranije moći sindikata, otvoren je put za povećanje nejednakosti, jer više niko nije mogao da spreči stagnaciju i pad zarada, dok su, istovremeno, profiti rasli. Dominantan je postao stav da sva proizvedena vrednost izvorno pripada vlasnicima kapitala, a da su dohodci svih drugih slojeva društva, zapravo, troškovi vlasnika za koje oni imaju pravo, u ime efikasnosti, da ih svedu na potreban minimum (Baletić, 2006). Istražujući kretanje učešća profita i plata u BDP-u u SAD, u periodu 1950-2012, J. Sachs (2011) je pokazao da su, od početka 1980-ih, profiti imali tendenciju rasta, dok su zarade opadale, da bi pred izbijanje Velike recesije, profiti imali vrtoglav, skoro vertikalni rast, dok su zarade imale rapidan pad. Zbog uvećanja profita krupnog kapitala, žrtvovana su ne samo prava radničke klase, već i srednjeg sloja, odnosno, društva u celini. Rastuća nejednakost je najpogubniji rezultat neoliberalnog koncepta, čije posledice su dalekosežne kako za razvoj ekonomije, tako i društva u celini (Stiglitz, 2015; Milanovic, 2016). Tržišne protivurečnosti, koje su omogućile da bogati postaju sve bogatiji, a siromašni sve siromašniji, nisu nikada tako snažno delovale, čime su dovele do drastične podele na prebogatu manjinu (1%) i osiromašenu većinu (99%), što nikada ranije nije bio slučaj (Piketi, 2014).

IMPLIKACIJE NEOLIBERALIZMA ZA EKONOMIJU I DRUŠTVO

U uslovima kada ne postoji, neophodno potrebna, konzistentnost između ekonomske teorije i društveno-ekonomske stvarnosti, tada je i sama nauka ne samo nemoćna u predviđanju i projektovanju realnosti, već je i opasna budući da kreira modele koji imaju destruktivno dejstvo na samu realnost. Takav slučaj je sa glavnim tokom ekonomske nauke, čija se suština svodi na konstruisanje matematičkih modela i zanemarivanje ekonomske istorije i istorije ekonomske misli, kao i institucionalnih i organizacionih aspekata savremene ekonomije, čime se potiskuje rasprava o realnim pojavama i otežava njihovo razumevanje. Iza takvog parcijalnog pristupa nalazi se interesna i ideološka pristrasnost *mainstream*-a i nastojanje da se onemogući slobodno i objektivno promišljanje ekonomskih i socijalnih problema savremenog društva, sa stanovišta brige za opšte blagostanje, dostojanstvo čoveka i društvenu pravdu. *Mainstream* ima dominantan uticaj na oblikovanje društveno-ekonomske realnosti, iz čega proizilaze brojne implikacije kako za ekonomiju i njene učesnike, a za rad i kapital, pre svega, tako i za društvo u celini. Zahvaljujući dominaciji neoliberalizma, uspostavljen je sistem koji se zasniva na hijerarhijskoj strukturi moći, koji funkcioniše na principu prava jačega i moćnijeg, zbog čega su iz sistema vrednosti isključeni moral, etika, jednakost, pravda, poverenje. Institucionalizovan je sistem prava jačeg u svakom pogledu - ekonomskom,

političkom, geostrateškom, iz čega proizlazi globalni poredak zasnovan na dominaciji najmoćnijih, čija ilustracija je *Vašingtonski konsenzus*, koji je programirana struktura prilagođavanja globalnoj politici i ekonomiji pod uticajem SAD, sa neizbežnom ulogom međunarodnih finansijskih i ekonomskih institucija i organizacija (MMF, SB, STO itd.), ali i privatne ekonomije i moćnih transnacionalnih korporacija, posredstvom kojih se nameće i kreira globalni ekonomski i politički sistem (Rodrik, 2008).

Ključna implikacija neoliberalne ekonomske dogme za ekonomiju i društvo proizlazi iz polaznog stava *mainstream*-a da slobodno tržište, oslobođeno ograničenja koja dolaze od primene državnih propisa i politika, na najbolji način osigurava privrednu ravnotežu, efikasnost, ekonomski razvoj, opšti napredak i blagostanje za sve. Uprkos tome što je ekonomska realnost nedvosmisleno potvrdila da koncept ekonomskog liberalizma nije adekvatno rešenje za dublje ekonomske poremećaje (do kojih i sam najčešće dovodi), niti je pokazao prednosti koje mu se pripisuju, on je nametnut kao jedino rešenje zemljama u razvoju i tranzicionim zemljama. Promovisanjem stava o slobodnom tržištu i manjoj zastupljenosti države, kao jedinom rešenju svih ekonomskih i društvenih problema, nametnuta je formula - privatizacija, stabilizacija, deregulacija, liberalizacija - kao ključna pretpostavka uspešne i društveno prihvatljive transformacije navedenih ekonomija. I u ovom slučaju, ekonomska realnost je pokazala da nisu ispunjena obećanja i očekivanja neoliberalne doktrine o tome da će slobodno tržište rezultirati ostvarivanjem prosperiteta i opšteg blagostanja. Nametanjem neoliberalnog koncepta, zapostavlja se celina tržišne privrede kao proizvodnog sistema i zanemaruje se činjenica da je ekonomija sistem u kojem se nešto proizvodi, stvara vrednost, već se sva pažnja usmerava na tržište kao koordinatora nečega što je već proizvedeno (Reinert, 2006). Pri tome, ekonomska nauka se više i ne bavi pitanjem kako nastaje vrednost i ko je stvar. Ne sreću se tumačenja da je vrednost objektivna i da se temelji na količini rada koja je neophodna da bi se neka stvar proizvela, na načinu upotrebe tehnologije, na odnosima rad-kapital (Mazzucato, 2018), jer dominira ekonomska ideologija neoliberalizma čiji je cilj negiranje teorije eksploatacije, kako bi se maksimirao i nesmetano prisvajao profit.

Sprovedenjem neoliberalnih konceptata ekonomske politike, uz očekivanja da će deregulacija, liberalizacija i privatizacija biti rešenje za ekonomske probleme, od države se zahteva, prvenstveno, zaštita svojinskih prava i izvršavanja ugovora, sloboda kretanja robe i kapitala i podržavanje filozofije individualizma. Liberalizacija ekonomskih tokova bitno je uticala na promene u tokovima dohodaka, što je rezultiralo drastičnim povećavanjem nejednakosti. Analizirajući trendove raspode-

le dohodaka u Sjedinjenim Američkim Državama, u periodu 1980-2010, J. Stiglitz (2013) pokazuje da su populaciji sa niskim platama (donjih 90%) zarade porasle samo oko 15%, dok je 1% gornje populacije ostvario rast od gotovo 150%, a 0,1%, onih koji su na samom vrhu, imali su rast dohodka od 300%, što je ilustracija rastuće nejednakosti, kao jedne od najnegativnijih strana slobodno tržišne ekonomije. Na taj način, uspostavlja se oligarhijsko društvo, u kojem je politička moć skoncentrisana u rukama ekonomske elite. Karakteristika oligarhijskog društva jeste ne samo zaštita imovinskih prava i sprečavanje visokog nivoa distorzivnog oporezivanja, već omogućavanje oligarhijskoj strukturi da, artikulisanjem politika koje bi bile u njihovom interesu, uspostavlja razne barijere za slobodan ulazak novih ekonomskih subjekata i na taj način štiti svoj monopolski položaj (Acemoglu, 2006). Uspostavljen je i održava se sistem nejednakosti, koji nije ni efikasan ni pravičan, što dugoročno ima negativne implikacije za ekonomski rast i razvoj. Negativne razmere ekonomskih nejednakosti ilustruje i nivo raspoloživih prihoda i uslovi života u Republici Srbiji (Arandarenko, Krstić i Žarković Rakić, 2017), u kojoj 20% stanovništva sa najvišim dohotkom zarađuje devet puta više nego 20% najsiromašnijih, što predstavlja najveću nejednakost u raspodeli dohotka u Evropi. Istovremeno, više od 25% stanovništva je na rubu siromaštva, tri četvrtine zaposlenih prima zaradu koja je manja od republičkog proseka, što su, takođe, ilustracije visoke ekonomske nejednakosti. Nažalost, ne uviđa se da nejednakost nije samo socijalni, već i prvorazredni društveno-ekonomski problem, koji je ograničene za kretanje u smeru održivog razvoja (Leković, 2015).

Neoliberalna doktrina kontinuirano insistira na fleksibilnosti (liberalizaciji) tržišta rada, što se odražava na uslove upošljavanja radne snage. Pored stagnacije zarada, koje su na niskom nivou, pogoršani su uslovi zapošljavanja i ostvarivanja prava na rad, ugrožena je stabilnost posla, smanjen je nivo socijalne zaštite, devastirana su radnička prava i socijalni dijalog. Sve je više zastupljeno zapošljavanje na privremenim poslovima, agencijsko zapošljavanje, sve je teže ostvarivanje prava na zdravstveno osiguranje, plaćeno odsustvo i bolovanje, visoko je učešće lica sa niskim zaradama, što implicira izloženost zaposlenih povećanom ekonomskom i životnom riziku. Ovakvim stanjem u oblasti zaposlenosti najviše su pogođeni mladi, čije su životne mogućnosti ozbiljno ugrožene produženim periodom nezaposlenosti sa kojom se suočavaju. Umesto pristojne zaposlenosti, koju karakterišu zadovoljstvo poslom i standardom života, neoliberalni koncept, koji radnika tretira kao trošak, nameće prekarne radne i životne uslove i nije konzistentan sa ljudskim pravima (Joksimović, 2018). Za razliku od socijalnih prava, naglasak se stavlja na individualnu odgovornost, zapostavljajući činjenicu da je za odvijanje ekonomske aktivnosti, pored kapitala, neophodna i radna snaga koju je potrebno angažovati i

na adekvatan način zaštititi. Polazeći od stava da je puna zaposlenost uslov tržišne ravnoteže, pod čime se podrazumeva zaposlenost svih proizvodnih faktora, a ne samo radne snage, J. Stiglitz (2013) ukazuje da su nezaposlenost i neiskorišćenost kapaciteta najočiglednije manifestacije lošeg funkcionisanja tržišta, a država je odgovorna za njegovo funkcionisanje. Takođe, previđa se činjenica da dinamičnija i razvijenija društva i privrede, sa odgovarajućim stepenom socijalne zaštite, pružaju veću satisfakciju i radnicima i potrošačima.

Ekonomski sistem neoliberalne orijentacije podrazumeva i neoliberalne ekonomske institucije, kojim bi se stvorili podsticajni uslovi za slobodno-tržišnu konkurenciju i za garantovanje sigurnosti činilaca proizvodnje, kao bitnog faktora uspešnog funkcionisanja ekonomije i ostvarivanja ekonomskog i društvenog blagostanja. Međutim, u neoliberalnom konceptu, kao dominantan uslov koji determiniše ekonomsku uspešnost, jedino se potencira sigurnost vlasničkih prava i izvršenja ugovora, kao pretpostavka za bolju organizaciju i uspešnije funkcionisanje ekonomije, kako bi se ostvarile zadovoljavajuće i održive stope ekonomskog rasta i razvoja, koje su izostale, jer navedeni sistem nije u stanju da ih produkuje. Nesporno je da je zaštita vlasničkih prava i ugovora potreban, ali nije i dovoljan uslov da bi se ekonomska uspešnost ostvarila. Prenebregava se činjenica da je ekonomska aktivnost rezultat spoja kapitala i rada, jer kapital sam po sebi ne stvara novu vrednost. Uprkos tome, retko će se kako u istraživanjima, tako i od strane kreatora ekonomskog sistema i ekonomske politike, kao i od samih poslodavaca, naići na stav o neophodnosti sigurnosti zaposlenih i ostvarivanja relevantnih prava iz rada. Zapoštljava se da je i taj vid sigurnosti bitan za promovisanje ekonomskog rasta i razvoja. Stavljanje naglaska na fleksibilnost tržišta rada, posebno je pogubno u uslovima visoke nezaposlenosti, kada navedena fleksibilnost dovodi do pauperizacije radnika. Kao da nikoga ne dotiče ekonomska i društvena istina da privreda u kojoj je većini stanovnika iz godine u godinu sve lošije ne može da bude dugoročno zdrava i održiva.

Na negativne implikacije neoliberalizma ukazivali su i ekonomisti koji su ovaj koncept u ranijem periodu ne samo zastupali i promovisali, već su ga i sprovodili. Jedan od poznatih savremenih ekonomista, koji ima kritički sud prema glavnom toku ekonomske misli je J. Sachs (2011), koji je tokom poslednjih decenija XX-og veka spadao među najuticajnije zagovornike politike MMF-a i bio savetnik vlada mnogih zemalja, uključujući i SFRJ, u kojima je zastupao koncept *Washingtonskog konsenzusa* i sprovođenje politike deregulacije, liberalizacije, privatizacije. Ovih konceptata i ideja J. Sachs se odrekao u vreme Velike recesije, 2008-2009, kada počinje da se deklariše učenicom P. Samjuelsona i zagovornikom mešovite privre-

de i državne regulacije, i otvorenim protivnikom neoliberalizma, kritikujući monetarizam i pohlepu američke elite, zalažući se za povratak „zlatne ere” regulisane ekonomije 1940-ih-1970-ih godina. On izražava svoju zabrinutost za stanje u SAD, jer je ekonomska kriza pokazala duboku, zastrašujuću i kontinuiranu degradaciju nacionalne moći, politike i kulture ove zemlje. Ekonomija SAD sve više služi samo uskom delu društva, jer je previše super bogatih, a u rukama upravljačkog menadžmenta korporacija skoncentrisana je moć, usled čega je zapostavljena njihova društvena odgovornost. Ničim ograničena pohlepa, koja je u porastu, ne vodi ka stvarnoj slobodi, već korporativnom kriminalu i prevarama, ne doprinosi demokratiji, već ostvarivanju posebnih, uskih interesa. J. Sacsh se zbog toga vraća konceptu mešovite ekonomije, jer tržište samo po sebi nema mehanizam za ostvarivanje tri osnovna cilja - efikasnost, jednakost i održivost, zbog čega je neophodno da tržišni sistem bude dopunjen državnim institucijama.

Istovremeno, i MMF, kao ključna institucija posredstvom koje se sprovodi politika neoliberalizma, uključio se u debatu o neoliberalizmu. U tom kontekstu, trojica visoko rangiranih ekonomista MMF-a, J. D. Ostry, P. Loungani & D. Furceri (2016), napisali su studiju u kojoj opisuju kako je neoliberalna politika nametana u poslednje tri decenije i kako su u sve više država, društvene i političke institucije poklekle pred zakonima slobodnog tržišta, čime su nasilno otvarana nacionalna tržišta ka trgovini i kapitalu, a kroz mere štednje i privatizacije redukovana uloga države. Dovodeći u pitanje koristi neoliberalizma, oni ukazuju da neoliberalne politike, umesto da podstiču ekonomski rast, rezultiraju povećanjem nejednakosti, što dovodi do ugrožavanja ekonomske uspešnosti.

NEOPHODNA I REALNO MOGUĆA ALTERNATIVA NEOLIBERALIZMU

Ekonomski nauka i ekonomska istorija potvrdili su stav da neoliberalna ideologija, i na njenoj osnovi kreirana ekonomska politika, donosi više štete nego koristi, što se posebno manifestuje u slučaju tranzicionih i zemalja u razvoju. Aktuelno stanje u većem broju zemalja u tranziciji pokazuje da ih neoliberalna ekonomska politika dovodi u veliku zavisnost od spoljnih faktora ekonomske i političke moći, odnosno, u neokolonijalni položaj. Sprovođenje takve ekonomske politike ne omogućava izlazak iz ekonomske krize i ostvarivanje ekonomskog prosperiteta. Zbog toga, napuštanje neoliberalnog koncepta ekonomskog sistema i ekonomskih politika je uslov za uspostavljanje sistema koji će da bude u funkciji svih građana. Za takvu transformaciju, neophodne su promene koje će rezultirati politikom suvereniteta, kako bi se kreirala ekonomska politika u kojoj će društvo kontrolisati tržište, a ne

da tržište upravlja društvom. Samo je na taj način moguće uspostaviti društveni i ekonomski sistem koji će karakterisati vladavina prava i socijalna jednakost.

Da bi neka ekonomija bila uspešna, neophodne su razvijene, efikasne i konzistentne institucije, koje su od suštinskog značaja za razumevanje ekonomskog rasta i razvoja. Cilj i svrha ekonomskih institucija jeste da služe kako pojedincima, tako i društvu u celini u nastojanju da se podstakne ekonomski rast i razvoj kao i veće blagostanje građana. Jedna od institucija je i samo tržište, kojeg stvara i ograničava skup formalnih i neformalnih pravila. Uostalom, i razvijene tržišne ekonomije pokazuju da ni tržište ni država nisu i ne mogu da budu jedini i univerzalni koordinacioni mehanizmi (Drašković i Brnjas, 2016). Neophodna je kombinacija nevidljive ruke tržišta i vidljive ruke države, koja je determinisna realnim uslovima svake konkretne ekonomije, jer je jedino u njihovom komplementarnom odnosu moguće ostvariti delotvornu ekonomsku politiku. Imajući to u vidu, neprihvatljivo je da se nerazvijenim zemljama, koje prihvataju „preporuke“ MMF-a, radi prevazilaženja strukturnih i ostalih razvojnih problema, ne dozvoljava da koriste one mehanizme koji su primenjivani u razvijenim zemljama, a često se primenjuju i danas, zahvaljujući čemu su ostvarile svoj razvoj.

U skladu sa navedenim stavom, ključni aspekti aktivnosti koje mogu da preokrenu razvojni tok ekonomije i društva su: izgradnja efikasne države, koja će biti na usluzi svim građanima ravnopravno, a ne samo vladajućoj političkoj i ekonomskoj nomenklaturi, izgradnja inkluzivnih političkih i ekonomskih institucija (Asemoglu i Robinson, 2014), uspostavljanje vladavine prava, napuštanje neoliberalnog modela privređivanja, definisanje razvojne strategije, čiju će osnovu predstavljati reindustrijalizacija domaće privrede (Leković, 2016). To je način kojim je moguće obezbediti pristojno zapošljavanje i rast blagostanja, odnosno, zadovoljavajući kvalitet života građana, ostvariti održiv dinamičan ekonomski rast i pravednu raspodelu nacionalnog dohotka, jer bez veće jednakosti nije moguća ni ekonomska efikasnost.

Zalaganje za ekonomsku i socijalnu jednakost tradicionalno se smatra antitezom ekonomskim slobodama. Ali, iskustva iz prošlosti i sa početka XXI-og veka pokazuju da je protivurečnost između njih realna. Međutim, svetska i domaća teorija i praksa pružaju dovoljno uverljivih argumenata da je moguća efektivna kombinacija ovih principa. Veća jednakost nije prepreka, već uslov ekonomske slobode i efikasnosti savremene ekonomije, u slučaju da porezi ne ograničavaju kreativno preduzetništvo, a da socijalni transferi ne reprodukuju socijalni parazitizam, već da podstiču razvoj stručne kompetentnosti i ljudskih kvaliteta svih članova društva.

Na taj način, politika preraspodele neće biti ograničenje, već pokretač progressa savremene ekonomije. Osnova jedinstva pravičnosti i efikasnosti savremene ekonomije sastoji se u tome, što su joj neophodne kreativne sposobnosti većine, a ne samo uskog elitnog sloja. Shodno tome, osnovni kriterijumi za uspeh makroekonomske politike ne bi trebalo da budu samo kvantitativni pokazatelji rasta BDP-a, već značajnije poboljšanje kvalitativnih parametara koji se izražavaju u indeksu ljudskog razvoja, napretku tehnologije i dosledna usklađenost sa standardima zaštite životne sredine.

Imajući u vidu različita iskustva zemalja koje su uspešno pokretale i kairale ekonomski rast i održivost razvoja, jedna od pouzdanih alternativa neoliberalnim ekonomskim politikama jeste definisanje konzistentne i sveobuhvatne razvojne strategije nacionalne privrede. Izazov za razvojnu strategiju nije da se definiše optimalna ekonomska politika, već da se uzme u obzir interakcija između ekonomskih, političkih i društvenih ograničenja i dinamike, kako bi se identifikovale ključne tačke neophodne za prevazilaženje pat pozicije niskog rasta i pokretanje spirale kumulativnih promena. Razvojnou strategijom neophodno je da se kao glavni ciljevi makroekonomskih politika definišu: pokretanje dinamičnog ekonomskog rasta, baziranog na reindustrijalizaciji zemlje, i vođenje politike pune zaposlenosti (Friedman, 2013). Bitni faktori takve razvojne strategije potrebno je da budu anticiklična fiskalna politika upravljanja agregatnom tražnjom i pokretanja javnih investicija, i nekonvencionalna monetarno-kreditna politika, kojom bi se omogućilo povoljnije kreditiranje uz niže kamatne stope. Drugim rečima, neophodna je kombinacija fiskalne i monetarne politike, koje ne mogu biti neutralne u odnosu na privredna kretanja i, pre svega, na nezaposlenost. To znači da je neophodna aktivna monetarna politika, koja ne bi bila fokusirana samo na stabilnost cena, već bi morala da podržava politiku čiji su ciljevi održivost dugoročnog ekonomskog rasta i smanjenje nezaposlenosti. Uostalom, monetarni i realni sektor nisu razdvojeni, već su integrisani u jedinstven sistem društvene proizvodnje. Pri tome, primarni uticaj ide od realnog ka monetarnom sektoru, a nakon toga dolazi do njihovog međusobnog delovanja na povećanje proizvodnje i zaposlenosti, makar i po cenu nekog nivoa inflacije. Takvo opredeljenje rezultat je odluke o tome šta je u datom trenutku prioritet - stabilnost cena, ili zaposlenost - i kakve su dugoročne reperkusije jednog i drugog cilja, jer nije inflacija najveći problem ekonomije i društva. Pokretanje ekonomskog rasta i razvoja i ostvarivanje pune zaposlenosti predstavlja dugoročno održivo rešenje i za inflaciju. To znači da centralna banka neće da bude zadužena samo za stabilnost monetarnog sektora, već za stabilnost i razvoj ukupne privrede. Uslov za kreiranje i sprovođenje razvojne ekonomske politike jeste napuštanje neoliberalnog ekonomskog koncepta.

ZAKLJUČAK

U uslovima dominacije neoliberalne ekonomske doktrine, sve zemlje koje svoje ekonomske sisteme i ekonomske politike kreiraju i sprovode u skladu sa navedenim vladajućim konceptima, suočavaju se sa njihovim negativnim ekonomskim, socijalnim i društvenim implikacijama. Najdominantniji nepovoljni rezultati neoliberalizma u tim zemljama su: ekonomska stagnacija, a često i padajuće stope ekonomskog rasta, usled deindustrijalizacije nacionalne ekonomije, visoka spoljna i unutrašnja zaduženost, rastuća nezaposlenost, koja je posebno pogubna u slučaju mladih, koji se sve češće odlučuju na odlazak iz zemlje, izražene ekonomske nejednakosti i socijalno raslojavanje, što se odražava na nestajanje srednjeg sloja i na sve veće društveno raslojavanje na, s jedne strane, oligarhijske strukture, čiji se dohodci ekstremno uvećavaju i, s druge strane, na ogromnu većinu osiromašene populacije, čija primanja stagniraju, ili imaju skroman porast. Kada jednu ekonomiju karakterišu navedene tendencije, ona nema kapacitete za pokretanje kvalitetnog ekonomskog rasta i za održivost razvoja.

Rezultat istraživanja u ovom radu predstavlja ukazivanje na neophodnost da se, u cilju prevazilaženja nepovoljnog trenda makroekonomskih indikatora, napusti neoliberalni model koji je privredu doveo u postojeće nepovoljno stanje. Za prevazilaženje takvog stanja i stvaranje uslova za pokretanje kvalitetnog ekonomskog rasta i razvoja, neophodan je novi model ekonomskog rasta i ekonomskih politika, koji će biti baziran na unapređivanju proizvodne sfere. Prvenstveno se imaju u vidu pozitivna iskustva zemalja koje su uspešno prevazilazile svoje ekonomske i društvene razvojne poteškoće kreiranjem i sprovođenjem razvojne strategije, u čijem fokusu je industrijska politika i politika pune zaposlenosti, a u čijoj realizaciji se ispoljava komplementarno dejstvo tržišne i državne regulative i koordinacije ekonomskih aktivnosti.

Ovaj rad može da predstavlja koristan predložak za kreatore ekonomskih politika, koji su odgovorni kako za stanje ekonomije i društva, tako i za stvaranje uslova koji će pogodovati uspešnijem funkcionisanju ekonomije, čiji će rezultati omogućiti prevazilaženje nepovoljnih ekonomskih i društvenih tendencija, a zahvaljujući tome dovesti do rasta životnog standarda i blagostanja za sve. Za takav preokret, pored odbacivanja neoliberalizma, neophodna je izgradnja inkluzivnih ekonomskih i političkih institucija, uspostavljanje vladavine prava i sprovođenje razvojne strategije zasnovane na reindustrijalizaciji zemlje.

ZAHVALNICA

Ovaj rad je deo Projekta osnovnih istraživanja br. 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanja sa zahtevima EU), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

LITERATURA

1. Acemoglu, D. (2006). A Simple Model of Inefficient Institutions. *Scandinavian Journal of Economics*, 108(4), 515-546.
2. Asemoglu, D. i Robinson, Dž. A. (2014). *Zašto narodi propadaju: Poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*. Beograd, RS: Clio.
3. Arandarenko, M., Krstić, G. i Zarković Rakić, J. (2017). *Dohodna nejednakost u Srbiji: Od podataka do politike*. Beograd, RS: Friedrich Ebert Stiftung.
4. Baletić, Z. (2006). Privatni kapitalistički fundamentalizam, ekonomski liberalizam i ekonomska znanost. *Ekonomski pregled*, 57(7-8), 563-591.
5. Dennis, K. (1995). A logical critique of mathematical formalism in economics. *Journal of Economic Methodology*, 2(2), 181-200. doi.org/10.1080/13501789500000014
6. Drašković, B. (2015). Neoliberalna doktrina i ekonomska politika u Srbiji. U I. Stošić (Ur.). *Strukturne promene u Srbiji - Dosadašnji rezultati i perspektive* (str. 15-31). Beograd, RS: Institut ekonomskih nauka.
7. Drašković, B. i Brnjas, Z. (2016). Problemi ekonomskog i društvenog razvoja Srbije. U J. Minović, I. Stošić, D. Bodroža i B. Drašković (Ur.). *Pravci strukturnih promena u procesu pristupanja Evropskoj uniji* (str. 11-37). Beograd, RS: Institut ekonomskih nauka.
8. Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. Free Press.
9. Friedman, G. (2013). Europe, Unemployment and Instability. *Geopolitical Weekly*, March 5.
10. Hodgson, G. M. (1998). Institutions and the viability of macroeconomics: Some perspectives on the transformation process in post-communist economies. *Journal of Institutional Innovation, Development and Transition*, 2, 5-18.
11. Joksimović Lj. (2018). Kvalitet zaposlenosti: od pristojne do prekarne zaposlenosti, Srbija i EU. U V. Leković i P. Veselinović (Ur.). *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije* (str. 99-113), Kragujevac, RS: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.

12. Krugman, P. (2012). *End This Depression. Now!* New York, NY: W. W. Norton & Company.
13. Lekovic, V. (2015). Determinants of economic (in)equality and its implications for sustainable economic development. *Economic Horizons*, 17(2), 79-94. doi:10.5937/ekonhor1502081L
14. Leković, V. (2016). Determinisanost ekonomske uspešnosti kvalitetom institucionalne infrastrukture. U J. Minović, D. Bodroža, I. Stošić i B. Drašković (Ur.). *Pravci strukturnih promena u procesu pristupanja Evropskoj uniji* (str. 49-66). Beograd, RS: Institut ekonomskih nauka.
15. Leković, V. (2018). O društvenoj odgovornosti glavnog toka ekonomske nauke i implikacijama za Republiku Srbiju. U V. Leković i P. Veselinović (Ur.). *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije* (str. 3-23). Kragujevac, RS: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
16. Либман, А. (2008). Теоретические и эмпирические исследования в современной экономике: Проблемы коммуникации. *Вопросы экономики*, 6, 4-19.
17. Mazzucato, M. (2018). *The Value Everything: Making and Taking in the Global Economy*. London, UK: Allen Lane - Penguin.
18. Milanović, B. (2016). *Globalna nejednakost: Novi pristup za doba globalizacije*. Novi Sad, RS: Akademska knjiga.
19. Ostry, J. D., Loungani, P., & Furceri, D. (2016). Neoliberalism: Oversold? *Finance & Development June*, 53(2), 38-41.
20. Piketi, T. (2015). *Kapital u XXI veku*. Novi Sad, RS: Akademska knjiga.
21. Reinert, E. S. (2006). *Globalna ekonomija: Kako su bogati postal bogati i zašto siromašni postaju siromašniji*. Beograd, RS: Čigoja štampa.
22. Rodrik, D. (2008). Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform. *Panoeconomicus*, 55(2), 135-156. doi:10.2298/PAN0802135R
23. Sachs, J. (2011). *The Price of Civilization*. New York, NY: Random House.
24. Stiglic, Dž. E. (2013). *Slobodan pad: Amerika, slobodna tržišta i slom svetske privrede*. Novi Sad, RS: Akademska knjiga.
25. Stiglitz, J. E. (2015). *The Great Divide: Unequal Societies and What We Can Do About Them*. New York, NY: London, UK: W. W. Norton & Company.

IMPLICATIONS OF THE NEOLIBERAL ECONOMIC DOCTRINE IN TERMS OF THE ECONOMIC AND SOCIAL REALITY

Vlastimir Leković

Abstract

From the moment the neoliberalism emerged as the dominant economic doctrine, it has been publicized as a universal solution to all economic problems and a suitable model of organization and functioning of modern economies. This paper aims to point to the limited success of the widespread understanding of the neoclassical economic theory, as the foundation of the neoliberal ideology, which valorizes market activity separately from the social and economic reality, thus imposing the neoliberal model as the only valid option for all economic systems. In order to adequately address and study the complex, ambiguous and comprehensive issues that are the subject of this paper, the author opted for the use of qualitative methodology, since it allows for a thorough and comprehensive review of the implications of the neoliberal theoretical concept in terms of the socio-economic reality. In order to reassess the prevalent theoretical position, as well as establish its cause-and-effect relationship with the current economic and social phenomena and processes, such as: economic stagnation, pronounced inequality in the distribution of income, growth of poverty, unemployment problems and widespread precarity of employment, scientific criticism will be used as a form of scientific opinion open for debate. It is only by means of the qualitative analysis and scientific criticism joined with the empirical analysis, that the objective apprehension of the economic reality of modern society (which is the product of neoliberalism) can be reached and, thus, the alternative for the future economic growth and socio-economic development suggested. The research results can be useful to policy makers, whose responsibility is to build inclusive political and economic institutions, establish the rule of law, abandon the neoliberal model and define development strategies based on the reindustrialization of the country. The scientific and professional public should abandon the abstract

Vlastimir Leković

theories and neoliberal ideology and develop a critical approach in relation to theoretical interpretations, as well as the economic and social reality.

Keywords: *economic theory, neoliberalism, economic efficiency, economic equality, political and economic institutions*

TRANZICIONI PREOKRET – OD NETRŽIŠNE KA TRŽIŠNOJ PRIVREDI

Petar Veselinović¹

Apstrakt

Nagli krah socijalističkih privreda, krajem XX veka, iznenadio je i pobornike i protivnike socijalizma. Za ekonomsku teoriju krah je došao neočekivano, ali se ishod tog kraha pokazao kao jednosmeran, a to je put u tranzicioni zaokret. Osnovni cilj istraživanja ovog rada usmeren je na analizu ekonomske suštine procesa tranzicije, odnosno na efikasnost modela kojim su zemlje u tranziciji išle ka stvaranju otvorene tržišne privrede.

***Ključne reči:** tranzicija, institucije, tržišna privreda, transformaciona recesija, socijalni model, makroekonomska stabilnost, poslovno okruženje*

UVOD

Napuštajući socijalističko uređenje sve zemlje Centralne i Istočne Evrope krenule su putem izgradnje tržišne ekonomije. Nakon sloma njihovih doskorašnjih ekonomskih, pravnih i političkih sistema, većina evropskih, tzv. realsocijalističkih zemalja se našla na teškom i neizvesnom putu ka tržišnoj ekonomiji. Upravo taj težak i rizičan prelaz iz jednog oblika ekonomskog i društvenog sistema u drugi, sasvim drugačiji sistem, kao i iz jedne razvojne koncepcije u drugu, novu koncepciju, predstavlja danas esencijalnu sadržinu pojma tranzicije.

Tranzicija socijalističkih u zemlje otvorenog tržišta, predstavlja duboke i revolucionarne društveno-ekonomske promene koje iziskuju napuštanje centralno-planskog dirigovanja ekonomijom u vlasništvu države i uvođenje tržišne ekonomije zasnovane na kapital-odnosu. Polazeći od pretpostavke da tranzicija

¹ Prof. dr Petar Veselinović, redovni profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: pveselinovic@kg.ac.rs

ima za cilj stvaranje efikasnijeg sistema privređivanja nego što je bio socijalistički, a radi dostizanja kvaliteta života razvijenih ekonomija, proces prevođenja na tržišni način privređivanja trebao je da obezbedi stabilniji privredni razvoj, viši nivo zaposlenosti i veću stabilnost cena u odnosu na nivo koji je bio moguć da tranzicija nije započeta. U ekonomskom pogledu najvažnija razlika između tranzicije i svih dotadašnjih reformi, koje su preduzimane sa ciljem povećanja efikasnosti privređivanja, je u opredeljenju da se efikasniji sistem privređivanja ostvaruje preko socijalne transformacije i razvoja tržišnih institucija.

Cilj koji je tranzicijom trebalo postići je jasan - to je tržišna ekonomija oslonjena na privatnu svojinu, vladavinu prava i institucionalno stabilnu i demokratsku državu. U tom procesu, koji je svakako „bolan“, dolazi do gašenja i nestajanja jednih identiteta, a do formiranja novih, do uspostavljanja novih institucija na mesto prevaziđenih, do rušenja starih struktura i formiranja novih, tržištu odgovarajućih, do izgradnje novih pravila ponašanja na tržišnim osnovama i do institucionalnog i funkcionalnog dizajniranja celokupnog društva.

Danas imamo više dokaza i podataka o tranzicionim iskustvima. U mnogim zemljama su, napori na planu reformi koji su započeti početkom 90-ih godina XX veka kasnije prekinuti, a u nekim slučajevima su i potpuno zaustavljeni. Usled svega toga, oporavak bruto domaćeg proizvoda, u nekim tranzicionim zemljama, nije se desio, dok je u drugim on imao blagi rast.

U ovom radu detaljnije će biti ukazano na na sadržinu i rezultate procesa tranzicije u zemljama Centralne i Istočne Evrope. Osim toga, u skladu sa postavljenim ciljem i metodologijom istraživanja, od rada se očekuje da ima određene praktične rezultate istraživanja, koji bi se sastojali u:

- prezentiranju jasnog teorijsko-metodološkog okvira za razumevanje uloge i značaja procesa tranzicije u dinamiziranju privrednog razvoja zemalja u tranziciji;
- definisanju uloge procesa tranzicije u izgradnji institucija otvorene tržišne privrede;
- pružanju jasnih odgovora na ulogu reformskih procesa u koncipiranju ekonomske politike zemalja u tranziciji i
- definisanju predloga mera usmerenih na stvaranje konzistentnog poslovnog okruženja u zemalja u tranziciji.

Rezultati istraživanja biće korisni kako za akademsku i stručnu javnost, tako i za praktičare koji se bave ulogom procesa tranzicije u stvaranju tržišne privrede i dinamiziranju privrednog razvoja u zemljama tzv. realsocijalizma. Primenljivost rezultata istraživanja posebno će biti poželjna kreatorima ekonomske politike u domenu unapređenja uslova poslovanja u tranzitornim ekonomijama.

EKONOMSKI ASPEKTI PROCESA TRANZICIJE

Šta se u ekonomskoj nauci podrazumeva pod pojmom tranzicija, odnosno u čemu je suština tog u poslednje vreme prisutnog i pominjanog termina? To pitanje još uvek dobija različite odgovore i proizvodi različita tumačenja, bez obzira na njegovu prisutnost u ekonomskoj literaturi i odgovarajućih procesa u realnom životu više od jedne decenije. Pošto se radi o procesima koji suštinski menjaju neke uspostavljene dugotrajne strukture, to je donekle i razumljivo. Zato ćemo u daljem izlaganju pokušati da na to pitanje odgovorimo što jednostavnije, ali istovremeno dovoljno kompetentno i ekonomski relevantno.

Tranzicija kao pojam, pre njegove savremene upotrebe, sreće se u literaturi u tri slučaja. Buharin je pod „ekonomikom prelaznog perioda“ imao u vidu prelazak iz kapitalizma u socijalizam.² Drugi put ga je koristio Dob za opisivanje prelaska feudalizma u kapitalizam.³ Treći put je korišćen posle Drugog svetskog rata za označavanje prelaženja ratnih na mirnodopske privrede. Zanimljivo je napomenuti da je u druga dva slučaja, sa ekonomskog stanovišta, podrazumevao prelazak netržišnog u tržišni sistem.

U savremenoj ekonomskoj literaturi mogu se sresti dva shvatanja tranzicije. Prvo shvatanje polazi od stava da je projekat tranzicije oslonjen na novija saznanja ekonomske teorije koja potiču iz sedamdesetih i osamdesetih godina, kao i korespondentnih ekonomskih politika tokom osamdesetih godina XX veka. Smeštajući ga u kontekst međunarodne realnosti, predstavnici ovog shvatanja imaju u vidu promene u sistemu i ekonomskoj politici kojima se funkcionisanje savremenih privreda i društva prilagođava postojećim razvojnim uslovima i zahtevima. Radi se o privredama koje su tradicionalno bile formirane kao ekonomije sa odlučujućom ulogom tržišta i sa svojinskom strukturom u kojoj je preovladavala privatna svojina. Na makroekonomskom planu naglašeno je prisutan proces deregulacije eko-

² Buharin, N., (1983), *Ekonomika prelaznog razdoblja*, Centar za kulturnu delatnost, Zagreb.

³ Doob, M., (1954), *Transition From Feudalism to Capitalism*, Fare Publication, London.

nomske aktivnosti, a u cilju povećanja efikasnosti privređivanja dolazi do značajne denacionalizacije. Tehnološki razvoj i razvoj znanja predstavljaju glavne činioce ovakvih procesa.

Drugo shvatanje je uže, zato što tranziciju situira u postsocijalističke zemlje Istočne i Centralne Evrope. Pri tome, predstavnici ovog shvatanja smatraju da se radi o prelaznom periodu, kroz koji te zemlje treba da prođu na svom izbavljenju iz duboke i opšte krize i priključe se demokratskim i ekonomskim efikasnim društvima. Opseg i dubina promena koje su se morale preduzeti u postsocijalističkim zemljama zahtevale su jedan celovit projekat kojim bi se olakšao proces prelaska njihovih privreda na tržišnu konfiguraciju sistema. Taj celovit projekat i složeni proces prelaska iz netržišnog ili kvazi tržišnog sistema u tržišnu strukturu, nazvan je u savremenoj ekonomskoj nauci procesom tranzicije.⁴

Marsenić tranziciju posmatra kao svojevrsnu civilizacijsku smenu. Ukazujući da je tranzicija objektivni društveni tok on pod njom podrazumeva „tok prelaska planskih na tržišne privrede, sa kolektivnog (državnog) na privatno (akcionarsko) vlasništvo i zadire u neke suštinske momente koji imaju trajniju civilizacijsku vrednost, a koji nisu samo ekonomskog i samo ideološkog karaktera i koji se kao takvi ne tiču samo vlasničkog statusa kapitala i društvene forme komunikacije učesnika u privrednom životu.“⁵

Cerović skreće pažnju na specifičan karakter privrednog sistema u kome započinje realizacija tranzicije. Dok se, u većini savremenih privreda, promene apliciraju na postojeću tržišnu strukturu i „poglavito se odnose na restrukturiranje državnog (manjinskog mada uticajnog sektora), u privredama koje su nazivane socijalističkim, promene istog karaktera zahtevaju izgradnju novih, do tada nepostojećih, tržišnih ustanova i ozbiljne promene u svojoj strukturi, zahvatajući praktično ceo sistem“,⁶ zaključuje Cerović.

Popović tranziciju shvata kao „spontani i/ili organizovani program - proces sveobuhvatnog prilagođavanja strukturnog, institucionalnog i organizacionog poretka date privrede i društva, u skladu sa dominantnim kriterijumima, standardima,

⁴ Mitrović, B., Stefanović, Z., (2017), *Ekonomika tranzicije*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, str. 42.

⁵ Marsenić, D., (1995), *O karakteru tranzicionog zaokreta i njegovim ekonomskim implikacijama*, *Ekonomske teme*, br. 1/2, Beograd, str. 4.

⁶ Cerović, B., (1997), *Ekonomska nauka i proces tranzicije*, *Ekonomski anali*, oktobar-decembar, Beograd, str. 41.

mehanizmima i pravilima u međunarodnom okruženju, na principima otvorene tržišne privrede“.⁷ Popović, dakle, proces tranzicije posmatra kao globalni proces, odnosno kao svojevrsnu megatranziciju i ističe da ona čini okvir i podsticaj tranzicije zemalja Istočne i Centralne Evrope.

Buzgalin i Kolganov smatraju da tranzicija postsocijalističkih zemalja predstavlja deo globalnog prelaza koji je uslovljen formiranjem postindustrijskog, informacionog društva, zasnovanom na slobodnom razvitku ljudskih znanja i sposobnošću njihovog korišćenja u ekonomiji i društvenom životu. Za razliku od Cerovića, Buzgalin⁸ i Kolganov ističu da se značaj tranzicije ne ogleda samo u zameni planskog sistema tržišnim odnosima. Suština je u tome da se krene „putevima globalnog prelaza (ne samo ka postindustrijalizmu, već i ka postekonomskom, postržišnom društvu)“.⁹

Analitičari Svetske banke pod tranzicijom podrazumevaju period u kome postsocijalističke zemlje treba da zamene centralizovano planiranje efektivnom tržišnom privredom, koja će obezbediti stabilan rast životnog standarda stanovništva. Tranzicija po njima predstavlja preobražaj fundamentalnih principa funkcionisanja ekonomije i osnovnih institucija, koje opredeljuju ponašanje postojećih struktura u društvu i služe im kao njihovi orijentiri. Da bi prelaz bio uspešan treba transformisati institucionalnu osnovu društvenog sistema.

Identičan stav imaju Fišer i Gelb, s tim što potenciraju da se radi „o jedinstvenom izazovu po sistemskoj širini zahvata, po svom političkom i istorijskom kontekstu i zahtevanoj brzini promena. Promene su povezane sa političkim faktorima i nema jedinstvenog putokaza koji bi pokazivao put prema novom sistemu“.¹⁰

Polazeći od navedenih shvatanja, a imajući u vidu praksu međunarodne statistike koja koristi pojam „zemlje u tranziciji“ za postsocijalističke zemlje, zatim radikalizam promena o kojima je reč, praksu većine autora koji se bave tranzicijom, u

⁷ Popović, T., (1996), Osnove tranzicije i program privatizacije (slučaj Jugoslavije), Institut ekonomskih nauka, Beograd, str. 20.

⁸ Buzgalin, A., (1995), Zakonomernosti prehodnoj ekonomiki: teorija i metodologija, Voprosy ekonomiki, No. 2, str. 43.

⁹ Buzgalin, A., Kolganov, A., (1997), Liberalizacija versus modernizacija, Voprosy ekonomiki, No. 8, str. 39.

¹⁰ Fisher, S., and Gelb, A., (1991), Issues in the Reform of Socialist Economies, u publikaciji Corbo, V., Cocelli, E, Bossak, J., Reforming Central European Economies: Inital Results and Chelenges, The World Bank, Washington, p. 67.

ovom radu će se, pod pojmom tranzicija podrazumevati prelaženje postsocijalističkih zemalja u tržišnu privredu i demokratski sistem u političkoj sferi.

Ako želimo da preciznije odredimo značenje pojma tranzicija u ekonomiji, uzimajući u obzir sve ono što je do sada rečeno o tom fenomenu, onda možemo da istaknemo sledeće: prvo, da se radi o celovitom ekonomskom projektu kojim se želi olakšati proces prelaska na tržišnu konfiguraciju sistema; drugo, da se radi o ekonomskom fenomenu koji predstavlja deo promena u svetskoj ekonomiji na kraju XX veka; treće, da su te promene izazvane novim razvojnim tokovima i okolnostima; četvrto, da se radi o promenama u ekonomskom sistemu i politici sa ciljem da se ostvari veća efikasnost privrede; peto, da se takva struktura ostvaruje izraženijim aktiviranjem tržišnog mehanizma, a u postsocijalističkim zemljama prelaskom netržišnih ili kvazi tržišnih privreda u tržišne privrede.

Za postsocijalističke zemlje na početku tranzicije mnogo je teže pitanje bilo *kako* nego pitanje *kome cilju* treba težiti. Prvo pitanje odnosilo se na kompleks složenih i međuzavisnih aktivnosti u vezi sa sprovođenjem projekta tranzicije, a drugo prema čemu se treba usmeriti. Pošto postoji dijalektička međuzavisnost cilja i sredstava za njegovo ostvarivanje, to znači da tranzicija ima nekog smisla isključivo, pod uslovom, da se tačno zna *šta prelazi i iz koga u koje* stanje. Drugim rečima, tranzicija pretpostavlja kako to Kornai ističe, prelaz od nekuda ka nečemu poznatom.¹¹ To znači da se radi o procesu koji ima svoj cilj i on je jedinstven u opštem pravcu.

Društvo, prema kome su se usmerile postsocijalističke zemlje, karakterišu tri bitna civilizacijska dostignuća:

- a) pluralizam tržišta (tržište robe i usluga, tržište rada i kapitala),
- b) pluralizam svojine (javna, privatna, akcionarska, zadružna, opštinska) i
- c) politički pluralizam (višepartijski sistem).¹²

U takva društva danas spadaju zemlje Zapadne Evrope, SAD, zemlje tihookeanskog basena (Japan, Južna Koreja, Singapur, Hong Kong), skandinavske zemlje. Uz čitav niz zajedničkih karakteristika ovih zemalja i modela privrede operacionalizovanog u njima, postoje i razlike, pa je samim tim na svakoj od postsocijalističkih zemalja da sebi izabere adekvatan uzor.

¹¹ Kornai, J., (1994), Transformacionij spad, Voprosy ekonomiki, No. 3, str. 4-16.

¹² Vojnić, D., (1990), Opća kriza socijalizma-krah boljševičke opcije i razvoj moderne tržišne privrede, Ekonomski pregled, Br. 1-3, str. 7.

Polazeći od prethodne definicije pojma tranzicije, u ovom delu, biće učinjen pokušaj da se objasni ekonomska suština, svrha i cilj zbog kojih se taj proces pokrenuo u postsocijalističkim zemljama. Najjednostavnije možemo naglasiti da su preduzete promene vršene radi podizanja performansi jedne privrede i povećanja efikasnosti privređivanja.

Povećanje efikasnosti podrazumeva jedno uopšteno, ali u ekonomiji značajno određenje. Radi se o zahtevu da se sa raspoloživim resursima ostvare maksimalni rezultat. Ekonomska istorija sveta pokazuje nam da se navedeni cilj ne ostvaruje uvek istim sredstvima. U različitim okolnostima i na različitom nivou razvijenosti menjali su se i elementi koji određuju bitne karakteristike ekonomskog sistema. Napredak tehnologije, nova znanja i veći stepen individualizacije rada uticali su da se savremeni privredni sistemi zasnivaju na principima veće liberalizacije i decentralizacije. Uporedo s tim, na svetskoj sceni je prisutan još jedan društveno-ekonomski tok. Pokazalo se da savremeni privredni tokovi, inicirani novim tehnološkim mogućnostima, šire granice nacionalnih tržišta i da se uspostavlja povezanost i međuzavisnost privreda preko informaciono-komunikacionih sistema, tržišta i kapitala na svetskom nivou, tj. uspostavlja se proces globalizacije privrede.

Globalizacija nameće brojne zadatke svakoj nacionalnoj ekonomiji, koji se ogledaju u opštem zahtevu za boljim korišćenjem resursa. Nivo efikasnosti koju jedna privreda postiže u značajnoj meri određuje i njeno mesto na svetskom tržištu i mogućnosti participacije u svetskoj ekonomiji. Otuda je opravdano upozorenje Šćetinina da svaka zemlja treba da prati tokove u svetskoj privredi, da izučava svetska iskustva i da se blagovremeno prilagođava zahtevima vremena. Efikasnost upotrebe raspoloživih resursa i nivo konkurentnosti koji iz toga proističe, predstavljaju faktore na koje se može delovati, a koji konkretnu privredu mogu da pomere naviše ili naniže u zavisnosti od rezultata koji na ovom planu budu postignuti. Otuda Šćetinin zaključuje „da ničim nije opravdana konzervacija starih proizvodnih struktura, odricanje od modernizacije proizvodnje, mobilizacije resursa za očuvanje bezperspektivnih preduzeća. Svetska privreda neće rešiti probleme zemlji koja nema racionalnu ekonomsku koncepciju, zemlji koja je sklona samoizolaciji ili beži od zahteva vremena“.¹³

¹³ Šćetin, V., (1996), *Sovremenoe mirovoje hozjajstvo, Obščestvo i ekonomika*, No. 5, str. 50.

U vezi sa prethodno istaknutim, kada govorimo o tranziciji kao načinu da se prelaskom u tržišnu privredu ostvari veća efikasnost određene privrede, mi ne govorimo samo o ostvarenju jednog opšteg ekonomskog cilja već da se povećanom efikasnošću ne samo pospeši već i olakša proces njenog uključivanja u svetsku privredu. Postavlja se pitanje kako tranzicija može doprineti ostvarivanju tog cilja?

Pre svega, kada govorimo o efikasnosti, treba posmatrati alokativnu efikasnost koja podrazumeva optimalnu distribuciju resursa na razne upotrebe i proizvodnu efikasnost koja označava da se isti ili viši nivo proizvodnje i poslovnih rezultata ostvari uz manje troškove u svakoj jedinici ekonomskog sistema. Promene do kojih dovodi tranzicija trebalo bi da unaprede obe komponente efikasnosti. To možemo ilustrovati uz pomoć dva pojednostavljena primera.

Prvi primer se odnosi na alokaciju resursa. Suštinu procesa tranzicije, kao što je poznato, čini prelaz u tržišnu privredu, što znači da tržište treba da postane odlučujući mehanizam alokacije. Već tu uočavamo značajnu prednost tržišne alokacije jer se smanjuju troškovi upravljanja i koordinacije, a time se ostvaruje ušteda resursa. Isto tako, raspored resursa ostvaruje se isključivo na ekonomskim kriterijumima što je neizvesno kada se resursi raspoređuju na osnovu bilo kakvih društvenih odluka.

Poznato je, međutim, da uspešnost tržišta kao alokatora resursa zavisi od postojeće tržišne strukture. To znači da uspeh nije zagarantovan ako na datom tržištu ne postoji konkurencija. U vezi sa ovim treba podsetiti da globalizacija stvara veliko svetsko tržište, koje podrazumeva konkurentsku strukturu koju nije moguće ostvariti na svakom nacionalnom tržištu. Otvaranje nacionalne privrede u takvim uslovima postaje neophodno da bi se ojačala konkurentska struktura domaćeg tržišta i tako obezbedili podsticaji za efikasnu alokaciju resursa na domaćem tržištu.

Drugi primer odnosi se na proizvodnu efikasnost. Kao što tržišna konkurencija podstiče efikasnu alokaciju, konkurencija zahteva i efikasno ponašanje na nivou preduzeća. Pošto proces tranzicije podrazumeva i promenu svojinske strukture, praksa je pokazala da su mnogo efikasnija privatna preduzeća od društvenih ili državnih preduzeća.

Osnovna ideja, na koju se oslanja proces tranzicije, je uspostavljanje takvog privrednog sistema koji će obezbediti podsticaje za povećanje efikasnosti privređivanja. To upravo ukazuje da se ekonomski smisao tranzicije ogleda u nastojanju da se sistemskim promenama ostvari veća efikasnost u odnosu na onu koja je ostva-

rivana u netržišnim ili kvazi tržišnim uslovima. Uvažavajući sve razvojne okolnosti to se postiže uspostavljanjem tržišnog modela, odnosno izgradnjom tržišnih institucija i strukturnim promenama.

Tranzicija i tranzitorni sistemi treba da obezbede legitimnost sistemske regulative. Upravo onog, što je bila osnovna slabost socijalizma. Zato se pretpostavke tranzicije moraju posmatrati u kontekstu integralnih promena kako u političkoj, tako i u ekonomskoj i u svim sferama života i regulative. Tranzicija je, dakle, dinamičan proces razgrađivanja socijalističkog sistema i istovremeno proces konstituisanja novog sistema, koji predstavlja šumpeterovsku „kreativnu destrukciju“ socijalizma. Pri tome, ona ne podrazumeva „dijalektiku prekida koja vodi u katastrofu, u uništenje samog sistema, već dijalektiku evolucije, koja prihvata odnos snaga, ali isključuje uništenje sistema“. ¹⁴Na mesto teze o konvergenciji dva sistema (socijalizam-kapitalizam) koju je lansirao Galbrajt, ¹⁵tranzicija je usmerena na uvođenje institucija građanskog društva, čime ona gubi kvalifikative socijalističkog pogleda na svet. S obzirom na sadržinu za kojom se pledira tranzicijom, aktuelni procesi u postsocijalističkim društvima prevazilaze osnovanost njihovog shvatanja kao reforme.⁶⁹

Ne postoji, niti je moguće definisati jedinstvenu optimalnu formulu, niti model za sprovođenje tranzicije. Iako se mogu definisati neki bazični elementi, pre svega u domenu institucionalnih okvira, ipak postoje razlike među postsocijalističkim zemljama koje se odnose na različite polazne tačke i okolnosti sa kojima se ulazi u tranziciju. Te razlike, upravo, uslovljavaju potrebu za razradom sopstvene strategije koja bi odražavala sve specifičnosti date zemlje, relevantne za uspeh same tranzicije.

Stark s pravom, polemiše sa mišljenjima koja tranziciju vide kao „terapeutski recept“, kao teorijski diktat opštih modela „kapitalizma po receptu“. Takvi pristupi ne samo da su nekritički, već ponavljaju jednu od temeljnih grešaka socijalizma: shvatanje da se novi odnosi, kategorije i institucije mogu uvesti dekretom. Uz to polazi se od pretpostavke da tranzicija „započinje sa startne linije, od nule, i da su elementi entropije socijalističkog sistema učinili da postoji institucionalna praznina u zemljama koje su zbacile komunizam“. ¹⁶

¹⁴ Peruu, F., (1986), Za filozofiju novog razvoja, Matica srpska, novi Sad, str. 78.

¹⁵ Galbraith, J.K., (1970), Nova industrijska država, Stvarnost, Zagreb.

¹⁶Stark, D., (1992), Zavisnost puta i strategije privatizacije u Istočnoj i Centralnoj Evropi, Ekonomska misao, Br. 3, str. 307.

Teorijska i praktična konzistentnost tranzicije nalazi se u adekvatnoj analizi odnosa između resursa sa kojima postsocijalistička društva raspolažu i stepena tolerancije društva na troškove tranzicije. Pošto taj odnos nije jednoznačan, to znači da i sam proces tranzicije ne može biti definisan i primenjen po jednoj formuli.

Resursi tranzicije nisu samo ekonomski, već i politički. Uloga političkog resursa je značajnija ukoliko je ekonomska transformacija teža, a uspeh tranzicije je izvesniji ako društvo želi da podnese tranzicione troškove.

Uprkos sličnim privrednim strukturama i sistemskim karakteristikama ciljevima transformacije, postojali su različiti pristupi kako u pogledu rešenja koja su preduslov za izvođenje transformacije, tako i u pogledu redosleda poteza koji se moraju vremenski rasporediti po fazama. Jasno je da mere moraju biti osmišljeno planirane po fazama, jer su njihov intenzitet i redosled izuzetno značajni za uspešnost procesa tranzicije.

Teorijska rasprava o izboru šok terapije ili gradualizma u tranziciji započela je u Poljskoj u toku leta 1989. godine. Od tada se ona prenela na akademske ekonomske krugove kako na Istoku tako i na Zapadu i poprimila oštar konfrontirajući karakter.

O kontroverzi šok terapija versus gradualizam, vode se političke i intelektualne debate već duži niz godina. Međutim, treba imati u vidu i sledeće: a) ne postoji precizna definicija šta je šok terapija, a šta gradualizam, kao i koje instrumente podrazumevaju; b) nijedna zemlja na samom početku procesa tranzicije nije želela da prihvati šok terapiju (zbog verovanja da postepeni prelaz bar u prvom trenutku ima manje socijalne i ekonomske troškove), ali su sve zemlje želele da budu tretirane kao da primenjuju šok terapiju; c) podelu procesa tranzicije na etape sa stanovišta primenjene strategije nije lako prepoznati u praksi (na početku procesa tranzicije Mađarska je smatrana kao primer gradualističkog pristupa, a Poljska kao primer šok terapije, međutim danas ne postoje neke bitnije razlike između ove dve zemlje).

Pristalice gradualizma smatraju da je anatomija i fiziologija zatečenog privrednog ambijenta takva da se ne može trenutno promeniti. Zbog toga se zalažu za duži put ka tržištu uz prevazilaženje mnogih starih struktura i mehanizama koji su bili prisutni u socijalističkom sistemu. Oni teorijsko uporište imaju u kejnzijanstvu i zalažu se za ozbiljno mešanje države u privredu.

Prema Mek Kinonu do uspostavljanja čiste tržišne privrede postojaće dva privredna sektora koja će poslovati u različitim monetarnim i fiskalnim režimima.¹⁷ Radi se o tzv. dvosektorskoj ekonomiji - tržišnoj i državnoj, o protekcionizmu sa osloncem na korišćenje kineskog iskustva.

Prvi sektor činiće transformisana preduzeća i ona će poslovati u režimu „tvrdih budžetskih ograničenja“, dok će drugi sektor činiti netransformisana preduzeća iz oblasti infrastrukture i resursima i prostorom intenzivne delatnosti kao što su energetika, putevi, železnice i sl. Ovoj grupi pripadaju i gubitaši čijoj likvidaciji država ne pristupa iz socijalnih razloga. Netransformisana preduzeća ostaće u režimu "mekih budžetskih ograničenja".

Tabela 1. *Mogućnosti primene gradualističkog pristupa u procesu tranzicije*

Oblast	Gradualistički pristup	Glavna opasnost gradualističkog pristupa
Makroekonomska stabilizacija	Nije moguć	Ne postoji
Liberalizacija domaćih cena	Nije preporučljiv	Distorzija cena, inflaciona očekivanja, kašnjenje u privatizaciji i demonopolizacija.
Spoljno-trgovinska liberalizacija	Da	Distorzija cena, slaba konkurencija, nema pritiska na prestrukturiranje preduzeća.
Privatizacija	Da	Kašnjenje u prestrukturiranju, neformalna privatizacija, udari na budžet.

Izvor:https://www.researchgate.net/publication/23548772_Different_Strategies_of_Transition_to_a_Market_Economy_How_Do_They_Work_in_Practice

Pristalice šok terapije teorijsko uporište imaju u monetarizmu, pri čemu se ni oni ne odriču mešanja države u privredu. Ali, pri tome imaju u vidu ekonomsko regulisanje, tj. takvo mešanje države čiji je smisao u ekonomskim stimulansima usmerenim na povećanje efektivnosti proizvodnje i životnog standarda stanovništva. Suština je u tome da bi takvo mešanje bilo usmereno, pre svega, na pospešivanje preduzetništva privatnog sektora, raznovrsnost ekonomije i konkurenciju. Pristali-

¹⁷ Kinnon, Mc. R., (1992), Taxation, money and credit in liberlizing Socialist economy, Clague C. and rausser, G., (eds), The emergence of Market Economies in Eastern Europe, cambridge MH Blackwell, p. 109-129.

ce šok terapije su monetaristi i liberali i oni se zalažu za brze i odlučne ne samo tržišne, nego i sistemske, institucionalne promene kako ekonomije tako i društva. Njihova osnovna ideja je da preduzeće pronalazi načine da na nove inicijative reaguje racionalno. Posledično, preduzeća će "plivati ili potonuti". U sprovođenju privatizacije afirmiše se višekolosečni pristup, odnosno privatizacija različitim modelima .

Pristalice šok terapije smatraju da trenutno treba otpočeti sa realizacijom tranzicije. Iza ovakvog pristupa stoje dva postulata. Prvi, da je glavna prepreka radikalnim promenama ukorenjeno ekonomsko ponašanje. Zastupnici šok terapije su tu činjenicu potkrepili tvrdnjom da će istorija pokazati da se takve promene ne mogu ostvariti postupno. Zato su i počeli od devize: *sve, odmah, istovremeno*. Drugi postulat polazi od shvatanja da „stare strukture“ ne bi imale vremena da ukoče tranziciju, pa treba sve odmah uraditi. Trebalo je, dakle, tranziciju učiniti nepovratnom neodložnim uvođenjem kritične mase tržišnih institucija. Jednom zasnovane tržišne institucije bile bi katalizator procesa spontanog kretanja u kapitalizam.

Ključne institucije koje treba uvesti odmah, po ovom modelu, su tržište i privatna svojina. Drugim rečima, polazi se od stanovišta da će se do tržišne privrede doći privatizacijom svojine, liberalizacijom cena, stabilizacijom valute i uvođenjem slobodne konkurencije. Pristalice šok terapije, smatraju da testu izdržljivosti treba prepustiti zatečenu privrednu strukturu, a ravnotežu održavati standardnim stabilizacionim politikama.

Najizrazitiji pristalica šok terapije je Saks koji dokazuje da je jedino ona delotvorna, jer gradualizam odlaže promene, ne otklaanja endemsku inflaciju koja nužno prerasta u hiperinflaciju. Najveća opasnost po uspešnu tranziciju u Rusiji dolazi po njemu, od strane oslabljene države koja, finansijski iscrpljena, nije u stanju da obavlja vitalne funkcije i drugo, bekstvo domaće valute koje pojačava finansijske spekulacije i monetarni haos.

S druge strane, nobelovac Nort smatra da je autonomija ekonomskih subjekata i procesa ograničena institucionalnim okruženjem. Potrebna je po njemu adaptivna efikasnost, prilagodljivost, a ne samo alokativna efikasnost, kao što smatra tradicionalna neoklasika. Jer institucije čine a) formalna pravila, b) neformalne norme i c) njihove obavezujuće karakteristike. Za razliku od formalnih pravila koja se mogu promeniti "preko noći", neformalne norme, a posebno institucije, menjaju se postepeno, i za to je potrebna adaptivna efikasnost. Mada su norme te koje obez-

beđuju legitimitet formalnim pravilima, revolucionarne promene nikada ne mogu biti revolucionarne onoliko koliko se želi, baš zbog nasleđenih okvira neformalnih pravila. Dakle, "moguće je preneti formalna pravila iz jednog u drugo društvo, a da se ipak njegove društvene i ekonomske performanse ne poboljšaju."¹⁸ Ili preciznije rečeno, „prenošenje formalnih političkih i ekonomskih pravila iz uspešnih zapadnih zemalja u zemlje u tranziciji ne obezbeđuje automatski ostvarenje dobrih ekonomskih performansi u kratkom roku, odnosno nije dovoljan uslov za to“.¹⁹

Akademik Abalkin, razmatrajući pitanje sprovođenja radikalnih reformi u Rusiji, ukazao je na potrebu definisanja teorijske osnove korišćenjem svetskih iskustava za uspostavljanje i funkcionisanje savremene tržišne privrede. Istovremeno se izjasnio protiv šok terapije ukazujući na njene razorne posledice izazvane u privredi Rusije. Da bi se izbegle dalje negativne tendencije, potrebno je promeniti ciljeve, metode i etape reforme.²⁰

Kritiku šok terapije srećemo i kod Černjikova, koji je naziva „šokom bez terapije“, jer uslovljava pad obima proizvodnje, hiperinflaciju, kolosalnu diferencijaciju među stanovništvom u visini dohodaka i čitav niz drugih negativnih posledica. On posebno naglašava da „amerikanizirani model liberalne ekonomike koji se iznedrio u Rusiji u toku poslednje tri godine nema nikakvu perspektivu“.²¹

Inicijatori šok terapije polazili su od postulata neoklasične škole. Ona ih je privukla zato što je podrazumevala neutralnost vlade u odnosu prema ekonomiji. Idealizujući slobodno tržište oni su ga posmatrali kao garanciju optimalnog rešenja svih problema. Otuda zalaganje za totalnu liberalizaciju, za ubrzanje privatizacije, za komercijalizaciju kulture, zdravstva, sporta itd. Faktore disfunkcionalnosti tržišta - socijalne, moralne i ekološke, jednostavno su prenebregli. Ukazujući na prednosti šok terapije, pojedini teoretičari smatraju da se smelo može tvrditi da su bolje rezultate dobile zemlje koje su krenule putem radikalne reforme. One su već pro-

¹⁸ Jakšić, M., (1997), Makroekonomska strukturna politika i tranzicija, Zbornik radova: Ekonomska teorija u tranziciji, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 105.

¹⁹ Mijatović, B., (1997), Tranzicija ka novim institucijama, Zbornik radova: Ekonomska teorija u tranziciji, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 117.

²⁰ Abalkin, L., (1993), Razmišljenija o strategiji i taktike ekonomičeskoj reformi, Voprosy ekonomiki, No. 2, str. 43-11.

²¹ Černikov, D., (1995), Krah radikalizma i evolucionistkaja alternativa, Rosijskij ekonomičeskij žurnal, No. 3, str. 28.

šle period ekonomske krize i ostvarile stabilizaciju, pa je čak počela da raste i proizvodnja. Najbolji primeri za to su Poljska, Litvanija, Letonija, Estonija.

Tabela 2. Alternativne strategije tranzicije primenjene u nekim zemljama Centralne i Istočne Evrope

	Mađarska	Poljska	Čehoslovačka (do 1993.)	Češka	Slovačka	Bugarska	Rumunija	Slovenija
Koncept tranzicije	Gradualiz.	Šok terapija	Šok terapija	Šok terapija	Šok terapija	Šok terapija	Gradualiz	Kombinac.
Stabilizaciona politika	Restriktivna monetarna politika, budžetska i politika dohodaka (1990.)	Restriktivna ekonomska politika (1990.)	Restriktivna ekonomska politika (1991.)	Restriktivna ekonomska politika	Restriktivna ekonomska politika	Restriktivna monetarna politika, nedovoljno restriktivna fiskalna politika	Neefikasna i nionetarna politika	Restriktivna monetarna politika
Cenovna liberalizac.	Gradualis. liberalizac.	1990.	1991.	Cenovna kontrola pokriva oko 5% BDP-a	Neke cene se kontrolišu (energija, stanarine)	Neke cene se kontrolišu (energija, stanarine)	Od 1993. Ponovo uvedena cenovna kontrola	Gradualis. liberalizac.
Otvaranje privrede	1991.	1990.	1991.	1991.	1991.	1991.	1991.	Postepeno od 1965.
Privatizacija	Započeta 1990.	Započeta 1989.	Započeta 1991.	Započeta 1991.	Započeta 1991.	Započeta 1991.	Započeta 1991.	Započeta 1992.
Reforma bankarstva	Od 1987.	Od 1987.	Od 1990.	Od 1990.	Od 1990.	Od 1987.	Od 1990.	Od 1965.

Izvor: Lavigne, M., (2000), *The Economics of Transition, Journal of Comparative Economics* 28(2), pp.426-427.

Pitanje koji pristup izabrati u tranziciji nije bez značaja. Polarizacija stavova o ovom pitanju, kao što smo pokazali, svodi se na pobornike šok terapije i pobornike gradualizma.

Opređenje između ova dva pristupa nije ni malo jednostavno. Dobro osmišljeni nacionalni programi tranzicije, u velikoj meri relativiziraju konfrontacije pristupima tranziciji.

Danas, sa izvesne vremenske distance, možemo zaključiti da izbor redosleda poteza nije od presudnog značaja za uspeh tranzicije, već je mnogo važnije biti dosledan u sprovođenju izabrane strategije i što pre je sprovesti. Glavna makroekonomska opasnost je povezana sa sistemskim vakuumom. Naime, sistem rigidne komandne ekonomije više ne funkcioniše, a tržišni mehanizam je nedovoljno razvijen da bi bitnije uticao na ponašanje preduzeća. Ovakav sistem poluplanske - polutržišne ekonomije, ili ni planska ni tržišna ekonomija, nema koordinacione mehanizme, tako da, na pokušaje regulacije, rezultira kontraverznim rezultatima.²²

Empirijski podaci potvrđuju da su zemlje koje su imale odlučniji prilaz procesu tranzicije bliže nivou bruto domaćeg proizvoda koji su imali pre početka tranzicije, da imaju manju nezaposlenost i nižu stopu inflacije. Rezultati koji su postignuti u privredama koje su koristile pristup spore tranzicije su prilično obeshrabrujući. U zemljama koje su koristile ovaj pristup (Ukrajina, Belorusija i druge) i dalje su prisutne nestašice (zbog delimične liberalizacije cena), opadanje proizvodnje, platnobilansni deficit i drugi problemi. Samo su Slovenija i Mađarska, od svih privreda koje su koristile gradualistički pristup, izbegle ove negativne konsekvence zato što su krenule iz znatno drugačije makroekonomske situacije (liberalniji sistem spoljne trgovine, delimična liberalizacija domaćih cena, razdvojenost centralnog i poslovnog bankarstva i sl.).

Čini se da je optimalan pristup tranziciji sadržan u kombinovanju elemenata šok terapije i gradualizma. Na primer, makroekonomska stabilizacija, sniženje inflacije, uravnoteženje budžeta može da se završe brzo. Izgradnja savremene tržišne strukture, konkurentске tržišne sredine i povoljnih uslova za razvoj preduzetništva, uključujući i zakone za uspostavljanje i razvoj tržišne privrede, ne može biti brza jer zahteva vreme i prilagođavanje. Privatizacija, naročito definisanje realnih vlasnika, takođe ne može biti brza.

REZULTATI PROCESA TRANZICIJE

Danas, posle više od trideset godina tranzicije postoji mnogo više podataka o tranzicionim privredama i njihovim, često vrlo različitim, iskustvima tokom 90-tih godina XX veka. Danas je zato moguće sučeljavanjem empirije i teorije zauzimati realističnije stavove, nego što je to bilo moguće na početku ovog procesa, kada je

²² Dimitrijević, B., Fabris, N., Vladušić, Lj., Radović, M., Jandrić, M., (2016), *Ekonomska politika-regionalni aspekti*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 542.

optimizam, o brzini uspeha započetog zaokreta, bio uslovljen euforičnim rastankom sa socijalizmom.

Početni efekat tranzicije ogledao se u znatnom padu proizvodnje, investicija i zaposlenosti. Nema sumnje da su se zemlje u tranziciji suočile sa ozbiljnom krizom bez presedana od Velike svetske ekonomske krize 1929-1933. godine. O ozbiljnosti i dubini recesije govori podatak da su posle dvanaest godina tranzicije samo tri zemlje uspele da vrate nivo proizvodnje iz 1989. godine.

Pad privredne aktivnosti registrovan je u svim zemljama u tranziciji, nezavisno od odabrane strategije tranzicije. Čak i one zemlje sa najboljim performansama, kao što su Mađarska, Poljska i Slovenija, zabeležile su pad proizvodnje od oko 20% u trajanju od tri, odnosno dve početne godine tranzicije. U drugim zemljama pad proizvodnje je bio veći i trajao je znatno duže.

Tabela 3. Progres u procesu tranzicije u zemljama Centralne i Istočne Evrope

Zemlja	Preduzeća			Tržište			Finansijske institucije		Infrastruktura
	Privatizacija velikih preduzeća	Privatizacija malih preduzeća	Restruktuiranje preduzeća	Liberalizacija domaćih cena	Spoljnortrg. liberalizacija	Antimonopolska politika	Bankarstvo	Finansijska tržišta	
Albanija	3	4	2+	4+	4+	2	3-	2-	2
BiH	3-	3	2	4	4-	2-	3-	2-	2+
Bugarska	4	4	3-	4+	4+	3-	4-	3-	3
Hrvatska	3+	4+	3	4	4+	2+	4	3	3
Češka	4	4+	3+	4+	4+	3	4	4-	3+
Makedonija	3+	4	3-	4+	4+	2	3-	2+	2
Mađarska	4	4+	4-	4+	4+	3+	4	4	4-
Poljska	3+	4+	4-	4+	4+	3	4-	4-	3+
Slovenija	3	4+	3	4	4+	3-	3+	3-	3
Crna Gora	3+	3	2	4	3+	1	3-	2-	2-
Srbija	3-	4-	2+	4	3+	2-	3-	2	2

Izvor: Dimitrijević, B., Fabris, N., Vladušić, Lj., Radović, M., Jandrić, M., (2016), *Ekonomska politika-regionalni aspekti*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 552. Napomena: Prema metodologiji EBRD-a progres u tranziciji se meri u rasponu od 1 do 4+

Na početku tranzicije smatralo se da će, posle kraćeg perioda pada proizvodnje, tekuće aktivnosti tranzicije dovesti do ekonomskog rasta u budućnosti. Međutim, umesto brzog oporavka i rasta, recesija se u jednom broju zemalja pretvorila u depresiju. Mađarska, Poljska, Slovenija i Slovačka su uspele da se posle kratke recesije oporave, a neke zemlje su ponovo ušle u recesiju (Bugarska, Rumunija), dok se u nekima depresija produžila u dužem vremenskom periodu (Ukraina).

Pad industrijske proizvodnje privreda zemalja u tranziciji bio je bio izražen, što svedoči o procesu deindustrijalizacije koji je i sada pristan. Na ovaj način, primera radi, zemlje Centralne i Istočne Evrope dovedene su u inferioran položaj u odnosu na razvijene zemlje Zapada, s tim što im pretila opasnost da postanu njihova sirovininska baza. U periodu od 1989 do 1999. godine, industrijska proizvodnja u Hrvatskoj je opala 2,0 puta, Slovačkoj 1,6 puta, Rumuniji 2,0 puta. U 1999. godini nivo industrijske proizvodnje iz 1989 godine premašili su samo Poljska i Mađarska. Pad industrijske proizvodnje u zemljama ZND je bio drastičniji, a nivo industrijske proizvodnje iz 1989. godine premašili su samo Uzbekistan i Belorusija.²³

Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika značajno je zaostajao u poređenju sa razvijenim zemljama Zapada. Tako, na primer, 1990. godine bruto domaći proizvod po glavi stanovnika u zemljama Centralne i Istočne Evrope iznosio je 26,5% od ostvarenog u razvijenim zemljama Zapada i 22% u SAD. U toku 1997. godine ti odnosi su se pogoršali i iznosili su 26% i 21%. Najveći bruto domaći proizvod po glavi stanovnika imale su Slovenija, Češka, Slovačka i Mađarska. U odnosu na zemlje Zapadne Evrope to je 2-3 puta niže, u poređenju sa Rusijom od 1,7 do 2,8 puta više.²⁴

Ukupana broj nezaposlenih lica u zemljama Centralne i Istočne Evrope 1999. godine iznosio je 6.000.000 lica, u odnosu na 2.800.000 u 1990. godini. Stopa nezaposlenosti iznosila je 1994. godine 13,6%, a 1999. godine 14,6%. Najveće stope nezaposlenosti imale su Hrvatska, Poljska i Slovačka, a najniže Češka, Rumunija i Mađarska. Bez obzira što je došlo do rasta proizvodnje u zemljama u tranziciji nezaposlenost se nije smanjivala, već je 1999. godine bila na nivou koji odgovara periodu transformacione recesije.

²³ Kudrov, V., (2001), Centralnaja i Vostočnaja Evropa: desjat ljet peremen, Obščestvenije nauki, No. 1, str. 42.

²⁴Kudrov, V., op. cit., str. 43.

Značajna pretpostavka daljeg rasta privreda zemalja u tranziciji je obuzdavanje inflacije. Iskustvo ovih zemalja upravo govori da je rast bio mnogo brži i ranije je započeo u zemljama koje su stavile inflaciju pod kontrolu. Opšta slika rasta cena pokazuje da je inflacija zahvatila sve zemlje na početku tranzicije. Na planu suzbijanja inflacije ostvareni su zapaženi rezultati već u toku 1995. i 1996. godine. Danas je inflacija jednocifrena u Češkoj, Sloveniji, Slovačkoj, Hrvatskoj i Srbiji, a dvocifrena je u ostalim zemljama.

Zemlje u tranziciji ostvarile su različite učinke u oblasti monetarne i fiskalne stabilizacije i stabilizacije deviznog kursa. U tom pogledu najdalje se otišlo u zemljama Centralne Evrope i baltičkim zemljama, dok su zemlje bivšeg SSSR-a i zemlje Jugoistočne Evrope još uvek suočene sa problemima održavanja makroekonomske stabilnosti. Makroekonomska nestabilnost u Ukrajini ili Albaniji podseća da tranzicija može poprimiti i neke neželjene tokove.

Zbog nedostatka domaće akumulacije, u zemljama u tranziciji, mnogo se očekivalo i očekuje od priliva stranog kapitala. Neto uvoz kapitala u ove zemlje u periodu od 1990 do 1999. godine iznosio je oko 170 milijardi dolara. Od toga je najveći deo otpadao je na Mađarsku, Češku i Poljsku. Ostale zemlje imale su značajno manji priliv kapitala, ali se očekuje da će u narednom periodu doći do povećanog priliva stranog kapitala i u balkanske zemlje, pod uslovom da se ostvari politička stabilnost i reše problemi prouzrokovani raspadom SFRJ. Priliv stranog kapitala u zemlje u tranziciji je značajan, ali još uvek nedovoljan s obzirom na potrebe koje proizilaze iz tranzicije i neophodnosti promene privredne strukture.

Politički i ekonomski faktori koji su opredelili metod privatizacije u zemljama u tranziciji bili su različiti. Dosadašnja iskustva su pokazala da je privatizacija velikih i srednjih preduzeća bila znatno složenija nego što se na početku tranzicije mislilo. Bez obzira na strategije koje su primenjivane, vlade ovih zemalja bile su suočene sa nekoliko zadataka: prvo, da se poveća efikasnost upravljanja društvenim kapitalom preko porasta efikasnosti upravljanja korporacijama; drugo, da se preduzeća „depolitizuju“ ukidanjem direktnih veza sa državom; treće, da novi vlasnici podrže dalje tokove tranzicije; četvrto, da se preduzećima olakša pristup tržištu kapitala i ekspertskim uslugama; peto, da se poboljšaju prihodi države; šesto, da se obezbedi pravičnost u raspodeli koristi od privatizacije. U okviru ovako široke liste ciljeva pojedine zemlje su imale različitu skalu prioriteta.

Konkretni uslovi i zadaci privatizacije u pojedinim zemljama u tranziciji opredelili su i model privatizacije. S obzirom da je ovaj proces imao različit obim i intenzitet

po pojedinim zemljama, čini nam se značajno je osvrnuti se na praksu privatizacije u najnaprednijim zemljama u tranziciji i Rusiji.

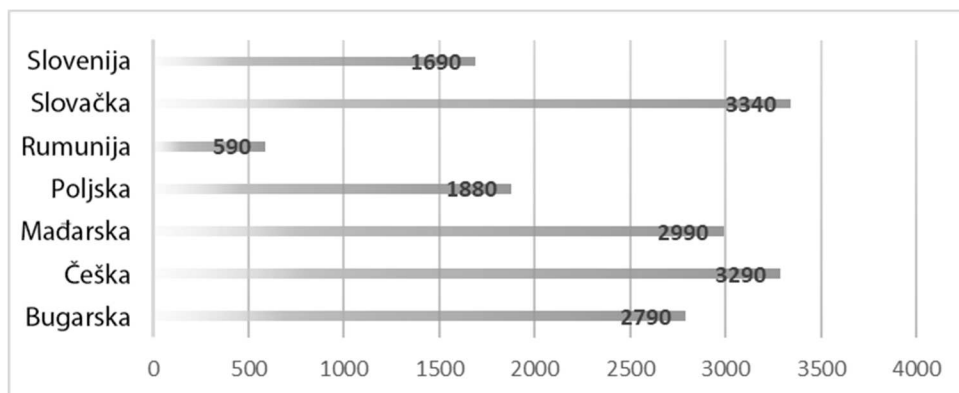
Mađarska je prva od postsocijalističkih zemalja krenula u privatizaciju. Nova vladajuća elita nije se bojala povratka socijalizma, ali je problem bila menadžerska grupa koja je upravljala hiljadama nezavisnih, ali formalno državnih preduzeća, pri čemu je dolazilo do pljačke njihovih resursa. Transfer vlasništva kroz masovnu privatizaciju uz prepuštanje upravljanja preduzećima tim menadžerima nije bilo dobro rešenje. Ako se ovome doda i činjenica da je Mađarska bila najzaduženija zemlja *per capita* u regionu, onda su jasni razlozi koji su uticali da se krene u privatizaciju isključivo kroz prodaju državnih preduzeća strateškim investitorima i da taj proces istovremeno bude otvoren i za strance. U vezi s tim, ističe se da je to bio hrabar korak koji nijedna vlada nije bila spremna da preduzme (osim Estonije) i da je strani kapital uneo u mađarska preduzeća preko potrebne investicije i konkurenciju, što su glavni razlozi za solidan rast mađarske privrede u drugoj polovini devedesetih godina XX veka.

Do sredine devedesetih godina, Mađarska je učinila značajan napredak u prodaji banaka stranim strateškim investitorima i prihvatanju bankarske regulacije i strogog zakona o bankrotstvu. Ekonomski rast privrede Mađarske pokazao je da je disciplina kreditora važna, isto toliko koliko i zdravo vlasništvo i menadžment u procesu restrukturiranja i mikroekonomskoj efikasnosti. Kao rezultat mađarske privatizacije nastao je privatni sektor čiji je udeo u bruto domaćem proizvodu bio oko 80%, a ekonomija u celini nezavisina od starateljstva vlade i politike.

U Poljskoj je već 1989. godine došlo do pojave tzv. "spontane privatizacije". Tako je nastalo nekoliko hiljada preduzeća koja su s razlogom nazvana „nomenklaturne firme“. Već početkom devedesetih godina XX veka, Poljska je planirala privatizaciju velikog broja preduzeća putem vaučera. Međutim, politika je taj metod odložila, ali su Zakonom o privatizaciji državnih preduzeća predviđena tri oblika privatizacije: direktna prodaja, javni upis i otkup od strane menadžera. U sva tri slučaja bila je obavezna shema sa akcijama zaposlenih.

Uspeh Poljske u privatizaciji i njen privredni rast rezultat je i drugih komparativnih reformi. Tu se, pre svega, misli na tvrda budžetska ograničenja koja su uvedena u ranim fazama tranzicije, sa ciljem da se restrukturiraju i privatizuju banke i reši problem loših dugova. Primer Poljske potvrđuje iskustvo da je disciplina kreditora značajna za restrukturiranje preduzeća kao i za efikasno vlasništvo i korporativno upravljanje.

Grafikon 1. Broj privatizovanih preduzeća u odabranim tranzicionim zemljama Centralne i Istočne Evrope

Izvor: Anderson, R., Djankov, S., Pohl, G., Claessons, S. (1997) *Privatization and Restructuring in Central and Eastern Europe, Public Policy for the Private Sector, No.123*, dostupno na:

<http://siteresources.worldbank.org/EXTFINANCIALSECTOR/Resources/282884-1303327122200/123pohl.pdf>

Češka i Slovačka su interesantne za analizu, jer je privatizacija ostvarena masovnom podelom kapitala svim punoletnim građanima. Strah od povratka socijalizma u ovim zemljama bio je izraženiji nego u bilo kojoj drugoj zemlji, pa je brz i masovan transfer kapitala bio potreban da bi se stvorili novi vlasnici koji će podržati tranziciju.²⁵ Vaučeri su tako postali osnova pristupa strategiji tranzicije u ovim zemljama. Kreirani su investicioni fondovi u koje su građani plasirali svoje vaučere. Imaoci vaučera su morali ili da se direktno nadmeću za akcije preduzeća ili da kupuju akcije investicionih fondova, koje bi zatim koristili za nadmetanje za akcije preduzeća. Međutim, fondovima je nedostajao novac za restrukturiranje preduzeća, a banke nisu bile spremne da likvidiraju bivša državna preduzeća. Ne samo navedeni, već i mnogi drugi problemi kao što su bankarske afere, deficiti u poslovanju, pratili su privatizaciju u Češkoj i Slovačkoj.

Češka je realizovala masovnu privatizaciju kroz dve etape. Prva je realizovana u vreme postojanja Čehoslovačke, a druga posle njenog raspada. Slovačka je odmah

²⁵ Marsenić, D., (1998), Tranzicija je dugoročan društveno-ekonomski tok, Zbornik radova: Tranzicija i privredni razvoj - kratkoročni i dugoročni aspekti, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 9-15.

posle raspada Čehoslovačke napustila drugu etapu vaučerske privatizacije i krenula sa direktnom prodajom preduzeća.

Analize pokazuju da je privatizacija u Češkoj i Slovačkoj, bez obzira na ispoljene probleme, bila praćena ekonomskim rastom, niskom nezaposlenošću i niskom nejednakošću stanovništva.

Slovenija je nasledila jugoslovenski koncept društvene svojine sa državom kao vlasnikom nekoliko preduzeća i banaka. Slovenački program privatizacije, polazeći od konkretnih ciljeva i zadataka, alocirao je većinu akcija na institucionalne investitore u državnoj svojini (penzioni i razvojni fond) i na zaposlene. U privatizaciji društvenih preduzeća bio je uključen je vrlo mali broj stranih investitora. Umesto toga, veliki broj malih i srednjih preduzeća bio je preuzet od strane zaposlenih, koji su sa svoje strane bili finansijski ograničeni. Iz tog razloga ona veća društvena preduzeća bila su prodana privatnim, ali uglavnom domaćim investitorima. Osim u sektorima poput osiguranja, crne metalurgije i rudarstva, država je imala značajan uticaj i u bankarskom sektoru, jer 41% aktive bankarskog sektora bio u državnom vlasništvu. Posebno je interesantna činjenica da slovenački finansijski sektor nije bio izložen bilo kakvom značajnijom konkurentskom pritisku. Situacija je promjenjena 1998. godine uvođenjem Zakona o bankama, koji je uvećao nivo otvorenosti finansijskog sektora za strane investitore.

Istraživanja su pokazala da interno privatizovana preduzeća nisu "procvetala", ali su mnogo uspješnije poslovala od društvenih. Isto tako, značajno se poboljšao rad izvoznih preduzeća u kojima je svojina podeljena između domaćih i stranih investitora. Industrijskom rastu i rastu sektora usluga doprineli su novi učesnici koji su bili primaoci najvećeg dela stranih direktnih investicija. Posebno treba naglasiti, da se Agencija za privatizaciju Slovenije nije bavila samo privatizacijom, već je sprovedila i konkretne mere u cilju finansijske sanacije i restrukturiranja privatizovanih preduzeća, kako bi se ona što uspješnije uključila u tržišnu utakmicu.²⁶

Ruska privatizacija, koja je započela ranih devedesetih godina XX veka, u literaturi se najčešće navodi kao primer loše koncipirane i realizovane privatizacije. Privatizacija je sprovedena prebrzo i bez prethodno postavljene institucionalne i zakonske infrastrukture. Rezultat ovakvog pristupa bila je značajna pljačka resursa, kon-

²⁶ Detaljnije o slovenačkoj privatizaciji videti: Knjazev, J., (2000), *Ekonomičeskij fenomen Sloveniji*, *Voprosy ekonomiki*, No. 6, str. 48-54.

centracija ekonomske moći koja je nastojala da zaustavi proces tranzicije, gubitak fiskalnih prihoda i pogoršanje dispariteta u raspodeli.

Ruski program vaučerske privatizacije koncipiran je sa namerom da se radnicima i menadžerima daju podsticaji za sticanje većinskog vlasništva nad sopstvenim preduzećima, kako bi se obezbedila podrška privatizaciji. Proces privatizacije se odvijao u nekoliko etapa: dovaučerska etapa, vaučerska etapa, novčana etapa i etapa založne aukcije. Zbog slabe zakonske regulative, komplikovane i nekozistentne procedure i uopšte neadekvatne uloge države, u praksi je došlo do propusta i zloupotreba. To je za posledicu imalo koncentraciju svojine u rukama interesnih grupa u kojima dominantnu poziciju imaju ljudi iz bivše nomenklature. Pljačka resursa imala je za posledicu njihov odliv u inostranstvo, jer su tamo manje šanse da budu otkriveni brzom i legalnom akcijom.²⁷

Iskustvo privatizacije u zemljama u tranziciji ukazuje da je privatizacija bila uspešnija u onim zemljama u kojima je privatizaciju pratila i odgovarajuća institucionalna i zakonska infrastruktura. Isto tako, značajan faktor uspešnosti privatizacije bilo je povećanje konkurencije na domaćem tržištu, čime je disciplinovan menadžment privatizovanih preduzeća i izbegnuto stvaranje monopolskih struktura.

U svakoj od zemalja u tranziciji izgledi za održivost procesa tranzicije zavise od mogućnosti generisanja održivog dugoročnog ekonomskog rasta. Liberalizacija ekonomskog sistema i održavanje makroekonomske stabilnosti, u tom pogledu, predstavljaju neophodne mada ne i dovoljne uslove. Početni uslovi, tempo i razmere liberalizacije različiti su u zemljama u tranziciji. Liberalizacija je sprovedena različitim tempom, ali se uočava tendencija ujednačavanja naročito među zemljama liderima u tranziciji. Dosledna politika liberalizacije uticala je na ozdravljenje privrede, stvarajući uslove za rast privatnog preduzetništva u sektoru usluga, ekspanziju izvoznog sektora i restrukturiranje preduzeća. Zemlje koje imaju veći indeks liberalizacije (Centralna Evropa i Baltičke zemlje) pokazale su bolje performanse na planu privrednog rasta u odnosu na zemlje sa manjim indeksom liberalizacije.

Pad proizvodnje u zemljama u tranziciji bio je prolazan fenomen, što se ne može reći za rast nejednakosti i siromaštva. Zemlje u tranziciji zabeležile su najveće stope rasta Džini koeficijenta između osamdesetih i devedesetih godina XX veka.

²⁷ Mitrović, B., Stefanović, Z., (2017), *Ekonomika tranzicije*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, str. 119.

Nejednakost je porasla u Bugarskoj, Baltičkim zemljama i nekim zemljama bivšeg SSSR-a do nivoa koje se može porediti sa nekim industrijskim zemljama sa slabom redistributivnom ulogom države, dok je u Rusiji vrednost karakteristična za tržišne privrede sa srednjim nivoom dohotka. U zemljama kao što su Poljska, Mađarska i Češka nejednakost u raspodeli dohotka odgovara situaciji u mnogim zemljama Zapadne Evrope. Prelaženje na tržišne mehanizme koordinacije u zemljama u tranziciji dovelo je do porasta nejednakosti u raspodeli dohotka. Otuda i zaključak da u budućnosti ne treba očekivati smanjivanje nejednakosti u raspodeli.

Kvantitativna analiza statističkog materijala daje dobru osnovu da se analizira kvalitativna strana procesa do kojih je došlo u postsocijalističkim zemljama. Stećena iskustva potvrđuju stratešku važnost institucionalnog pristupa tranziciji u uslovima liberalizacije trgovine i kretanja kapitala, kao i privatizacije društvene i državne svojine.

Pojedinačne promene i parcijalne reforme nisu davale zadovoljavajuće rezultate u zemljama Centralne i Istočne Evrope. One su u suštini predstavljale organizaciono-tehničke promene, bez promene suštine centralnoplanskog sistema. Kako su se vremenom pogoršavale sve ekonomske performanse (opadanje proizvodnje, rast budžetskog deficita, prikrivena inflacija, rast spoljne zaduženosti, opadanje životnog standarda i sl.), postalo je jasno da je postojeći sistem neodrživ.

Euforija, kojom je bio praćen početak tranzicije postsocijalističkih privreda u novi model, učinili su da se svaka ozbiljnija briga za ishod ovog procesa i probleme koji bi mogli da se pojave smatra destruktivnom. Koliko je prvobitno uverenje u lakoću transformacije (inače posebno izraženo kod eksperata sa Zapada) bilo neosnovano, pokazalo se kada se transformacija u uslovima krize preobrazila u krizu transformacije. Neočekivani ishod tranzicionog procesa bila je transformaciona recesija koja je proizvodnju i zaposlenost smanjila znatno ispod pretranzicionog nivoa u najvećem broju zemalja u tranziciji.

Sve postsocijalističke privrede, u toku realizacije procesa tranzicije, zapale su u tzv. transformacionu recesiju. Zvanični statistički podaci pokazuju da je kumulativno smanjenje proizvodnje 1989. i 1993. godine bilo veoma izraženo i bez presedana od Velike svetske ekonomske krize od 1929 do 1933. godine. Posebno iznenađenje, u vezi sa recesijom ogledalo se u njenoj dubini, rasprostranjenosti i upornosti.

Transformaciona recesija, u najboljem slučaju, trajala je tri godine (Poljska od sredine 1989. do sredine 1992. godine), a u najgorem (Ukrajina od 1990 do 1999.

godine). U Poljskoj se bruto domaći proizvod smanjio za 20%, posle čega je započeo rast. U Ukrajini pad je iznosio više od 60%, a rast je započeo tek 2000. godine. Samo su tri zemlje (Poljska u 1996., Slovenija u 1998. i Slovačka u 1999. godini) uspele da dostignu predtranzicioni nivo bruto domaćeg proizvoda. Bruto domaći proizvod u Gruziji i Moldaviji 1998. godine iznosio je 1/3 bruto domaćeg proizvoda iz 1989. godine.

Sa pojavom transformacione recesije mnogi ekonomisti su promenili prvobitne stavove o brzom i bezbolnoj tranziciji, prihvatajući gotovo kao aksiom stav Koranija, da je recesija neizbežna tokom tranzicije kao i da je njena dubina signal snage i uspeha tog celog poduhvata. Istovremeno, neki autori smatraju da recesija nije bila neophodna. Tako, na primer, Štiglic²⁸ ističe da je transformaciona recesija nastala kao posledica pogrešnog poimanja tržišne privrede i samog procesa tranzicije, a naročito primene šok terapije. Međutim, bez obzira što većina autora smatra da je transformaciona recesija bila neizbežna, među njima postoje razlike u objašnjenju njenih uzroka. Do sada je ponuđeno više mogućih objašnjenja, koja se kreću od kejnsovskog nedostatka tražnje do šumpeterijskih institucionalnih interpretacija, od koncepta strukturne rigidnosti i distorzija tipičnih za sovjetski tip privrede, do gledišta da je recesija veštački proizvod statistike.

Brojni teoretičari polazili su od stava da je naivno bilo verovanje da će likvidacija centralističkog planiranja i birokratske koordinacije automatski dovesti do uspostavljanja tržišne koordinacije. U realnosti, umesto toga, stvorena je situacija u kojoj birokratska koordinacija već nije bila prisutna, a tržišna još nije uspostavljena. To je uslovalo da se ekonomska aktivnost zaustavila procesima dezintegracije, nedovoljnom koordinacijom i anarhijom. Odsustvo koordinacije dovelo je do mnogih posledica, od kojih su najznačajnije:

- a) ekonomski akteri shvatili su neophodnost napuštanja starih normi ponašanja, ali nisu usvojili nove;
- b) niz instituta birokratske koordinacije više nije funkcionisao, a izgradnja novih tržišnih još nije počela ili se odvijala suviše sporo;
- c) informaciona infrastruktura bila je urušena, a novi sistem umesto nje nije uspostavljen ili se ekonomski akteri još nisu naučili da ocenjuju i koriste novi tip informacija;
- d) birokratska koordinacija, naročito u periodu pre svoje konačne dezintegracije, obezbeđivala je kakav-takav poredak i predvidljivost. Tržište, me-

²⁸ Štiglitz, J., (1999), Whiter reform? Ten Years of the Transition, referat na godišnjoj konferenciji Svetske banke.

đutim, po svojoj prirodi, znači neizvesnost i rizik, koji se u savremenim uslovima višestruko ubrzavaju. Većina ekonomskih aktera, u prvoj fazi procesa tranzicije, nalazila se u stanju dezorganizovanosti i nije znala kako da donese ispravne odluke.

Opisani fenomen bio je prisutan u svim postsocijalističkim privredama. U takvim uslovima neizbežna je bila dezorganizacija privrednih aktivnosti, a kao sintetička posledica opadanje investicija, proizvodnje i zaposlenosti. Otuda se, s pravom, može izvesti zaključak da je navedeni fenomen bio jedan od najvažnijih uzrok transformacione recesije u većini postsocijalističkih zemalja.

Polazeći od Kornaijeve analize, Kolodko je učinio korak dalje, baveći se faktorima koji su uticali na dubinu i trajanje recesije. U zemljama u kojima je neadekvatna pažnja posvećivana izgradnji institucija tržišne privrede pad investicija, proizvodnje i zaposlenosti bio je veći, a recesija je duže trajala, dok je u zemljama u kojima se vodilo računa o izgradnji tih institucija, pad bio znatno manji, a recesija je trajala kraće.

Činjenica je da tranzicija nije bila uspešna u velikom broju zemalja, da nije dovela do održivog razvoja i do održivih reformi u institucionalnoj i ekonomskoj sferi. Brojne ekonomske analize eksperata pokazale su da odgovornost za loše rezultate tranzicije leži u predloženom paketu mera, loše koncipiranim programima reformi u tranzicionim ekonomijama, ali i političkoj korupciji koja je pratila tranziciju. Razvojne paradigme na bazi preporuka Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke, kod najvećeg broja zemalja, izazvale su velike diskrepance između proizvodnje i potrošnje, štednje i investicija, uvoza i izvoza, zaposlenih i nezaposlenih, socijalne nesigurnosti i siromaštva.

IZAZOVI PROCESA TRANZICIJE U NAREDNOM PERIODU

Ono što je zajedničko svim postsocijalističkim privredama jeste da su sve one započele tranziciju sa privrednim sistemom neprilagođenim za funkcionisanje u konkurentnom okruženju. Kako konkurentno okruženje favorizuje produktivnost i inovativnost, glavni pokretač privrednog rasta ovih zemalja trebalo je da predstavljaju nova i restrukturirana preduzeća, uz istovremeno zatvaranje državnih preduzeća koja se nisu mogla adaptirati izmenjenim uslovima privređivanja. Imajući u vidu da nova preduzeća predstavljaju izvor rasta u tranzicionim privredama, od izuzetne važnosti za ove zemlje bilo je unapređenje poslovnog okruženja, kako bi ono delovalo stimulatивно na otvaranje takvih preduzeća.

Razmatranje uticaja poslovnog okruženja na privredni rast i razvoj zemalja u tranziciji podrazumeva analizu delovanja tržišta i institucionalne infrastrukture na povećanje broja novoosnovanih preduzeća, poslovanje i razvoj već postojećih preduzeća i priliv stranog kapitala. Kontinuirani ekonomski rast omogućava ovim zemljama generisanje resursa neophodnih za obezbeđivanje javnih dobara, smanjenje siromaštva i nejednakosti i, s tim u vezi, porast standarda stanovništva.

Reformski procesi nametnuli su brojne izazove i ograničenja tranzicionim privredama. Naime, ekonomski rast u ovim zemljama, u predtranzicionom periodu, bio je zasnovan na strategiji ekstenzivnog rasta, koja je favorizovala akumulaciju, umesto tehnoloških i organizacionih promena.²⁹ Sistem proizvodnje je bio projektovan za potrebe komandne privrede i zasnovan na jeftinim energentima i subvencionisanom saobraćaju. Pri tom, koordinacija i nadzor nad centralnim planiranjem značili su da među preduzećima postoji slaba povezanost, s obzirom da su velika državna preduzeća formirala proizvodne lance i lance snabdevanja vertikalno integrisanih monopola i monopsona, pod pokroviteljstvom granskih ministarstava.³⁰

Kolapsom socijalizma i raspadom Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć, trgovina i lanci snabdevanja su se raspali preko noći, što je dovelo do gubitaka preduzeća, koji su iz godine u godinu bili sve veći. Industrijska preduzeća, koja se skoro nikad nisu bavila marketingom i distribucijom svojih proizvoda, našla su se u okruženju u kome moraju sama da donose odluke i da se prilagode novonastalim uslovima. Osim toga, izuzetno loši makroekonomski uslovi još više su pogoršali okruženje u kome su preduzeća poslovala.³¹ Sa ovakvim problemima su se u početku suočavale sve zemlje u tranziciji, iako su neke od njih i pre 1990. godine implementirale određene tržišno-orijentisane reforme, u cilju davanja izvesne samostalnosti preduzećima pri donošenju odluka i razvoja određenog vida tržišnog ponašanja u okviru komandne privrede.³² Tu se pre svega misli na određene mere

²⁹ Ofer, G., (1987), *Soviet Economic Growth*, Journal of Economic Literature, Vol. 25, No. 4.

³⁰ Svetska banka, (2002), *Tranzicija – prvih deset godina, analiza i preporuke za Istočnu Evropu i bivši Sovjetski Savez*. Washington, DC, str. 48.

³¹ Grigorian, D. A., Martinez, A., (2001), *Industrial Growth and the Quality of Institutions: What do (transition) economies have to gain from the rule of law*. Journal for Institutional Innovation, Development and Transition, p. 73.

³² Campos, C. F., Coricelli, F., (2002), *Growth in Transition: What We Know, What We Don't, and What We Should*. William Davidson Working Paper, No. 470, p. 10.

liberalizacije. Naime, liberalizacija je, u takvim uslovima, smatrana ključnim faktorom povećanja produktivnosti nacionalne ekonomije kao celine.

Inače, tokom perioda centralnog planiranja, sistem cena je bio značajno iskrivljen, uz prisustvo brojnih dispariteta. Cene proizvedenih dobara su bile daleko iznad svetskih cena, dok su, sa druge strane, cene sirovina i repromaterijala bile daleko ispod svetskih cena ovih dobara, s obzirom da su ona bila namenjena za međusobnu razmenu komandnih privreda. Takođe, cene nerazmenljivih dobara su bile neverovatno niske, daleko ispod cene koja bi bila formirana na odgovarajućem tržištu, što su potvrdile česte nestašice ovih dobara.³³ Ovi dispariti su doveli do prelivanja profita iz primarnog u sekundarni sektor, pre svega u prerađivačku industriju.

Tek nakon sprovođenja mera liberalizacije, postalo je jasno koliko su velike razlike u produktivnosti od sektora do sektora i od preduzeća do preduzeća, a u okviru proizvodne strukture koja se zasnivala na ogromnom utrošku energije.

Kako bi mere liberalizacije, u zemljama u tranziciji, dale željene rezultate potrebno ih je upotpuniti odgovarajućim merama ekonomske politike. Te mere mogu biti podeljene u dve grupe:

- one koje su usmerene na disciplinovanje starog sektora (koje podrazumevaju nametanje strogih budžetskih ograničenja preduzećima, što bi trebalo da dovede do njihovog restrukturiranja, kako bi ona postala produktivnija i konkurentna uz slobodno formiranje cena na tržištu) i
- one koje su usmerene na podsticanje novog sektora (koje podrazumevaju sprovođenje strukturnih reformi i mera ekonomske politike usmerenih na kreiranje povoljne poslovne klime za otvaranje novih preduzeća koja će biti konkurentna na tržištu, ne zahtevajući pri tom nikakve usluge od države).

Uspех ovih mera zavisi od sposobnosti novih i restrukturiranih preduzeća da pokrenu ekonomski rast u zemlji. Naime, stara preduzeća su u početku kočila ekonomski rast s obzirom da su absorbovala više resursa nego što su mogla da proizvedu. Vremenom je poslovno okruženje reformisano tako da je favorizovalo produktivnost i inovativnost, a proizvodnja i rast restrukturiranih i novih preduzeća prevazilazili su negativne efekte starih preduzeća, što je vodilo oporavku ovih

³³ Fardmanesh, M., Tan, L., (2003). *Wage and price control policies in transition economies*. Journal of Development Economies, Vol 70, pp. 175-176.

privreda i opštem privrednom rastu. Kao primeri zemalja koje su uspele da ostvare značajan rast i razvoj putem stvaranja povoljnih uslova za otvaranje novih preduzeća u literaturi se najčešće pominju Kina i Poljska. Ove zemlje su primenile različite modele tranzicije i, s tim u vezi, i različite mere ekonomske politike u cilju ostvarivanja održivog rasta i razvoja privrede.

Treba istaći da u zemljama u tranziciji koje su brzo i efikasno sprovodile reformske procese, većinu novoosnovanih preduzeća čine mala i srednja preduzeća (MSP). Porast broja preduzeća u ovom sektoru predstavlja ključni faktor ekonomskog rasta u ovim zemljama, s obzirom da dovodi do povećanja zaposlenosti, porasta broja poreskih obveznika i stvaranja novih proizvoda i usluga na lokalnom, regionalnom i svetskom tržištu. Osim toga, ovaj sektor podstiče konkurenciju, inovacije i preduzetničko ponašanje. Zemlje koje nisu ostvarile značajan napredak u procesu tranzicije imaju malo učešće ovog sektora u ukupnom broju preduzeća i zaposlenosti, a samim tim i manje mogućnosti da iskoriste prednosti razvoja ovog sektora za privredni rast i razvoj, što se jasno može uočiti na osnovu podataka iz Tabele 4.

Tabela 4. Razvoj MSP u zemljama u tranziciji

Indikator	Napredne tržišne privrede u razvoju	Zemlje koje su ostvarile brz napredak u procesu tranzicije	Zemlje koje se nalaze u središnjoj fazi tranzicije	Zemlje koje su ostvarile nedovoljan napredak u procesu tranzicije
Učešće privatnog sektora u privredi (u %)	65,9	67,5	64,0	46,9
Učešće MSP u stvaranju BDP-a (u %)	51,9	46,5	40,0	27,9
Učešće MSP u ukupnom broju zaposlenih (%)	63,1	41,8	35,9	29,2
BDP po stanovniku (u US\$)	5.758	2.882	1.368	877
Učešće MSP u BDP po stanovniku (u US\$)	1.354	436	158	33
Indeks razvoja MSP	0,22	0,13	0,10	0,038

Izvor: Kolodkin, B., Moreva, O., Sullivan, S. N., (2006), *Best-Practice Guide for a Positive Business and Investment Climate. The Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Vienne, p. 116.*

Kao što se može videti, zemlje koje su ostvarile nedovoljan napredak u procesu tranzicije imaju najmanje učešće MSP u stvaranju BDP-a (27,9%) i ukupnoj zaposlenosti (29%). Imajući u vidu da se učešće od 40% u novostvorenoj vrednosti i zaposlenosti smatra donjom granicom kako bi nova preduzeća apsorbirala resurse starih preduzeća i doprinela održivom razvoju, ne čudi činjenica da većina zemalja u tranziciji, koja kasne sa reformama, još uvek ne mogu u potpunosti da iskoriste prednosti razvoja ovog sektora. Međutim, samo postojanje određenog broja produktivnih malih i srednjih preduzeća nije dovoljan uslov brzog rasta i razvoja, već je neophodno i povećanje učešća ovog sektora u zaposlenosti, kako bi se poboljšale performanse privrede kao celine.³⁴ Iz tog razloga bi vlasti u zemljama u tranziciji unapređenjem poslovnog okruženja trebale da motivišu preduzetnike da otvaraju nova preduzeća u ovom sektoru. Pri tom, treba imati u vidu da samo sveobuhvatne i korenite reforme mogu pokrenuti privredni rast, s obzirom da ni jedna oblast reformi pojedinačno ne može obezbediti stvaranje povoljne poslovne klime. U prilog tome ide i tvrdnja predstavnika Svetske banke da, zemlja koja izvrši reforme koje će joj omogućiti da promeni rang kvaliteta poslovnog okruženja u izveštaju *Doing business* tako da pređe iz četvrtine zadnje rangiranih u četvrtinu prvorangiranih, može povećati svoju godišnju stopu rasta za 2,3%³⁵.

Za to je neophodno sprovesti sveobuhvatan set mera. U tom smislu, Havrylyshyn i Wolf³⁶ tvrde da je veoma jasna razlika između začaranog i punog kruga reformi, a odlučujući faktor koji utiče na to da li će se određena tranziciona privreda naći u jednom ili drugom krugu je politička volja da se uspostavi vladavina prava i zaštita prava svojine. Zemlja se vrlo lako može naći u začaranom krugu reformi u kome početni koraci ka uspostavljanju tržišnog načina privređivanja stvaraju uslove za tzv. *rent-seeking* i korupciju, odnosno pojavljuju se određene interesne grupe koje žele da izvuku određene koristi iz novonastale situacije i koje pružaju otpor daljim reformama, kao što su podsticanje slobodnog ulaska na tržište, jačanje konkurencije, sveobuhvatna liberalizacija i upostavljanje odgovarajuće vladavine prava. Izostanak ili nedosledno sprovođenje ovih reformi stvara veliki broj ograničenja za osnivanje i razvoj preduzeća, pa preduzetnici neće biti

³⁴ Kolodkin, B., Moreva, O., Sullivan, S. N., (2006), *Best-Practice Guide for a Positive Business and Investment Climate*. The Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Vienne, p. 116.

³⁵ Donor Committee for Enterprise Development, (2008), *Supporting Business Environment Reform: Practical Guidance for Development Agencies*, <http://www.enterprise-development.org/page/download?id=586>

³⁶ Havrylyshyn, O., Wolf, T., (1999), *Determinants of growth in transition countries*. Finance & Development, Vol. 36, No. 2, pp. 12-15.

zainteresovani za pokretanje poslovanja ili će poslovati u zoni „sive ekonomije“. Kao rezultat svega toga dolazi do usporavanja ekonomskog rasta. Nasuprot tome, zemlje koje kreiraju pun krug reformi ostvaruju stabilan napredak ka slobodnom liberalizovanom tržištu. Iako su početni koraci „bolni“, što stvara veliki pritisak političke opozicije u zemlji, ove zemlje obezbeđuju brži privredni oporavak, putem kreiranja povoljnog poslovnog ambijenta zasnovanog na tržišnim principima, koji obezbeđuje pojavu novih preduzeća, novih radnih mesta, porast stope štednje, nove investicije i privredni rast, čime se formira pun krug reformi.³⁷

Taj sveobuhvatni set reformi, dakle, podrazmeva radikalnu promenu poslovnog okruženja u zemlji, s obzirom da je prethodno okruženje, kako Murrell³⁸ navodi u svojoj evolutivnoj paradigmi reformi, podrazumevalo centralizovan birokratski sistem administrativne alokacije i kontrole. Kako je taj sistem opstao nekoliko decenija u velikom broju zemalja, organizaciono ponašanje privrednih subejkata je bilo prilagođeno datom netržišnom okruženju, pa uspešno sprovođenje reformi poslovnog okruženja podrazumeva odgovarajuće promene na mikro nivou, koje se odvijaju paralelno sa reformom makro okruženja. Ove promene, kako na mikro, tako i na makro planu, u kratkom roku dovode do izvesnog opadanja ekonomskih performansi, ali, ukoliko se one dosledno sprovedu, ubrzo dolazi do poboljšanja ekonomskih rezultata koje je sve vidljivije kako se dati privredni sistem približava tržišnom sistemu.

Uspostavljanje institucija koje podržavaju tržišni način privređivanja je najizazovniji i najkompleksniji zadatak sa kojima se suočavaju tranzicione privrede. Proces tranzicije započet je brzim ukidanjem institucija koje su podržavale socijalistički privredni sistem, dok je izgradnja sistema tržišno-orijentisanih institucija bila veoma spora, a brzina ovog procesa je značajno varirala od zemlje do zemlje.³⁹ To je dovelo do stvaranja određenog institucionalnog vakuma, s obzirom da „dotadašnji zakoni i društvene norme nisu bile prilagođene novoj političkoj, ekonomskoj i

³⁷ Havrylyshyn, O., Wolf, T., (1999), *Determinants of growth in transition countries*. Finance & Development, Vol. 36, No. 2, p. 15.

³⁸ Murrell, P., (1991), *Evolution in Economics and in the Economic Reform of the Centrally Planned Economies*. in Clague C. C. and Rausser G. eds. *Emerging Market Economies in Eastern Europe*, Basil Blackwell., pp. 8-10.

³⁹ Beck, T., Laeven, L., (2005), *Institution Building and Growth in Transition Economies*. Policy Research Working Paper Series, No. 3657, The World Bank.

društvenoj stvarnosti⁴⁰. Ovakvo stanje se negativno odrazilo na funkcionisanje tranzicionih privreda s obzirom da su morale da „rekonstruišu organizacije i institucije, ne na ruševinama komunizma, već od ruševina komnizma“⁴¹, odnosno morale su da „rekonstruišu brod na moru“⁴². U zavisnosti od toga koliko su brzo i efikasno uspele da prevaziđu ovakvo stanje i kreiraju stabilno i stimulatívno poslovno okruženje, performanse zemalja u tranziciji su se veoma razlikovale. Pri tom, poseban značaj imaju institucije koje su uključene u formulisanje regulative, sprovođenje i nadzor privatizacije i restrukturiranja državnih preduzeća, reforme tržišta dobara i reforme finansijskog tržišta.

Jedna od ključnih reformi u zemljama u tranziciji je promena vlasništva, s obzirom da se poslovanje u tržišnim uslovima zasniva na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Kako bi se obezbedilo efikasno sprovođenje privatizacije potrebno je formulisati efikasnu regulativu u ovoj oblasti, izgraditi jake institucije koje su involvirane u ovaj proces, obezbediti transparentnost ovog procesa i primeniti adekvatan metod privatizacije. Brza i efikasna privatizacija doprinosi otvaranju novih privatnih preduzeća u tranzicionim privredama, kroz efikasnu realokaciju resursa u privredi. Naime, nova preduzeća apsorbiraju resurse i višak zaposlenih iz starih državnih preduzeća što dovodi do porasta produktivnosti i privrednog rasta. Pored toga, poslovanje u tržišnim uslovima privlači strane investitore iz razloga što privatne firme imaju veći inicijativu za povećanjem produktivnosti i profitabilnosti (kao kompatibilnih ciljeva sa ciljevima stranih investitora). Privatno vlasništvo navodi preduzetnike da traže nove poslovne mogućnosti (što stvara uslove za saradnju sa stranim investitorima), a privatne firme kreiraju odgovarajuću korporativnu kulturu (što utiče na smanjenje kulturnih razlika i smanjenje troškova pregovaranja sa investitorima).

Svakako jedan od najznačajnijih aspekata poslovnog okruženja u zemljama u tranziciji je efikasnost tržišta dobara. Nasuprot dotadašnjem centralno-planskom privrednom sistemu, koji je egzistirao u ovim zemljama, a koji su karakterisali iskrivljeni cenovni odnosi i neefikasno tržište dobara, sada treba kreirati tržišnu privre-

⁴⁰ Chelariu, C., Bello, D.C., Gilliland, D.I., (2005), *Institutional antecedents and performance consequences of influence strategies in export channels to Eastern european transitional economies*. Journal of Business Research, Vol. 59, No. 5, p. 525.

⁴¹ Stark D. (1997), *Recombinant property in East European capitalism*. Restructuring networks in post-socialism: legacies, linkages, and localities. Oxford University Press, Oxford, p. 36.

⁴² Elster J., (1989), *Institutional designs in post-communist societies: rebuilding the ship at sea*. Cambridge University Press, Cambridge.

du, koja se zasniva na cenama formiranim na osnovu delovanja ponude i tražnje, privatnom vlasništvu, usmerenom na ostvarivanje što većeg profita, i konkurenciji. U tom smislu, reforma tržišta dobara, u zemljama u tranziciji, podrazumeva sve forme vladinih mera usmerenih na redukovanje državnog uticaja na tržištu, liberalizaciju cena, smanjenje ulaznih barijera, povećanje konkurencije, reformu trgovinskog i spoljnotrgovinskog režima.⁴³ Kako bi ostvarile ove ciljeve potrebno je da zemlje u tranziciji kreiraju odgovarajuće zakonske propise u ovoj oblasti, ali i institucije koje će vršiti nadzor nad primenom ovih propisa. Svakako najznačajiji pravni akt u ovoj oblasti je zakon o konkurenciji. Jasna, predvidljiva i transparentna primena ovog zakona, sa jedne strane, uliva poverenje investitorima (kako stranim, tako i domaćim) da će biti zaštićeni od nekonkurentskog ponašanja do tada dominantnih preduzeća i da će biti tretirani fer od strane vlasti u datoj zemlji, dok, sa druge strane, uliva poverenje javnosti da zloupotrebe i monopolističko ponašanje neće biti rezultat tranzicije u tržišnu privredu.⁴⁴

Pored reforme tržišta dobara, značajan faktor razvoja u tranzicionim privredama predstavlja i reforma finansijskog tržišta. Pre početka procesa tranzicije, finansijska tržišta u većini centralno-planskih privreda uglavnom su bila svedena na bankarski sistem, koji je bio pod kontrolom države i političkog režima, a koji je odluke o alokaciji kapitala donosio voluntaristički, a ne na osnovu tržišnih kriterijuma. Sprečavao se ulazak stranog kapitala i integracija u globalno finansijsko tržište. U tom smislu, reforma finansijskog sistema, u zemljama u tranziciji, podrazumeva jačanje konkurencije, ulazak iskusnih finansijskih institucija i efikasnu regulaciju.⁴⁵ Jačanje posredničke uloge i produbljivanje finansijskog tržišta dovodi do porasta štednje u ovim zemljama, povećanog priliva kapitala iz inostranstva, snižavanja kamatne stope, kreiranja dodatnog izvora finansijskih sredstava za poslovanje realnog sektora, povećanje efikasnosti investicija i brojne druge pozitivne efekte.

Prethodno navedeni aspekti poslovnog okruženja predstavljaju ključne reformske procese koje svakako treba uvrstiti u determinante poslovnog okruženja, s obzirom da ukazuju na to koliko daleko su ove privrede otišle na svom putu ka tržišnoj privredi. Pored toga, između ova tri reformska procesa postoji jaka međuzavisnost i povezanost koja rezultira u efikasnoj alokaciji resursa u

⁴³ Labus, M., (2008), *Efekte zaštite konkurencije u zemljama u tranziciji*. Miločerski ekonomski forum 2008 – Tranzicija i posle u regionu nekadašnje Jugoslavije, str. 171-191.

⁴⁴ Pittman, R., (1998), *Competition Law in Central and Eastern Europe: Five Years Later*. Antitrust bulletin, Vol. 43, No. 1, pp. 179-229.

⁴⁵ European bank for reconstruction and development, (2007), *Transition report 2007: People in transition*, London, p. 8.

tranzicionim privredama, što dalje vodi smanjenju troškova proizvodnje i povećanju ukupne faktorske produktivnosti. Ovim determinantama koje se odnose na odvijanje reformskih procesa treba pridodati i ostale aspekte institucionalne infrastrukture koje se razmatraju i u slučaju razvijenih tržišnih privreda.

S obzirom da je kreator poslovnog ambijenta, efikasnost nosilaca ekonomske politike (vlasti) predstavlja značajnu determinantu poslovnog okruženja zemalja u tranziciji. Ovaj aspekt poslovnog okruženja Globerman naziva infrastrukturom vlasti koja obuhvata: efikasan, nepristrasan i transparentan pravni sistem koji štiti vlasništvo i individualna prava; stabilne, kredibilne i objektivne javne institucije i politike vlade koje favorizuju slobodna i otvorena tržišta.⁴⁶ Svi ovi faktori utiču na visinu političkog rizika u određenoj zemlji. U tom kontekstu, politički rizik može biti definisan kao aktivnosti i politike vlade, kako u zemlji, tako i inostranstvu, koje mogu imati uticaj na firme.⁴⁷ Pri tom, Le i Zak⁴⁸ definišu tri tipa ovog rizika: ekonomski rizik, političku nestabilnost i političku nekonzistentnost. Vlade zemalja u tranziciji moraju imati u vidu kako ove komponente političkog rizika utiču na odlučivanje i definisanje poslovnih strategija, kako domaćih privrednika, tako i postojećih i potencijalnih inostranih investitora, kako bi formulisale i implementirale adekvatne i konzistentne mere u ekonomskoj, pravnoj i političkoj sferi.

Kvalitet vlasti u zemlji je naročito značajan za privlačenje stranih investitora, s obzirom da značajne mogućnosti za ostvarivanje profita i brojne pogodnosti koje nudi određena zemlja, skoro da im ništa ne znače ako postoje velike šanse da izgube početno uloženi kapital. Ukoliko zemlju karakteriše veća politička nestabilnost investitori oklevaju da investiraju svoj novac iščekujući nove, povoljnije informacije pre nego što investiraju u rizičnu zemlju⁴⁹ ili se, u krajnjem slučaju, odlučuju za manje obavezujuće forme ulaganja kapitala, kao što su portfolio investicije. Pored toga, rasprotranjenost korupcije u velikoj meri može uticati na

⁴⁶ Globerman S., (2002), *Global Foreign Direct Investment Flows: The Role of Governance Infrastructure*. World Development, Vol. 30, No. 11, p. 1901.

⁴⁷ Demirbag M., Tatoglu E., Glaister W. K., (2007), *Factors influencing perceptions of performance: The case of western FDI in an emerging market*. International Business Review, Vol. 16, No. 3, p. 312.

⁴⁸ Le, Q. V., Zak, P. J., (2006), *Political risk and capital flight*. Journal of International Money and Finance, Vol. 25, No. 2, p. 309.

⁴⁹ Desbordes R., (2007), *The sensitivity of U.S. multinational enterprises to political and macroeconomic uncertainty: A sectoral analysis*. International Business Review, Vol. 16, No. 6, p. 734.

odluke potencijalnih inostranih investitora. Postojanje korupcije jasno i nedvosmisleno ukazuje da u datoj zemlji ne postoji vladavina prava. Korupcija, definisana kao zloupotreba moći od strane javnih službenika radi sticanja lične koristi⁵⁰, zavisi od ekonomskog razvoja zemlje i njenog institucionalnog okruženja, a karakteristična je za zemlje sa niskim dohotkom.

Zemlje u tranziciji bi značajnu pažnju trebalo da posvete i reformi poreskog sistema. Ove reforme ne podrazumevaju samo smanjenje poreskih stopa i proširenje poreske osnove, već i pojednostavljenje i smanjenje broja procedura vezanih za naplatu poreza, s obzirom da previše komplikovana procedura stvara rizik evazije poreza. U tom smislu, ove privrede bi trebalo da ohrabruju razvoj privatnog sektora održavanjem poreza na nekom razumnom nivou efikasnom i racionalnom administracijom. Ovo je naročito značajno za mala i srednja preduzeća koja doprinose otvaranju novih radnih mesta i privrednom rastu zemlje, iako ona ne ostvaruju velike prihode, čijim oporezivanjem se stvara značajan deo javnih prihoda. Osim toga, velike multinacionalne kompanije često prenose svoju proizvodnju u inostranstvo kako bi izbegle relativno visoke poreske stope u domicilnoj zemlji i samim tim uvećaju svoj profit nakon oporezivanja.⁵¹ U tom smislu, poreski podsticaji obezbeđuju značajnu prednost zemljama u tranziciju u konkurentskoj borbi za privlačenje što većeg obima stranih direktnih investicija.

S obzirom na brojne privredne poremećaje i disparitete nasleđene iz perioda real-socijalizma, makroekonomsko okruženje predstavlja veoma značajan aspekt poslovnog okruženja za zemlje u tranziciji. Stoga je neophodno da nosioci ekonomske politike kreiraju što povoljnije i stabilnije makroekonomsko okruženje, primenom konzistentnih mera ekonomske politike usmerenih na ublažavanje dugogodišnjih makroekonomskih neravnoteža. Poznato je da zemlje u tranziciji obično karakterišu visoke i promenljive stope inflacije, koje ukazuju na nestabilnu ekonomsku situaciju u zemlji i nemogućnost vlade da vodi konzistentnu monetarnu politiku. Osim inflacije, treba istaći i problem nagomilanog javnog duga, budžetskog i platnobilansnog deficita, sa kojima se ove zemlje najčešće suočavaju. Ovakvo stanje u privredi dovodi do povećanja ukupnog rizika zemlje, što se negativno odražava na konkurentnost privrede. Pored toga, postoji jaka međuzavisnost između makroekonomske stabilnosti i priliva stranog kapitala. Sa jedne strane,

⁵⁰ Egger P., Winner H., (2005), *Evidence on corruption as an incentive for foreign direct investment*. European Journal of Political Economy, Vol. 21, No. 4, pp. 932-952.

⁵¹ Yu, C. F., Chang, T. C., Fan, C. P., (2007), *FDI timing: Entry cost subsidy versus tax rate reduction*. Economic Modelling Vol. 24, No. 2, pp. 262-271.

makroekonomska stabilnost u zemlji smanjuje rizik poslovanja investitora što dovodi do povećanja obima ulaganja dok, sa druge strane, strane direktne investicije ubrzavaju privredni rast zemalja u tranziciji, kroz povećanje proizvodnje i zaposlenosti, čime povoljno deluju na makroekonomsku stabilnost. Međutim, za zemlje u tranziciji ova međuzavisnost predstavlja zapravo začarani krug, s ozirom da ove zemlje karakterišu značajne makroekonomske fluktuacije i česte promene makroekonomske politike. Kako bi izašle iz ovog začaranog kruga, zemlje u tranziciji moraju da formulišu i sprovedu konzistentne i efikasne mere makroekonomske politike usmerene na uspostavljanje makroekonomske stabilnosti u zemlji.

Uspešno sprovođenje procesa tranzicije podrazumeva stvaranje neophodnih preduslova na makroekonomskom nivou. Operativno funkcionisanje tržišne ekonomije podrazumeva konzistentno uređen privredni sistem, čije institucije predstavljaju temelj na koji se oslanja makroekonomska politika.

Projekat tranzicije predstavlja jedan relativno zaokružen sistem. On kao takav podrazumeva uspostavljanje adekvatne institucionalne infrastrukture za njegovu realizaciju.

Ekonomске institucije u širem smislu označavaju sve oblike u kojima se privredna aktivnost ustanovljava, konkretizuje, reguliše i trajnije stabilizuje, dok u užem smislu znače ustanove pomoću kojih se organizuje i održava ekonomska aktivnost.

Institucije se javljaju kao zakonski, administrativni i običajni sporazumi za ustaljeno, uzajamno međuljudsko delovanje, odnosno kao relativno stabilni tipovi veza i odnosa koji povezuju aktere privrednih procesa i njihove aktivnosti.⁵²

Tranzicija kao sveobuhvatni proces podrazumeva izmenu stare institucionalne infrastrukture, jer prelaz na tržišnu ekonomiju nije moguć bez odgovarajućeg zakonodavstva i primerenih institucija. To je naročito značajno zbog činjenice da su centralno-planski sistemi (u većini zemalja Centralne i Istočne Evrope) bili visoko redistributivni, egalitaristički i paternalistički i da su bili zasnovani na institucijama koje podržavaju ove njegove karakteristike.

Institucionalna infrastruktura tranzicije mora da bude fleksibilna, pošto je sam tranzicioni proces veoma protivurečan i nepredvidiv. Ona treba da bude okrenuta

⁵² Marsenić, D., (1997), *Ekonomika Jugoslavije*, Čigoja štampa, Beograd, str. 471.

procesima organizovane deregulacije privrednog i društvenog života. Privrede u tranziciji zahtevaju takvo pravno ustrojstvo koje stimuliše promene, omogućava slobodu ulaska i izlaska privrednih subjekata, ograničava državni intervencionizam na utvrđene okvire, obezbeđuje prevazilaženje konfliktnih situacija i minimiziranje tranzicionih troškova i rizika, podstiče preduzetništvo i poslovno liderstvo, garantuje sigurnost privatnog vlasništva i poštovanje ugovora, kao i odovornost za počinjenu štetu. Na takvim institucionalnim premisama se zasniva tranziciona regulativna infrastruktura (zakoni koji regulišu vlasništvo, ugovore, stečaj preduzeća, poreze, socijalnu sigurnost, uslove kreditiranja, monopole, finansijsko tržište, industrijsku svojinu, radne odnose, zaštitu okruženja i dr.).⁵³ Među ovim zakonskim propisima postoji visok stepen međuzavisnosti te se oni dopunjuju (kao na primer norme koje se odnose na privatizaciju, monopolsko poslovanje i finansijska tržišta).

Institucionalna infrastruktura u uslovima tranzicije ima zadatak da obezbedi reafirmaciju tržišne ekonomije i privatne svojine. Jedan od najvažnijih zahteva odnosi se i na promenu u načinu mišljenja svih pojedinaca - članova i pripadnika odgovarajućih institucija bez obzira da li su one proizvođači ili potrošači, državni organi ili preduzeća, naučno-istraživačke ili obrazovne ustanove, finansijske ili nefinansijske organizacije. Posebno je značajno uspostavljene „tržišnog pogleda na svet“ upravljačkih i poslovnih struktura u javnom sektoru i državnim preduzećima.

Pravna i regulativna infrastruktura u mnogim zemljama u tranziciji ne može još uvek da obezbedi pravnu osnovu normalnog funkcionisanja i rasta tržišne privrede. Jer, samo po sebi zakonodavstvo ne može da stvori uslove za racionalnu alokaciju resursa i razvoj preduzetničke inicijative. Potrebni su mehanizmi i strukture koji će obezbediti obaveznost poštovanja definisanih pravila. Praksa je pokazala da se često, umesto pošgovanja zakona, nameću politička rešenja koja su izvan sfere delovanja pravnih normi. U takvim slučajevima se narušavaju, pre svega, pravo svojine i ugovorno pravo. Postojanost pravne i regulativne infrastrukture, bez koje nije moguća tržišna privreda, zahteva ispunjenje tri bitna uslova: neprikosnovenost prava privatne svojine, ispunjenje ugovora i neizbežnost odgovornosti za učinjenje gubitke.

⁵³ Više o tome videti kod Đuričin, D. i Zec M., (1994), *Ekonomska politika u tranziciji*, Zbornik SEJ-a: Jugoslovenski ekonomisti o aktuelnoj ekonomskoj politici, Beograd, str. 2-8.

U najznačajnije institucije tržišne privrede spadaju one koje se odnose na zdravu konkurentsku sredinu. Ali, konkurencija se ne uspostavlja spontano posle liberalizacije, već se obezbeđuje odgovarajućim zakonodavstvom i strukturama. U većini postsocijalističkih zemalja antimonopolski zakoni doneti su na početku tranzicije. Tim zakonima zabranjeni su najznačajniji vidovi monopolskog ponašanja. Međutim, u njima su prisutni i ostaci starih institucija. To svakako, kao i ukorenjena neformalna pravila, otežava stvaranje konkurentске sredine svojstvene tržišnoj privredi. U narednom periodu predstoji mnogo poslova na ovom području u svim tranzicionim ekonomijama Centralne i Istočne Evrope.

ZAKLJUČAK

Period kraja XX i početka XXI veka, bio je tipičan po dubokim sistemskim promena u društveno-ekonomskim odnosima. Menjao se oblik mnogih nedovoljno razvijenih zemalja, njihove pretežno agrarne privrede transformisane su u industrijske, sa značajnijim udelom sektora koji su imali više faze prerade (finalizacije). Pod uticajem globalnih tendencija, zemlje Centralne i Istočne Evrope morale su da rešavaju specifične probleme korenite reorganizacije sistema koji je u njima postojao, što je podrazumevalo prelazak na tržišnu privredu i demokratsko otvoreno društvo. Svi ovi procesi, različiti po sadržaju, ali isti po karakteru i suštini, predstavljali su prelazna stanja društva. U najširem smislu, reforme je karakterisao proces kvantitativnih i kvalitativnih promena u osnovama društva, tj. njegovo kretanje ka novom društveno-ekonomskom sistemu. Tranzicija, kao izlaženje iz tog urušenog sistema, postala je nužnost, a insistiranje na samo jednom tipu tranzicije, postalo je neprihvatljivo, jer različiti uslovi zahtevaju i različita rešenja.

Nakon značajnih reformskih procesa u zemljama Centralne i Istočne Evrope, i određenih iskustava u tom pogledu, postalo je jasno da se proces konstituisanja tržišne privrede i demokratskog društva ne može izvesti preko noći.

Iako su zemlje Centralne i Istočne Evrope krenule iz slične pozicije, one se danas nalaze na vrlo različitim nivoima ekonomske razvijenosti i dostignutog progressa u procesu tranzicije.

Dosađajna iskustva privređa u tranziciji su omogućila da se izvedu sledeći zaključci:

- Ne postoji optimalna strategija tranzicije koja bi izbegla relativno veliko smanjenje nivoa bruto domaćeg proizvoda. Moguć je samo izbor strategije koji će zemlju što pre vratiti na stazu ekonomskog rasta.
- Izbor šok terapije nasuprot gradualističkog pristupa predstavlja čvrstu opredeljenost za reformu sistema. Iskustva privreda u tranziciji, koje su koristile ovaj pristup, ukazuje na to da ove zemlje beleže više stope rasta bruto domaćeg proizvoda, uz niže stope inflacije i nezaposlenosti.
- Gotovo da postoji opšta saglasnost da makroekonomska stabilizacija predstavlja prvi korak u transformaciji ka novom sistemu. Ona mora da bude praćena sa domaćom i spoljnotrgovinskom liberalizacijom, a najbolji rezultati se postižu u slučaju njihove istovremene primene sa stabilizacijom.
- Izbor strategije spore tranzicije koja može izgledati privlačna na prvi pogled, nije vodio ekonomskom rastu, već je predstavljao zamku koja je, po pravilu, vodila pogoršanju ekonomskih performansi u dugom roku.

Zemlje u tranziciji su na važnoj prekretnici u svom razvoju. Tokom protekle tri decenije, one su napravile velike korake u svojoj ekonomskoj i političkoj transformaciji ka globalnoj ekonomiji i približavanju Evropi. Ponovni ekonomski rast doprineo je podizanju životnog standarda i unapređenju socijalnog blagostanja. Međutim, uprkos nespornim postignućima, izazovi sa kojima se suočavaju tranzicione privrede Centralne i Istočne Evrope i dalje su veoma teški. Globalna ekonomska kriza ozbiljno je uticala na region i rezultirala niskim stopama rasta, uvećavajući javni dug i stope nezaposlenosti. Posle duboke krize, sporog oporavka, rasta nezaposlenosti i siromaštva, čak i uz najveće napore u pravcu fiskalne konsolidacije i strukturnih reformi, postoji opasnost da ove zemlje budu uhvaćene u začarani krug koji potencira ciklus dugoročne štednje, niskog rasta, visokog duga i još većih rizika od socijalnih potresa. Da bi se ovakav scenario sprečio, neophodno je da vlade zemalja u tranziciji udvostruče napore ka ubrzanju fiskalnih i strukturnih reformi.

Shodno tome, sasvim je jasno da zemljama u tranziciji treba brža modernizacija, institucionalna transformacija i održivi ekonomski rast. Neophodno je promeniti model privrednog rasta ubrzanjem strukturnih i socioekonomskih reformi i ubrzanjem mera na modernizaciji i ponovnoj industrijalizaciji privreda, u pravcu otvaranja novih radnih mesta i osiguravanja boljeg životnog standarda stanovništva, a sve to na bazi značajnog povećavanja inovativnosti ekonomskih sistema.

ZAHVALNICA

Ovaj rad je deo istraživačkog projekta broj 179015 (*Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU*), finansiranog od strane Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

LITERATURA

1. Abalkin, L., (1993), Razmišljenija o strategiji i taktike ekonomičeskoj reformi, *Voprosy ekonomiki*, No. 2:43-11.
2. Anderson, R., Djankov, S., Pohl, G., Claessons, S. (1997) Privatization and Restructuring in Central and Eastern Europe, *Public Policy for the Private Sector*, No.123, dostupno na: <http://siteresources.worldbank.org/EXTFINANCIALSECTOR/Resources/282884-1303327122200/123pohl.pdf>
3. Arandžević, Z., Veselinović, P., (2015), *Institucionalni aspekt reformskih procesa u zemljama Centralne i Istočne Evrope*, Zbornik radova: Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac.
4. Beck, T., Laeven, L., (2005), *Institution Building and Growth in Transition Economies*. Policy Research Working Paper Series, No. 3657, The World Bank.
5. Buharin, N., (1983), *Ekonomika prelaznog razdoblja*, Centar za kulturnu delatnost, Zagreb.
6. Buzgalin, A., (1995), *Zakonomernosti prehodnoj ekonomiki: teorija i metodologija*, *Voprosy ekonomiki*, No. 2:43.
7. Buzgalin, A., Kolganov, A., (1997), *Liberalizacija versus modernizacija*, *Voprosy ekonomiki*, No. 8:39.
8. Campos, C. F., Coricelli, F., (2002), *Growth in Transition: What We Know, What We Don't, and What We Should*. William Davidson Working Paper, No. 470:10.
9. Cerović, B., (1997), *Ekonomika nauka i proces tranzicije*, *Ekonomski anali*, oktobar-decembar, Beograd.
10. Chelariu, C., Bello, D.C., Gilliland, D.I., (2005), *Institutional antecedents and performance consequences of influence strategies in export channels to Eastern european transitional economies*. *Journal of Business Research*, Vol. 59, No. 5:525.
11. Černikov, D., (1995), *Krah radikalizma i evolucionistkaja alternativa*, *Rosijskij ekonomičeskij žurnal*, No. 3:28.

12. Dimitrijević, B., Fabris, N., Vladušić, Lj., Radović, M., Jandrić, M., (2016), *Ekonomska politika-regionalni aspekti*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
13. Demirbag M., Tatoglu E., Glaister W. K., (2007), *Factors influencing perceptions of performance: The case of western FDI in an emerging market*. International Business Review, Vol. 16, No:312.
14. Desbordes R., (2007), *The sensitivity of U.S. multinational enterprises to political and macroeconomic uncertainty: A sectoral analysis*. International Business Review, Vol. 16, No. 6:734.
15. Doob, M., (1954), *Transition From Feudalism to Capitalism*, London Fare Publication.
16. Donor Committee for Enterprise Development, (2008), *Supporting Business Environment Reform: Practical Guidance for Development Agencies*, <http://www.enterprise-development.org/page/download?id=586>
17. Đuričin, D. i Zec M., (1994), *Ekonomska politika u tranziciji*, Zbornik SEJ-a: Jugoslovenski ekonomisti o aktuelnoj ekonomskoj politici, Beograd.
18. Egger P., Winner H., (2005), *Evidence on corruption as an incentive for foreign direct investment*. European Journal of Political Economy, Vol. 21, No. 4: 932-952.
19. Elster J., (1989), *Institutional designs in post-communist societies: rebuilding the ship at sea*. Cambridge University Press, Cambridge.
20. European bank for reconstruction and development, (2007), *Transition report 2007: People in transition*, London.
21. Fardmanesh, M., Tan, L., (2003). *Wage and price control policies in transition economies*. Journal of Development Economies, Vol 70:175-176.
22. Fisher, S., and Gelb, A., (1991), *Issues in the Reform of Socialist Economies*, u publikaciji Corbo, V., Cocelli, E, Bossak, J., *Reforming Central European Economies: Initial Results and Challenges*, The World Bank, Washington.
23. Galbraith, J.K., (1970), *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb.
24. Globerman S., (2002), *Global Foreign Direct Investment Flows: The Role of Governance Infrastructure*. World Development, Vol. 30, No. 11:1901.
25. Grigorian, D. A., Martinez, A., (2001), *Industrial Growth and the Quality of Institutions: What do (transition) economies have to gain from the rule of law*. Journal for Institutional Inovation, Development and Transition.
26. Havrylyshyn, O., Wolf, T., (1999), *Determinants of growth in transition countries*. Finance & Development, Vol. 36, No. 2:15.
27. Jakšić, M., (1997), *Makroekonomska strukturalna politika i tranzicija*, Zbornik radova: Ekonomska teorija u tranziciji, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.

28. Josifidis, K., (2004), *Neoliberalizam – sudbina ili izbor načina života u tranziciji*, Privredna izgradnja, Novi Sad.
29. Kinnon, Mc. R., (1992), Taxation, money and credit in liberalizing Socialist economy, Clague C. and Rausser, G., (eds), *The emergence of Market Economies in Eastern Europe*, Cambridge MH Blackwell.
30. Knjazev, J., (2000), *Ekonomičeskij fenomen Sloveniji*, *Voprosy ekonomiki*, No. 6:48-54.
31. Kolodkin, B., Moreva, O., Sullivan, S. N., (2006), *Best-Practice Guide for a Positive Business and Investment Climate*. The Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Vienne.
32. Kornai, J., (1994), *Transformacionij spad*, *Voprosy ekonomiki*, No. 3:4-16.
33. Kudrov, V., (2001), *Centraljnaja i Vostočnaja Evropa: desjat ljet peremen*, *Obščestvenije nauki*, No. 1:42.
34. Labus, M., (2008), *Efekti zaštite konkurencije u zemljama u tranziciji*, *Miločerski ekonomski forum 2008 – Tranzicija i posle u regionu nekadašnje Jugoslavije*, Miločer.
35. Lavigne, M., (2000), *The Economics of Transition*, *Journal of Comparative Economics* 28(2), pp.426-427.
36. Le, Q. V., Zak, P. J., (2006), *Political risk and capital flight*. *Journal of International Money and Finance*, Vol. 25, No. 2:309.
37. Madžar, Lj., (1990), *Suton socijalističkih privreda*, *Ekonomika i Institut ekonomskih nauka*, Beograd.
38. Marsenić, D., (1995), *O karakteru tranzicionog zaokreta i njegovim ekonomskim implikacijama*, *Ekonomske teme*, Beograd, Br. 1/2: 4.
39. Marsenić, D., (1998), *Tranzicija je dugoročan društveno-ekonomski tok*, *Zbornik radova: Tranzicija i privredni razvoj - kratkoročni i dugoročni aspekti*, *Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu*, Beograd.
40. Marsenić, D., (1997), *Ekonomika Jugoslavije*, Čigoja štampa, Beograd.
41. Mijatović, B., (1997), *Tranzicija ka novim institucijama*, *Zbornik radova: Ekonomska teorija u tranziciji*, *Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu*, Beograd.
42. Mitrović, B., Stefanović, Z., (2017), *Ekonomika tranzicije*, *Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu*, Niš.
43. Murrell, P., (1991), *Evolution in Economics and in the Economic Reform of the Centrally Planned Economies*. in Clague C. C. and Rausser G. eds. *Emerging Market Economies in Eastern Europe*, Basil Blackwell.
44. Ofer, G., (1987), *Soviet Economic Growth*, *Journal of Economic Literature*, Vol. 25, No. 4:12.

45. Pittman, R., (1998), *Competition Law in Central and Eastern Europe: Five Years Later*. Antitrust bulletin, Vol. 43, No:179-229.
46. Peruu, F., (1986), *Za filozofiju novog razvoja*, Matica srpska, novi Sad.
47. Popović, T., (1996), *Osnove tranzicije i program privatizacije (slučaj Jugoslavije)*, Institut ekonomskih nauka, Beograd.
48. Stark, D., (1992), *Zavisnost puta i strategije privatizacije u Istočnoj i Centralnoj Evropi*, Ekonomska misao, Br. 3:307.
49. Stark D. (1997), *Recombinant property in East European capitalism*. Restructuring networks in post-socialism: legacies, linkages, and localities. Oxford University Press, Oxford.
50. Svetska banka, (2002). *Tranzicija – prvih deset godina, analiza i preporuke za Istočnu Evropu i bivši Sovjetski Savez*. Washington, DC.
51. Šćetin, V., (1996), *Sovremenoe mirovoje hozjajstvo, Obščestvo i ekonomika*, No. 5:50.
52. Štiglitz, J., (1999), *Whiter reform? Ten Years of the Transition*, referat na godišnjoj konferenciji Svetske banke.
53. Veselinović, P., (2012), *Izazovi ekonomske nauke u uslovima globalne ekonomske krize*, Ekonomske teme, br. 4, Niš.
54. Vojnić, D., (1990), *Opća kriza socijalizma-krah boljševičke opcije i razvoj moderne tržišne privrede*, Ekonomski pregled, Br. 1-3:7.
55. Yu, C. F., Chang, T. C., Fan, C. P., (2007), *FDI timing: Entry cost subsidy versus tax rate reduction*. Economic Modelling Vol. 24, No. 2: 262-271.
56. http://siteresources.worldbank.org/SERBIAEXTN/Resources/300903-1106760681824/TRANZICIJA_Prvih_10_Godina.pdf
57. https://www.researchgate.net/publication/23548772_Different_Strategies_of_Transition_to_a_Market_Economy_How_Do_They_Work_in_Practice

TRANSITIONAL TURN – FROM NON-MARKET TO THE MARKET ECONOMY

Petar Veselinović

Abstract

The abrupt collapse of socialist economies, at the end of the 20th century, surprised both the supporters and opponents of socialism. The economic theory collapsed unexpectedly, but the outcome of this collapse proved to be one-way, and this is the path to a transitional turn. The main aim of this paper's research is to analyze the economic essence of the transition process, i.e. the efficiency of the model by which countries in transition went towards the creation of an open market economy.

Key words: *transition, institutions, market economy, transformational recession, social model, macroeconomic stability, business environment*

(I) RACIONALNOST EKONOMISTA U PROUČAVANJU TRANZICIJE: INSTRUMENTALNA STUDIJA SLUČAJA

Slavica Manić¹

Apstrakt

Poslednju deceniju XX veka i polovinu prve dekade XXI veka obeležilo je preterano eksploataisanje raznolikih tema koje su se ticale tranzicionih privreda. Potom je usledilo jenjavanje interesovanja, usled čega se nametnulo pitanje svrsishodnosti dosadašnjih, ali i budućih naučnih rasprava usmerenih na ovu problematiku. Stoga je cilj ovog istraživanja preispitivanje dostignuća ovdašnje ekonomske nauke u bavljenju tranzicijom.

Predmet naše analize su tekstovi koji su se bavili tematikom institucija u tranziciji, a objavljeni su u Ekonomskim analima u periodu od skoro tri decenije. Izbor instrumentalne studije slučaja je objektivno uslovljen činjenicom da je ovdašnja stručna javnost pomenutom časopisu ukazala poverenje kao vodećem u oblasti ekonomske nauke. Reprezentativnost "uzorka" omogućava uočavanje zajedničkih elemenata karakterističnih za proučavanje pojedinih faza tranzicije i izvođenje određenih generalizacija.

Istraživanje pokazuje da se, po pitanju vremena nastanka, gradiranja aktuelnosti ključnih problema u tranziciji i korišćenih metodoloških postupaka analize, radovi mogu jasno razdvojiti. Za prvu dekadu su karakteristične deskriptivne analize koje odlikuje startni optimizam po pitanju izvodljivosti tranzicije, prenaplašeno bavljenje privatizacijom i uglavnom sporadični nagoveštaji značaja institucionalnih promena. Kod radova objavljenih od početka ovog veka do danas načinjen je zaokret ka empirijskim studijama, čiji rezultati "odišu" opreznijom retorikom, preispitivanjem načinjenih propusta i daleko većim naglaskom na pitanja i dalekosežnost dometa institucionalne inercije.

¹ Dr Slavica Manić, vanredni profesor, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu, slavica@ekof.bg.ac.rs

Doprinos ovog priloga ogleda se u ukazivanju na sledeće činjenice: a) postoje nekoliko, hvale vredni uvidi, koje su ovdašnji ekonomski teoretičari ponekad blagovremeno (tokom prve decenije tranzicije), a najčešće sa izvesnim time lagom, ponudili sa ciljem da se usavrše i unaprede reformski zahvati; b) kreatori ekonomske politike su, u uslovima neizgrađene institucionalne infrastrukture, ne samo objektivno bili lišeni mogućnosti da donose valjane, konzistentne odluke, već su prenebregavali gore pomenute doprinose ekonomske nauke.

Ovaj rad bi mogao poslužiti tek stasaloj akademskoj populaciji da stekne uvid u ograničenja koja nameće izbor istraživačkih pitanja, ali i kao inicijalni impuls za neku novu raspravu o svrsishodnosti ekonomskih analiza koje se bave tranzicijom (budući da kreatori ekonomskih politika dosad za iste nisu iskazali dovoljno sluha).

Ključne reči: *Ekonomika nauka, tranzicija, institucije, privatizacija*

UVODNE NAPOMENE

U mnoštvu tema koje su svojom privlačnošću privukle znatnu pažnju ne samo ekonomista, već i drugih stručnjaka iz oblasti društvenih nauka, tranzicija zauzima posebno mesto. Preterana eksploatacija ove izuzetno atraktivne problematike u poslednjoj deceniji dvadesetog veka rezultirala je intenzivnom produkcijom naučnih i stručnih radova: osnivani su časopisi posvećeni konkretnim pitanjima koja tangiraju tranzicione privrede, namnožio se broj knjiga koje su se bavile ovom tematikom, a neka zvučna imena ekonomske nauke nisu odolela iskušenju da tome posvete određenu pažnju. Vremenom je, naravno, pomenuto interesovanje pretrpelo izvesne transformacije, te, po prirodi stvari, ostalo i dalje najaktuelnije kod onih kojih se to neposredno tiče – ekonomista iz zemalja koje još uvek spadaju u kategoriju tranzicionih privreda. U tome nema ničeg neočekivanog ili posebno lošeg. A opet, manja frekventnost ove problematike i u nas nameće pitanje svrhe daljeg „produbljivanja“ takvih (ipak proređenih) analiza. Otuda je cilj ovog istraživanja preispitivanje dostignuća ovdašnje ekonomske nauke u bavljenju tranzicijom i suvislosti održavanja daljeg kontinuiteta naučne rasprave o pomenutoj tematici.

Sudeći po nazivu, a posebno shodno navedenom cilju, ovaj rad bi, skoro bez pogo-
vora, mogao biti svrstan u pretenciozno naslovljene (i/ili koncipirane) tekstove. Zbog toga je na ovom mestu primereno razjasniti eventualne nedoumice po pita-

nju njegovih pretenzija, te bliže precizirati predmet analize i metodološka ograničenja.

Fokus pažnje u ovom prilogu usmeren je na selekciju i analizu tekstova koji su se prevashodno bavili tematikom institucija u tranziciji, a objavljeni su u *Ekonomskim analima* u periodu od skoro tri decenije. Nezaobilazno neposredno pozivanje na nalaze i uvide njihovih autora i/ili interpretacija istih će nam poslužiti za izvođenje određenih generalizacija o načinu „sazrevanja“ ovdašnje ekonomske misli kroz odgovor na pitanje opredeljeno izborom predmeta analize: da li su ekonomisti kao naučnici već rekli sve što je valjano i vredno pomena, a kontekstualno tangira isključivo tranzicione ekonomije, ili još uvek postoje nedorečenosti čijim bi se „pretresanjem“ ponudile ideje koje bi naučnoj javnosti i/ili ekonomistima kao savetnicima mogle (ne nužno i morale) biti od koristi.

Izbor instrumentalne studije slučaja je objektivno uslovljen činjenicom da je ovdašnja stručna javnost pomenutom časopisu ukazala poverenje kao vodećem u oblasti ekonomske nauke. Usled toga je ova analiza ostala donekle uskraćena za mnoštvo drugih, u najmanju ruku inspirativnih, tekstova koji su objavljivani u drugim časopisima i knjigama na ovom (ipak skućenom) prostoru. Sledstveno, bilo bi iluzorno očekivati da ona bude u onoj meri detaljna i suptilno izvedena koliko bi se moglo ostvariti pri iscrpnijem i sveobuhvatnijem spisku literature, čak i u uslovi- ma kad je ispunjena vrlo rigorozna pretpostavka o zavidnom nivou teorijsko- metodološke potkovanosti autora.²

Pri izboru vrste studije slučaja, opredeljenje za instrumentalnu, umesto intrinzičnu, je metodološki korektno i opravdano. Naše interesovanje, naime, nije usme- reno ka osobenosti i različitosti priloga objavljivanih u *Ekonomskim analima* u odnosu na druge (iz srodnih i raznorodnih) časopisa, već na pokušaj uočavanja većeg broja zajedničkih karakteristika koje su tekstovi ovog reprezentativnog „uzorka“ iznedrili u proučavanju fenomena tranzicije.

² Umni Latini su vazda tvrdili: Sumite materiam vestris, qui scribitis, aequam viribus (Vi koji pišete, držite se materije koja odgovara vašim snagama) – citirano prema: Madžar, 1996:39. U vreme kad delimo (a možda bi se pre moglo reći množimo) nepouzdana znanja, svako tumačenje koje ne zadovoljava visoke teorijsko-metodološke standarde u sebi sadrži potencijalnu opasnost zloupotrebe ili (u najboljem slučaju) pogrešne interpretacije nečijih stavova. Stoga smatramo sasvim primerenim da načinimo jednu ovakvu napomenu, nadajući se da će, uprkos tome, ovaj tekst izbeći pomenutu opasnost.

POČECI MUKA PO TRANZICIJI: OD UTOPIJSKOG DO USAHLOG OPTIMIZMA

Optimizam po pitanju startne pozicije tadašnje Jugoslavije u „tranzicionoj trci“ delili su mnogi autori (Adamović, 1991:38; Bajec, 1990:29 i 34-35; Bajec, 1992:28; Cerović, 1995:65; Madžar, 1998:11). Smatralo se da je naša zemlja „po najnovijim privredno-sistemskim promenama najbliža načinu funkcionisanja razvijenih tržišnih privreda“, te da u tom smislu jedini imamo višedecenijsko „praktično iskustvo“ tranzicije ka tržišnoj privredi (Bajec, 1990: 29 i 34). Drugim rečima, očekivalo se da u zemlji čije funkcionisanje (istina u svojoj izvornoj varijanti) pokazuje prisustvo barem „osnovnih principa tranzicijskih projekata“ (Cerović, 1995:68), tranzicija kao „prelazak iz netržišnog u tržišni sistem“ (Cerović, 1997:37) treba i mora da reče relativno glatko, pošto je iskustveno spoznala šta znači tržišno poslovanje.

Čula su se, naravno, i drugačija viđenja. Tako je, na primer, Adamović (1991) ispoljavao sumnjičavost u pogledu makroekonomske stabilnosti, mikroekonomske efikasnosti i nedostajućeg globalnog koncepta razmišljanja. Bajec, opet, apostrofirava važnost „celovitog, dobro osmišljenog i usklađenog programa radikalnih promena“ (Bajec, 1990:40; ovo će, nešto kasnije ponoviti i Cerović, 1995:77), pri čemu takođe napominje da će institucionalna transformacija iziskivati nova znanja i temeljno prestrukturiranje privrede što će, u svakom slučaju, biti praćeno „ranjivošću“ tranzicionih privreda (Bajec, 1991:39) i pratećim troškovima koji su neizbežni da bi se „amortizovale“ poteškoće.

Nisu izostali ni disonantniji tonovi, te su pojedini autori (Milosavljević i Rakita, 1991) iskazali daleko veću opreznost u sagledavanju naše tadašnje pozicije. Ukazujući da se prednost koju smo u odnosu na ostale istočno-evropske zemlje imali do početka osamdesetih godina prošlog veka „istopila“, oni obrazlažu da izmenjena startna pozicija značajno umanjuje i /ili relativizuje šanse za uspeh privrednih reformi u poređenju sa pomenutim zemljama (Milosavljević i Rakita, 1991:5-6). Da su koreni takvog stanja mnogo dublji upozorava Madžar, apostrofirajući utopijski karakter okoštalog, uvreženog institucionalnog aranžmana, a naročito naglašavajući činjenicu da iako je teorijska argumentacija o ovom pitanju davno utemeljena, mi sami nismo hteli i/ili smeli da istu predočimo javnosti (Madžar, 1990:206). Time se, bar kad je o ovoj problematici reč, po prvi put dovodi u pitanje i teorijsko-metodološka potkovanost ovdašnjih ekonomista kao naučnika, da bi ista bila eksplicitnije osporavana u pogledu sposobnosti da zadovolji zahtevne standarde informacija i znanja (Madžar, 1992:52) koja bi omogućila dalekosežno dobre poduhvate.

Potom je usledio niz, za to vreme hrabrih, tekstova koji nadalje produbljuju analizu fenomena rasta u predtranzicionom i tranzicionom periodu, te krizu naše privrede, a u kojima se naglašavaju bar dve bitne stvari: a) ekonomski rast na ovom području je pod znakom pitanja od ranije i nije uslovljen samo tranzicijom (Madžar, 1992:45); b) i u narednom periodu (koji, kako se istorijski pokazalo, pokriva vreme svojevrsnog „lutanja“ i odlaganja tranzicije) se u tom pogledu očekuju nepovoljni trendovi (Marsenić, 1994:56-61; Marsenić, 1996:19-29). Upozoravano je da ekonomsko „ruiniranje“ privrede narušava sposobnosti za dalja institucionalna prilagođavanja, čije odsustvo povratno i nepovoljno utiče na makroekonomske pokazatelje. Naravno, ovi pokazatelji predstavljaju rezultat čitavog spektra činilaca (ili kako bi to Madžar rekao, „premreženi su mnoštvom uticaja“ (Madžar, 1998:20)), a ne samo institucionalnih promena. A opet, iako je razgrađivanje stare institucionalne strukture *moгуće* izvesti veoma brzo, budući da je za izgradnju i prilagođavanje nove neophodan prilično dug (i ne tako precizno determinisan) vremenski interval, nepovoljan trend u kretanju makroekonomskih agregata koji nastaje i kao posledica nečinjenja (institucionalnih prilagođavanja) je prilično izvestan (Madžar, 1998:46). Tim pre jer je prisutna druga vrsta „pretnji“ po rezultate, kada na primer, „i najbolja institucionalna armatura može da bude kompromitovana loše uobličenom politikom“ (Madžar, 1998:49). Usled toga Madžar sve vreme upozorava da institucionalne defekte sistema („institucionalnu inerciju“ - zadržavanje nasleđenih institucionalnih mehanizama – Madžar, 1998:11) nije moguće otkloniti pukim „dodavanjem artificijelnih shema“ (Madžar, 1992:75) koje tangiraju samo posledice, bez ikakvog razmatranja pravih uzroka.³

Bilo je i drugih tekstova koji su dovodili u sumnju bilo valjanost (ne)definisanog programa reformskih (tranzicionih) poteza (Cerović, 1995; Đuričin, 1996) ili neodlučnost i nedoslednost u sprovođenju istog (Cerović, 1995).⁴ A usledila su i neslaganja (mada bez direktnog ukrštanja argumenata) po pitanju statusa institucionalnih zahvata, te su isti posmatrani kao preduslov za druge reformske korake (Cerović, 1995) i/ili kao jedan od ciljeva tranzicije (Đuričin, 1996).

³ A upravo se to događalo – dakle, stvoren je svojevrsan „mixtum compositum“ (Marsenić, 1996:36). Ono što Madžar naziva institucionalnim „čorsokakom“, Marsenić opisuje kao „institucionalni haos“ (Marsenić, 1994:59; Marsenić, 1996:8 i 36).

⁴ U ovom radu Cerović naglašava ekonomsku sadržinu tranzicionog procesa (i neprinudni karakter ekonomskih integracija) a u tom kontekstu pominje da bi „otvaranje u regionu omogućilo da se tranzicija transformiše u jedan širi *regionalni projekt* kao osnov jedne respektabilne regionalne privrede“ (1995:78). To, naravno, nije tema ovog rada, ali se autoru mora odati priznanje za dalekovidost ovih (pa makar intuitivno osmišljenih) naznaka.

Po mišljenju Đuričina (1996: 84), tranzicija podrazumeva korenite i radikalne promene (a ne „plitke“ reforme) i tzv. „kreativnu destrukciju“ prethodnog sistema. Pored institucionalnih izmena privrednog ambijenta, u ciljeve tranzicije on svrstava i privatizaciju, odstupivši na taj način od standardne, konvencionalne tvrdnje da je privatizacija sredstvo (oruđe) tranzicije. Kod njega je, dakle, primetno povlačenje paralele između tranzicije i privatizacije što se uočava i u konstataciji da postoji nešto poput tačno određenog obrasca ponašanja kad govorimo o odnosu prema pomenutim procesima. Tako je evoluiranje stava prema privatizaciji tokom prve tranzicione dekade funkcionisalo u tri faze: euforija, zaustavljanje i poništavanje (Đuričin, 1996:85). Sa pristojne vremenske distance, te imajući u vidu sva iskušenja i tegobe kroz koje još uvek prolazi (i o koje se „spotiče“) tranzicioni proces kod nas, čini se da je gorepomenuta komparacija bila sasvim na mestu. Tranzicija u Srbiji je u to vreme zasigurno „iskusila“ dejstvo nekih elemenata prve dve faze, te bi se moglo tvrditi da smo već videli šta to znači biti „zemlja u konfuziji“ (Đuričin, 1996:85).⁵ No, pošto su pokušaji uvođenja faze poništavanja tranzicije tada bili ipak sporadični (iako ne sasvim bezopasni), izgledalo da je tzv. „destruktivna kreacija“ (Đuričin, 1996:95) bar delimično prevenirana (ili barem ublažena).

Shodno uvidima Cerovića (1997:38-39), „projekat tranzicije kao relativno zaokružen sistem potrebnih promena u ekonomskom sistemu, i zatim, u ekonomskoj politici“ predstavlja rezultat simultanog dejstva novih ekonomskih saznanja (proisteklih iz razvoja ekonomske teorije) i primenjenih iskustava (proisteklih iz promena u strukturi savremenih privreda koje su posledica društveno-ekonomskog razvoja). Pokazalo se da je autor bio u pravu rekavši da je reč o *relativno* zaokruženom sistemu promena. Koga ćemo optužiti za tu relativnost iz koje je proistekla jedna druga vrsta relativnosti koja tangira rezultate tranzicije? Ekonomsku teoriju i njena relativno istinita saznanja privremenog karaktera? Dakle, ekonomsku nauku koja je bila neuka da ponudi više, ili možda ekonomsku politiku koja nije prepoznala dobro osmišljene sugestije i/ili nije bila spremna da ih sprovede u delo? Cerović smatra da se promene nisu mogle precizno predvideti (delom i zbog osobenosti samog tranzicionog procesa da produkuje i izaziva nove promene)⁶ ali „skida

⁵ Ako tzv. trofazni proces tranzicije – definisanje privredne formule, eksploatacija iste i upravljanje tranzicijom (Đuričin, 1996: 88-92) povežemo sa „dijagnozom“ o neodlučnosti i nedoslednosti koju je postavio Cerović (1995), nameće se sledeći zaključak: problemi upravljanja tranzicijom su logična posledica propusta načinjenih u prve dve faze.

⁶ Ograničenja prouzrokovana tranzicijom i neadekvatni inicijalni uslovi (pogotovo u sferi institucija) pominju se kao prepreke dobrom formulisanju strategije reformi i kod drugih autora. Videti: Manić, 1999: 69-71).

odgovornost“ sa ekonomske teorije tvrdnjom da je ona barem *naslutila* sadržinu neophodnih promena (Cerović, 1997:40). Time, naravno, ekonomska nauka i ekonomisti nisu lišeni jednog drugog vida odgovornosti – da „rade na sebi“ i usavršavaju (menjaju i oplemenjuju) teorije koje će ponuditi neke nove uvide korespondentne nadolazećim nedoumicama tranzicionih privreda (Cerović, 1997:42).

Ipak, komentar da su za aktuelni projekat tranzicije, između ostalog, potrebna oformljena znanja koja mogu da ponude odgovarajuću i koherentnu alternativu (Cerović, 1997:41), zvuči nejasno i pomalo odudara od gorepomenutih tvrdnji. Čini se da je ovom argumentacijom nesvesno ili nenamerno izrečena opaska koja ponovo aktuelizuje ranije postavljeno pitanje: da li se naše kašnjenje u tranzicionim zahvatima može pripisati, između ostalog, i nezrelosti ili nedoraslosti ovdašnjih ekonomista kojima slabo polazi za rukom da ponude odgovarajuća rešenja?

TRNOVIT PUT KA NOVOM TRANZICIONOM PUNOLETSTVU: VREME „OSVEŠĆIVANJA“ I SAZREVANJA

Iako je, kao što smo uočili (na osnovu radova objavljivanih u prvoj deceniji tranzicije) na ovim prostorima i ranije bilo govora o tzv. „institucionalnoj konstelaciji“ (Marsenić, 1996:31), razmatranje problematike tranzicionih zemalja je na pragu dva veka pretrpelo izvesne promene koje ovom pitanju pridaju sve veći značaj. Rasprave se u ekonomskim krugovima usredsređuju na argumentaciju za i protiv „defanzivnog“ i „ofanzivnog“ pristupa institucionalnoj transformaciji (i s tim u vezi na površinu izbija problem komplementarnosti reformskih poteza)⁷, a nešto kasnije u analizama dominiraju pitanja koja tangiraju formalne,⁸ a u novije vreme i neformalne institucije (Pejović, 2004; Jakšić, 2004; Madžar, 2005a; Babić i Zarić, 2015).

⁷ Tako, na primer, Dragutinovićeve (2004:9-11) analizira dva viđenja tranzicionih reformi: Vašingtonski konsenzus (koji je dominirao na početku tranzicije i koji je poznat po zahtevu za apsolutnu komplementarnost i simultano sprovođenje reformskih zahvata) i Evolutivno-Institucionalistički pristup (nastao kao rezultat „iskustvenog“, a koji oponira prethodnom viđenju i dokazuje da se različiti aspekti reforme moraju sprovesti različitim brzinom).

⁸ Pitanja institucionalne krize (u domenu formalnih institucija) su se dotakli (istina, u vrlo kratkim crtama) i autori jedne opsežne analize privrednog razvoja Srbije (Stamenković i sar., 2004:58). S druge strane, Dragutinovićeve (2004:39) konstatuje da je u periodu 2001-2003 ostvaren značajan napredak u kranju odgovarajućeg institucionalnog ambijenta (a to potkrepljuje podacima EBRD-a o statusu strukturnih reformi).

O važnosti inicijalnih uslova koji se tiču kvaliteta institucija, te lekcijama koje se mogu naučiti iz iskustva drugih zemalja koje su se suočile sa institucionalnim vakuumom, pisano je u *Ekonomskim analizama* pre skoro dve decenije (Black, Kraakman i Tarasova, 2000/01). U to vreme je objavljen i rad koji analizira važnost poverenja u institucije, odnosno suštinu promena u stavovima i ponašanju ekonomskih učesnika u zemljama u tranziciji koje su istim determinisane (Rose-Ackerman, 2001). A Madžar u nekoliko navrata (Madžar, 2002:5-6; Madžar, 2003:7-19) napominje da postoji mnoštvo ubedljivih i „dobro utemeljenih-potkovanih“ razloga zbog kojih je primetno značajno kašnjenje u „institucionalnom prilagođavanju“. Ponovivši tvrdnje koje je nekoliko godina ranije izrekao Cerović (1995), on u iste prevashodno svrstava ekstremno veliki opseg promena koje svojom težinom, te rizikom koji im je svojstven ne korespondiraju znanjima i sposobnostima onih koji treba da ih sprovede. S tim u vezi se pominje egzistiranje dva tipa neizvesnosti: one koja tangira sam tranzicioni proces, te neizvesnosti skopčane sa nepoznicama koje donosi novi institucionalni poredak. Konstatujući da veličina promene (opseg i dubina iste) može postati (skoro nepremostiva) prepreka u tranziciji, Madžar (2003:7-19), između ostalog, uspeva da ublaži oštricu kritike upućenu ovdašnjim sporim reformatorima.⁹ Da bi argumentovao svoju tezu, on detaljno analizira ograničenja reformskih napora klasifikujući ih u dva skupa: jedan koji proizlazi iz nedostatka (za dati trenutak) relevantnih informacija i znanja (neophodnih za opsežne institucionalne promene), te drugi koji potencira potencijalne opasnosti institucionalnog vakuuma (odnosno neophodnost „zadržavanja“ i nekih starih institucija, pošto institucionalna prilagođavanja zahtevaju vreme).¹⁰

Nešto kasnije i drugi autori (Stojanović, 2003; Bartlett, 2009) pominju važnost inicijalnih preduslova (startnih pozicija svake tranzicione zemlje), ali samo kao jedan od (istina važnih) elemenata koji opredeljuje rezultate svake od zemalja na

⁹ Da bi se posve drugačijom argumentacijom mogli braniti sporiji reformatori pokazano je u tekstu Bartletta i Price (2011), u kojem se tvrdi da su zemlje koje su razvile moderan institucionalni okvir pretrpele teže udare poslednje krize u poređenju sa zemljama čiji je institucionalni napredak usporeniji.

¹⁰ I drugi autori (Cerović, Svejnar i Uvalić, 2015) smatraju da je napuštanje starih institucija (poput, na primer, pređašnjeg sistema participacije radnika) nedovoljno mudra odluka, budući da neadekvatan sistem odlučivanja (koji prenebregava učešće radnika u ovim procesima) narušava interne odnose i koheziju firmi, što u krajnjoj instanci nepovoljno utiče na ekonomske performanse.

tranzicionom „kursu“.¹¹ Stojanović naglašava da je iluzorno očekivati da se reforma sprovede u kratkom periodu, potencirajući da ozbiljnost i obimnost reformskih zahvata mogu zahtevati decenije mukotrpnog rada, između ostalog na promeni nasleđenih, te kreiranju novih, institucija, što je „jedan od najtežih i najkompleksnijih problema sa kojim se reformatori suočavaju“ (Stojanović, 2003:89). Identična tvrdnja se pojavljuje i nekoliko godina docnije (Cerović i Nojković, 2009), s tim što je ovaj put potkrepljena i empirijskim podacima.

Naime, Cerović i Nojkovićeva (2009) dokazuju da je brzina kojom se odvija tranzicija endogena varijabla koja zavisi od nasleđenih (prereformskih) inicijalnih uslova. Drugim rečima, uticaj ekonomskog i institucionalnog nasleđa je dugotrajniji no što se očekivalo, te su kreatorima ekonomske politike u zemljama u tranziciji mogućnosti da utiču na brzinu reformi prilično limitirane. Tranzicija, dakle, jeste dugotrajan proces upravo zbog prolongiranog dejstva nepovoljnih početnih uslova, pa su, prema tome, tranzicione privrede u domenu reforme privredne strukture učinile koliko su mogle, tj. koliko su im inicijalni uslovi dozvoljavali (Cerović i Nojković, 2009:19-20). Napredak u reformisanju privredne strukture ima izvestan (pozitivan) uticaj na rezultate određene privrede samo u prvim godinama tranzicije. Međutim, pomaci u performansi se ne mogu pripisati samoj reformi, pošto povoljniji početni uslovi, zapravo, pozitivno utiču i na reformu i na ostvarene rezultate (Cerović i Nojković, 2009:27).¹² Konačno, iako su reforme bile neizbežne, implementacija je sprovedena bez pažljivog proučavanja brzine, redosleda poteza i njihovog uticaja na efekte. I onda stiže kondicional – reformski proces bi bio daleko uspešniji da je bio prilagođen inicijalnim (ekonomskim i institucionalnim) uslovima (Cerović i Nojković, 2009:28).¹³

Zašto još uvek raspravljamo o institucionalnim promenama skoro dve decenije nakon „zvaničnog“ re-startovanja reformskih procesa u tranzicionim zemljama? Sažet odgovor bi glasio: uprkos svim nagoveštajima ekonomista da je reč o važnom, komplikovanom i dugotrajnom procesu, mi smo (napokon) počeli to i da

¹¹ Tako Bartlett (2009:33), konstatuje da su nepovoljni početni uslovi usporili tranziciju i restrukturiranje zemalja Zapadnog Balkana.

¹² Identično viđenje u pogledu pozitivnih efekata strukturnih reformi, ali sasvim drugačije u vezi sa važnošću početnih uslova predstavljeno je radu objavljenom godinu dana kasnije (Dragutinović Mitrović i Ivančev, 2010).

¹³ Cerović, Nojković i Uvalić (2014) smatraju da bi umesto pukog ubrzanja reformi (posebno ukoliko se imaju u vidu procesi deindustrijalizacije tranzicionih zemalja i pogubni efekti poslednje globalne recesije) posebnu pažnju valjalo posvetiti targetiranoj industrijskoj politici, a sve u cilju pospešivanja uspešnosti tranzicionih privreda.

spoznajemo. Šire obrazloženje ovog odgovora nas vraća na čitav niz tekstova koji su to, bilo sporadično ili iscrpnije, razrađivali.

Pre svega, i u onim radovima koji se nisu bavili eksplicitno problemima institucionalne infrastrukture, već su isti spominjani u kontekstu razmatranja drugih problema sa kojima su se tranzicione privrede suočavale (i još uvek to čine), gotovo uvek se naglašavaju slabosti u izgradnji institucija, dugoročnost poduhvata usmerenog na njihovu promenu, ali i uslovi koji moraju biti ispunjeni ne bi li se pomenuti proces privodio kraju (Ćulahović, 2006; Novotny, 2006; Vujačić i Petrović Vujačić, 2016).¹⁴

S druge strane, pokazalo se da i u uslovima kad su startne šanse ovih zemalja bile slične - barem sa stanovišta na početku tranzicije preovlađujućeg institucionalnog okvira (Novotny, 2006) - nedelotvorne institucije nisu svuda opstajale u podjednako dugom vremenskom periodu, a to je inspirisalo ekonomiste da potraže odgovor na pitanje validnosti ponuđenih recepata za korenite (a najčešće umetnute i nedobrovoljne) institucionalne zahvate.

Da efektuiranje promena nije ni jednostavan, ni brz poduhvat, pokazuju analize u kojima se iznose tvrdnje da su čak i uspešne tranzicione privrede tek relativno skoro okončale tzv. period rekonstrukcije (Simon, 2009:77). Sudeći po ekonomskim pokazateljima, iste se nalaze u daleko zavidnijoj poziciji od nas, a u literaturi se, ipak, konstatuje da su „uglavnom (u najvećoj meri) kompletirale prvu fazu tranzicije“, u koju, između ostalog spada i izgradnja institucija (Simon, 2009:89), što ide u prilog tvrdnjama da se „do raja smeštenog u dugom roku ne može stići a da se prethodno ne prođe kroz čistilište kratkog roka“ (Madžar, 1992:55).¹⁵

Dodatni problem (koji je naročito prisutan u zemljama koje su najviše odocnile sa reformskim zahvatima – poput područja Zapadnog Balkana) su i regulatorne reforme koje su bile, uglavnom, parcijalnog karaktera (fokusirane na specifična područja) u vidu eksterno inicirane reakcije na aktuelne probleme (dakle, ponovo

¹⁴ Tako su, na primer, u razmaku od pet godina, isti autori (Vujačić i Petrović Vujačić, 2011; Vujačić i Petrović Vujačić, 2016) procenjivali implementaciju različitih modela privatizacije i njihov monitoring, ali i skrajnuto ili prenebregavano pitanje institucionalne nekoherentnosti na širem planu koja je, između ostalog, onemogućila okončanje procesa privatizacije.

¹⁵ Konstrukcija slična Madžarevoj je mnogo godina kasnije upotrebljena u *Transition Report*-u (EBRD, 2009:2).

na nedobrovoljnoj bazi), umesto da budu strategijskim ciljevima oplemenjene i proaktivno osmišljene (Penev i Marušić, 2009:62)

Po svemu sudeći, fundamentalne institucije su duboko ukorenjene i nesklone promeni, a sekundarne, iako jednostavnije za „manipulisanje“ nije moguće preuzeti „spolja“ i veštački ukomponovati sa „zacementiranim“ fundamentalnim institucijama. Budući, dakle, da i nepisane društvene vrednosti značajno utiču na ostvarivost reformskih poduhvata, ispostavlja se da je pozajmljivanje i kopiranje institucija jalov posao (Brkić, 2005:112-115).¹⁶

Zanimljivo je da su upravo naučnici koji potiču iz drugih društvenih nauka (a ne ekonomije) ukazali na to u kojoj meri institucionalne poteškoće, naročito u domenu neformalnih institucija (te probleme oni nazivaju „normativno-vrednosnom disonancijom“ i „vrednosnom paradoksjom“), bilo da se ispoljavaju na makro ili mikro nivou, mogu usporiti „promene u „čvrstim“ društvenim podstrukturama“ (Lazić i Cvejić, 2006:105).

O procesu institucionalnog prestrukturiranja na sličan način pišu i drugi autori (Pejović, 2004; Madžar, 2005a), insistirajući na spontanim i dobrovoljnim promenama u segmentu neformalnih institucija. Pejović, na primer, objašnjava poguban uticaj koji su nametnute institucionalne promene imale na tranzicione zemlje (upravo zbog pokušaja da se nametnu formalna pravila bez promena u neformalnim pravilima) te predlaže tzv. „alternativni metod tranzicije“, koji insistira na „dobrovoljnim promenama u neformalnim institucijama“ (Pejović, 2004:21), kako bi one postale kompatibilne transformisanim formalnim.

Šta se, dakle, u načinu analize i izlaganja problema, te tumačenju rezultata tranzicionih privreda promenilo u periodu tokom kojeg su načinjeni ozbiljniji reformski zahvati (tj. nakon „restartovanja“ tranzicije)?

- Problemi koji su „pod lupom“ ovdašnjih ekonomista su u manjoj ili većoj meri identični onima koji su bili aktuelni u prvoj deceniji tranzicije. Ipak, neki njihovi aspekti gube, dok drugi dobijaju na značaju: na primer, ranije su se ekonomisti više bavili svojinskom transformacijom, a danas je naglasak uglavnom na institucionalnim promenama. Kad je reč o metodološkim

¹⁶ U dokazivanju da je relativna (ne)uspešnost presađenih ideja pravilo koje je davno ustanovljeno, Madžar se poziva na citat iz Raselove „Istorije zapadne civilizacije“ (Madžar, 2003:10).

„zahvatima“, u prvoj dekadi tranzicije prisutnija je deskriptivna analiza i intuitivno naslućivanje aktuelnih i potencijalnih problema sa kojima se tranzicione privrede suočavaju. Danas je ta analiza obogaćena drugačijim metodološkim postupcima.

- Promene su, prema tome, najočitije u metodološkim postupcima analize: načinjen je očekivan zaokret ka modeliranju pojava, a pojavilo se i dovoljno materijala za ozbiljnije empirijske studije. Upravo je kombinovanje empirijskog proučavanja konkretne tranzicione ekonomije i smislene teorijske analize (prisutno u radovima u poslednjih desetak godina) omogućilo potpunije i preciznije ostvarivanje jednog od osnovnih zadataka ekonomske nauke – objašnjavanje stvarnosti. Ovakvo oblikovanje i usmeravanje ekonomije je odranije smatrano neophodnim, a ekonomisti iz tranzicionih zemalja i u ovom pogledu nastupaju sa izvesnim *time-lagom*. Ako je za utehu, ovo kašnjenje, mada očekivano, nije toliko dramatično budući da su za primenu pomenutih analitičkih postupaka bile neophodne duže vremenske serije.

Šta je onda ostalo sporno? Pa, upotrebljivost tj. svrha tih (više formalno, a manje suštinski) promenjenih analiza. Preciznosti radi, da li se saznanja do kojih ekonomski teoretičari dolaze mogu smatrati doprinosom ukoliko ista nisu primenjiva? Možda bi, ipak, bilo poželjno uneti određenu dozu opreza pri formulisanju konstatacija ove vrste.¹⁷ Uostalom, „sadržina i priroda odgovarajućih istraživačkih nalaza i njihova eventualna upotrebljivost za formulisanje ekonomske politike“ (Madžar, 2005c:296) opredeljuju „ozbiljnost“ i značaj svake analize.¹⁸ Napori koje su načinili neki autori (Cerović i Nojković, 2009; Dragutinović Mitrović i Ivančev, 2010) su hvale vredni jer ostvarene rezultate preispituju u kontekstu prenesenog uticaja iz prošlosti (tzv. inicijalnih uslova) koristeći drugačiju tehniku analize. A opet, raznoliko potenciranje značaja početnih uslova prisutno je, kao što smo videli, i u radovima drugih autora. Ono što je ostalo upitno je kako se inicijalni uslovi tumače.

¹⁷ Jer, „nema te analize i metodologije, nema tog postupka koji bi mogao da dovede do istine a da oslonac na zdrav razum nije u njegovom razvijanju i primeni apsolutna i neizostavna pretpostavka“ (Madžar, 2005c: 295).

¹⁸ „Vrednost nekog naučnog nalaza trebalo bi prvenstveno da se ceni prema njegovoj sadržini i poruci, prema stepenu u kome odražava stvarnost i prema meri u kojoj pomaže da se usavrši i unapredi ekonomska politika. Način, tj. *metod* koji je korišćen da bi se do tog nalaza došlo sigurno nije najvažniji, a još manje jedini kriterij po kome bi trebalo suditi vrednost i naučnu održivost nalaza. Na kraju krajeva, metodi su samo sredstvo putem koga se dolazi do naučnih spoznaja; oni valjda ne bi trebalo niti bi mogli da se dignu na pijedestal nekakvog cilja“ (Madžar, 2005b:54-55).

Ukoliko se odnose na začetke tranzicionih procesa, onda u našem slučaju oni nisu bili ništa nepovoljniji (ni u ekonomskom, ni u institucionalnom smislu) u odnosu na ostale privrede koje su se „prepustile“ reformskim procesima. Osim toga, za očekivati je da se, u međuvremenu, moralo dogoditi izvesno institucionalno „sazrevanje“ (EBRD, 2009:19), jer se na poboljšanjima u tom domenu radilo prethodnih desetak (ili više) godina. A ukoliko se pod inicijalnim uslovima podrazumevaju okolnosti pod kojima je (nakon obustavljanja) obnovljen start reformskih zahvata, onda bismo se složili da su oni (u nekim sličnim, ali i drugim vidno različitim segmentima) bili nepovoljni u poređenju sa uslovima koji su u isto vreme egzistirali u zemljama koje nisu iskusile opstrukciju reformi. Doslednosti radi, bilo bi logičnije da se pod inicijalnim uslovima u ovom slučaju podrazumevaju oni koji su postojali u trenutku kad se Srbija vratila na „put tranzicije“, kako je to jedan od autora ovog teksta već tvrdio (Cerović, 2002:11). Ali, čemu onda pozivanje na začetke tranzicionog procesa i tadašnje okolnosti? Osim pomenutih nejasnoća, ovde se nameće još jedno pitanje. Da li su autori empirijskim materijalima obogaćenih tekstova eksplicitno rekli ili nagovestili kad će doći kraj našim tranzicionim „nevoljama“? Preciznije, da li se može (napokon) tvrditi da su se u proteklom periodu sve reperkusije nepovoljnih početnih uslova (pogotovo onih institucionalnog karaktera) ispoljile, te da će, shodno očekivanjima nekih teoretičara (Dragutinović Mitrović i Ivančev, 2010) njihov (eventualni) dalji uticaj postepeno slabiti? Ako su zaključci o presudnom uticaju inicijalnih uslova na dalji tok tranzicije istiniti, u kojoj meri su oni u ovom trenutku aktuelni? Da li će kreatori ekonomske politike i ekonomisti kao savetodavci konačno shvatiti kakve i koje konkretne poteze bi trebalo „povući“? U kojoj meri su sposobni i voljni da (sada već davno) prepoznate probleme, pa čak i eventualna rešenja istih (bez obzira koliko jednoznačna ona ne mogu biti), razumeju (jer uprkos činjenici da su stara/nova saznanja eksplicitnije prezentirana, ista su „upakovana“ u komplikovanije „ruho“) i na odgovarajući način primene? Ako je verovati iskustvenom, odgovori na pomenuta pitanja će nas obeshrabriti. Pozivanje na važnost inicijalnih uslova (pri čemu su isti na začetku tranzicije tretirani kao povoljni, a kasnije kao vrlo nepovoljni (pošto su tranzitorni zahvati odloženi/zakasnilo desetak godina, a ekonomska teorija prošla kroz ciklus „osveščivanja“)), moglo bi dati povoda za konstatacije vrlo proizvoljnog karaktera, te iznalaženje potvrde dobro poznatog izgovora za svakolike vrste nečinjenja (tranzicionih/reformskih poteza). Osim toga, upravo ovde na scenu stupaju poznate prepreke koje je detaljno i temeljno izložio Madžar (2009), a koje tangiraju alternative, preferencije i ograničenja sa kojima su suočeni oni koji kreiraju ekonomsku politiku. Drugim rečima, u uslovima neizgrađene (mada bi preciznije bilo nedovršene) institucionalne infrastrukture, kreatori ekonomske politike su objektivno lišeni mogućnosti da donose valjane, konzistentne odluke (Madžar, 2009:69).

Naravno, sasvim je drugo pitanje u kojoj meri ekonomska nauka (uprkos nesumnjivo sofisticiranijoj analizi) pokušava i uspeva da izvrši i svoju prediktivnu ulogu.¹⁹ A sa tog stanovišta posmatrano, čini se da odočnelo sazrevanje ekonomista koji se bave tranzicijom deli vekovima prisutnu i dobro poznatu sudbinu ekonomske nauke – naime, ekonomisti su još uvek bolji u objašnjavanju prošlosti nego u predviđanju budućnosti.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Dug i neravnomeran tok tranzicije na ovim prostorima traje bezmalo tri decenije. Neki autori (Lazić i Cvejić, 2006:95) pomenuti period dele na doba „blokirane i deblokirane transformacije“, koje se vremenski i po svojim osobenostima poklapa sa našom podelom na desetleće tranzicionih lutanja praćeno trnovitim periodom osveščivanja i sazrevanja ka novom tranzicionom punoletstvu.

Analizirajući tekstove koji su u *Ekonomskim analizama* objavljivani u poslednjih tri-desetak godina ustanovili smo da se isti, posmatrani sa stanovišta gradiranja aktuelnosti ključnih problema u tranziciji, te načina njihove „obrade“, mogu razvrstati na one nastale u prvoj dekadi (koju u ekonomskoj nauci karakterišu startni optimizam po pitanju izvodljivosti tranzicije, prenaplašeno bavljenje privatizacijom i ipak prisutni (u početku sporadični, a kasnije sve učestaliji) nagoveštaji o značaju institucionalnih promena), te tekstove objavljivane u narednom periodu koji pokrivaju „trnovit“ povratak na tranzicioni (reformski) „kolosek“ (a koji odišu opreznijom retorikom, preispitivanjem načinjenih propusta i daleko većim naglaskom na pitanja i dalekosežnost dometa institucionalne inercije).

Sudeći po frekventnosti radova posvećenih institucionalnoj konstelaciji, prepoznavanje važnosti temeljnog i svestranog izučavanja ove problematike dogodilo se kasnije od očekivanog. Iako postoje nekoliko, hvale vredni uvidi, koje su ovdašnji ekonomski teoretičari ponekad blagovremeno (tokom prve decenije tranzicije), a najčešće sa izvesnim *time lagom*, ponudili sa ciljem da se usavrše i unaprede reformski zahvati, ovaj vid saznanog dorastanja u ekonomskoj nauci nije bio praćen korespondentnim promenama u ekonomskoj politici (budući da ekonomske performanse naše privrede ukazuju i na nepostojanje odgovarajućih

¹⁹ Ocenjivanje međuzavisnosti ciljnih i eksplanatornih varijabli je, po pravilu, zasnovano na podacima iz ranijih perioda. Za pouzdano predviđanje, samim tim, već na startu postoje objektivne teškoće – okolnosti (i kad nema dodatnih, velikih promena ili poremećaja) jednostavno više nisu iste.

institucionalnih prilagođavanja). Prema tome, kreatori ekonomske politike, u uslovima neizgrađene institucionalne infrastrukture, ne samo da su objektivno bili lišeni mogućnosti da donose valjane, konzistentne odluke, već su prenebregavali gorepomenute doprinose ekonomske nauke. Da li to znači da su nalazi ekonomskih teoretičara bili neblagovremeni, ali i nedovoljni? Pretpostavljamo da će se izvestan (neveliki) broj ekonomista složiti sa konstatacijom da je sazrevanje ekonomske nauke na ovim prostorima parcijalnog karaktera, jer je u najvećoj meri приметно u domenu metodoloških postupaka analize. Vrlo je verovatno, takođe, da će ponekad biti ispoljavan kritički odnos prema relativno odocnelom sazreavanju, odnosno svrsishodnosti ove „naknadne pameti“. Ima li onda smisla i svrhe baviti se ovakvim temama nadalje?

Pitanje suvišnosti i/ili neproduktivnosti ponovljene naučne rasprave na istu temu (tranziciju i institucionalnu transformaciju, u konkretnom slučaju), te potencijalne idejne iscrpljenosti koja se u takvoj situaciji može javiti, postavio je (sebi i drugima) pre više od deceniju Madžar (2006:12-13). Konstatacije koje je izrekao mogli bismo sublimirati na sledeći način: a) sadržinski aspekt tranzicije je ekstremno komplikovan jer pokriva „široka ... i naglašeno raznorodna“ pitanja, te stalno suočavanje sa nizom (u institucionalnom smislu) sve složenijih zahvata; b) pošto tranzicija podrazumeva znatna institucionalna prilagođavanja, prirodno se nameće zaključak da je, sa stanovišta dugotrajnosti, reč o vremenski zahtevnom poduhvatu, čije je sastavne elemente teško sinhronizovati; c) prisutna su i ograničenja u pogledu informisanosti i znanja, te se i dalje suočavamo sa problemom koji bi se mogao „etiketirati“ kao naša sazajno-spoznajna nedoraslost poduhvatu tog „kalibra“.²⁰ Suštinski, ovako koncipiranom sagledavanju same tranzicije i diskusija koje su joj posvećene, teško da bi se nešto posve novo, osim par kontekstualnih napomena, moglo dodati.

Ovim tekstom smo pokušali da ponudimo drugačije (ne nužno i temeljnije) raščlanjavanje analiza koje su u manjoj ili većoj meri omogućile sagledavanje propusta u „mukama po tranziciji“, sa namerom da isti bude inicijalna tačka neke nove (namam se neophodne) rasprave o „stepenu zrelosti“ ekonomske teorije i/ili ekonom-

²⁰ Iako to nije predmet ovog rada, nije zgoreg napomenuti da su neki autori upravo zbog spoznajno-sazajne nedoraslosti smatrali uputnim da se „na scenu“ vrati zaboravljena veština ekonomij, čija je metodologija „manje deterministička i podrazumeva poznavanje institucija, mreže i tkiva privrede i društva“ (Jakšić, 2004: 67). Na planu daljeg razvoja ekonomske teorije, potenciranjem važnosti veštine ekonomije nudi se kompromisno rešenje nasuprot stalno prisutnom sukobljavanju deskriptivnih (pozitivnih) i preskriptivnih (normativnih) viđenja.

ske nauke da se bavi ovakvim pitanjima. U tom smislu ovaj prilog će imati svrhu ukoliko barem potakne znatiželju drugih da ideju detaljnije i sistematičnije razrade - dakle, ukoliko izazove konstruktivnu polemiku²¹ koja će rezultirati nečim (sa stajališta ekonomske nauke) spoznajno korisnim i/ili praktično upotrebljivim.²²

Ukoliko smo svesni onoga što je Poper davno nazvao privremenim karakterom saznanja, onda je neophodno stalno preispitivanje u kojoj meri je ekonomska nauka u stanju da, na osnovu postojećih znanja, pruži zadovoljavajuće odgovore na probleme današnjeg tranzicionog trenutka. Jer, ukoliko nije, onda nam metaforičke sugestije ne mogu biti dobra zamena za odsustvo valjanih uputstava za konkretne akcije. A ukoliko jeste, sasvim je drugo pitanje postoji li spremnost da se rešenja koja ekonomisti nude zaista i primene.

LITERATURA

1. Adamović, Lj. (1991). Preduzeće i međunarodno okruženje. *Ekonomski anali*, 108:27-39.
2. Babić, V. and S. Zarić (2015). Young Entrepreneurs' Trust During the Recession: Evidence from Serbia. *Economic Annals*, 207:49-69
3. Bajec, J. (1990). Prelazni period od komandne ka tržišnoj privredi – pouke jugoslovenskog iskustva. *Ekonomski anali*, 106:29-45.
4. Bajec, J. (1992). Uloga države i političkog faktora u tržišnoj transformaciji jugoslovenske privrede. *Ekonomski anali*, 112:25-36.
5. Bartlett, W. (2009). Economic Development in the European Super-Periphery: Evidence from the Western Balkans. *Economic Annals*, 181:21-44.
6. Bartlett, W. and I. Prica (2011). The Variable Impact of the Global Economic Crisis In South East Europe. *Economic Annals*, 191:7-35

²¹ I u obrazlaganju poželjnosti naučnih rasprava i sukobljavanja oprečnih stavova, Madžar se poziva na rodonačelnika ekonomske nauke: „Jer, kako kaže Mill, razlike i neslaganja delotvoran su put ka nepoznatim istinama, ali su istovremeno i moćno sredstvo za utvrđivanje poznatih istina i njihovo dublje razumevanje“ (Madžar, 2002: 50).

²² „Kad je reč o nekom izuzetno važnom a tek delimično sagledanom problemu, mnogo je važnije održavati kontinuitet i ritam rasprave nego pružiti opipljive i definitivne nalaze u vezi sa stvarima na koje se ona odnose. Ako već kojim slučajem ne uspe nešto novo da rasvetli sam, onaj koji zatalasa privremeno smirene vode daće bar drugima podsticaj da to umesto njega učine. Istina je, doduše, da zablude i analitičke greške uvećavaju količine šumova u informacionim kanalima naučnog komuniciranja, ali to ponekad nije previsoka cena za produžetak i održavanje ritma naučne rasprave“ (Madžar, 1996:17).

7. Black, B., Kraakman, R. and A. Tarassova (2000/01). Russian Privatization and Corporate Governance: What Went Wrong. *Ekonomski anali*, 147-8:29-106.
8. Brkić, L. (2005). Globalno poslovanje i transfer tehnologije. *Ekonomski anali*, 164:103-119.
9. Cerović, B. (1995). Politička ekonomija tranzicije – polazne osnove. *Ekonomski anali*, 125:65-79.
10. Cerović, B. (1997). Ekonomska nauka i proces tranzicije. *Ekonomski anali*, 135:25-46.
11. Cerović, B. (2002). Privatizacija i razvoj – Početak privatizacije i razvojne perspektive Srbije. *Ekonomski anali*, tematski broj, april, 11-26.
12. Cerović, B. and A. Nojković (2009). Transition and growth: What was taught and what happened. *Economic Annals*, 183:7-31.
13. Cerović, B., Nojković, A. and M. Uvalić (2014). Growth and Industrial Policy During Transition. *Economic Annals*, 201:7-35
14. Cerović, B., Svejnar, J. and M. Uvalić (2015). Workers' Participation in a Former Labour-Managed Economy: The Case of Serbian Transition. *Economic Annals*, 205:7-31
15. Čulahović, B. (2006). Izvoz zemalja Zapadnog Balkana u Evropsku Uniju: glavni problemi i preporuke. *Ekonomski anali*, 168:49-73.
16. Dragutinović, D. (2004). The IMF supported program in Serbia & Montenegro. *Ekonomski anali*, 161:7-62.
17. Dragutinović Mitrović, R. and O. Ivančev (2010). Driving Forces of Economic Growth in The Second Decade of Transition. *Economic Annals*, 185:7-33.
18. Đuričin, D. (1996). Preduzeće i preduzetništvo u krizi i oporavku jugoslovenske privrede. *Ekonomski anali*, 128:83-96.
19. EBRD. (2009). *Transition Report 2009*.
20. Jakšić, M. (2004). Vizija, institucije i privredni razvoj. *Ekonomski anali*, 163:63-70.
21. Lazić, M. i S. Cvejić (2006). Socijalna i vrednosna dimenzija tranzicije, *Ekonomski anali*, tematski broj, april, 95-106.
22. Manić, S. (1999). Pretpostavke za razvoj preduzetništva u Jugoslaviji. *Ekonomski anali*. 143:57-75.
23. Marsenić, D. (1994). Fenomen ekonomskog rasta (razvoja) u tranziciji. *Ekonomski anali*, 121:40-64.
24. Marsenić, D. (1996). Kriza jugoslovenske privrede prvih 90-ih godina. *Ekonomski anali*, 128:7-37.
25. Madžar, Lj. (1990). Efekti i pravci dogradnje sistema planiranja. *Ekonomski anali*, 106:205-221.

26. Madžar, Lj. (1992). Anatomija Jugoslovenskog privrednog čuda (1953-64). *Ekonomski anali*, 113:45-77.
27. Madžar, Lj. (1996). Mitologeme internog deoničarstva. *Ekonomski anali*, 130:17-51.
28. Madžar, Lj. (1998). Putevi i bespuća privatizacije u Jugoslaviji. *Ekonomski anali*, tematski broj, decembar, 11-88.
29. Madžar, Lj. (2002). Privatization in Yugoslavia: the need, the constraints and possible choices. *Ekonomski anali*, 153-4:5-19.
30. Madžar, Lj. (2003). Ostvarivost reformi s obzirom na njihove domete – skica za jednu teoremu nemogućnosti. *Ekonomski anali*, 159:7-19.
31. Madžar, Lj. (2005a). Korporativno upravljanje kao osnova institucionalnog poretka. *Ekonomski anali*, 164:7-37.
32. Madžar, Lj. (2005b). Ekonometrijske relacije i alternativni izvori informacija o ekonomskim međuzavisnostima. *Ekonomski anali*, tematski broj, mart, 51-74.
33. Madžar, Lj. (2005c). Epistemološka ljuštura ekonometrijskih nalaza. *Ekonomski anali*, 166:284-316
34. Madžar, Lj. (2006). Odumiranje u prisustvu vlasti – vlast kao pretnja razvoju i ograničenje tranzicije. *Ekonomski anali*, tematski broj, april, 11-21.
35. Madžar, Lj. (2009). Ekonomsko politički antibarbarus – kritički osvrt na kritička viđenja ekonomske zbilje u Srbiji. U: *Ekonomsko-finansijski odnosi Srbije sa inostranstvom: nužnost nove strategije*, (65-96), Kragujevac: Ekonomski fakultet
36. Milosavljević, M. i B. Rakita (1991). Marketing miopija međunarodno orijentisanih jugoslovenskih firmi. *Ekonomski anali*, 108:5-27.
37. Novotny, D. (2006). Financijski sektor i privredni rast u Republici Hrvatskoj (1995-2005). *Ekonomski anali*, 168:109-121.
38. Pejović, S. (2004). Diferencijacija rezultata institucionalnih promena u Centralnoj i Istočnoj Evropi: uloga kulture. *Ekonomski anali*, 163:7-30.
39. Penev, S. and A. Marušić (2009). Regulatory Reform in Five Western Balkan Countries: Evidence and Perspectives. *Economic Annals*, 182:40-67.
40. Rose-Ackerman, S. (2001). Trust, Honesty and Corruption: Theories and Survey Evidence from Post-Socialist Societies. *Ekonomski anali*, 149-50:5-87.
41. Simon, G. (2009). Market Reforms and „Economic Miracle“ in Kazakhstan. *Economic Annals*, 182:67-93.
42. Stamenković, S., Kovačević, M., Savin, D., Nikolić, I. i V. Vučković (2004). Privredni razvoj – kuda dalje? *Ekonomski anali*, 160:39-73.
43. Stojanović, B. (2003). The Transition Process: Stimulating Free Entrepreneurship. *Ekonomski anali*, 158:81-105

44. Vujačić, I. and J. Petrović Vujačić (2011). Privatization in Serbia – Results and Institutional Failures. *Economic Annals*, 191:89-107
45. Vujačić, I. and J. Petrović Vujačić (2016). Privatization in Serbia – An Assesment Before the Last Round, *Economic Annals*, 209:45-79

MAKROEKONOMSKA TEORIJA I POLITIKA: SRBIJA IZMEĐU STABILIZACIJE, RASTA I REFORMI

Petar Đukić¹

Apstrakt

Brzi rast ekonomske aktivnosti generiše višu zaposlenost i dohodak. To je odvajkada bio primarni motiv nosilaca ekonomske politike i predstavnika vlasti. Kvalitet rasta i privredni razvoj koji je iz njega sledio, najčešće je bio upitan. Pogotovo se teško ostvarivao integralno održiv razvoj, koji uključuju ekološki, tehnološki, socijalni i institucionalni kvalitet rasta. Tek povremeno, ovaj cilj se povlači uglavnom u ekspertskim analizama i kritikama karaktera ostvarenog rasta, što veoma uznemirava nosioce ekonomske politike.

U tradiciji privrednog razvoja Srbije ostaje dilema da li je generisanje rekordnog rasta ključ svih ključeva napretka, koji se meri rekordnim stopama rasta brutodomaćeg proizvoda. Kontroverze koje su se protezale od rasprava o makrostabilnosti, borbi protiv inflacije ili prihvatanja pojedinih reformskih programa u okviru bivše Jugoslavije, pa sve do kasnije i današnje samostalne srpske ekonomske politike nisu još prevladane. Ključni razlog za to je poznata dilema izbora ciljeva kratkog-srednjeg ili dugog roka. Kritika ovakvog pristupa dolazila je po pravilu od strane nekonvencionalnih ekonomista, koji su potezali socijalne, ekološke i uglavnom dugoročne razvojne argumente, odnosno perspektive.

Nosioci ekonomske politike bili su i ostali promoteri rasta i ciljeva na kratak rok koji se mere ne samo godišnjim rastom BDP, već i formalnom zaposlenošću, nominalnim zaradama i sl. Preostali su obimne i teške strukturne reforme i problemi preostali iz prethodnih decenija. Srpska privredna struktura danas i u budućnosti mora se krucijalno promeniti najpre u domenu funkcionalnih institucija, distribucije javnih sredstava u okviru jednog

¹ Petar Đukić, redovni profesor, Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu, djukic@tmf.bg.ac.rs

novog talasa ekonomskih i socijalnih reformi, a ekonomska nauka se nalazi pred novim izazovima

Ključne reči: *makroekonomski ciljevi, ekonomska politika, teorija stabilnosti, rast, zaposlenost, politički podsticaji rasta, institucije, nejednakosti*

UVODNE NAPOMENE

U ekonomskoj teoriji i praksi poznata je dilema u vezi sa rastom ili stabilnošću. Kada se kaže da su mere ekonomske politike orijentisane na narednu godinu sa izgledima da se pripreme i projektuju mogućnosti još i za naredne dve, tu nema mnogo dvoumljenja. Upravo tako nekako i traje perspektiva nosilaca ekonomske politike. Naime, gotovo svi oni imaju u izgledu ekonomsku perspektivu zemlje do narednih izbora. Strogo uzevši, ekonomska politike se odnosi na indikativno planiranje makroekonomskih ciljeva radi podsticanja rasta i zaposlenosti na kratak rok, odnosno za narednu godinu, a maksimalno za dve sledeće godine. Njime država teži da prevlada problem nesavršenih informacija u uslovima mešovite ekonomije, kako bi poboljšala ekonomske performanse privrede. Međutim indikativni planovi polaze uvek od „endogenih tržišnih neizvesnosti“, a nemaju dovoljno uporište u egzogenim faktorima i neizvesnostima koji proističu iz tehnologije, spoljne trgovine i međunarodnih odnosa. Kada koristi indikativne planove, država obično računa na pozitivan uticaj subvencija, grantova (pomoći) kao i destimulativan od oporezivanja, ali nikoga ni na koji način ne prisiljava. Ovaj poslednji princip bi trebalo usvojiti u neprikosnovenom smislu, da bi se uopšte moglo govoriti o savremenoj (protržišnoj) ekonomskoj politici.

Srbija je indikativno planiranje prihvatila veoma rano, jer ju je samoupravni sistem već nekoliko decenija pre oficijelne tranzicije oslobodio velikog dela pritisaka onog intenzivnog i rigidnog, tzv. mandatornog odnosno direktivnog državnog planiranja, korišćenog u svetu realnog socijalizma, sve do pada Berlinskog zida 1989. Razume se da je tzv. samoupravna ekonomska politika i praksa bila samo delimično decentralizovana i da je suštinski ostala zarobljena i u senci širih društvenih interesa i ciljeva koji su morali da budu i makroekonomski, odnosno da budu kompenzirani državnim intervencijom.

Današnja ekonomska politika, okrenuta endogenim faktorima rasta, stabilnosti, pa i neizvesnosti, uvek se orijentiše na iskustva iz privrednog života, odnosno na usaglašavanja interesa i definisanje ciljeva koji dolaze iz političke sfere. Usled činjenice da je ekonomska politika po definiciji deo politike u opštem smislu, ne

može se govoriti o nekoj čisto „naučnoj ekonomskoj politici“, bar u meri u kojoj bi ona bila tretirana tak samo kao puka ekonomska disciplina, ili kao jedna od grana teorijske ekonomije. Toga bi morao da bude svestan svaki analitičar istorijskih veza ekonomske politike, ekonomske istorije i ekonomske nauke.

Verovatno je da nema vrednosno neutralne ekonomske nauke. On opet, kao teorijska, ali i praktična disciplina, po definiciji ima dve svoje dimenzije - pristupa: pozitivu i normativnu ekonomiju. Cilj prve je da stvari oko sebe (pojave, procese i veličine) „skenira“, analizira i prikaže takvima kakve jesu, dok je cilj druge da objasni kakve bi one trebalo da budu, odnosno da ispadnu, uz primenu odgovarajućih mera ekonomske politike. Cilj ovog rada je da se demonstracijom dugoročnih serija, posebno javnih makroekonomskih podataka i njihovim ukrštanjem, analitički pokaže kako deluje međuzavisnost između ekonomske teorije i ekonomske politike u svetlu mera stabilizacije, podsticanja rasta ili mikro ekonomskih reformi, u dugom roku, na primeru današnje Srbije.

Razume se da to nije ni malo jednostavno i da je pri takvoj analizi neophodno mnogo više argumenata nego što su puki statistički pokazatelji: rast dohotka i zaposlenosti, inflacija, kretanje valutnog kursa ili (de)balans spoljne trgovine i budžeta. Oni vrednosni, socio-psihološki ili moralni faktori delotvornosti i uspeha ekonomske politike mere se voljom i zadovoljstvom naroda, poverenjem u institucije, zainteresovanošću za politički život, otvorenošću za preduzetničke projekte, izbore, promene, kao i pozitivnom percepcijom budućnosti (Abramowitz 2018). Zato se pri analizi predmeta ovog rada u njen fokus mora staviti i percepcija aktuelne perspektive ljudi koji u njoj žive, koji su iz zemlje otišli ili se pripremaju da idu, pre svega imajući u vodi ekonomske motive migracija.

EKONOMSKA TEORIJA I POLITIKA – JEDNO ILI DVA LICA BOGA JANUSA

Opšti pogled

Jedna od osnovnih zamki u koje upadaju nacije koje od ekonomske politike očekuju brza poboljšanja na kratak rok, je što se od puke normalizacije makroekonomskih tokova, prilika pa i izgleda, očekuju kvalitativni boljitak i brze razvojne promene. U stvari, svaka stabilizacija je samo odloženo plaćanje troškova prethodnih propuštenih prilika i, volontarističke ili pak neznalačke, destabilizacije koja je učinjena najčešće svesno i bez potreba, izuzev onih koje dolaze iz političke sfere. Srbija je imala mnoštvo prilike da se u to uveri, ali se greške iz prošlosti veoma često ponavljaju. Ekonomska politika po definiciji u prvom planu ima „društvene

ciljeve“ o kojima se, ne bez osnova, vode sporovi. Ti (širi društveni) ciljevi su bili predmet mnoštva rasprava, među kojima treba izdvojiti jednog od najpoznatijih kanadsko-američkih (liberalnih) ekonomista Džona Keneta Galbrajta, koji je u njihovom odsustvu, pronalazio mnoštvo pukotina koje podrivaju kvalitet postignutih, usko shvaćenih, ciljeva makroekonomije. Možda je najbitnija od svih Galbrajtovih napomena ona metodološka, koja podvlači uticaj „jednom utvrđenih istina“ koje se mnogim ekonomistima, a naročito nosiocima ekonomske politike, čine kao nepromenljive, što može biti „prijatno saznanje, ali koje nažalost nije tačno“ (Galbrajt (1979.)

Veoma sličan, mada drastično nepovoljniji nalaz o aktuelnim trendovima ekonomske politike i uticajima ekonomske teorija na nju daje Robert Skidelski, član britanskog Doma lordova, počasni profesor na Univerzitetu Vorvik i član upravnog odbora Moskovskog univerziteta za političke nauke, On dovodi u pitanje, na samo nepristrasnost ekonomska analize, već i opštu teorijsku objektivnost pozicije ekonomista. Po njegovom mišljenju, ekonomisti, „prilagođavaju svoja stanovišta trenutnom stanju stvari, kojem potom daju auru večne istine. Oni su intelektualni batleri koji služe one na vlasti, a ne budni posmatrači stvarnosti koja se menja“ smatra Skidelski ². Ma koliko izgleda gruba i naučno neprihvatljiva, tu tezu ne bi trebalo olako odbaciti, upravo imajući u vidu interese nosilaca ekonomske politike u kontekstu nalaza analitičara, naročito onih koji stvari posmatraju na kratak rok.

Slučaj Srbije – istorijska iskustva

U nasleđu Srbije, ekonomska teorija je veoma često bila povezana sa direktnim interesima nosilaca ekonomske politike. O tome ima dovoljno svedočenja u stavovima i nalazima, ne samo današnje makroekonomske analize i razvoja, već i interesa domaćih ekonomista u jednoj od najtežih faza razvoja Srbije u okviru SRJ. To ne može biti tek samo izraz neznanja ili zaborava, već pre svega političkih namera. O tome su ekonomisti raspravljali više puta i u različitim povodima. Tako, naprimer, iz vremena raznih socijalističkih, programskih „stabilizacija“, ostalo je u nasleđe istina da što se više govorilo o stabilizaciji, i dinamičnom oporavku, to se sistem više urušavao. Konačno, iz tih vremena ostalo je bez odgovora pitanje „ko je kriv za hiperinflaciju (1992-1994) i sve njene razorne posledice (Avramović 1998, str. 110; Đukić, Živković, red, 2018).

² Skidelski, Robert, „Oproštaj od neoklasične revolucije“, *Danas*, 19.09.2008.

U svakom slučaju od ekonomske politike ne može se očekivati da ona unapredi ekonomsku teoriju iako je ekonomska teorija, naročito makroekonomska analiza, trebalo da bude alfa i omega za trasiranje makroekonomskih politika. To se po definiciji gotovo nikada ne dešava, mada je ekonomska teorija u velikoj meri odgovorna za argumente i eksperimente ekonomske politike.

Današnja analiza nam ukazuje da ne možemo očekivati poželjne visoke stope rasta BDP, ukupnog dohotka i standarda (iznad 5%), bez obzira na potrebe. To da su Srbiji danas neophodan dugotrajan i visok rast radi prevladavanja ogromnog relativnog zaostatka za svetom u celini i relevantnim ekonomijama je samo retorički zahtev i tvrdnja za koju nije neophodna analiza MMF-a³. Očigledno je da se okolnosti u vezi sa globalnim izgledima rasta menjaju.⁴ Verovatno će trajno za nama ostati vreme visokih dugoročnih stopa rasta globalne ekonomske aktivnosti, pre svega usled ogromnih rizika koji po globalnu privredu nastaju iz uticaja klimatskih promena, ograničenja koja nastaju u raspolaganju prirodnim resursima i usled brojnosti zemaljske populacije, terorizma, masovnih migracija, kao i novih kontroverzi u vezi sa preraspodelom globalne geopolitičke moći.

Iskustva Srbije sa dugoročno hroničnom inflacijom i hiperinflacijom, u dva velika razorna talasa, uporedo sa pravom ekonomsko-finansijskom i socijalnom katastrofom (1992-1994) dovoljno potvrđuju ovaj nalaz. Mora se priznati da domaća ekonomska teorija, bez obzira na sva lutanja, nije bila povod za katastrofu, koju je ekonomska praksa doživela krajem 1993. i početkom 1994. o kojoj su napisane brojne studije, kako za vreme tako i nakon monetarnog, fiskalnog i kompletnog ekonomskog sloma i drugih kritičnih događanja⁵. Najveći broj objavljenih radova na skupovima koje su organizovali Savez ekonomista i Naučno društvo ekonomista SRJ, SCG, a kasnije Srbije, veoma kritički su se odnosili na aktuelnu ekonomsku politiku monetarne ekspanzije, populističkih preraspodela, izolacionizma i loše propagande. Ekonomske sankcije OUN. uvedene od gotovo čitave međunarodne zajednice (1992-1995, sa odloženim dejstvom do 2000) predstavljaju samo jedan

³ MMF, 2017, p. 5. IMF Country Report No. 17/263, September 2017 [Pristupljeno: 04/09/2017]

⁴ Stopa rasta svetske privrede između 1980. i 2010. imala je godišnji prosek blizu 3%, što je bilo dovoljno da se nivo ekonomske aktivnosti udvostruči. Nakon 2009, usled globalne ekonomske krize, stope rasta svetske privrede bile su znatno niže, ali je fundamentalna recesija - pad globalne ekonomske aktivnosti od oko 1,5% - zabeležen samo 2009.

⁵ Avramović (1998), Dimitrijević (1996), Đukić (1995, 1997). itd, kao i mnoštvo zbornika sa tradicionalnog savetovanja Saveza ekonomista i Naučnog društva ekonomista Jugoslavije, a zatim Srbije, tokom 1993, 1993, 1995. itd.

deo odgovora na pitanje zašto je ovdašnja privreda doživela slom sa nesagledivim posledicama na ekonomsku budućnost, na tip i tokove tranzicije, reformi i privrednog razvoja koji su kasnije sprovedeni.

Razvojno stanje i relativitet perspektiva

Kada je otpočeo srpski ekonomski sunovrat, pri raspadu socijalističke Jugoslavije 1991, kao po pravilu u takvim slučajevima, zvanična retorika bila je potpuno suprotna stvarnim pretpostavkama i perspektivama privrednog razvoja. Uprkos činjenici da se tržište raspalo političkom voluntarističkom akcijom gotovo svih rukovodstava tadašnjih republika (sankcije Srbije i Crne Gore prema Sloveniji i Hrvatskoj, još krajem 1989, zbog toga što nisu htele da poštuju „istinu o Kosovu“) nosioci ekonomske politike u Srbiji uveravali su naciju, slično kao i drugi po istom ideološkoj matrici širom tadašnje Jugoslavije, u sopstvene prednosti koje bi nove države i ekonomije imale. Tako je u Srbiji posebno isticana suficitarnost koju u je ova republika posedovala u proizvodnji hrane i energije. Ostale republike, posebno Slovenija i Hrvatska isticale su kao prednost odvajanja sprečavanje preliivanja njihovog dohotka preko centralizovanih saveznih fondova za razvoj nerazvijenim republika i pokrajina.

Ispostavilo se da je najmanje argumentovanih rasprava i teza bilo poklonjeno stvarnim pretpostavkama reformi i stabilnosti, odnosno popravkama tehnološkog stanja, za koje ratovi oko nasleđa nipošto nisu mogli da predstavljaju pogodan ambijent. Sve privrede naslednice republičkih ekonomija bivše Jugoslavije, u prvom navratu potonule su usled raspada, a naročito usled komadanja tržišta, zatim usled stradanja dela infrastrukture, a pojedine kao Srbija i Crna Gora i dodatno izložene sankcijama Saveta bezbednosti, ekstremno izraženom izolacijom nakon Rezolucije 757. krajem maja 1992. Hiperinflacija i slom fiskalne politike, poluratna ekonomija preraspodela, bile su samo konsekvencija daljeg urušavanja (Đukić 1995, str. 23-40). Upravo tada iz gnezda oficijelne ekonomske politike, nazirala se ideja o Srbiji kao zemlji posebnih potencijala koja bi, uz prave reforme mogla postići rekordni rast i „švedski standard“ za desetak narednih godina. Upravo tih desetak narednih godina donele su Srbiji pravi slom, potvrđen dodatno razaranjem koje je ostvario NATO 1999. godine. Bez obzira na uzroke, stanje i rezultati pokazali su stvarne izgleda kao i realističnost- voluntarizam prve faze samostalne ekonomske politike Srbije.

Loša i pozitivna iskustva sa hiperinflacijom

Jednom poljuljano i urušeno poverenje u monetarne vlasti, novac i javne finansije ne može se lako vratiti, čak i u dugom roku, o čemu više nego dosledno svedoči tradicija devizne štednje i obračuna ključnih tržišnih vrednosti i transakcija u evrima, gotovo na području čitavog Balkana, a posebno u Srbiji danas. Tzv. dinarizacija ovdašnje monetarne i finansijske sfere je proces za koji se ponekad i prilično uverljivo tvrdi da je „nemoguća misija“, iako je sasvim sigurno da je to jedan od dugoročno veoma poželjnih scenarija stabilne makroekonomske scene i privrednog razvoja zemlje u celini. Uprkos toj činjenici, mnogo je verovatnije da će strah od ovdašnjeg novca tek prestati kada on i formalno dobije evropsku ili možda neku regionalnu dimenziju i širi emisioni autoritet (Đukić, Đ., Živković A. red, 2018). Naime, preko je 90% štednje građana i pored veoma destimulativne devizne kamate, stabilnog kursa i niske inflacije u današnjoj Srbiji, i dalje ostvaruje u evrima, što svakako govori i o perspektivi ne samo domaćeg novca i finansija, već i o izgledima da se ostvaruju proklamovana ekonomska politika i razvojne strategije zemlje, bez obzira na aktuelne nosioce vlasti. Ovakva inercija loših dugoročnih očekivanja od domaće monetarne scene postala je gotovo presudni negativni faktor bilo kakve nacionalne ekonomske politike.

To ni u kom slučaju ne znači da se nosioci ekonomske politike ne osvrću na ekonomsku teoriju. Šta više, uvek će pokušavati da je koriste, uglavnom selektivno, u zavisnosti od zacrtanih ciljeva koji su u daleko većoj meri politički nego ekonomski, ako takve podela uopšte može da se učini. Naime, svaka determinanta koja utiče na makroekonomsku politiku ujedno je i ekonomska, pošto deluje na privredu zemlje, tako da je i podela faktora na ekonomske i neekonomske danas dovedena u pitanje. Ipak, u ekonomskom smislu pojedine mere uvek ostaju diskutabilne, naročito one koje se tiču preraspodela da bi se održao privid više ekonomske stabilnosti i standarda. U današnjoj politici vlade neke mere su verovatno kratkoročne. Takve su one koje se odnose na podizanje zarada i standarda u javnom sektoru ili javnim uslugama, na bazi učinka ekscesnog „suficita u budžet“, jer je više nego jasno da suficit budžeta ne može biti trajni izvor javnog finansiranja bilo čega.

Bez obzira na dominaciju izrazito loših iskustava sa hiperinflacijom⁶ u nas, u nasleđe ostaje jedno dobro saznanje, koje se veoma upotrebljivo za buduću ekonom-

⁶ O lošim dugoročnim posledicama hiperinflacije, autor ovog rada pisao je u više navrata. O tome ovaj pu neće više biti reči jer su nalazi i iskustva ostalih analitičara slični Videti: Đukić Đ, red, Srbija u hiperinflaciji i posthiperinflaciji,

sku politiku i razvoj. Dok je sveže sećanje na hiperinflaciju, verovatno da bar sadašnje generacije nikada više neće zahtevati indeksaciju zarada i drugih prihoda po cenu štampanja novca. Novčana ekspanzija po sistemu „malo inflacije neće škoditi“ u uslovima zatvorene ekonomije i veoma verovatne recesije pokazala je najsurovije socijalne i moralne posledice jednog sloma sistema i društva u celini, a gotovo sve mere koje su tada preduzimane, imale su kontraproduktivno dejstvo (Đukić 1995). Učenje na sopstvenim iskustvima najbolji je lek protiv proinflatorne monetarne politike.

Osnova današnje ekonomske politike se, uz usvajanje javnog budžeta zemlje, formalno trasira u okviru dokumenta pod nazivom „fiskalna strategije“, a sadrži mnoštvo razvojnih odrednica koje sadrže manje više sve makro i mikro ekonomske mere i namere nosilaca vlasti i formalnih promotera reformi.⁷ U izvesnim momentima ekonomska teorija je čak direktno bila povezana sa ekonomskom politikom, o čemu postoje svedočenja, kako ona u vreme velikih hiperinflacija tokom dvadesetih i tridesetih godina po Evropi, a naročito u periodima i programima za stabilizaciju i obuzdavanje (Kejns, 1987, Avramović 1998)⁸.

DANAŠNJA MAKROEKONOMSKA POLITIKA I TEORIJA U SRBIJI

Verovatno najvažniji segment ovog rada treba da predstavlja analiza međuuslovljenosti današnje ekonomske teorije i makroekonomske politike od koje se u privredi Srbije ponekad očekuju čuda. U bilo kojoj najavi javne vlasti pominju se „nesumnjivi uspesi“ na svakom planu, a od njih se osim ekonomskog rasta, spominje dinamičan rast stranih direktnih investicija (milijardu evra u prolaznom vremenu) pozitivno stanje budžeta, suficit od oko pola milijarde evra, kao i mogućnosti povećanja penzija i zarada u javnim službama i javnom sektoru u privrede. Ipak, istraživanja pokazuju da je veoma proizvoljna i nepouzdana ocena da će penzije i plate dostići istorijski maksimum, poput nesporne činjenice da je inflacija dostigla istorijski minimum.

⁷ Pogledati : „Fiskalna strategija Srbije za 2018. sa izgledima za 2019. i 2020. godinu“, str. 3-5

⁸ U vreme pripreme Programa monetarne rekonstrukcije, njegov ključni tvorac išao je u Ženevu da bi u tamošnjim bibliotekama proučavao pozitivna iskustva Sovjetskog Saveza, u vreme obuzdavanja hiperinflacije sa dvovalutnim sistemom (obična i „crvena“ rublja - *červonjec*). (Avramović 1998)

Naime, i pored ogromnog entuzijazma i optimizma nosilaca ekonomske politike, kao i njenih njihovih mentora iz MMF-a, predstavnici ovdašnje ekonomske nauke ne smatraju da nominalne ekonomske veličine poput rasta maloprodajnih cena ili pritivvrednosti prosečne zarade u evrima, slikaju suštinu ekonomskih činjenica. Sporovi između teorijskih analitičara i praktičara, odnosno predstavnika zvaničnih ekonomskih tela, će se sasvim sigurno nastaviti, što je verovatno i prirodno za tako kontroverznu stvarnost kao što je kvalitet života naroda o čemu govori sledeći međunaslov.

Kako se zaista u Srbiji danas živi?

Pitanje koje je postavljeno u prethodnom međunaslovu proističe iz jednostavne tvrdnje-izjave aktuelne predsednice Vlade Republike Srbije od 24. oktobra 2018: „Dosta mi je više te kuknjave. U Srbiji se danas odlično živi“.⁹ Sličnu optimističku izjavu dobili smo nekoliko dana nakon toga, u izjavi predsednika Srbije, na skupu regionalnih privrednika u Bugarskoj da će upravo „naš region“ biti „mašina rasta za Evropsku uniju“, bez obzira da li mi bili ili ne bili u njenom sastavu. Prethodno je više puta u javnosti od čelnika domaće ekonomske politike isticano da Srbija trenutno ima drugu po veličini stopu rasta u Evropi, posle Francuske.

Jedan od ključnih argumenata za tezu o ubrzanju i rekordima rasta poslužila je činjenica da je i MMF revidirao svoju procenu ovogodišnjeg rasta BDP za Srbiju sa 3,5% na 4%, dozvolivši ovoga puta čak i podsticaje rasta višom unutrašnjom potrošnjom po osnovu nominalnog porasta penzija i kontrolisanih plata. Revizija rasta globalne privrede u 2018. ide sa 3,7% na 3,9% što može, samo privremeno da posluži kao paradoksalni pokazatelj, da se svetska ekonomska saradnja i globalni rast odvijaju gotovo nezavisno od političkih zatezanja između velikih ekonomija (američko-kineski carinski rat, dok se sankcije Zapada prema Rusiji se nastavljaju). Upravo te okolnosti podstiču proizvodnju i izvoz, naročito iz regiona koji su imali dugoročno depresivno ekonomsko stanje, a danas imaju nešto viši potencijal rasta usled slabe startne osnove.

Međutim, na duže staze gledano, globalne političke nesuglasice, rekonfiguracija moći velikih igrača, praćena izolacionizmom i deglobalizacijom, ne mogu doneti svetu ništa dobro, naročito u kontekstu činjenice da se talasi izbeglištva ne stišavaju a da se produbljuju nejednakosti i razlike gotovo u svakom delu kontrover-

⁹ Izjava predsednice Vlade citirana u više medija, naprimer N1 Info, 24. X 2018.

znog sveta današnjice. Kakve su onda prilike da se Srbija ostvari kao „lokomotiva rasta“ u regionu?

Lokomotive rasta - globalni i lokalni nivo

Popularne sintagme koje povremeno lansiraju Svetska, Banka, MMF ili Svetski ekonomski forum, veoma često predstavljaju mamac, ne samo za ekonomista, analitičare i prognostičare, već i za političare, ili nosioce vladajuće ekonomsko-političke doktrine (World Bank, 2017, 2018; IMF, 2017). Trenutna srpska doktrinarna ekonomska politika preuzeta je iz prethodnog scenarija i paradigme koja je vladala od 2001-2012. Stalno se govorilo o natprosečnom rastu bruto domaćeg proizvoda, kao o „sustizanju“ i ostvarenju ciljeva koji su zasnovani na povećanju ekonomske aktivnosti, sa veoma malim obrazloženjem specifičnosti uslova, posledica i kvaliteta takvog rasta, posebno rezultatima koji se tiču konkurentnosti (Đukić 2017; Schwab 2017).

Nakon promena 2000. koje su donele snažan zaokret u smislu otvaranja zemlje, njene reintegracije u međunarodne ekonomsko-političke i druge tokove, politika rasta, zasnovana na početnom prilivu strane pomoći i investicija, između ostalog po osnovu privatizacije, postigla je natprosečni rast. Njime su se dičili nosioci ekonomske politike, a tek samo pojedini kritičari bili (opravdano) nezadovoljni) s obzirom na činjenicu ogromnog relativnog zaostatka Srbije za referentnim ekonomijama u svetu. I Evropa po sebi je, ispostavilo se, u dobrom delu XXI veka funkcionisala kao kontinent u ekonomskom zaostajanju u odnosu na glavne takmace, a pre svega Aziju i Severnu Ameriku.

Takmičarski duh u pogledu paradigme rasta nosio je i dobre i loše ekonomske signale, a pre svega rivalitet velikih, među kojima se danas izdvajaju Kina i Indija, kao brzorastuće ekonomije, koje predstavljaju ogroman potencijal, kao i ekonomsko-političku snagu u svetlu budućnosti. Tradicionalna ekonomsko-tehnološka i vojnopolitička moć zemalja OECD polako pada u zasenak, pa se već danas osnivaono tvrdi da je ovaj put Indija ključna lokomotiva novog talasa globalnog rasta¹⁰.

Takve i slične ekonomske metafore kao što su „lokomotive rasta“ nisu baš mnogo originalne, pa ni jedinstvene i homogene u ekonomskoj politici i praksi. Međuna-

¹⁰ Tako je otprilike obeležen početak ovogodišnjeg zasedanja Svetskog ekonomskog foruma - u znaku nastajanja nove globalne sile - Indije. (Izvor: *Politika*, Tanja Vujić, utorak 23.01.2018)

rodne monetarne institucije (MMF, Svetska banka, Svetski ekonomski forum) vole da ih upotrebljavaju, slično kao što to ponekad učine i retorički nadareni ekonomisti istraživači rasta i razvoja. Na ovogodišnjem zimskom zasedanju Svetskog ekonomskog foruma u Indiji, apostrofirana je uloga Indije, kao „lokomotive“ u svetskoj ekonomiji. Jednog dana doći će na red Latinska Amerika ili Afrika. Promena relativnih pozicija prema razvojnim parametrima dešava se zakonito, mada u izrazito dugom roku, u kome „lokomotive“ treba da ostvare stabilan i trajan rast koji donosi siguran dugoročni relativni napredak. Verovatno je metaforu „lokomotiva“ najpre upotrebio Robert Solou, nobelovac koji je još sedamdesetih godina XX veka, prvi definisao „četiri pogonska točka lokomotive ekonomskog razvoja“. U ovom slučaju rast se tumači kao rezultanta ne samo delovanja rada, akumuliranog kapitala i prirodnih resursa, već i tehnologije, koja obuhvata znanje i inovacije, preduzetništvo, kao i društvene institucije (Samuelson, Nordhaus, 2010, str. 558).

Zašto Srbija ne može da zadrži kvalitetnu radnu snagu?

Ako se pođe od zvanične strategije po kojoj je i Srbija na putu da postane „lokomotiva rasta“ za čitav region i Evropu, treba se malo pozabaviti stvarnim ili kvalitativnim učincima takvog rasta. Istraživanjem koje je objavljeno najpre na skupu u Sava centru u nedelju 14. Oktobra 2018, u kome je NVO „Srbija 21“ objavila rezultate testiranja 1000 građana koji su otišli ili koji bi mogli da odu iz Srbije, došlo se do sledećih rezultata. Među motivima za iseljenje (odlazak u inostranstvo) viši standard (41%), bolje plaćen posao (36%) i loša situacija u državi za 9% ispitanih. Istraživanje je sprovedeno jula 2018. na uzorku od 1000 punoletnih građana Srbije. O trajnom odlasku u inostranstvo najviše razmišljaju mladi ljudi od 18 do 29 godina. Iz ove društvene skupine ih je čak 34% ili oko 450.000 građana, a od onih koji žele da odu u inostranstvo, čak 45% razmišlja o trajnom iseljenju¹¹. Ovih dana se u medijima pojavio i podatak da godišnje iz Srbije odlazi oko 800 lekara, dakle od svih koji odlaze 1,5% su lekari, bez kojih, između ostalog, sistem zdravstvene zaštite i bezbednosti znatno snižava kvalitet.

Ekspert koji se bave odlivom mozgova podvlače da je ubrzanje odliva sve izrazitije i da je poslednjih od 2004. do 2014. Iznosio u proseku 31000, da bi u 2014. Emigriralo 57 hiljada osoba a u 2015 čak 60 hiljada građana. Pri tome je sigurno da evidencije o tome koliko se ljudi iseljava iz Srbije danas nema, a i da je sva evidencija zasnovana na podacima iz zemalja OECD, koji svakako nisu dovoljni, jer se danas uglavnom u potrazi za poslom iz Srbije odlazi i u Kinu, Rusiju, Sloveniju, Češku i

¹¹ *Novi magazin* 14. oktobar 2018.

Slovačku, kao i u različite, uglavnom bogatije bliskoistočne i afričke zemlje. Istraživanje najvećih domaćih eksperata za dijasporu i iseljavanje (V. Grečić naprimer) pokazuju veoma slične rezultate, koje se pokazalo prethodno citirano istraživanje „Srbija 21“.¹²

Za našu analizu najvažnija činjenica je da motivacija mladih za emigraciju je skoro u potpunosti ekonomska (81,9 odsto). Oni žele poboljšanje životnog standarda, lakše zaposlenje, bolje uslovi za pokretanje sopstvenog posla, bolje obrazovanje i slično. Relativne pokazatelje alokativne produktivnosti radne snage po različitim zemljama daje nam pregled relativnih zarada po času angažovanog rada u različitim zemljama. Ovaj podatak došao je kao rezultat jedne strane agencije koja je pratila relativne promene u zaradama, koje naravno nisu slika standarda u celini, ali dovoljno govore o tome zašto se zaposlenje u Srbiji manje vrednuje nego u drugim zemljama. Izuzetak je Albanija u kojoj su zarade po satu niže nego u Srbiji (grafikon 1). Podaci sa slike obračunati su tako što je ostvareni nacionalni BDP podeljen prema satima prosečno angažovanog rada. Dobijeni rezultati pokazuju da je od 189 zemalja najbolje rangirana privreda zapadnog Balkana Hrvatska (56). U Hrvatskoj je radnik prošle godine bio plaćen 45.598 evra bruto, što iznosi 27 dolara po satu. Srbija je sa 13,31 dolar ovako obračunate zarade po satu, zauzela pretposlednje mesto, ispred Albanije (12,51 dolar).¹³

Alternativno viđenje

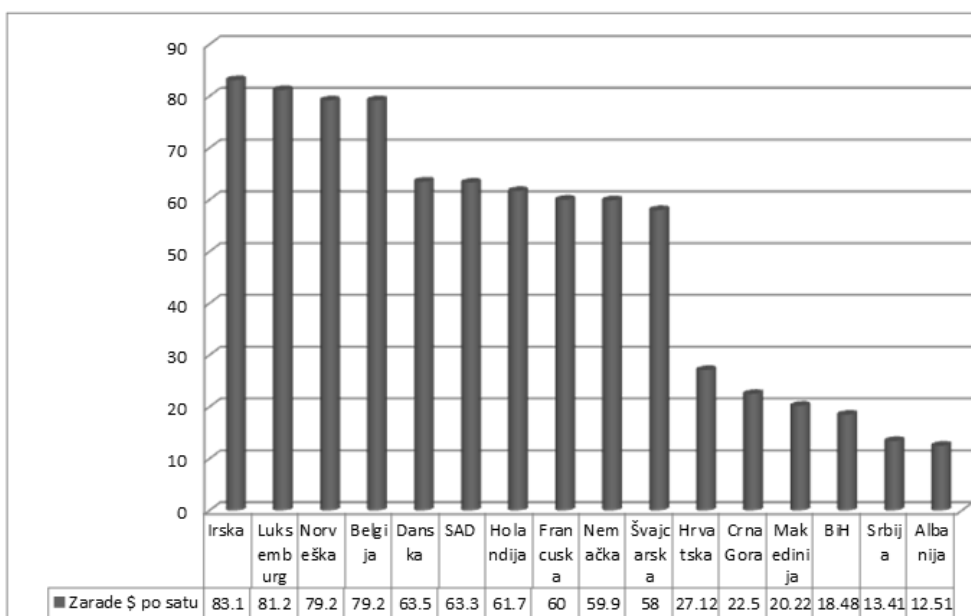
Možda se može postaviti teza da je ekonomsko stanje u Srbiji, sudeći po realnim zaradama i za naše prilike niskoj nezaposlenosti (ispod 14%) formalno bolje nego ikada, ali da su mlađe generacije za odlazak motivisane komparativnim uslovima i globalnim izazovima širom sveta. Možda ih ti izazovi usmeravaju na destinacije koje su doskora bile nedostižne, bilo u komunikacionom ili tehnološkom smislu. I zaista, današnji sistem rada na distanci, promena navika mlađih generacija, generisanje novih informaciono-komunikacionih tehnologija, i onlajn usluga pokazuju da je današnji svet mnogo pokretljiviji, pa su takav stil prihvatile i naše mlađe generacije. Međutim, ako drugi napreduju ili se tom novom svetu prilagođavaju brže, postavlja se pitanje učinka relativnog napretka i funkcionalnosti ekonomske

¹² Srbija je 31. zemlja sa najbrojnijom emigracijom od ukupno 50. Emigracione namere mladih izrazito su ekonomske i egzistencijalne (81,9% ispitanika), a dve trećine njih žele trajno da se isele iz zemlje. Mladi po pravilu žele poboljšanje životnog standarda, lakše zaposlenje, bolje uslove za pokretanje sopstvenog posla, bolje obrazovanje i sl. Izvor: Grečić: (<http://bif.rs/2014>, /Danas 30.10. 2017.

¹³ Izvor: Al Jazeera, 2.07.2018.

pa i razvojne politike, reformi i čitave tranzicije kroz koju Srbija i dalje prolazi. Globalna pozicija – rangiranje zemlja od strane Svetskog ekonomskog foruma po osnovu dva parametra, govori o činjenici da je ocena ovdašnjeg kvaliteta ekonomije i života od strane građana izrazito slaba. Prema toj oceni se formiraju i rangiraju mesta u rangu tzv. globalne konkurentnosti zemlje prema različitim parametrima, od kojih su za Srbiju najslabiji oni koji se odnose na „odliv mozgova“.

Grafikon 1. Zarade po satu u najbolje plaćenim privredama Evrope, i Zapadnog Balkana, prema obračunu Međunarodne organizacije rada (www.ilo.org 2016.)

Naime, prema kapacitetu zemlje da zadrži talente Srbija se nalazi na 146. mestu od 148 rangiranih zemalja, a „kapacitet Srbije da privuče talente“ je 147. Od 148. rangiranih zemalja.¹⁴ Na osnovu stvarnog položaja kao i percepcije načina života i standarda ljudi od strane građana, ne bi se moglo potvrditi polazno zvanično obrazloženje nosilaca ekonomske politike da se u Srbiji danas živi odlično, odnosno da su standard i zarade viši nego ikada, a da je nezaposlenost „na istorijskom minimumu“, bez obzira na statističke podatke.

¹⁴ Grečić, 2017.

RAST ILI STABILNOST – BESMISLENA DILEMA

Opsesija rastom i stvarni rezultati

Nije čudo što su nosioci ekonomske politike danas uglavnom opsednuti rastom. U čitavom svetu rast BDP je najprisutniji (mada ne i najbolji) pokazatelj, trenutnog stanja i perspektiva privrede, odnosno proizvodnje, investicija i zaposlenosti. Nije čudo što se za potrebe nosilaca ekonomske politike nacionalne statističke i druge državne službe trude da izraze i istaknu one nominalne veličine BDP (a sa njima i podatke o zaradama, penzijama i standardu) koji najbolje vizuelno demonstriraju poruke ostvarenog rasta. O kvalitetu rasta raspravlja se uglavnom kada se desi kriza koja poljulja makroekonomsko stanje, na osnovu čega dolazi po pravilu do malaksavanja rasta, pada standarda i zaposlenosti, i to mnogo bržim intenzitetom nego što se dešavaju pozitivne promene u uslovima konjunktura i rasta¹⁵.

Međutim, zvanična statistika pokazuje da se i dalje na rekordne stope rasta (iznad 5%) još uvek teško može računati. Nedavno je Rimski klub poručio da se na globalnom planu nisu više u izgledu stope rasta iznad 3% u dugom roku. U petogodišnjem periodu rast u Srbiji od 2015 – 2020. u proseku bi, (prema dosadašnjem ostvarenom i projektovanom budućem rastu od strane Svetske banke) mogao da iznosi 2,53%, što bi i dalje bilo najniža ostvarena stopa u regionu (*tabela 1*).

Tabela 1. Ostvarene i prognozirane stope rasta u regionu 2015-2020.

Stope rasta BDP	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Prosek
Srbija	0.8	2.8	1.9	3	3.2	3.5	2.53
Hrvatska	2.3	3.2	3	2.6	2.8	3	2.88
BiH	3	3.1	3	2.2	3.4	3.5	3.03
Makedonija	3.8	2.4	1.5	3.2	3.9	3.3	3.01
Crna Gora	3.4	2.9	4.2	2.6	2.8	2.3	3.03
Albanija	2.2	3.4	3.8	3.6	3.5	3.5	3.33
Bugarska	3.6	3.9	3.8	3.9	4	3.9	3.85

Izvor: Svetska banka

¹⁵ O tome se govori uglavnom u vreme globalnih kriza i recesija. Faktički od drugog svetskog rata, sve do 2009. godine nije se desila globalna recesija koja bi u celom svetu dovela do loših očekivanja, pada proizvodnje, standarda i zaposlenosti, kao i bankrotstva mnogih velikih finansijskih magnata kao što je *Leman braders*, naravno i velikih javnih državnih intervencija da se sistem urušavanja ne bi dešavao po domino efektu. O tome više u: Marsenić, Rikalović - red, (1997);

Ako se pogleda stanje u dužem roku, pokazatelji su samo za nijansu bolji jer u toku dve decenije 1996-2016, Srbija je pokazala nižu prosečnu stopu rasta od svetske 2,7% (svet 2,9%); dok je u petnaestogodišnjem period (2001-2016) stopa rasta u Srbiji iznosila svega 3.08 (svet 2,78%). U oba perioda iskazane stope rasta su bile više u odnosu na Hrvatsku i blizu ostvarenih stopa u Makedoniji i Crnoj Gori. U čemu je onda problem? U polaznim pozicijama, odnosno u stanju koje je iskazano rezultatima od 1990-1996. Ključno urušavanje polaznih pozicija desilo se u ex Jugoslaviji u vreme njenog raspada, koji je po Srbiju i BiH bio pogubniji nego u slučajevima ostalih republika. Zadržimo se na Srbiji. Ona je zvanično ostvarila najniže stope rasta/pada ekonomske aktivnosti u periodu 1990-93 (-20%) u proseku godišnje. Na kraju ovog perioda u odnosu na polazni indeks BDP smanjen je sa indeksa 100 (%) na 34. Svi kasniji pomaci (1994-1998, 2001-2008, kao i 2015-2017) nisu bili u toj meri izraziti da bi mogli sadašnji relativnu veličinu BDP da podigni u iznad 65% onoga davno zabeleženog 1989.

Istorija rasta - projekcije i ostvarenje

Da li se može istorijsko stanje stvarnog ekonomskog rasta i njegove percepcije uopšte može predstaviti grafički? Teško se može argumentovati teza da dugoročni grafikoni i tendencije uvek slikaju pravo stanje stvari, naročito na dugi rok. Često se dešava da je percepcija načina života bolja ili lošija nego što to iskazuju makro-ekonomski pokazatelji. Zato relativni pokazatelji rasta mogu da budu veoma varljivi, u zavisnosti od toga koji period se bira, naročito u okolnostima dugog i protivrečnog istorijskog zaostajanja za nekim prethodno postignutim pozicijama (Tabela 2.)

Otkada je Srbija počela da vodi samostalnu ekonomsku politiku¹⁶, pri raspadu Jugoslavije, 1989-1993 ostvorena razumljivo negativna prosečna stopa rasta od oko -20,7%. Ekonomska aktivnost 1993. Svela se na 41,4% prethodne. U sledećoj povoljnijoj fazi, nakon slamanja hiperinflacije i sprovođenja Programom monetarne rekonstrukcije 1994. period II, ostvareni rast iznosio je 4,6% u proseku, ali je indeks ekonomske aktivnosti na kraju perioda u odnosu na 1989. bio svega 52. I nakon ovoga opet dolazi "sivi" III period, koji karakterišu produblјivanje kosovske

¹⁶ Vladajuća elita u Srbiji odmah nakon "8. sednice", već 1989. u okviru bivše SFRJ, promovisala je nacionalni projekat "Zajam za preporod Srbije", kojim je trebalo da se prvenstveno iz inostranstva prikupi preko milijardu dolara, od čega je pribavljeno oko 110 milina dolara. Više o tome u (Đukić 1995, str. 18-20)

krize, bombardovanje od strane NATO-a, rušenje i obnovi infrastrukture, što uključuje i političke promene 2000. i 2001. Prosečni stopa rasta ovog perioda bila je -2,9%, a indeks na kraju perioda iznosio je 47,3. U IV periodu, otvaranja zemlje, reformi i privatizacije, početkom XXI veka, ostvaren je relativno dinamičan rast od 7% u proseku. On se završio kao 2008. sa indeksom od 58 u odnosu na 1989. Zatim nastupaju globalna kriza i recesija uz nekoliko padova i stagnaciju, vremensku katastrofu. Prosečna stopa rasta u ovom periodu bila je opet negativna i iznosila -1,23%, što je nivo ekonomske aktivnosti oborilo na svega 56. Konačno, najnoviji period tzv. fiskalne konsolidacije nakon 2015. opet podiže rast ekonomske aktivnosti u proseku 1,96% godišnje.

Tabela 2. Periodizacija ekonomske aktivnosti Srbije - istorija rasta 1990-2017

	Prosečna stopa rasta	Kumulativni indeks na kraju perioda na prethodni period	Indeks rasta (1989=100)
I 1990-1993 Raspad zemlje i hiperinflacija	-20,7	41.5	41.5
II 1994-1998 Monetarna rekonstrukcija	4.6	123.5	52
III 1999-2001 Bombardovanje obnova i promene	-2,9	9,1	47,68
IV 2002-2008 Reforme i privatizacija	7	150,5	58,52

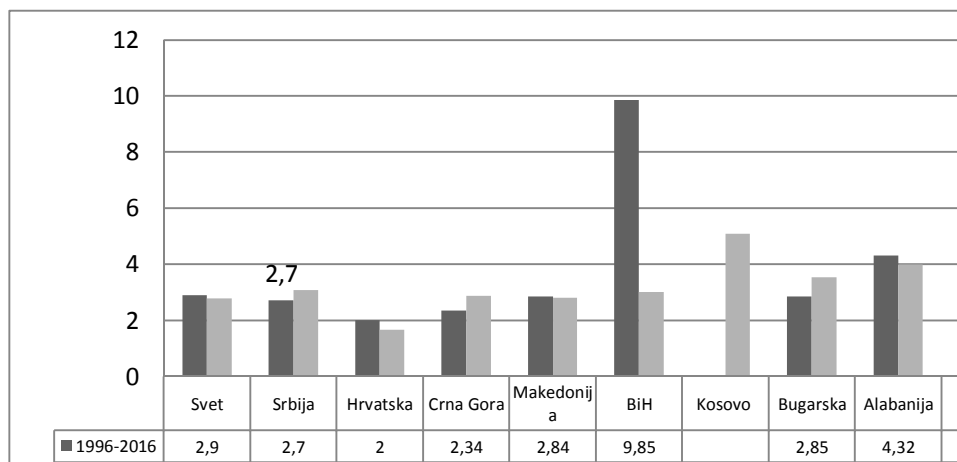
Izvor podataka: Statistika RZS i obračun autora

Osnovna poruka ove analize rasta po fazama je zaključak da je ostvareni ekonomski rast kolebljiv, nizak, nedovoljan i pod uticajem mnoštva nepovoljnih faktora, koji se smenjuju ili deluju zajedno. Pri tome smo mišljenja da izgovor po osnovu delovanja tzv. „neekonomskih faktora“ više nigde nema opravdanja iz dva razloga: prvo, u dovoljno dugom roku, mora se na tzv. neekonomske faktore, računati u svakoj ekonomskoj politici; i drugo, svi faktori koji deluju na ekonomski rast i razvoj su ekonomski.

Dizajn tabele 2. odabran je tako da i vizuelno simbolizuje periode padova i rasta BDP Srbije u proteklom 18-togodišnjem periodu. Naime tih 6 perioda, mogu se i vizuelno podeliti na izrazito tamne redove sa negativnim prosečnim stopama rasta; i one sive, ili bar manje tamne u kojima je pozitivan rast bio nedovoljan da anulira prethodni pad. Na osnovu cele tabele, može se konstatovati samo to da je

krajem 6. perioda stanje srpske ekonomije prema indeksu BDP 65,5 u odnosu na polaznih (100%) u 1990. U tabeli je najpovoljniji sedmogodišnji period od 2002-2008. sa prosečnom stopom rasta od 7%, koji je ostvaren uz podršku strane pomoći¹⁷, povoljnih kredita, otpisa dela dugova, kao i za te uslove visokih jednokratnih prihoda od privatizacije. Zato je očigledno bio neodrživ i nema više valjanih pretpostavki da se ponovi.

Grafikon 2. Uporedive stope rasta u zemljama našeg regiona ostvarene tokom dvodecenijskog perioda, kao i petnaestogodišnjeg perioda početkom 21. veka

Izvor: Wold Bank, *Global Economic Prospects, Yanuary 2018, Broad Based Upturn, Howe Long, Washington*

Međutim, sa relativno visokim stopama rasta od 3,5-4% u proseku, tokom narednih pet do sedam godina moguće je dospeti na polazni nivo iz 1989. Ali će pod pretpostavkama uobičajenog rasta stanje svetske privrede, tada biti utrostručeno u odnosu na polaznu osnovu iz 1989. Sve u svemu Srbija će umesto paritetnog polaznog indeksa 100 (u odnosu na svetsku ekonomiju) ostvariti svega jednu trećinu tog svetskog parametra.

Međutim, ako se posmatraju kraći periodi, koje prikazuje Svetska banka, pokazateljima istorijskog stanja i današnje pretpostavke za rast i relativni razvoj, mogu se za nijansu bolje percipirati uz prikaz relativnih pozicija BDP Srbije i sveta (grafikon 2). Srbija ne može da računa na visoke stope rasta (oko ili iznad 5%) bar u nared-

¹⁷ Na domaćim skupovima i analizama izneta je gruba računica po kojoj je u zemlju, u prvoj deceniji XXI veka po raznim osnovama uneto oko 70 milijardi evra.

nih pet godina bez obzira na preporuke Svetske banke i MMF-a. Stope rasta BDP u Srbiji za period od 6 tekućih godina svakako imaju naniži prosek 2,55% (tabela 1). Za to vreme stopa rasta globalne ekonomske aktivnosti, polako se ustaljuje na srednjem nivou od 3%¹⁸. U našem tabelarnom prikazu izuzetak su Srbija, Bugarska i Kina. Dva su faktora uticala na stanje U Srbiji su možda najznačajniji uticaj na lošu polaznu poziciju imali spoljni ekonomsko-politički problemi, sankcije Saveta bezbednosti sa "spoljnim zidom sankcija" kao i bombardovanje koje je zadesilo Srbiju (1999). Sve to je uslovalo loš obračun u prvoj deceniji dvodecenijskog perioda (1996-2016). U drugoj deceniji istog perioda, svetska ekonomska kriza pogodila je Srbiju u većoj meri usled jedne atipične prirodne katastrofe (poplavni talas 2014), tako da su stope rasta po decenijama bile izrazito niske (2,7% i 3,01% - slika 2). Kina, kao neuporediv parametar i uzor celom svetu, poslužila je kao primer da se može napraviti ogroman relativni iskorak, ne samo u pogledu dugoročnog rasta već i naučno-tehnološkog i društvenog razvoja u celini. Jedan od uslova je da zemlja poseduje visok populacioni, trgovinski i izvozni, kao i tržišni potencijal. To je takođe dokaz se da se pametnom strategijom može prebroditi globalna kriza uz visoke stope rasta, koje su dugom periodu bile jedva ispod dvocifrenih.

Pad udela u globalnoj ekonomiji kao pokazatelj rasta

Na tabeli 2. prikazani su udeli pojedinih zemalja u reformi u globalnom BDP. Velike zemlje poput Kine i Indije, impresivno su podigle sopstveni udeo u globalnom BDP-u zahvaljujući višim stopama rasta u odnosu na svetski prosek. Tako je Kina svoj udeo samo za jednu deceniju (od 2006. do 2016) podigla sa 11,33% čak na 17,76% (prema uporedivoj kupovnoj moći). Balkanske privrede u tranziciji, prilično loše su prošle u relativnom rastu, i razvoju, u čemu se ne može isključiti nepovoljan uticaj migracija i starenja stanovništva.

Prema podacima sa tabele, očigledno je da su Srbija koja je svoj udeo smanjila sa 0,1% na 0,9% i Hrvatska koja je sopstveni udeo u globalnom BDP, smanjila sa 0,11% na 0,8%. Niske stope rasta i loši reformski zahvati pokazali su kako ne treba da se radi. Samo Albanija, Makedonija i Crna Gora uspele su da u posmatranom za Balkan kritičnom periodu zadrže isti udeo svog BDP u globalnoj ekonomskoj aktivnosti (tabela 3).

Razvoj se uslovno može definisati kao relativno stanje koje se pozitivno i trajno menja na dugi rok, odnosno decenijama. U savremenim analizama i projekcijama

¹⁸ Pogledati detaljnije Đukić, 2017, str. 87

koje se tiču globalnih ili regionalnih ekonomskih i ostalih razvojnih tokova, retko kada se pominje razvoj, već samo tzv. održivi ekonomski rast. Povremeno se govori o kvalitetu tog rasta, ali bez ulaženja u strukturalnu dimenziju i distance između pojmova rasta i razvoja¹⁹.

Tabela 3. promene relativnog udela BDP u svetskoj ekonomskoj aktivnosti pojedinih zemalja u tranziciji, i brzorastućih privreda- Kina

Zemlja	Stope rasta – stalne cene		BDP per capita/ uporediva kupovna snaga		Procentualni udeo u svetskom BDP u 2017. u odnosu na 2007.		
	Pros. 1997-2016	Pros. 2007-2016	U 2016	Indeks 2016/07	2007	2016	%. (+ -) udela u odnosu na 2007.
Albanija	4,3	3,3	11.84	154	0,03	0,03	0,00
Maked.	2,9	3,0	14.597	142	0,03	0,03	0,00
Crna Gora	3,0	2,6	16.643	131	0,01	0,01	0,00
BiH	5,0	2,0	10.958	134	0,04	0,04	-0,01
Bugarska	3,3	2,2	20.327	142	0,14	0,12	-0,02
Hrvatska	1,9	-0,1	22.795	114	0,11	0,08	-0,03
Rumun.	2,6	2,4	22.348	145	0,41	0,37	-0,04
<u>Srbija</u>	<u>2,5</u>	<u>1,3</u>	<u>14.493</u>	<u>129</u>	<u>0,10</u>	<u>0,09</u>	<u>-0,02</u>
<u>Kina</u>	<u>9,2</u>	<u>9,0</u>	<u>15.399</u>	<u>226</u>	<u>11,33</u>	<u>17,76</u>	<u>6,43</u>

Izvor: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=EG>

INTERVENZIONIZAM I REFORME – KOME TREBAJU I ŠTA SUŠTINSKI ZNAČE?

Tržišni sistem kao mit ili šansa

Tržišni sistem je najpodsticajniji za kvalitet rasta i razvoja u dugom roku. To je pretpostavka koja se ne dovodi u pitanje, kako u ekonomskoj teoriji tako ni u praktičnoj ekonomskoj politici. Međutim, mnoštvo dodatnih faktora uslovljavaju uspehe i delotvornost ekonomske politike. To su u prvom redu kvalitet institucija,

¹⁹ IMF *World Economic Outlook Update, July 2018* (<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2018/07/02/world-economic-outlook-update-july-2018>,

tradicija, populacija, obrazovanje, društvene veze, socijalna kohezija i humani kapital (Đukić 2017, Đukić 2017a).

Za Evropsku uniju pa i za većinu zemalja OECD-a se više ne predviđaju visoke stope rasta niti dinamičan privredni razvoj pre svega usled starenja i smanjivanja stanovništva, jer se gotovo ne postavlja pitanje da li će se nastaviti trend depopulacije, gotovo svih razvijenih regiona sveta. migrantska kriza i protekcionizam, kao i konsekventni izolacionizam, samo dodatno deluju na ekonomsko-političko i strateško komplikovanje globalnog problema seoba, ograničenja, i rizika velikih demografskih pomeranja i drugih promena. Makroekonomska stabilnost se ne postavlja kao uslov jer se ispostavilo da ravnoteža po sebi ne znači i podstičaje za rast. Naime, niska inflacija više ne znači postignuće. Slično je sa stabilnim deviznim kursom, čiji maksimalni domet, u uslovima aprecijacije domaćeg novca na dugi rok nikada nije dobrodošao, ma koliko akterima ekonomske politike, ili poje-dinim uvozno-zavisnim korisnicima ili građanima izgledala privlačno.

Višak intervencionizma

Ekonomska politika je, ne samo danas već i faktički po definiciji usmerena na intervenciju države u većoj meri nego što to preporučuje ekonomska teorija. To je u izvesnoj meri prirodno jer se ekonomsko-politički pojedinim merama zahvata i preraspodeljuje deo dohotka u cilju javnog interesa (javna dobra, socijalno staranje, zaštita životne sredine, fundamentalna naučna istraživanja i tehnološki razvoj, infrastruktura, regionalna usklađivanja). Verovatno danas takve tržišno ortodoksne ili ultraliberalne ekonomske teorije koja bi mogla da negira svaku potrebu ovakvih preraspodela. Međutim, preraspodele koje se čine u ime pomenutih sektora, njihove zaštite, podsticaja ili promocije, mogu da budu manje ili veće, a pristup manje ili više rigidan. To znači da se u mnogim slučajevima višak intervencije lako može opravdati posebnim društvenim interesima, a obim preraspodela i intervencije po definiciji, znatno i rapidno umanjuju efikasnost.

Uz problem visine zahvatanja, nalaže se takođe i problem distributivne birokratije, koja katkad prelazi u višak institucionalnih kapaciteta i pukog administriranja već i u zahvatanja i nenamenski odliv javnih sredstava. Evo kako to otprilike izgleda na slučaju današnje Srbije, koja se, sticajem okolnosti, koristi istim interventnim ekonomskim scenarijem, skoro tokom poslednje dve decenije.

Državne subvencije koje su u privredi Srbije dešavaju u svakodnevnom ekonomskom životu obuhvataju mnoštvo oblasti, od podrške stranim investitorima da

otvaraju ili zadržavaju radna mesta (10000 evra po radnom mestu). Pri tome, obaveza zadržavanja radnih mesta traje ukupno tri godine. Postavlja se pitanje da li taj javni izdatak koji investitoru omogućava faktički besplatan rad u ne baš kratkom periodu, može da posluži kao motiv da se započne i zaokruži poslovni projekat koji bi trajao upravo dok traje podrška, a onda se „odeslio“ na drugu, možda još povoljniju nacionalnu destinaciju.²⁰

Drugi deo intervencionizma se tiče položaja velikih strateškim kompanija i zajedničkih projekata kao što je „Fijat Srbija“. Ovaj koncern otpočeo je funkcionisanja 2008. godine na zadovoljstvo čitavog šumadijskog regiona i države, jer je Vlada Srbije, kao partner, imala deo obaveza i prava prema zajedničkoj kompaniji, koja je jedno vreme bila najveći izvoznik Srbije. Kao je ekonomsko-finansijska kriza zahvatala globalno automobilsko tržište tako su je i Fijat Srbija dolazio u probleme, smanjujući proizvodnju, realne zarade i zaposlenost, što je dovelo do štrajka u leto 2017. godine, nakon koga je u javnost dospela informacija da Fijat Srbija državi Srbiji ne uplaćuje poreze i doprinose.

Ovaj, od javnosti skriveni, deo ugovora (ili nenapisanog dogovora) još uvek nije razjašnjen, ali ga Vlada nije demantovala. Drugi sličan primer je problem funkcionisanja i prodaje kompanije *US Steel Serbia*, koja je poslovala u Srbiji od 2003. do 2012. u Smederevu. Najpre je Srbija preuzevši dugove nasleđene iz socijalizma i tranzicije, prodala Sartid *US Steel*-u za jedva preko milion dolara, da bi ga posle jedne decenije otkupila za 1 dolar. Na pitanje zašto je takva strategija velike američke kompanije tekao, odgovor se može naslutiti između činjenica da su kompanijski savetnici procenili da će ekspanzija tražnje za čelicima na svetskom tržištu, naročito onima koje može da proizvede smederevska železara trajati do prve veće recesije, kao i da će sve vreme do tada energija u Srbiji zbog niskog dohotka i slabe kupovne moći biti jeftinija u regionu. Takva pretpostavka se pokazala više nego izvesnom, mada je vreme trajanja bilo daleko kraće nego što bi i jedan partner poželeo.

²⁰ Poznato je da se u današnjem svetu zemlje prosto utrkuju da investitorima ponude što bolje uslove. Kao što su bescarinske zone i druge stimulacije. U tom smislu, nikako ne bi bilo dobro da se nastavi nuđenje najpovoljnijih mogućih uslova i najnižih troškova, jer to indirektno znači i da su ostali ovdašnji uslovi najmanje privlačni .

Javni sektor i fiskalne intervencije

Takvih slučajeva je bilo više. Jedan od njih je u trajanju čak od tri godine. Železnica Srbije, do intervencije i intervencija ove nema teorije. Reforma poreskog sistema i program fiskalne konsolidacije postigli su nesporan uspeh u delu javnih finansija koje su bile pred bankrotom koji se nazirao 2013. a 2014. doživeo kulminaciju zajedno sa učinkom prirodne katastrofe. Budžet je stabilizovan. Međutim, ne treba zaboraviti improvizacije i volutarizam koji je pratio tzv. fiskalne reforme, sa prvenstvenim ciljem da se namaknu pare za budžet. Tzv. solidarni porez“ koji je uveden na tzv. visoke zarade i koji je prinudno i bespravno naplaćivan od deka građana koji su bili zaposleni u javnom sektoru ili javnim službama imao je veoma neobičan epilog. Najpre su poreski organi dobili čudno tumačenja šta se smatra mesečnim prihodom, odnosno platom koja podleže tom oporezivanju pa je na osnovu „tumačenja“ porez naplaćivan po visokim stopama na svaki iznos isplaćen u vremenskom periodu pojedinih meseci u 2014. Tako se moglo desiti daka je nekome naplaćen solidarni porez u jednom mesecu u kome su mu bile isplaćene tri mesečne zarade, koje prethodno nisu bile isplaćivane, ili je primio zaostali iznos honorara koji je ostvaren u proteklim mesecima i godinama. Potraživanje tog novca unazad na osnovu novog tumačenja Zakona teklo je veoma haotično, u skladu sa voljom strana- korisnika da se bave besmislenim podnošenjem uverenja i sabiranjem istih uz dobru volju poreske birokratije da obavi posao za koji su bili odgovorni nestručni tumači inače besmislenog zakona. Konačno, ispostavilo se da su svi koji su zahtevali povraćaj uplaćenih sredstava dobili ih nazad, ali nisu bili svi u mogućnosti da takvu reviziju zahtevaju.

Slična tome je mera „vraćanja“ penzija na prethodne nivoe“, ili novi način „usklađivanja penzija sa rastom dohotka i inflacijom, prilagođavanje visine PDV-a, (ili oslobađanje od njega) shodno uslovima tržišta i potrebama privrednog razvoja. Zakon o privremenom smanjivanju penzija i plata u javnom sektoru i državnim službama, donet je kao privremen sa važenjem od tri godine, ali je tokom njegovog važenja u tim godinama napravljeni novi dispariteti, tako da su dovedeni u pitanje i bazični parametri usklađivanja, čime je čitav sistem doveden u pitanje, tako da parametri zahtevaju novo arbitriranje i relativne promene koje zalaze u bezzakonje i volutarizam.

Tu bi se moglo govoriti i o mnogim drugim oblicima preraspodela, počev od učinaka tzv. turističkih bonova kojima vlada građanima nižeg dohotka finansira deo

troškova godišnjeg odmora na bazi podsticaja domaćeg turizma²¹. Tu se može svrstati i mera stimulisanja otvaranja-zadržavanja radnih mesta pri stranim investicijama, čijim se ulagačima dodaju sredstva od po 10.000 evra po radnom mestu. Sve u svemu, u sferi javnih finansija podsticanje rasta donelo je mnoštvo administrativnih nevolja, novih nepravdi i nezakonitih administrativnih rešenja, sa kojima će se društvo i država sresti u nekom narednom periodu²².

Finansijski sistem, banke i komitenti – skrivena dominacija

Već odavno se u Srbiji pominje dominantna ili bar specifična pozicija banaka. Reč je o mnoštvu izazova sa kojima se suočavaju komitenti i drugi korisnici bankarskih usluga u Srbiji, naročito nakon ekonomsko-finansijske krize u jesen 2008. godine. Još tada je vlada Srbije, postupajući ispravno u kritičnom trenutku, povukla potez prethodno bez presedana. Imajući u vidu mogući šok nepoverenja i povlačenja deviza iz banaka, država je, posebnom uredbom Vlade, garantovala sigurnost uloga do 50.000 evra po partiji, svakom korisniku bankarske štednje i posedniku računa. Ispostavilo se da je povlačenje dela devizne efektivne iz banaka nije narušilo opštu finansijsku stabilnost, i da su banke uglavnom nastavile sa radom, što se održava do današnjeg dana, uprkos činjenici da su dve od tada postojećih, propale ili likvidirane, uz dogovoreno preuzimanje. Tom prilikom deponenti nisu bitno oštećeni.

Međutim, stanje na finansijskom tržištu do dana današnjeg prilično je neuralgično, usled drastično promenjenih uslova štednje, pre svega na globalnom tržištu.

²¹ Subvencije planirane za privredu, u čitavoj 2019. iznose 17,59 milijardi dinara. Od toga će prema najavama najviše sredstava biti preusmereno za železničku i putnu infrastrukturu oko 20 milijardi dinara. Međutim, za finansiranje javnih servisa RTS i RTB, planirana su sredstva od 4 milijarde dinara, za energetska finansiranje zaštićenog kupca 1,32 milijarde dinara, dok je u planu čak pola milijarde planiranih sredstava, koja se prebacuju Ministarstvu trgovine, turizma i telekomunikacija kako bi se i dalje koristili turistički vaučeri i unapredilo korišćenje turističkih destinacija u Srbiji“ Na stranu netržišni karakter upotrebe tolikih javnih sredstava. Poseban problem predstavlja principijelno podsticanje i protekcija domaćih pružalaca turističkih usluga, što se postiže pukom preraspodelom javnih sredstava. (izvor: Tanjug, ponedeljak, 05. Nov. 2018)

²² Tako recimo stimulisanje kupovine novih domaćih automobila, na osnovu „rešenja“ po kome se cena umanjuje za čitavih 1000 evra, ukoliko kupac isporuči bilo koji i stari automobil na reciklažu, ekološki gledano može da bude prihvatljiv, ali je veoma upitan, i neprihvatljiv sa stanovišta nedozvoljene državne pomoći, prema zakonodavstvu Evropske unije koje nas očekuje.

Naime, današnje kamate na štednju su ili minimalne ili nulte, pa čak i negativne. Uprkos tome, banke i dalje razvijaju svoja tržišta i nude nova „bankarske proizvode“ od kojih su često dovode korisnike u potpunu konfuziju. Naime, nova uglavnom strane banke pojavile su se na finansijskom tržištu Srbije nakon likvidacije starih socijalističkih banaka 2001. godine. Tada je Srbija lagano postajala bankarsko tržište u razvoju iz nekoliko ključnih razloga. Glavni je bio glad za kreditima i lagano a sve brži rast realnih zarada i standarda građana, do koga je došlo nakon stabilizacije, usled privatizacije, strane pomoći i priliva stranih investicija u period 2001-2008. Naime taj period rasta ekonomije doneo je i rast potrošnje, a posebno očekivanja buduće potrošnje (zaduživanja) kojoj je pogodovala aprecijacija dinara usled stalne inflacije i relativno stabilnog nominalnog kursa dinara. Bankarske kredite indeksirane u stranoj valuti bilo je relativno lako vraćati u tom, kratkom periodu.

Mnogi građani su uzimali kredite indeksirane u švajcarskim francima, jer su banke nudile ovu varijantu kao navodno izvesniju i stabilniju usled fluktuacija na relaciji dolar-evro. Sve je funkcionisalo do prve krize dinara oktobra 2008, kada je kurs evra naglo povećan sa 60 na 80 dinara, a uz kasniji gotovo permanentni rast sve do 2015, kada se kurs ustalio na oko 120 dinara. To je povećalo kreditne obaveze građana, preduzeća i svih domaćih subjekata, a naročito onih koji su zaduženje obračunavali u švajcarskim francima, naročito s obzirom na činjenicu da je evro slabio u odnosu na franak. Tako su se anuiteti rata nekima duplirali u kratkom roku, a protesti i zahteva naročito prezaduženih građana, rezultirali su organizacijom „Efektiva“ koja je tražila pomoć od Narodne bake u smislu konverzije svih kredita u evro. Narodna banka se držala distancirano (navodno neutralno) bez obzira na svoju zakonsku kontrolnu ulogu, i davala prilično neutemeljene savete o boljem međusobnom uvažavanju banaka i dužnika.

Naša država nikada nije pristala na rešenje kojim bi se kreditne obaveze jednokratno konvertovale u smislu korišćenja evro-klauzule, postavlja se pitanje zašto to nije učinjen., Pominju se najmanje dva dobra argumenta za to:

- prvi je činjenica da je nakon promena 2000. godine tadašnja Narodna banka Jugoslavije sve dugove tzv. stare devizne štednje, koje je na sebe preuzela država, prethodno konvertovala u evro, ne pitajući za to drugu stranu, odnosno tzv. stare devizne štediša;
- drugi je činjenica da su neke zemlje u okruženju, kao Hrvatska naprimer, pribegle konverziji svih kreditnih anuiteta banaka u protivvrednost obračunatu u evrima;

- konačno, treći argument koji zastupaju „Efektiva“ i slična udruženja je činjenica da se kroz slobodno tumačenje tzv. tržišnih ugovornih odnosa sa klijentima moglo provući sve pa i takva nejasna odrednica kao što su „troškovi obrade kredita“, koje samostalno određuje banka, a koje su u našem slučaju višestruko procentualno viši nego u ekspoziturama istih banka u inostranstvu.

Šta više, sudovi u Srbiji (početak je bio u sudskom sporu u Somboru) počeli su donositi konačne presude koje naplaćivanje provizija po osnovu troškova obrade kredita smatraju „nezakonitim“.

Tzv. bankarske provizije po raznim osnovama uračunavaju se i naplaćuju veoma netransparentno, a sudovi smatraju i nezakonito. Pravna teorija i praksa smatraju da je nezakonita provizija za obradu kredita, koju su snosili mnogi korisnici kredita, što im je uvećavalo inače visoke efektivne kamate na kredite. Naime, smatra se da su banke koristile poziciju „suviše jakih partnera“ koji mog da nameću uslove. Jedan od njih je onaj da se klijentima, nakon što su godinama pozivani da plaćaju *on line* i konačno masovno prihvatili taj izazov, da bi se banke rasteretile besmislenih šalterskih transakcija, iste banke jednostrano ispostavile nove uslove po kojima se plaćanje računa *online* posebna suma po svakoj transakciji.²³

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Rad koji je čitalac upravo pročitao polazi od teze da se ekonomska teorija i politika veoma često ne podudaraju, čak ni u osnovnim nalazima. To je u izvesnoj meri normalno, s obzirom na rok i ciljeve kojima su preokupirane ekonomska teorija i politika. Ipak, ekonomska a posebno makroekonomska teorija, ima smisla ukoliko se sprovodi, testira i stalno preispituje u privrednoj praksi.

Skup mera i instrumenata kojima se služi makroekonomska politika veoma je ograničen, posebno sa stanovišta proizvodnje i zaposlenosti, kao i tehnološkog

²³ Iskustvo potpisnika ovog teksta sa Komercijalnom bankom Beograd, koja je, bez objašnjenja i obrazloženja, počela da naplaćuje svaku online transakciju (bez obzira o kolikoj sumi se radi!) po 15 dinara. Na pitanje komitenata zbog čega je došlo do obrta i kako da klijenti nisu obavješteni, a da im se takve „usluge“ naplaćuju iako ih nisu prihvatili, bankarski službenici vam nude novi bankarski proizvod koji podrazumeva navodno besplatne elektronske transakcije, kao i druge „ usluge“ u paketu , ali koji klijenta košta dodatnih 300 dinara, svakog meseca.

progresu koji najviše podstiču inovacije, a podržavaju kvalitetne i stabilne društvene institucije.

Zabluda je da se merama ekonomske politike mogu postići ciljevi dugoročnog razvoja i strukturnih promena. Makroekonomska stabilnost, monetarna, cenovna, fiskalna i spoljnotrgovinska ravnoteža, kao i preduzetnički podsticaji mogući su samo uz dobru vladavinu, kvalitetne i funkcionalne zakone i delujuće inkluzivne institucije (Leković -red 2014).

Ekonomski teorija i praksa u Srbiji danas pod ogromnim su uticajem, sa jedne strane lošeg ideološkog nasleđa koje često dolazi u sukob sa ključnim činjenicama globalnog privrednog života i konkurentskih okolnosti, a sa druge strane sa površno shvaćenim tržišnim slobodama i pretpostavkama nesputane konkurencije i njenih zloupotreba. Tranzicija ekonomije i društvenog sistema u teškim okolnostima i protivrečnostima koje su generisali krvavi raspad prethodne Jugoslavije, sankcije, hiperinflacija, loše projektovane i izvedene reforme i privatizacija, usloveli su gomilanje problema koji su se iz ekonomske sfere prelivali na socijalni i moralni plan. Moderna ekonomska nauka, kao i makroekonomska analiza u Srbiji morala bi da postane dosta realističnija u svojim analizama a ekonomska politika u projekcijama kako bi se približile želje i mogućnosti, stvarno i poželjno stanje.

Pravna teorija i analiza, sociologija i politikologija, kulturologija, matematika, socijalna psihologija, istorija., u daleko tešnjoj interakciji nego prethodno, mogle bi da pomognu u novom profilisanju ekonomske teorije i njenom sučeljavanju sa funkcionalnom nepopulističkom ekonomskom politikom. Preostaje mnogo posla, napora i ozbiljnog interdisciplinarnog rada da bi se u savremenu ekonomsku analizu inkorporirala istraživanja tzv. neekonomskih faktora kao što su društvene institucije, ekonomske i druge nejednakosti, sociopsihološke, resursne i ekološke, pa i kulturne pretpostavke ekonomskog života i napretka. Uz malo više saradnje, razumevanja, međusobnog uvažavanja i uz zvanične državne, poslovne i političke podsticaje to je sasvim moguće.

ZAHVALNICA

Ovaj rad rađen je u okviru projekta "Modeliranje razvoja i integracije Srbije u svetske tokove u svetlu ekonomskih, društvenih i političkih gibanja", evidencioni broj 179038, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Vlade Republike Srbije

LITERATURA

1. Abramowitz J. M. (2018), *Democracy in Crisis*, Freedom House 2018
2. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018>
3. Avramović D., (1998), *Pobeda nad inflacijom 1994*. Institut društvenih nauka, Beograd
4. Dimitrijević B., *Hiperinflacija*, Svetlokomerc, Beograd 1996.
5. Đukić, Đ., Živković A. red, (2018), *Prilozi za privrednu istoriju Jugoslavije i Srbije* Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu
6. Đukić P., (1995), *Iskušnja ekonomske politike - hronologija života pod sankcijama*, PS Grmeč, DD Privredni pregled, Beograd,
7. Đukić P., (1997), *Moć i nemoć ekonomske politike; Jugoslavija u vreme suspenzije sankcija*, Atlantida RS, Beograd
8. Đukić P., (1997a), „Ekonomska politika i društveni ciljevi“, stabilnost, razvoj i reforme, zbornik radova *Ekonomska politika između stabilizacije i rasta* (Marsenić D., Rikalović G, -red, (1997), Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, str. 9-15
9. Đukić M. P., (1997b), *Ekonomska politika u senci sistema*, referat sa tradicionalnog savetovanja ekonomista Jugoslavije “Ekonomska politika ’97”, štampan u časopisu “Ekonomske anali”, tematski broj 131, Beograd, str. 263-271
10. Đukić M. P. (2017), "Javne politike, finansijska stabilnost i kvalitet ekonomskog rasta“, referat predstavljen na Savetovanju, *“Ekonomska politika Srbije u 2017. godini”* (red. M. Arsić, i D. Šoškić), 17. oktobar 2015, Naučno društvo ekonomista Srbije i Ekonomski fakultet u Beogradu. (str. 119-139).
11. Đukić, M. P. (2017a), "Tržište, institucije i održivi ekonomski razvoj", u tematski zbornik radova *Ekonomija danas; Institucije i ekonomija - Šta (ne) možemo uraditi bolje*, - (gl. urednik Spasoje Tuševljak);, Univerzitet u Istočnom Sarajevu 2017. (str 197-210.)., ISBN- 978-99976-610-8-1, COBISS. RS-ID 6752536. Naučni skup, Andrić grad, 1-2 septembra 2017.
12. Đukić, M. P., (2018) " "Ekonomska politika, sankcije i hiperinflacija" monografija radova“, *Prilozi za privrednu istoriju Jugoslavije i Srbije* (red. Đ. Đukić, A. Živković), Recenzenti: M. Kovačević, B. Babić, V. Grečić) Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu, (str. 79-88),
13. Galbrajt J K., (1979), *Ekonomika i društveni ciljevi*, Otokar Keršovni, Rijeka

14. IMF (2017), IMF Country Report No. 17/263, septembar 2017. Republic of Serbia Article IV Consultation <http://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2017/09/06/Republic-of-Serbia-2017-Article-IV-Consultation-Seventh-Review-Under-the-Stand-by-45225>.
15. Kejns, J.M., (1989), *Ekonomski eseji*, Matica srpska, Novi Sad, Evropski centar za mir i razvoj, Beograd, CECOS, Novi Sad
16. Leković Vlastimir-red (2014), *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije* Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu
17. Marsenić D., Rikalović G. - red, (1997), *Ekonomska politika između stabilizacije i rasta* Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet
18. Samuelson, Nordhaus, 2010, str. Ekonomija, XVIII ed, MATE, Zagreb
19. "Savremene finansije i ekonomija su radikalno izmenjeni i teži za oporavak Srbije", <https://stanradword.wordpress.com/> [Pristupljeno: 20/12 /17]
20. Schvab Klaus (2017), *The Global Competitiveness Report 2017-2018*, World Economic Forum
21. Vlada Republike Srbije (2017a), *Fiskalna strategija Republike Srbije za 2018. sa projekcijama ta 2019. i 2020.*
22. World Bank (2017), "Group President Jim Yong Kim Speech at the 2017 Annual Meetings Plenary" [Pristupljeno: 13/01/18]
23. World Bank (2018), <https://data.worldbank.org/country/serbia?view=chart> [Pristup: 10/10/18]
24. World bank (1018 a) <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=EG> [Pristup: 13/10/18]

MACROECONOMY THEORIES AND POLICIES: SERBIA AMONG STABILIZATION, GROWTH AND REFORMS

Petar Đukić

Summary

Rapid growth of economic activities generates higher employment and income. Those were traditionally and primary motives for the actors of economic policy and for the power representatives. But qualities of the growth and consecutive economic development often have been questionable. Integral sustainable development, including social, environmental and institutional dimension of the growth has been hardly realized. Just occasionally, this complex of goals has been driven from experts analyses, and pretty disturbed for economic policies actors.

In Serbian economic development tradition one dilemma remains - whether generation of record breaking growth could be the key of all keys of progress, which was measured by recordable growth GDP rate. Controversies that had been used in tractates of macro stability, anti-inflation measures of reforms program undertaking in ex-Yugoslavia, to all later or today independent Serbian economy, were not prevailed yet. The key reason is well known dilemma of short and long-range goals. Critics of this approach, as a role from unconventional economists that used social, environmental and other long-term development arguments and perspectives.

Economic policy actors were and remain promoters of growth and short-term goals as annual growth rate, formal employment, nominal wages... Huge amount of reforms and structural problems remained, that should be solved from decades ago. Serbian economic structure, today and in the future, has to be crucially changed firstly in domain of functional institutions, distribution of public budget and public service financing, in one new wave of fundamental social and economic reforms, and economic theory is probably just before new challenges.

Petar Đukić

Key words: *Macroeconomic goals, economic policy, theory of stability, growth, employment, political stimuluses of growth, institutions, inequalities*

NOVI KONSENZUS U MAKROEKONOMIJI I NJEGOVE IMPLIKACIJE ZA TRANZICIONE PRIVREDE

Vladimir Mihajlović*

Apstrakt

Predmet istraživanja ovog rada je evaluacija modela novog konsenzusa u makroekonomiji i njegove primenljivosti u grupi zemalja koje još nisu privedle kraju proces tranzicije. Polazeći od pretpostavke da se ovaj model, izgrađen na temelju funkcionisanja i organizacije razvijenih kapitalističkih privreda, ne može bez značajnih modifikacija upotrebiti u tranzicionim privredama u svrhu formulisanja efikasnih mera ekonomske politike, izdvajaju se ključne specifičnosti tranzicionih u odnosu na razvijene privrede u tom kontekstu. Takođe, ukazuje se na najznačajnija ograničenja i posledice primene modela novog konsenzusa u tranzicionim zemljama. Osnovni zaključak istraživanja jeste da izražene razlike u privrednoj strukturi između tranzicionih i razvijenih zemalja, kao i samih tranzicionih zemalja, čine nužnim primenu selektivnog pristupa usvajanju elemenata modela novog konsenzusa, prvenstveno od strane kreatora ekonomske politike. U slučaju tranzicionih zemalja, u kojima su institucije tržišne privrede nedovoljno razvijene, finansijski sistem ne obavlja svoju funkciju na zadovoljavajući način, a država ne pruža adekvatnu podršku privredi, potrebno je definisati model koji povezuje potrebe kratkoročne stabilizacije sa rastom i razvojem privrede u dugom roku i na odgovarajući način uvažava sve specifičnosti procesa tranzicije.

Ključne reči: *Novi konsenzus u makroekonomiji, tranzicione privrede, ekonomska politika, novokeynzijanska Filipsova kriva, inflacija, nezaposlenost, racionalna očekivanja*

* Doc. dr Vladimir Mihajlović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: vmihajlovic@kg.ac.rs

UVOD

U dosadašnjem razvoju makroekonomske teorije i politike, postojala su svega dva slučaja uspostavljanja šireg konsenzusa među makroekonomistima. Prvi je bila neoklasična sinteza, nastala tokom pedesetih godina prošlog veka. Krajem devedesetih godina uspostavljena je tzv. nova neoklasična sinteza, koja se obično naziva Novim konsenzusom u makroekonomiji (u daljem tekstu: NKM). Ovaj konsenzus povezuje najznačajnije teorijske elemente koji su ponikli u okviru različitih škola ekonomske misli. Model NKM predstavlja funkcionisanje razvijenih kapitalističkih privreda koje, između ostalog, karakteriše zastupljenost privatne svojine i slobodnog tržišta.

Činjenica da model NKM obuhvata većinu najvrednijih teorijskih elemenata makroekonomije glavnog toka razvijenih do danas, kao i povoljni ekonomski uslovi u razvijenim privredama nakon sredine osamdesetih godina prošlog veka, rezultirali su prihvatanjem ovog modela kao osnove za vođenje ekonomske politike u velikom broju zemalja, uključujući i pojedine zemlje koje još nisu privede kraju proces tranzicije. U tranzicione zemlje se, prema klasifikaciji Ujedinjenih nacija, datoj u izveštaju „Globalna ekonomska situacija i izgledi“ iz 2018. godine, svrstava pet zemalja Jugoistočne Evrope¹ i dvanaest zemalja Zajednice nezavisnih država² (World Economic Situation and Prospects, 2018, 141).

U tom smislu, u radu se preispituje primenljivost modela novog konsenzusa u tranzicionim privredama. Istraživačka hipoteza od koje se polazi je da je model novog konsenzusa u makroekonomiji prilagođen razvijenim tržišnim privredama, a da njegovoj primeni u izgradnji makroekonomskog modela i formulisanju mera ekonomske politike u tranzicionim privredama mora da prethodi značajna modifikacija u skladu sa njihovim specifičnostima. Shodno tome, najpre se ispituje koliko su izražene strukturne razlike između razvijenih i privreda u tranziciji u kontekstu mogućnosti implementacije modela NKM u tranzicionim zemljama. Pored toga, analizira se stepen kompatibilnosti makroekonomskih ciljeva u razvijenim i tranzicionim privredama u kratkom i dugom roku. Konačno, osvetljavaju se posledice nekritičke primene modela novog konsenzusa po kratkoročnu stabilnost i dugoročnu održivost privrednog rasta zemalja u tranziciji.

¹ Albanija, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora i Srbija.

² Jermenija, Azerbejdžan, Belorusija, Gruzija, Kazahstan, Kirgistan, Moldavija, Ruska Federacija, Tadžikistan, Turkmenistan, Ukrajina i Uzbekistan.

KONSTITUTIVNI ELEMENTI NOVOG KONSENZUSA U MAKROEKONOMIJI

Novi konsenzus u makroekonomiji (NKM) nastaje 90-ih godina prošlog veka. Prvi put se pominje kao „nova neoklasična sinteza“ u radu Marvina Gudfrenda (Marvin Goodfriend) i Roberta Kinga (Robert King) iz 1997. godine (Goodfriend & King, 1997). Predstavlja rezultat nastojanja da se validni elementi ekonomske teorije povežu u kompaktnu celinu i izgradi makroekonomski model koji predstavlja najvažnija dostignuća ekonomske teorije glavnog toka.

Model NKM čine teorijski elementi koji su uvedeni i razvijani od strane različitih škola ekonomske misli: kejnzijanizma, monetarizma, nove klasične škole, škole realnih poslovnih ciklusa i novog kejnzijanizma. Kao ključne komponente modela NKM u literaturi se najčešće navode sledeće (Snowdon & Vane, 2005, 411):

1. primena intertemporalne optimizacije – bazira se na pretpostavci da ekonomski subjekti – domaćinstva, preduzeća, centralna banka – nastoje da maksimiziraju korisnost, odnosno profit tokom vremena;
2. hipoteza racionalnih očekivanja – ekonomski subjekti ne prave sistemat-ske greške u donošenju odluka, odnosno ponašaju se racionalno, koristeći sve raspoložive informacije neophodne za ekonomsko odlučivanje;
3. monopolistička konkurencija na robnom tržištu i tržištu rada – ograničen broj ekonomskih subjekata na tržištu, koji su u mogućnosti da utiču na kretanje relevantnih varijabli: preduzeća mogu da samostalno određuju cene svojih proizvoda na robnom tržištu, dok radnici samostalno ili posredstvom radničkih sindikata mogu pregovarati sa poslodavcima o visini nadnice kao cene rada, i
4. prisustvo fiksnih troškova promene cena – u pitanju su tzv. meni troškovi, koji postoje nezavisno od toga koliko se cena proizvoda menja, a čije prisustvo može dovesti do makroekonomskih efekata u vidu fluktuacija obima proizvodnje usled rigidnosti cena.

Prve dve komponente su tekovina ekonomskih škola izgrađenih na neoklasičnoj tradiciji, prvenstveno nove klasične škole i škole realnih poslovnih ciklusa. Maksimizacija korisnosti domaćinstava (potrošača) i profita preduzeća je gotovo opšte-prihvaćen princip u ekonomskoj teoriji. Hipoteza racionalnih očekivanja bazira se na racionalnosti ekonomskih subjekata, njihovom nastojanju da prikupe što više relevantnih informacija neophodnih za donošenje odluka, a koja ima i makroeko-nomske implikacije. One se prvenstveno odnose na pretpostavku da će, u proseku, predviđanja ekonomskih subjekata biti ispravna, pa će i model funkcionisanja privrede od kojeg oni polaze u proseku odgovarati stvarnom funkcionisanju pri-

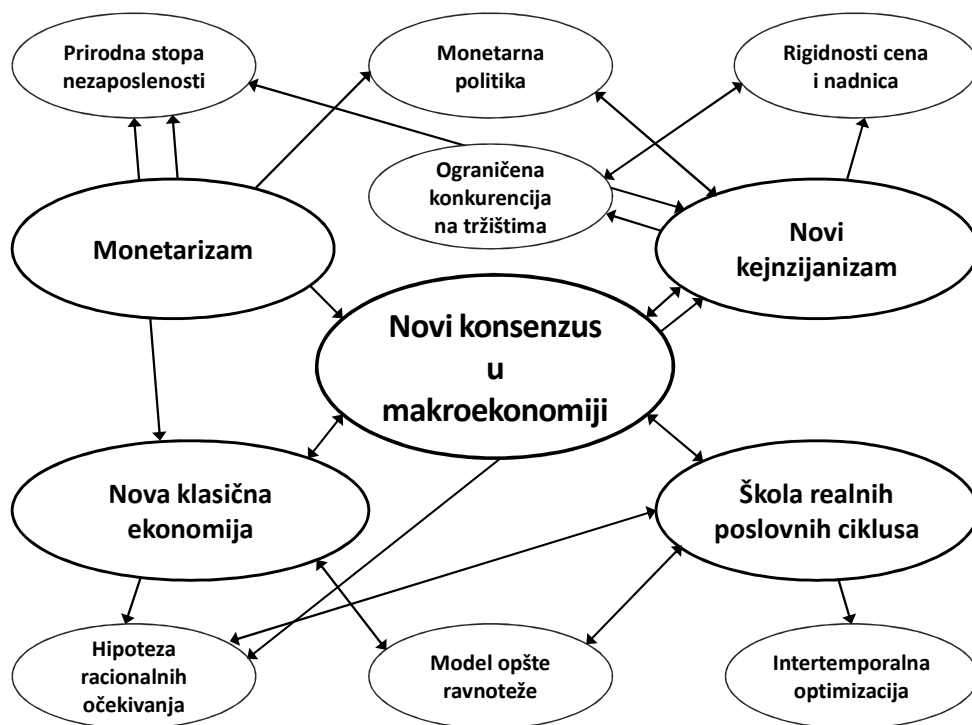
vrede. Drugim rečima, pretpostavlja se da ekonomski subjekti poznaju „pravi“ model privrede čiji su sastavni deo (Driscoll & Holden, 2014, 138). Monopolistička konkurencija i meni troškovi su teorijski elementi afirmisani naročito u okviru novog kejnzijanizma. Njihova uloga u modelu NKM, osim što stvaraju realniju sliku o funkcionisanju savremenih privreda, je i da objasne sporo prilagođavanje privrede nastalim šokovima, kao i mehanizme putem kojih promene u ponudi novca (ili različiti monetarni poremećaji) imaju realne efekte u kratkom roku (kratkoročna ne-neutralnost novca) (Bludnik, 2009, 11-12).

Teorijski elementi različitih ekonomskih škola koji su uvršćeni u novi konsenzus u makroekonomiji predstavljeni su na Grafikonu 1. Osim već objašnjenih komponenti modela NKM, zastupljeni su i koncept prirodne stope nezaposlenosti kao tekovina monetarizma i pristup baziran na opštoj privrednoj ravnoteži. Prirodna stopa nezaposlenosti je rezultat realnih faktora (na strani ponude), a koja je nezavisna od kratkoročnih fluktuacija agregatne tražnje, kao i fluktuacija stvarne stope nezaposlenosti. Stvarna nezaposlenost zapravo teži prirodnoj stopi u dugom roku (Marjanović i Mihajlović, 2011, 107-108). Visina prirodne stope nezaposlenosti determinisana je karakteristikama tržišta rada, kao i uticajem različitih institucionalnih aranžmana, poput sistema naknada za nezaposlene. Po pretpostavci, stvarna nezaposlenost se može smanjiti ispod prirodne stope samo kratkoročno i to jedino po cenu prihvatanja više inflacije, do koje dolazi nakon prilagođavanja očekivanja ekonomskih subjekata u dugom roku. U modelu NKM se takođe primenjuje i koncept *NAIRU* (Non-Acceleration Inflation Rate of Unemployment - stopa nezaposlenosti koja ne ubrzava inflaciju), koji je sličan (ili, po nekim autorima, jednak) konceptu prirodne stope nezaposlenosti. Model opšte privredne ravnoteže u okviru novog konsenzusa u makroekonomiji dobija formu tzv. *DSGE* modela (Dynamic Stochastic General Equilibrium), odnosno dinamički stohastičkog modela opšte privredne ravnoteže. Pretpostavlja se da je privreda uvek u ravnoteži ukoliko nema šokova na strani agregatne tražnje i/ili ponude. Ukoliko dođe do šoka, output i zaposlenost fluktuiraju oko potencijalnog nivoa. Sistem reaguje na šok promenom obima proizvodnje i zaposlenosti u kratkom roku. Do realnih efekata dolazi zbog rigidnosti cena, kao posledice nesavršenosti tržišta dobara i rada i otpora ekonomskih subjekata promenama cena (Bludnik, 2009, 11-12). Dakle, do fluktuacija u ekonomskoj aktivnosti može doći iako su ekonomski subjekti racionalni i teže maksimizaciji korisnosti.

Kao odgovor na privredne fluktuacije u modelu NKM se predlažu različite mere ekonomske politike. Monetarnoj politici se daje prednost u odnosu na fiskalnu. Kao osnovni instrument monetarne politike figuriše kamatna stopa koja je pod

kontrolom centralne banke. Cilj monetarne politike je stabilnost cena, odnosno dovođenje stope inflacije u okvire ciljanog (targetiranog) raspona. Pretpostavlja se da će ostvarenje tog cilja omogućiti prilagođavanje ostalih varijabli potrebnim vrednostima (stvarna nezaposlenost će se izjednačiti sa prirodnom, a stvarni autput sa potencijalnim – autput gep će se „zatvoriti“). Sa druge strane, fiskalna politika se smatra manje efikasnom, budući da u NKM dominira stanovište da njena primena, naročito na diskrecionoj bazi, može dovesti do problema poznatog kao „sklonost deficitu“ (eng. deficit bias). Usled toga, zagovara se primena različitih formi fiskalnih pravila, kojim se može postići dugoročna fiskalna održivost i stabilnost javnih finansija (Calmfors, 2011, 9-10).

Grafikon 1. Osnovni elementi novog konsenzusa u makroekonomiji

Izvor: Mihajlović, 2017, 54.

Većina navedenih konstitutivnih elemenata modela NKM čine njegovu mikroekonomsku osnovu, iz koje proističu i značajne makroekonomske implikacije. One se

ogledaju u makroekonomskim relacijama koje povezuju pojedine varijable modela NKM u konzistentnu celinu. Filipsova kriva, kao jedna od najpoznatijih makroekonomskih relacija, ima značajno mesto u modelu NKM. Tradicionalno je povezivala kretanje stope inflacije sa stopom nezaposlenosti, ukazujući na *trade-off* (nagodbu) koja postoji između ovih veličina. U modelu NKM figuriše novokeynzijanska varijanta Filipsove krive, koja se bazira na hipotezi racionalnih očekivanja ali uključuje i pretpostavku o monopolističkoj konkurenciji i uticaju autput gepa (odstupanje stvarnog od potencijalnog autputa) ili gepa nezaposlenosti (odstupanje stvarne od prirodne stope nezaposlenosti) na kretanje stope inflacije (Galí, 2000, 5-6.). Ukoliko je relacija Filipsove krive održiva u datom vremenskom periodu, odnosno ako odražava kretanje realnih statističkih podataka o varijablama koje uključuje, kreatorima monetarne politike je značajno olakšano ostvarivanje cenovne stabilnosti.

KRITIKE I AKTUELNI STATUS MODELA NOVOG KONSENZUSA U MAKROEKONOMSKOJ TEORIJI I POLITICI

Izloženi sastavni elementi i pretpostavke modela NKM upućuju na zaključak da je u pitanju jedan složen, ali konzistentan i usklađen teorijski sistem. Međutim, iako je na platformi modela NKM razvijeno više makroekonomskih modela privrede, naročito u svrhu vođenja monetarne politike (kao što su FRB-US model Odbora Federalnih Rezervi u SAD, COMPASS model centralne banke Velike Britanije, NAWM model koji primenjuje Evropska centralna banka itd.), postoje značajne kritike ključnih pretpostavki na kojima je model NKM zasnovan. Te kritike potiču od strane predstavnika heterodoksnih teorijskih pravaca (najčešće predstavnika austrijske i post-keynzijanske škole), ali i od ekonomista koji se svrstavaju u „glavni tok“. Na primer, nobelovac Džordž Akerlof je u predsedničkom obraćanju na skupu Američkog udruženja ekonomista januara 2007. godine, dakle uoči Globalne finansijske krize, ukazao na nekoliko fundamentalnih problema pristupa NKM, koje je po analogiji sa zakonima u fizici nazvao „neutralnostima“. Izdvojio je pet takvih neutralnosti (Akerlof, 2007, 6-8):

1. neutralan uticaj promena u tekućem dohotku na tekuću potrošnju - iz prihvaćenih hipoteza o permanentnom dohotku i životnom ciklusu potrošnje proističe nezavisnost potrošnje od tekućeg dohotka. Potrošnja zavisi od visine bogatstva, odnosno vrednosti tekuće imovine uvećane za diskontovanu vrednost budućih prihoda;
2. neutralni efekti finansijske pozicije preduzeća na investicionu potrošnju – potrošnja preduzeća usmerena na finansiranje investicionih projekata ne

zavisu od visine tekućih profita (finansijske pozicije preduzeća), u skladu sa prihvaćenom Modiljani-Milerovom teoremom. Preduzeće donosi investicione odluke samo na osnovu poređenja prinosa od investicije (prilagođenog za rizik) sa prinosom na kapital;

3. neutralno dejstvo ekonomske politike na nezaposlenost u dugom roku – kratkoročno mere ekonomske politike mogu doprineti smanjenju stvarne nezaposlenosti ispod prirodne stope, ali se dugoročno nezaposlenost vraća na ovu stopu, a krajnji ishod je viša inflacija;
4. neutralan uticaj sistematski vođene monetarne politike na stabilizaciju privredne aktivnosti – u skladu sa hipotezom racionalnih očekivanja, ekonomski subjekti prilagođavaju svoje akcije najavljenim merama monetarne politike, usled čega se efekti politike ispoljavaju samo na cene, dok izostaje uticaj na proizvodnju i zaposlenost, i
5. neutralni efekti fiskalne politike na tekuću potrošnju – prema principu Rikardijanske ekvivalencije potrošnja ne zavisi od kretanja poreskih stopa i budžetskog deficita: u slučaju tekućeg smanjenja poreskih stopa, ekonomski subjekti očekuju povećanje poreza u budućnosti, kako bi se nadoknadili budžetski prihodi.

Po Akerlofu, makroekonomija glavnog toka našla se u „iluziji“ stvorenoj prihvatanjem navedenih pretpostavki. Tome su doprineli i izuzetno povoljni ekonomski uslovi u razvijenim privredama od sredine osamdesetih godina prošlog veka, u vidu stabilne inflacije, relativno niske nezaposlenosti i odsustva ozbiljnijih privrednih poremećaja. Ovaj period makroekonomske stabilnosti stvorio je među pristalicama modela NKM „lažni“ osećaj o njegovoj superiornosti i uspešnosti ekonomske politike usmerene na postizanje monetarne stabilnosti. Međutim, nastanak finansijske krize u SAD 2007. godine, koja je ubrzo dobila globalne razmere prerastajući u svetsku ekonomsku krizu godinu dana kasnije, poznatu kao Velika Recesija, logično je dovela do preispitivanja validnosti NKM kao dominantne makroekonomske paradigme. Na „udaru“ se najpre našla ekonomska politika koja proističe iz modela NKM. Oslanjanje na fiskalna pravila, uz odlaganje primene diskrecione fiskalne politike koliko god je moguće, učinilo je monetarnu politiku primarnim sredstvom stabilizacije cena i privredne aktivnosti, naročito u slučaju američke privrede. Stopa inflacije u periodu pre krize je bila relativno niska, a monetarna politika Odbora federalnih rezervi bila je usmerena na smanjenje diskontne stope nakon svake od nekoliko blažih finansijskih kriza nastalih na prelasku u novi milenijum (Azijska finansijska kriza 1997-98. godine, „Dot-kom“ kriza iz 2000. godine), kako bi se izbegla recesija. Međutim, to je dovelo do preteranog povećanja likvidnosti, koje nije moglo da se na adekvatan način prati zbog intenzivne finansijske

deregulacije i kontinuiranog uvođenja finansijskih inovacija (Karakitsos, 2008, 90-91). Ove tendencije, udružene sa politikom stambene izgradnje u SAD, dovele su do stvaranja cenovnih mehura na hipotekarnom tržištu, čije „pucanje“ je rezultiralo finansijskom, a potom i ekonomskom krizom.

Pod uticajem teorijskih kritika i ozbiljnosti recesije do koje je došlo, sve veći broj ekonomista počeo je da izražava skepsu prema validnosti postojećeg modela NKM. Istovremeno, istaknut je niz preporuka za njegovu modifikaciju u cilju ispravljanja postojećih manjkavosti i unapređenja njegove efikasnosti u domenu ekonomske politike. Te preporuke se odnose na: relativizovanje značaja stabilnosti cena, odnosno niske inflacije, u odnosu na ostvarenje privredne stabilnosti; povećanje inflacionih targeta koji bi povećali manevarski prostor za delovanje monetarne politike u uslovima recesije; oštriju kontrolu produkcije novih finansijskih instrumenata i poslovanja finansijskih posrednika kroz uvođenje finansijske regulacije; „oživljavanje“ značaja diskrecione fiskalne politike koja bi delovala kontraciklično; obezbeđenje efikasne koordinacije monetarne i fiskalne politike, kao i uvođenje i primenu makroprudencijalne politike sa mehanizmima za otkrivanje tendencija koje mogu rezultirati finansijskom krizom (Blanchard et al., 2010, 7-16).

Iako su Velika Recesija i kritike upućene modelu NKM ukazale na brojne sporne aspekte, prvenstveno vezane za status finansijskog sektora i finansijskih varijabli, treba naglasiti da je uspostavljanje kompletnog post-kriznog modela NKM proces koji još traje. Iz tog razloga, u daljem tekstu se mogu poistovetiti pred-krizni i post-krizni model NKM i izvršiti evaluacija mogućnosti njegove implementacije u tranzicionim privredama.

SPECIFIČNOSTI TRANZICIONIH PRIVREDA U KONTEKSTU PRIMENLJIVOSTI MODELA NOVOG KONSENZUSA

Model NKM izgrađen je na bazi stava da se može postaviti univerzalni model savremenih privreda, koji objedinjuje esencijalne elemente karakteristične za njihovo funkcionisanje, a iz kojeg proističu jasne smernice za vođenje ekonomske politike usmerene na ostvarenje makroekonomskih ciljeva. Međutim, time se previđa činjenica da su razlike u strukturi razvijenih i tranzicionih privreda toliko izražene da je neophodna značajna modifikacija makroekonomskog modela kako bi mogao da bude uspešno primenjen u tranzicionim zemljama. Ove razlike nisu samo deskriptivnog karaktera, već oblikuju analitičke i normativne dimenzije makroekonomije u privredama koje ekonomsku politiku temelje na modelu novog konsenzusa.

Najpre, različite su odrednice privredne dinamike. Nivo privredne aktivnosti u razvijenim zemljama primarno je uslovljen agregatnom tražnjom, čija dinamika određuje i stopu privrednog rasta. Ukoliko agregatna tražnja nije na nivou koji odgovara proizvodnom kapacitetu privrede (agregatnoj ponudi), privredna ravnoteža će se uspostaviti ispod potencijalnog nivoa, odnosno nivoa pune zaposlenosti, shvaćenog u Kejnsovom smislu. Drugim rečima, u razvijenim privredama kao uzrok nedovoljne angažovanosti proizvodnih kapaciteta i nezaposlenosti često se javlja nedovoljna efektivna tražnja. U zemljama u razvoju, odnosno u tranzicionim privredama, situacija je drugačija. Iako postoje sektori privrede čija razvojna dinamika zavisi od tražnje, generalno je privredni rast determinisan mogućnostima unapređenja proizvodnog kapaciteta. Stoga, problem u ovim privredama je nedovoljan kapacitet privrede da proizvodi, a ne nizak nivo tražnje koji izaziva nepotpunu iskorišćenost postojećih proizvodnih kapaciteta (Nayyar, 2007, 253-254).

Sledeća razlika tiče se fleksibilnosti cena u razvijenim i privredama u tranziciji. U modelu NKM se generalno polazi od pretpostavke fleksibilnih cena, koje su kratkoročno rigidne usled ograničenja vezanih za tržište rada i monopolsku konkurenciju na robnom tržištu. U realnosti, i u jednoj i u drugoj grupi zemalja fleksibilnost cena se razlikuje u zavisnosti od toga koji se privredni sektor posmatra. Međutim, sektorske razlike su izraženije u tranzicionim privredama. U sektoru poljoprivrede, cene su fleksibilnije i određene su mahom odnosom ponude i tražnje na tržištu. U ne-poljoprivrednim delatnostima, kao što je sektor industrije, cene se, po pravilu, određuju dodavanjem marže na jedinične troškove proizvodnje. Budući da je u tranzicionim privredama sektor poljoprivrede zastupljeniji u odnosu na industrijski sektor, dok je u razvijenim privredama situacija obrnuta, opšti zaključak je da je i fleksibilnost cena u kratkom roku izraženija u tranzicionim privredama. To dalje povlači razlike u načinu postavljanja makroekonomskog modela koji bi bio primenljiv u ovim zemljama, budući da bi trebalo da podrazumeva manji stepen rigidnosti cena u kratkom roku. Ključne implikacije ovakve modifikacije modela ogleдалe bi se u redukciji efekata monetarne politike bazirane na kratkoročnoj ne-neutralnosti novca.

Faktori privrednog rasta u srednjem i dugom roku su takođe različiti. U razvijenim zemljama, rast outputa je determinisan rastom produktivnosti kao funkcije investicija i stope tehnološkog progressa. Nasuprot, privredni rast u tranzicionim privredama se temelji na porastu efikasnosti faktora proizvodnje, uglavnom rada, mahom putem njihove realokacije u produktivnije sektore (npr. iz poljoprivrednog sektora u industrijski). Pored toga, u ovim privredama je dinamika ekonomskog rasta neretko determinisana obimom stranih ulaganja, uglavnom u obliku stranih

direktnih investicija (Upreti, 2015, 38). Stoga, može se zaključiti da je proces makroekonomskog modeliranja i formulisanja mera ekonomske politike u razvijenim zemljama često više orijentisan na dug rok i faktore dugoročnog privrednog rasta, dok je kod tranzicionih zemalja usmeren na delovanje faktora rasta u srednjem roku.

Razlike u stepenu fleksibilnosti cena i faktorima privrednog rasta između razvijenih i tranzicionih privreda je, u kontekstu modela NKM, potrebno objasniti i sa aspekta determinanti potencijalnog obima proizvodnje (autputa). Pošto se pod potencijalnim autputom u modelu NKM podrazumeva onaj nivo autputa koji bi se postigao uz potpuno fleksibilne cene i nadnice, nameće se pitanje da li veći stepen fleksibilnosti cena u tranzicionim privredama deluje povoljnije na dinamiku potencijalnog autputa. Odgovor treba tražiti u modelima rasta, koji kao osnovne faktore povećanja proizvodnih mogućnosti privrede (potencijalnog autputa) ističu tehnički i tehnološki progres, akumulaciju ljudskog i fizičkog kapitala i dovoljan obim produktivnih investicija (Acemoglu and Robinson, 2008, 1). Na osnovu toga, jasno je da se u tranzicionim privredama ne može povećati potencijalni proizvod samo na račun veće fleksibilnosti cena, već je za to potreban dovoljan nivo realnih investicija i povećanje produktivnosti kroz uvođenje novih i naprednijih tehnologija.

U pogledu izvora finansiranja privrednog rasta, pozicije razvijenih i tranzicionih privreda se razlikuju i tesno su vezane za stepen razvijenosti finansijskih tržišta. U razvijenim zemljama su finansijska tržišta, institucije i instrumenti daleko razvijeniji nego u tranzicionim privredama. Usled toga, preduzeća u tranzicionim privredama su uglavnom usmerena na sopstvene izvore finansiranja poslovnih projekata ili na kredite poslovnih banaka (Knight, 1998, 9). Na makroekonomskom nivou, veća orijentacija na finansijska tržišta kao izvor finansiranja privrednog rasta u razvijenim zemljama dovela je, kao što je naglašeno u prethodnom delu, do uvođenja novih finansijskih instrumenata usmerenih na sekjuritizaciju depozita. Veća nestabilnost takvih finansijskih konstrukcija imala je za posledicu osetljivost finansijskog tržišta na nastanak iznenadnih poremećaja (šokova), sa posledicama po realni sektor, u vidu Velike Recesije. Sa druge strane, prelivanje tih efekata na finansijska tržišta u zemljama u razvoju, iako oslabljenog intenziteta, često je pogubno po njihove privrede, budući da nedovoljna razvijenost čini finansijska tržišta manje sposobnim da absorbuju te šokove.

Finansijska ograničenja u tranzicionim zemljama utiču i na mogućnosti finansiranja budžetskog deficita. Deficit može biti prisutan u dužem periodu, a izbor vlade da pribegne monetizaciji duga često dovodi do porasta inflacije. U razvijenim zem-

ljama se problem deficita lakše rešava imajući u vidu veću dostupnost izvora finansiranja. U tranzicionim zemljama je, tradicionalno, zastupljenije vođenje diskrecione fiskalne politike, ali je sve veći broj zemalja iz ove grupe, kao i iz reda zemalja sa tržištima u nastajanju, koja se okreću primeni fiskalnih pravila, u skladu sa preporukama modela novog konsenzusa u makroekonomiji.

Modeliranje tržišta rada u okviru novog konsenzusa temelji se na pretpostavci da je ono fleksibilno, kao i da radnici imaju mogućnost da samostalno ili, što je češći slučaj, posredstvom radničkih sindikata, utiču na kretanje nominalnih nadnica. To je osnova delovanja modela nominalnih i realnih rigidnosti nadnica koji su obuhvaćeni modelom NKM. Međutim, navedeno karakteriše tržišta rada u razvijenim zemljama. Iako u tranzicionim zemljama nadnice nisu fleksibilnije nego u razvijenim, a mogu biti i rigidnije, treba imati u vidu da u pozadini toga deluju različiti faktori. Rigidnost nadnica u ovim zemljama je pre rezultat delovanja poslodavaca (preduzeća) u nameri da zadrže što duže nadnice na nivou koji obezbeđuje dovoljan profit, a da pritom njihova visina bude u skladu sa zakonskom regulativom, često vezanom za sistem minimalnih nadnica. Iako rigidnost nadnica, uticajem na nefleksibilnost cena, proizvodi slične makroekonomske efekte bez obzira na konkretan uzrok te rigidnosti, treba istaći da to povlači razlike u pretpostavkama modela koji treba da objasni te efekte. Na primer, u modelu NKM se pretpostavlja da radnici mogu da, u skladu sa principima intertemporalne optimizacije, donose odluku koliko će ponuditi rada u posmatranom periodu u zavisnosti od kretanja nadnice koju mogu da dobiju za svoj rad. Iako je ovo suviše apstraktna pretpostavka i za razvijene privrede, u tranzicionim privredama, koje se suočavaju sa znatno višim stopama nezaposlenosti i u kojima je pregovaračka moć radnika značajno manja, ona dobija sasvim drugačiju dimenziju. Radnici su, zbog visoke verovatnoće ostajanja bez posla i otežanog pronalaženja novog zaposlenja, prinuđeni da prihvate nadnicu koja se nudi.

Navedene specifičnosti tranzicionih privreda nedvosmisleno ukazuju na nužnost prilagođavanja modela NKM pre njegove primene u objašnjenju privredne dinamike i formulisanju mera stabilizacije makroekonomske politike. Tome treba dodati i determinante privrednog rasta i razvoja koje nisu u dovoljnoj meri zastupljene u modelu NKM, a koje svakako zavređuju pažnju, budući da mogu da ukažu na suštinske razlike između razvijenih i tranzicionih privreda. Jedna od takvih determinanti odnosi se na vrstu i razvijenost institucija u ovim privredama, koje značajno utiču na nivo dohotka i stopu privrednog rasta. Ovaj uticaj može biti direktan i indirektan. Direktni efekti ogledaju se u neposrednom uticaju institucija na uspešniju alokaciju faktora proizvodnje i povećanje efikasnosti. Sa druge

strane, indirektni efekti se ostvaruju preko više kanala. Kvalitetnije institucije stimulišu investicije, koje podstiču ekonomski rast zemlje. Sličan uticaj na rast imaju trgovinska integracija i obim socijalnog kapitala, koji takođe suštinski zavise od institucionalne uređenosti. Razvijene institucije olakšavaju i rešavanje različitih konfliktnih situacija, što podržava rast. Efekti institucija na privredni rast mogu biti i negativni. Na primer, nefunkcionalnost političkih institucija i, posledično, loša raspodela političke moći, mogu dovesti do političke nestabilnosti koja destimuliše ekonomski rast (Jütting, 2003, 20). Stoga, razvijenost institucija se može smatrati značajnim uzrokom razlika između razvijenih i zemalja u razvoju, kao i tranzicionih privreda, čija je situacija u tom kontekstu posebno specifična. Strategija tranzicije se u najvećem broju bivših socijalističkih privreda zasnivala na preporukama Vašingtonskog konsenzusa, utemeljenim na neoliberalnom konceptu razvoja privrede, koji je u razvijenim kapitalističkim zemljama doprineo uspešnom ekonomskom razvoju. Međutim, rezultati primene ovog koncepta u zemljama u tranziciji bili su ispod očekivanih. Glavni razlog za to, pored nedovoljnog insistiranja na izgradnji institucionalne infrastrukture, ogledao se u percepciji ovog koncepta kao „univerzalnog leka“ za sve tranzicione zemlje. Iskustva zemalja u tranziciji zapravo predstavljaju jedinstveni istorijski eksperiment izgradnje institucija. Proces tranzicije započet je ubrzanom dezintegracijom institucija koje su podržavale socijalizam u svim tranzicionim zemljama. Izgradnja novih institucija tržišne privrede je išla dosta sporije, a javile su se i značajne razlike u napretku po tom osnovu između pojedinih zemalja (Beck and Laeven, 2005, 2). Ipak, gotovo višedecenijsko iskustvo tranzicionih procesa pokazalo je da njihova uspešnost u najvećoj meri zavisi od razvijenosti institucionalnog poretka. Iako razvoj institucija predstavlja jedan aspekt procesa tranzicije (uz liberalizaciju, stabilizaciju i privatizaciju), svi ostali procesi neće dovesti do željenih rezultata ukoliko nisu podržani odgovarajućim institucionalnim aranžmanima.

OGRANIČENJA I POSLEDICE PRIMENE MODELA NOVOG KONSENZUSA U TRANZICIONIM PRIVREDAMA U SFERI EKONOMSKE POLITIKE

Kritike upućene modelu NKM, kao i realne privredne okolnosti tokom Velike Recesije, ukazale su na neodrživost pretpostavki modela i ograničenu sposobnost da kreatorima ekonomske politike u razvijenim zemljama pruži informacije potrebne da prepoznaju i preduprede nastanak privrednih poremećaja. Međutim, ova ograničenja su još izraženija ukoliko se model NKM primeni u izvornoj formi u tranzicionim privredama i, uopšte, u zemljama u razvoju. Specifičnosti tranzicionih privreda su u toj meri izražene da nekritička implementacija modela novog kon-

senzusa u ovim privredama, po jednostavnoj analogiji sa primenom u razvijenim zemljama, može dovesti do štetnih efekata u kratkom, a naročito u dugom roku.

U tranzicionim privredama, kao i u razvijenim, ključni makroekonomski ciljevi koji se nastoje ostvariti merama ekonomske politike jesu visoka zaposlenost, monetarna stabilnost, ravnoteža u platnom bilansu, budžetska ravnoteža, kao i privredni rast. Pri tome, treba imati u vidu vremenski horizont kojem se daje primat. U razvijenim zemljama, kao osnovni ciljevi javljaju se ostvarivanje interne i eksterne ravnoteže, uglavnom sa naglaskom na kratak rok. Interna ravnoteža se tradicionalno odnosi na ostvarivanje pune zaposlenosti uz stabilnost cena. Međutim, kao što je naglašeno, u modelu NKM se kao jedini uslov interne ravnoteže nametnula stabilnost cena, jer će, po pretpostavci, ispunjenje tog uslova automatski voditi izjednačavanju stvarnog i potencijalnog autputa, odnosno zatvaranju autput gega. Eksterna ravnoteža podrazumeva ravnotežu u bilansu plaćanja, uglavnom tekućeg računa (Jha, 2003, 106). Ravnoteža u kapitalnom računu, međutim, takođe postaje značajan faktor eksterne ravnoteže, naročito u savremenim uslovima koje karakteriše visoka međunarodna mobilnost kapitala. Kada su u pitanju tranzicione privrede, odnosno privrede sa tržištima u nastajanju, makroekonomski ciljevi su primarno usmereni na dug rok i odnose se na ostvarivanje što viših stopa privrednog rasta, ali koji će biti izbalansiran i održiv. Izbalansiranost privrednog rasta znači da neće doći do prevelikih disproporcija u stepenu razvijenosti pojedinih privrednih delatnosti, kao ni regionalnih disproporcija u posmatranoj zemlji. Održivost privrednog rasta podrazumeva da rast treba da bude usklađen sa poželjnom dinamikom ostalih makroekonomskih indikatora, prevashodno stope inflacije i stanja u platnom bilansu. Dakle, privredni rast će biti održiv ukoliko ne generiše suviše visoku stopu inflacije i ukoliko saldo tekućeg računa platnog bilansa nije na nivou koji će ugroziti eksternu ravnotežu.

Ipak, ostvarivanje pomenutih makroekonomskih ciljeva u tranzicionim zemljama nije jednostavno. Značajan broj tranzicionih privreda, kao i privreda zemalja koje su formalno završile proces tranzicije (kao što su one koje su od 2004. godine pristupale Evropskoj uniji), u pojedinim periodima se suočavao sa visokim stopama inflacije i neravnotežama u platnom bilansu. U takvom situacijama, orijentacija kreatora makroekonomske politike na dug rok mora ustupiti mesto kratkoročnim merama ekonomske politike usmerenim na makroekonomsku stabilizaciju.

Model NKM, kao što je istaknuto, predviđa primenu monetarne politike u režimu ciljanja inflacije, kao i primenu različitih formi fiskalnih pravila u domenu fiskalne politike. Međutim, vođenje ekonomske politike mora da uvaži neke od zajedničkih

karakteristika koje dele skoro sve tranzicione i zemlje u razvoju. Na primer, prime-na operacija na otvorenom tržištu od strane centralne banke, kao jedan od instrumenata monetarne politike, je mnogo teže sprovesti u ovim zemljama, bu-dući da je tržište novca nedovoljno razvijeno i suviše „plitko“. Centralne banke u ovim zemljama su najčešće okrenute kontroli monetarnih agregata (ponude nov-ca) ili referentne kamatne stope, čime ostvaruju uticaj na kratkoročne i dugoročne tržišne stope. Transmisioni mehanizam monetarne politike u tranzicionim zem-ljama se uglavnom oslanja na monetarni, kamatni i kanal deviznog kursa, dok su u razvijenim zemljama najzastupljeniji kamatni, kanal cene aktive, kreditni i kanal inflacionih očekivanja (Arestis and Sawyer, 2004, 42). Prihvatajući cenovnu stabil-nost kao cilj monetarne politike, značajan broj tranzicionih zemalja opredelio se za primenu režima ciljanja (targetiranja) inflacije. To znači da je centralna banka posvećena gotovo isključivo ostvarenju stabilnosti cena, odnosno dovođenju sto-pe inflacije u ciljani raspon. Nužan preduslov za uspešnost ove strategije mone-tarne politike je nezavisnost centralne banke od politike vlade i različitih političkih činilaca. Međutim, iako takva politika daje relativno dobre rezultate u razvijenim, pa i u tranzicionim zemljama, treba imati u vidu da isključivo opredeljivanje za tako usko postavljen cilj (niska inflacija) može ograničiti potencijalne pozitivne efekte monetarne politike na realni sektor. Drugim rečima, potrebno je da cen-tralna banka, u obimu u kojem je to moguće, vodi računa i o dinamici proizvodnje i zaposlenosti.

Kao ilustracija efekata monetarne politike koji predviđa novi konsenzus i njenih ograničenja u tranzicionoj privredi, može poslužiti primer Republike Srbije. Ciljanje inflacije kao režim monetarne politike u Srbiji se zvanično primenjuje od 1. januara 2009. godine (Memorandum Narodne banke Srbije o ciljanju inflacije kao mone-tarnoj strategiji, 2008, str. 1), iako je nezvanično korišćen još od septembra 2006. godine (Bungin, 2016, 142.). Stopa inflacije je u odnosu na 2009. godinu smanjena za nekih 5 procentnih poena u 2017. godini, iako su bile prisutne značajne fluktua-cije ove stope tokom nekoliko godina nakon zvaničnog uvođenja ovog režima. Tome je posebno doprinelo smanjivanje očekivane stope inflacije od strane pri-vrede i stanovništva. Međutim, iako su dosadašnji rezultati primenjene strategije monetarne politike pozitivni, moraju se imati u vidu i pojedina ograničenja. Refe-rentna kamatna stopa Narodne banke Srbije, kao osnovni instrument monetarne politike, usled visokog stepena evroizacije imala je ograničen uticaj na aktivnu i pasivnu kamatnu stopu poslovnih banaka i efikasnost kreditnog kanala. Evroizacija je mahom posledica privatizacije realnog i finansijskog sektora, priliva kapitala i promena strukture vlasništva bankarskog sektora. Najznačajniji kanal monetarne

transmisije, kanal deviznog kursa, takođe je zbog fluktuacija deviznog kursa vodio većoj nestabilnosti stope inflacije (Vilaret, Pješčić i Đukić, 2009, 64).

Kada je reč o fiskalnoj politici, njena primena u razvijenim i tranzicionim zemljama treba najpre da uvaži razlike u determinantama prihodne i rashodne strane budžeta. U tranzicionim i zemljama sa nastajućim tržištima budžetski prihodi od prikupljanja poreza se više temelje na indirektnim nego na direktnim porezima, dok je kod razvijenih zemalja situacija obrnuta. Takođe, u tranzicionim zemljama je poreska osnovica znatno manja, što uslovljava niže poreske prihode za date poreske stope, a prisutna je i veća evazija poreza. Dakle, vladama u tranzicionim zemljama je teže da putem oporezivanja povećaju poreske prihode (Hemming et al., 2002, 11). Sa druge strane, vlade razvijenih zemalja nemaju takav problem, a smanjenje poreskih stopa (koje su više nego u tranzicionim zemljama) sa ciljem stimulisanja privredne aktivnosti je mera koja se najčešće primenjuje. Na strani budžetskih rashoda takođe postoje značajne razlike. U tranzicionim zemljama je vladin (državni) sektor najčešće veći nego u razvijenim, što povlači veća budžetska izdvajanja. Tome treba dodati i uticaj političkih faktora na usmeravanje budžetskih sredstava. U razvijenim zemljama je ovaj sektor proporcionalno manji, ali su veća izdvajanja za finansiranje različitih socijalnih programa (Nayyar, 2011, 346). Fleksibilnost vlada u razvijenim zemljama za aktivniju primenu fiskalne politike je veća, budući da mogu srazmerno veći deo sredstava da usmere u privredne oblasti kojima je potrebna stimulacija, u vidu investicija. Nasuprot, u slučaju privrednih poremećaja, vlade u zemljama u tranziciji će najverovatnije smanjiti izdatke za finansiranje investicionih projekata, kako bi održale postojeći nivo budžetskih sredstava usmeren na finansiranje potrošnje i postojećih socijalnih programa. Time se, sa jedne strane, „kupuju“ socijalni mir ali se, sa druge, „žrtvuje“ privredni rast koji bi mogao da se ostvari finansiranjem investicionih projekata.

Fiskalna politika u okviru modela NKM se dominantno oslanja na primenu fiskalnih pravila. Ukoliko ponovo kao ilustraciju efekata ovih pravila na privredu uzmemo primer Srbije, moguće je izdvojiti nekoliko bitnih momenata. Najpre, fiskalna pravila su, u kombinaciji sa programom fiskalne konsolidacije koji se sprovodi u periodu 2015-2017. godine, dovela do određenih poboljšanja na planu fiskalnog deficita i smanjenja javnog duga. Međutim, uspešnost fiskalne politike u velikoj meri zavisi od dinamike procesa restrukturiranja javnih preduzeća i smanjenja obima sive ekonomije (Mihajlović, 2018, 273). Javni dug je još na visokom nivou, a prisutni su i problemi naplate poreza i poreske evazije. O efikasnosti fiskalnih pravila, kao i kredibilitetu fiskalne politike u Srbiji brine fiskalni savet koji, u skladu sa preporukama novog konsenzusa predstavlja nezavisno telo čija je uloga mahom

savetodavna. Međutim, nagomilani problemi iz prethodnog perioda u Srbiji otežavaju postavljanje javnih finansija na dugoročnu održivu putanju.

Osim izolovanih efekata mera monetarne i fiskalne politike, važno je analizirati i potencijalne sinergijske efekte do kojih dolazi njihovom simultanom primenom u datoj privredi. U tom smislu, treba naglasiti da je međusobni uticaj mera fiskalne i monetarne politike u tranzicionim privredama izraženiji nego u razvijenim, ali taj uticaj često može biti nepovoljan. Tako, prisutni su monetarni efekti fiskalne politike, budući da se za finansiranje budžetskih deficita češće pribegava tzv. monetizaciji duga. Dakle, budžetski deficit se finansira putem pozajmljivanja od centralne banke, što utiče na povećanje ponude novca i, u krajnjoj liniji, na stopu inflacije. U tranzicionim privredama je izraženiji i fiskalni efekat monetarne politike, jer je učešće javnog duga u bruto domaćem proizvodu veće nego što je to slučaj u razvijenim zemljama. U takvoj situaciji, promena kamatnih stopa kao rezultat monetarne politike dovodi do značajnih efekata na obim plaćanja po osnovu kamata na javni dug.

Primena ekonomske politike u okviru modela NKM povlači i prisustvo *trade-off*-a, odnosno nagodbe između potencijalne pozitivne dinamike ekonomskih varijabli na koje se deluje merama politike i istovremenih negativnih efekata na neke druge varijable. Tipičan primer je *trade-off*-u između inflacije i nezaposlenosti u okviru relacije Filipsove krive, o kojem se može govoriti kako u razvijenim, tako i u tranzicionim privredama. Naime, ekspanzivnom ekonomskom politikom se deluje na smanjenje nezaposlenosti, ali to može dovesti do neželjenog porasta inflacije. Međutim, postavljanje stabilne relacije Filipsove krive koja će imati zadovoljavajuću empirijsku potvrdu je teško u razvijenim, a naročito u tranzicionim privredama. Razlog je u činjenici da u privredama u tranziciji često postoji „prikrivena“ nezaposlenost, zaposlenost u neformalnom sektoru, kao i niska stopa participacije radne snage zbog rada u poljoprivredi. Takođe, češće dolazi do šokova ponude, usled značajnog učešća poljoprivredne u ukupnoj proizvodnji, kao i velike uvozne zavisnosti. U slučaju negativnog šoka ponude (na primer, značajnog pada poljoprivredne proizvodnje ili porasta cena važnih uvoznih proizvoda) često dolazi do istovremenog porasta nezaposlenosti i inflacije. Budući da su postizanje niske nezaposlenosti i stabilnosti cena zapravo konfliktne ciljevi, jasno je da redukcija nezaposlenosti dovodi do još više inflacije, i obrnuto.

Ono što je znatno važnije u kontekstu primene modela NKM u tranzicionim privredama tiče se nagodbe (kompromisa) između vođenja kratkoročne makroekonomske politike i makroekonomskih ciljeva u dugom roku. Iako model NKM daje

prednost kratkoročnoj makroekonomskoj stabilizaciji, to često nije najbolja strategija za tranzicione privrede, u kojima je potrebno podsticati akumulaciju kapitala i stabilnost monetarnog sistema kao faktore dugoročnog privrednog rasta i razvoja. Naglasak na kratkoročnim merama je u određenom smislu rezultat prihvatanja strategije tranzicije bazirane na Vašingtonskom konsenzusu u velikom broju bivših socijalističkih zemalja. Ova strategija najčešće je imala oblik „šok terapije“, a uključivala je intenzivne procese makroekonomske stabilizacije, liberalizacije i privatizacije (Herr and Prieue, 2005, 82-83). Međutim, trgovinska i finansijska liberalizacija koju, između ostalog, predviđa izvorni Vašingtonski konsenzus, često je imala više negativnih nego pozitivnih efekata. Zbog nedovoljne konkurentnosti privrede i preduzeća koja nisu spremna da se nose sa inostranom konkurencijom, došlo je do njihovog gašenja ili povlačenja iz pojedinih privrednih grana. Barijere ponovnom ulasku su bile izuzetno visoke, što je nepovoljno uticalo da razvoj privrede u celini. Na taj način, orijentacijom na kratkoročne mere, došlo je do posledica koje se manifestuju u dugom roku. Povećana nezaposlenost kao rezultat gašenja preduzeća, koja je prerasla u dugotrajnu nezaposlenost, dovela je do ispoljavanja tzv. *histerezis* efekta, jer je rast stvarne nezaposlenosti uticao na povećanje prirodne stope nezaposlenosti (Ball, 2009, 2). Ovo je ishod tranzicije naročito u onim zemljama koje ovaj proces još nisu privede kraju. Tome je značajno doprinela i politika Međunarodnog monetarnog fonda (MMF), sa kojim je veliki broj tranzicionih privreda imao (i još ima) aranžman. Politika MMF-a usmerena je na podsticanje makroekonomske stabilizacije u kratkom roku i jačanja platnobilansne pozicije zemlje koja primenjuje program i, u nešto manjem obimu, na ekonomski rast. Međutim, osnovni problem ove politike je što se ostalim značajnim aspektima održivog privrednog rasta i razvoja, kao što je raspodele dohotka i bogatstva, daje nedovoljno mali značaj (Stančić i Grubišić, 2011, 264). Stoga, jasno je da je pozicija tranzicionih privreda prilično nepovoljna, imajući u vidu makroekonomske probleme sa kojima se suočavaju, kao i uticaj politike uslovljavanja nametnute od strane međunarodnih institucija. Pored toga, kao što već istaknuto, nekritička „transplantacija“ modela NKM u ove privrede, kao i institucija koje teško mogu naći „plodno tle“ u njima, može dovesti do novih problema, pa je neminovno kritički pristup njihovoj primeni uz uvažavanje svih specifičnosti koje nosi proces tranzicije.

ZAKLJUČAK

Uspostavljanje novog konsenzusa u makroekonomiji omogućilo je uključivanje ekonomskih ideja i relacija, oko čijeg značaja se ekonomisti slažu, u jedan konzistentan teorijski model. Međutim, iako reprezentuje dominantnu makroekonomsku paradigmu, ovaj model je ispoljio niz manjkavosti, naročito u domenu formuli-

sanja efikasnih mera ekonomske politike. Ti nedostaci su posebno postali izraženi tokom Velike Recesije. Otuda, u pitanje je dovedena mogućnost modela NKM da na adekvatan način predstavi funkcionisanje razvijenih privreda i interakcije ekonomskih subjekata.

Analiza u radu je pokazala da su nedostaci i ograničenja novog konsenzusa u makroekonomiji još izraženiji ukoliko se pristupi njegovoj nekritičkoj primeni u tranzicionim privredama. Prisustvo strukturnih neusklađenosti, nedovoljno razvijenih tržišta (naročito finansijskih), nedovršen proces privatizacije u većini ovih privreda, kao i nacionalne specifičnosti pojedinih zemalja u tranziciji, dodatno komplikuju primenu modela NKM u tranzicionim privredama i dovode do negativnih posledica. Kao što se moglo videti u radu, jedna od najvećih takvih posledica je rezultat činjenice da se u okviru modela NKM preveliki naglasak stavlja na kratkoročnu stabilizaciju, dok su strategije i politike usmerene na rast i razvoj u dugom roku, što je upravo ono što je potrebno tranzicionim privredama, u drugom planu. Stoga, za analizu tranzicionih privreda i formulisanje efikasnih mera ekonomske politike su potrebni modeli koji povezuju makroekonomsko prilagođavanje u kratkom roku sa dugoročnim obrascima ekonomskog rasta. Međutim, takvih modela gotovo da i nema, jer je postala uobičajena podela na modele privrede u kratkom i modele privrede u dugom roku, koji se često temelje na različitom setu pretpostavki.

Otuda, od ključnog značaja je da se ekonomski model funkcionisanja privrede prilagodi konkretnim okolnostima i karakteristikama privrede u kojoj se primenjuje u svrhu vođenja ekonomske politike. U suprotnom, kao što se moglo videti na primeru ekonomske politike u Republici Srbiji, primena modela koji ne uvažava specifičnosti date privrede suočiće se sa brojnim ograničenjima, koji su rezultat stepena razvijenosti pojedinih sektora i karakteristika tržišta dobara, rada i kapitala, ali i konflikta između ustaljenih obrazaca ponašanja ekonomskih subjekata i obrazaca koje pretpostavlja model koji se implementira.

LITERATURA

1. Acemoglu, D. and Robinson J. (2008). „The Role of Institutions in Growth and Development“. Working Paper No. 10, Commission of Growth and Development, The International Bank for Reconstruction and Development.
2. Akerlof, G. (2007). „The Missing Motivation in Macroeconomics“. *The American Economic Review*, No. 1, Vol. 97: 5-36.

3. Arestis, P., Sawyer, M. (2004). *Re-examining Monetary and Fiscal Policy for the 21st Century*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
4. Ball, L. (2009). „Hysteresis and Unemployment: Old and New Evidence“. NBER Working Paper No. 14818, Cambridge, Massachusetts: National Bureau of Economic Research.
5. Beck, T. and Laeven, L. (2005). „Institution Building and Growth in Transition Economies“, Policy Research Working Papers, World Bank.
6. Blanchard, O., Dell'Ariccia, G., Mauro, P. (2010). „Rethinking Macroeconomic Policy“. IMF Staff Position Note SPN/10/03, Washington: International Monetary Fund.
7. Bludnik, I. (2009). „The New Keynesianism – proclamation of a consensus?“. *Poznan University of Economics Review*, Vol. 9 No. 1: 5-24.
8. Bungin, S. (2016). „Deset godina ciljanja inflacije u Srbiji“. *Bankarstvo*, br. 2, Vol. 45: 140-157.
9. Calmfors, L. (2011). „The Role of Independent Fiscal Policy Institutions“. Seminar paper No. 767, Stockholm: Institute for International Economic Studies.
10. Driscoll, J. C. and Holden, S. (2014). „Behavioral economics and macroeconomic models“. *Journal of Macroeconomics*, Vol. 41: 133-147.
11. Galí, J. (2000). „The return of the Phillips curve and other recent developments in business cycle theory“. *Spanish Economic Review*, Vol. 2: 1-10.
12. Goodfriend, M., King, R. (1997). „The New Neoclassical Synthesis and the Role of Monetary Policy“. In: Bernanke, B. S., Rotemberg, J., NBER Macroeconomics Annual 1997, Vol. 12, Massachusetts: MIT Press.
13. Hemming, R., Kell, M. and Mahfouz, S. (2002). „The Effectiveness of Fiscal Policy in Stimulating Economic Activity – A Review of the Literature“. IMF Working Paper WP/02/208, International Monetary Fund, Washington.
14. Herr, H. and Prieue, J. (2005). „Beyond the “Washington Consensus”: Macroeconomic Policies for Development“. *Internationale Politik und Gesellschaft*, No. 2: 72-97.
15. Jha, R. (2003). *Macroeconomics for Developing Countries*. Second Edition, Routledge, New York.
16. Jütting, J. (2003). „Institutions and Development: A Critical Review“. OECD Development Centre, Working Paper No. 210.
17. Karakitsos, E. (2008). „The “New Consensus Macroeconomics” in the Light of the Current Crisis“. *Ekonomia*, No. 2, Vol. 11: 89-111.

18. Knight, M. (1998). „Developing Countries and the Globalization of Financial Markets“. IMF Working Paper WP/98/105, International Monetary Fund, Washington
19. Marjanović, G., Mihajlović, V. (2011). „Nova neoklasična sinteza u makroekonomskoj teoriji i politici“. *Srpska politička misao*, Beograd, Institut političkih nauka, God. 18, Vol. 31: 97-114.
20. Memorandum Narodne banke Srbije o ciljanju inflacije kao monetarnoj strategiji. (2008). Narodna banka Srbije, Beograd.
21. Mihajlović, V. (2017). Teorijsko-empirijska evaluacija nove neoklasične sinteze. Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
22. Mihajlović, V. (2018). „Implikacije novog konsenzusa u makroekonomskoj teoriji za ekonomsku politiku u Republici Srbiji“. U: Ivanović, V., Zlatanović, D., Nikolić, J., Kalinić, Z. Jovković, B. i Janković, N. (redaktori). *Implikacije ekonomije znanja za razvojne procese u Republici Srbiji*, Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, 263-275.
23. Nayyar, D. (2007). „Macroeconomics in developing countries“. *BNL Quarterly Review*, September, No. 242. Vol. LIX: 249-269.
24. Nayyar, D. (2011). „Rethinking macroeconomic policies for development“. *Brazilian Journal of Political Economy*, No. 3, Vol. 31: 339-351.
25. Snowdon, B. and Vane, H. (2005). *Modern Macroeconomics: Its Origins, Development and Current State*. Edward Elgar, Cheltenham, UK.
26. Stančić, V., Grubišić, Z. (2011). „Neoliberalizam i politika uslovljavanja MMF-a“. *Politička Revija*, br. 4, Vol. 30: 259-276.
27. Upreti, P. (2015). „Factors Affecting Economic Growth in Developing Countries“. *Major Themes in Economics*, Spring, Issue 1, Vol. 17:37-54.
28. Vilaret, S., Pješčić, V., Đukić, M. (2009). „Osnovne karakteristike i dosadašnje iskustvo Srbije u sprovođenju strategije ciljanja inflacije“. *Bankarstvo*, 5-6, 52-71.
29. World Economic Situation and Prospects (2018). United Nations, New York.

PREOKRET OD KAPITALIZMA KA SOCIJALIZMU I OD SOCIJALIZMA U KAPITALIZAM

Božo Drašković¹
Ismail Musabegović²

Apstrakt

Period od šesdeset godina u kojem se ispoljavao naučnoistraživački rad istraživača u Institutu ekonomskih nauka obavljao se u dva međusobno različita društvena ambijenta. U ovom radu su u sasvim reduciranoj formi sublimirana ova dva perioda. Prvi deo rada se bavi teorijskim polazištima, ekonomskom politikom i praksom uspostavljanja društvoekonomskog sistema socijalističkog samoupravljanja, zasnovanog na društvenoj svojini. Teorijsko utemeljenje prelaska iz kapitalizma u socijalizam se nalazilo u Marksovim ekonomskim, filozofskim, političkim i sociološkim pogledima na buduće društvo u kojem se radnička klasa osloboda eksploatacije. Sistem socijalističkog samoupravljanja u prvim decenijama, sve do 1980. godine, ostvario je impresivne rezultate iskazane u stopama ekonomskog rasta i smanjivanju društvenih nejednakosti. Ekonomski rast i razvoj temeljio se na autonomnim izvorima akumulacije, inflatornom finansiranju i depresijaciji nacionalne valute. Uticaj stranog kapitala na razvoj nije bio dominantan. Ključni problem socijalističkog ekonomskog poretka nalazio se u ekonomskoj neefikasnosti samoupravnog preduzeća i sklonosti zaposlenih da favorizuju ličnu potrošnju u odnosu na akumulaciju i ulaganja u razvoj. Ekonomska kriza socijalističkog sistema se ispoljila osamdesetih godina prošlog veka. Samoupravni Jugoslovenski socijalizam nije našao odgovore na izazove krize i urušio se devedesetih godina prošlog veka zajedno sa čitavim sistemom Istočnoevropskih centralno - planskih ekonomija. Povratak u kapitalizam i tržišnu privredu bio je teorijski i empirijski izazov. Drugi deo

¹ Prof. dr Božo Drašković, redovni profesor, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: bozo.draskovic@ien.bg.ac.rs

² Dr Ismail Musabegović, Fakultet za bankarstvo osiguranje i finansije, Beograd, e-mail: ismail.musabegovic@bba.edu.rs

ovog rada bavi se pitanjima "tranzicije" ili povratka u kapitalizam. U vezi sa tranzicijom iz socijalizma u kapitalizam na sceni su bile prisutne dve koncepcije: evolutivni prelaz i "šok terapija." Skoro sve socijalističke zemlje, pa i Srbija je prihvatila model "šok terapije" zasnovan na potpunoj liberalizaciji, deregulaciji i privatizaciji. Prelaz iz socijalizma u kapitalizam nije doveo do snažnijeg ekonomskog rasta i razvoja. Očekivanja vezana za savršenost tržišne samoregulacije su razočaravajuća. Tranzicija iz socijalizma u kapitalizam je dovela do preraspodele društvenog bogatstva i dohodaka bez razvoja.

Ključne reči: kapitalizam, socijalistički način proizvodnje, društvena svojina, samoupravljanje, tranzicija, liberalizacija, privatizacija.

PRVI DEO

PUT U SOCIJALIZAM

Teorija i praksa

..." vladajuće grupe u svom mišljenju mogu biti toliko intenzivno svojim interesima vezane za neku situaciju da najzad gube sposobnost da vide određene činjenice koje bi ih mogle pomesti u njihovoj vladalačkoj svesti..."

Karl Manhajm (1978), *Ideologija i utopija*, Nolit Beograd, (str.40)

UVOD

Manhajnova opservacija vezana za uticaj ideja i ideologije na sposobnost da se objektivno vide i razumeju činjenice i društvena zbivanja, važe jednako kako za socijalizam, tako i za kapitalizam. Oba poretka, kao uostalom i bilo koji istorijski poredak u prošlosti, karakterišu pojedinci i društvene grupe koji vođeni svojim interesima često gube sposobnost da vide činjenice i njihovu dinamiku, onako kakve one zapravo jesu. Karl Marks povezuje odnos između društvenog bića i društvene svesti. Po njemu, ne određuje svest ljudi njihovo biće, već društvena svest određuje njihovo biće. Nastanak i egzistencija socijalizma kao društveno ekonomskog odnosa teorijski je utemeljena na kritici kapitalističkog načina proizvodnje, privatne svojine i eksploatacije ljudskog rada. Dakle, strukturalne društvene nejednakosti u vezi sa sredstvima za proizvodnju i prisvajanjem efekata ljud-

skog rada. U temelju marksističke političke ekonomije, kao kritike kapitalističkog načina proizvodnje, nalazi se radna teorija vrednosti i eksploatacija rada onih koji ne poseduju sredstva za proizvodnju, od strane brojno manje klase, vlasnika kapitala – kapitalista. Teorijski, a potom ideološki i na kraju empirijski model uspostavljanja socijalizma bazirao se na cilju ukidanja eksploatacije radnika i uspostavljanja društva ekonomskih i socijalnih jednakosti. Pretpostavka za uspostavljanje takvog poretka se nalazila u eksproprijaciji kapitala, odnosno svojine iz ruku klase kapitalista i prenošenje svojinskih prava u ruke socijalističke države, odnosno radničke klase. U temelju novog poretka se nalazila kolektivizacija svojine, sa ciljem da se ukine eksploatacija ljudskog rada i uvede ravnopravna raspodela dohodaka i bogatstva. Empirijski posmatrana istorija nastajanja socijalističkog sistema od 1918. godine u Rusiji imala je za cilj ukidanje eksploatacije i uspostavljanje društvene jednakosti. Praksa socijalizma je imala i danas ima različite podvarijante. Dominantna varijanta se zasnivala na centralno planskom državnom socijalizmu, sa ključnom karakteristikom koja se ispoljavala u političko partijskom monopolu i birokratizaciji. Druga podvarijanta se razvijala od pedesetih godina prošlog veka u socijalističkoj Jugoslaviji, kao model radničkog samoupravljanja. Model samoupravnog socijalizma je imao za cilj da ostvari ključne ideje socijalizma, ukidanje eksploatacije i uspostavljanje jednakosti, ali uz smanjenje uticaja državno političke birokratije. Centar odlučivanja se prenosio na društvena preduzeća, odnosno zaposlene u njima. Svojinski oblik ovog modela se nazivao društvena svojina³. Društvena svojina je dakle bila pokušaj negacije kako privatne, tako i državne svojine nad sredstvima za proizvodnju (kapitalom). Sovjetski i istočno evropski model, kao i samoupravni model socijalizma su doživeli kolaps devedesetih godina prošlog veka. Ključni problem socijalizma nije bio u socijalnim nejednakostima. Naprotiv. Ključni problem nakon početnih decenija intenzivnog razvoja, socijalizam je zapao u zamku ekonomske neefikasnosti i zaostajanja u tehnološko - ekonomskom razvoju u odnosu na zapadni model kapitalizma. I dalje je ostalo otvoreno pitanje da li je moguć stabilan ekonomski razvoj i rast, odnosno zadržavanje trenda ekonomske efikasnosti u uslovima socijalne ravnoteže i stavljanja akcenta na problem jednakosti u raspodeli umesto fokusiranosti na ekonomski rast. Dosađajni modeli socijalizma su se više fokusirali na društveni razvoj i jednakosti nego na ekonomsku efikasnost. Nasuprot tome, postavlja se pitanje da li je održivo ostvarivanje ciljeva ekonomske efikasnosti uz istovremeno snažne procese generisanja nejednakosti u dohocima i bogatstvu, koje permanentno generiše savremeni kapitalizam.

³ Jožko Humar, 1986. *Nastanak Društvene svojine u Jugoslaviji*, Radnička štampa, Zagreb.

Dalekoistočni model socijalizma u Kini, nastao osle drugog svetskog rata takođe je karakterisao državno centralno plansko upravljanje. Koneski model socijalizma je započeo reforme osamdesetih godina prošlog veka. Ukoliko možemo u izvornom smislu današnju Kinu nazvati socijalističkom, onda *de facto* ideje, projekat i empirija „socijalističkog eksperimenta“ u svetskim okvirima još uvek nije doživela konačan poraz. Kina iskazuje za sada održiv paradoks, kapitalističke efikasnosti i ekonomskog rasta uz generisanje snažnih nejednakosti i istovremeno održavanje institucija sistema političkog socijalizma.

Savremeni kapitalizam, nakon velike ekonomske krize iz kraja dvadesetih godina prošlog veka imao je cikluse oporavaka i snažnih uzleta kao i ciklične krize. Zajednički imenitelj njegovih kriza je preraspodela bogatstva u korist uži društvenih grupa, što vodi ka smanjenju interesovanja vlasnika kapitala za investiranje i dalje, u nezaposlenost i recesiju. Čarobna formula u spasavanju kapitalizma pronađena je u državnom intervencionizmu koji se javlja u vremenima recesije, a potom povlačenja države iz ekonomskih aktivnosti u ciklusu oporavka i ekspanzije privatnih investicija i preduzetništva. U okolnostima kada se ispolji nesavršenost tržišne regulative, država interveniše kroz socijalizaciju individualnih gubitaka kapitalističkih preduzetnika podstičući investicije, zaposlenost i tražnju. Za socijalizam i za kapitalizam zajednički imenitelj je ekonomska funkcija države. U socijalističkim sistemima ona je pokušavala da bude trajan faktor, u kapitalističkim sistemima ona je uvek prisutna, ali dominantno sa intervencijama samo u uslovima kriza. Teorijska, ideološka i praktično ekonomsko pojitička zbivanja imala su značajan uticaj na saradnike Instituta ekonomskih nauka u proteklih šest decenija. Osnovan je u vremenu poleta socijalističkog samoupravljanja a danas funkcioniše u ambijentu dominantno neoliberalne kapitalističke paradigme. Zato, ovaj tekst nastao povodom šest decenija IEN ima skraćeni naziv „Od kapitalizma u socijalizam i nazad.“

EKONOMSKI SISTEM U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Vladajuća ideologija socijalističkog samoupravljanja je bila utemeljena na Marksističkoj filozofskoj, sociološkoj i ekonomskoj teoriji. Pojednostavljeno, Marksistički pristup polazi od toga da sve protivurečnosti kapitalističkog sistema proizilaze iz robne proizvodnje, privatne svojine i eksploatacije rada.

U radikalnoj interpretaciji Marksovih filozofskih, socioloških i ekonomskih rukopisa, izvlačen je postulat da će: “siromaštvo nestati sa ukidanjem privatne svojine i robne proizvodnje“.

Međutim, Marks je pretpostavljao da će socijalizam nastati u najrazvijenim kapitalističkim društvima. Dakle, Marks je tvrdio ..“da su tržište i slobodna konkurencija istorijski posmatrano najefikasnije sredstvo za razvoj proizvodnih snaga.“

Razvoj proizvodnih snaga zavisi od društvenih odnosa i *vice versa*, društveni odnosi imaju povratni uzajamni uticaj na razvoj proizvodnih snaga. Ova Marksova teza korespondira sa savremenim ekonomskim teorijama razvoja koje analiziraju uzajamnu povezanost razvoja institucija i ekonomskog razvoja. Razvijene demokratske institucije, pogoduju i podstiču ekonomski razvoj, inovacije, akumulaciju kapitala.⁴

Problem u vezi sa ekonomskom efikasnošću socijalističkog društvenog i ekonomskog poretka svodi se na protivrečnost u vezi sa raspodelom akumulacije na potrošnju i na investicije. Socijalizam je imao dominantnu sklonost da uspostavi sistem egalitarizma u dohocima u društvu, favorizujući rast ukupnog standarda zaposlenih i stanovništva. Navedena sklonost je u suprotnosti sa ekonomskim zakonitostima po kojima je uslov rasta ekonomske efikasnosti i konkurentnosti, akumulacija kapitala, investiranje i ulaganje u razvoj.

Navedeni problem uočio je J.M. Kejnz analizirajući problem ekonomskih kriza kapitalizma dvadesetih godina prošlog veka i socijalističku alternativu tadašnjeg Sovjetskog centralnog planiranja. Kejnz uočava suštinski značaj kapitalističkog sistema i sklonosti ka akumulaciji i investiranju. On smatra da konkurencija podstiče kapitaliste da štede i investiraju: „Da su bogati trošili svoje novostečeno bogatstvo na sopstveno uživanje, svetu bi odavno takav režim postao nepodnošljiv“ „Ogromna akumulacija fiksnog kapitala do koje je, u veliku korist čovečanstva , došlo pedeset godina pred rat, nikad ne bi mogla da se dogodi u društvu u kome je bogatstvo jednako podeljeno..... princip akumulacije , zasnovan na nejednakosti, bio je vitalan deo predratnog društvenog poretka“.⁵

Navedenu tezu Kejnz izlaže i u svom čuvenom delu „Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca“. Kejnz u odeljku „Opšte teorije...“ pod naslovom Završne napomene o socijalnoj filozofiji koja bi mogla proizaći iz moje opšte teorije, piše:

⁴ Daron Asemoglu i Džejms A. Robinson, *Zašto narodi propadaju, poreklo moći, prosperiteta i siromaštva* , Clio, Beograd, 2014.; David S. Landes, *Bogatstvo i siromaštvo naroda, Zašto su neki tako bogati, a neki tako siromašni*, Masmedia, Zagreb, 2003.

⁵ J.M. Kejnz, *Ekonomске posledice mira*, Medi Terran, N.Sad, 2015 (19-21).

„Izgleda da su današnji autoritarni državni sistemi rešili problem nezaposlenosti na račun proizvodne efikasnosti i slobode.“⁶

Savremeni kapitalizam u poslednjih 100 godina, karakteriše sklonost ka akumulaciji, tehnološkim inovacijama, rastu nejednakosti u dohocima i bogatstvu, što vodi u ekonomske krize usled smanjenja platežno sposobne tražnje. Zlatni pojas za spasavanje kapitalističkog sistema se nalazi u državnim intervencijama kojima se ne otklanjaju, ali ublažavaju nejednakosti i podstiče tražnja a samim tim i ekonomski rast. U antikrizne mere kapitalističkih država spadaju i mere ekonomske politike kojima se socijalizuju gubici krupnog industrijskog i finansijskog sektora. Socijalistički ekonomski sistem je bio fokusiran na smanjenje nejednakosti i povećanje akumulacije i investiranje. U ovom sistemu država je preuzela ulogu centralizacije akumulacije i investiranja, čime je smanjen uticaj tržišta i slobodne konkurencije. Posmatrano iz istorijske perspektive od Kejnza do danas, može se zaključiti da je Kejnz bio u pravu kako u vezi sa problemom nejednakosti, tako i sa problemom nesposobnosti slobodnog tržišta da samo predupredi i spreči ekonomske krize. Zajednički imenitelj i kapitalizmu i socijalizmu je ekonomska funkcija države. Razlika je ne u prisustvu ili odsustvu države, već u širini i intenzitetu prisustva države u ekonomskom životu svakog od ova dva socijalno ekonomska sistema.

SAMOUPRAVNO PREDUZEĆE

U prvom periodu nakon završetka drugog svetskog rata, Federativna narodna republika Jugoslavija (FNRJ) je svoj politički i ekonomski sistem uspostavila na osnovu tradicije koju je izgradio Sovjetski savez (SSSR). Nakon političkih sukoba i ideološkog razilaženja sa Sovjetskim savezom od 1948. godine, u socijalističkoj Jugoslaviji se tragalo za sopstvenom varijacijom socijalizma. Rešenje je nađeno u izgradnji modela samoupravnog socijalizma. Ovaj oblik socijalizma se temeljio na društvenoj svojini i radničkom samoupravljanju u privrednim društvima i društvenim organizacijama. U širem društvenom kontekstu uspostavljeno je političko odlučivanje po kome u skupštinama, pored društveno političkog veća postoji i veće udruženog rada.

Društveno preduzeće se zasnivalo na društvenoj svojini kao posebnom, specifičnom obliku svojinskih prava. Brojni kritičari, kasnih osamdesetih godina, su sma-

⁶ J.M. Kejnz, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, „Službeni glasnik“, Beograd, 2013. strana 370.

trali da društvena svojina nije svojina, ne sadrži sve ključne atribute svojinskih prava, te da se radi o neutemeljenom ili nesvojinskom pravu⁷.

Prvi koji je, posle Kejnza uočio, odnosno uvideo budući paradoks socijalističkog preduzeća je bio **Benjamin Ward**⁸, američki ekonomista, koji je 1958. godine, analizirao način funkcionisanja i postavke ovog tipa preduzeća. Prema njegovom viđenju država je *de facto* vlasnik sredstava za proizvodnju, jer radnicima zaposlenim u preduzeću daje na korišćenje proizvodne resurse koji se nazivaju društvena svojina. Država pri tome ima pravo da po osnovu eksplicitnih svojinskih prava učestvuje u dobiti preduzeća. Država dakle, ne samo posredstvom fiskalnog sistema ima i „ ..učesće u dobiti na osnovu svojine.“

Dugo se u ekonomskoj doktrini samoupravnog socijalizma raspravljalo o pravu države da po osnovu vlasništva nad društvenim kapitalom u preduzećima zadrži pravo da naplaćuje posebnu vrstu kamata na poslovni fond. U suštini ekonomska kategorija „poslovni fond“ je u biti skrivao sadržaj drugog pojma, a to je poslovni kapital preduzeća, odnosno društvene svojine kao specifične varijante državne svojine. Dakle, umesto učesća u dobiti, predlagan je model uvođenja kamate na poslovni fond preduzeća. Poslovni fond, prema modelu uvođenja kamate za njegovo korišćenje znači da je država *de facto* posudila poslovna sredstva radnicima, po određenoj kamatnoj stopi. Uvođenje modela kamate na poslovni fond preduzeća imao je dva aspekta. Prvi, pokazuje da suštinski kapital u preduzeću nije grupno vlasništvo zaposlenih u preduzeću. Drugo, da se država posredno pojavljuje kao zaštitnik opštih društvenih interesa nad kapitalom. Država je ekonomskom politikom inflacije i deviznog kursa u vreme socijalističke Jugoslavije koristila mehanizam visoke stope inflacije i stalnih devalvacija dinara prema korpi stabilnih valuta, kao sredstvo za centralizaciju akumulacije i investicija. Inflatorno oporezivanje je bilo zapravo mehanizam posrednog oporezivanja, centralizacije i preraspodele akumulacije.

⁷ Videti, Zbornik radova 1985. *Protivurečnosti društvene svojine*, Izdavački centar komunist i Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja “Edvard Kardelj” Ljubljana

⁸ Benjamin Ward, 1958, *The Firm in Illyria – Market Syndicalism*, *The American Review*, 4, 1956. godine, strana 566-589. Kasnije je autor napravio još jedan rad na ovu temu pod nazivom „ Beležke o Iliriji – model Jugoslovenskog planiranja“ ..

Vidi belešku o drugim radovima na stranici 195. *Jugoslovenska kriza*, Marjan Korošić, Naprijed, Zagreb 1988.

Prema **Wardu**, u slučajevima kada radnici iz društvenog preduzeća nemaju sklonost da iz ostvarenog dohotka dobijenog iz tekuće proizvodnje, izdvajaju neophodna sredstva za proširenu proizvodnju, otuda što postoji sklonost zaposlenih da maksimiraju sopstvene prihode (dohotke) za ličnu potrošnju, onda se pojavljuje država kao investitor iz sredstava dobijenih sistemom oporezivanja kapitala. Iz kamate na „društvene kapitalne fondove ili kamata na osnovna sredstva“, kao i po osnovu inflatornog oporezivanja.

Socijalistički ekonomski i privredni sistem, zasnovan na društvenoj svojini, imao je još jedan bitan činilac – politički faktor, „subjektivne snage“, odnosno moć Komunističke partije i njenih partijskih organizacija u svakom društvenom preduzeću i društvenoj organizaciji ili ustanovi.

Sistem zasnovan na društvenoj svojini isključivao je konkurenciju privatnog sektora izuzimajući konkurenciju privatnog poljoprivrednog sektora, poljoprivrednih domaćinstava koja su bila vlasnici nad poljoprivrednim zemljištem. Vlasništvo nad poljoprivrednim zemljištem je bilo limitirano na 10 hektara u ravničarskim područjima, odnosno 20 hektara po domaćinstvu u brdsko planinskim područjima. Oko 83% poljoprivrednog zemljišta u SFRJ je bilo u rukama malih poljoprivrednih gazdinstava.

Formiranje privatnih preduzeća je bilo zabranjeno, jer je taj koncept vodio ka eksploataciji radnika. Tek nakon 80 tih godina prošlog veka data je mogućnost da se osnivaju Ugovorne organizacije udruženog rada, u kojima su sami zaposleni bili i vlasnici. Radi se zapravo o privatnom kapitalu, odnosno privatnoj svojini u tim društvima.

KLJUČNI REZULTATI

Socijalistička Jugoslavija u periodu od 1948. do 1980. godine je ostvarila imponantne rezultate u društveno ekonomskom razvoju. Socijalistički sistem u Jugoslaviji, a samim tim i u Srbiji, dostigao je skoro punu zaposlenost uz smanjenje produktivnosti, porasla je socijalna sigurnost i standard stanovništva, zabeležen je imponantan rast obrazovanja i zdravstvene zaštite. Ovde ćemo navesti sasvim kratko samo ključne: stope privrednog rasta i rast industrije.

STOPE EKONOMSKOG RASTA I ZAPOSLENOST

U periodu od 1948. do 1979. godine, prosečna stopa rasta društvenog proizvoda iznosila je 6,2% godišnje, što znači da se za 31 godinu društveni proizvod uvećao 2,63 puta. U periodu od 1980 do 1988. godine došlo je do pada i stagnacije u rastu društvenog proizvoda, koji je za navedeni period iznosio prosečno 0,45%⁹. Period 1980-1989. godina je ujedno i period u kome se ispoljila snažna, ne samo ekonomska već i, politička kriza u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji. Sistem društvene svojine je težio idealu pune zaposlenosti uz smanjenje produktivnosti. Prosečno društvena preduzeća su imala višak zaposlenih koji se procenjivao na oko 1/5. Bruto domaći proizvod u Srbiji u 2012. godini iznosio je svega 68% onoga koji je bio dostignut u 1989. godini. Njegova struktura je nepovoljna. U generisanju BDP-a je evidentno sve manje učešće realnog sektora koje je 1990. godine u stvaranju BDP učestvovao sa približno 31%, da bi u postranzicionom današnjem periodu opao na oko 19%.

INDUSTRIJSKA PROIZVODNJA

U periodu od 1948. do 1984. godine industrija u socijalističkoj Jugoslaviji je imala prosečnu godišnju stopu rasta od 7,9%. U istom periodu u Srbiji, zajedno sa AP, prosečan rast je iznosio 8,2%. U istom periodu učešće industrije u društvenom proizvodu kretalo se između 36 i 47%.¹⁰

Na bazi statističkih podataka Republičkog zavoda za statistiku konstituisan je grafikon iz koga se vidi da je maksimalni nivo industrijske proizvodnje dostignut sredinom osamdesetih godina dvadesetog veka. Do sloma industrijskog sektora dolazi nakon početka raspada prethodne Jugoslavije i tranzicije iz socijalizma u kapitalizam.

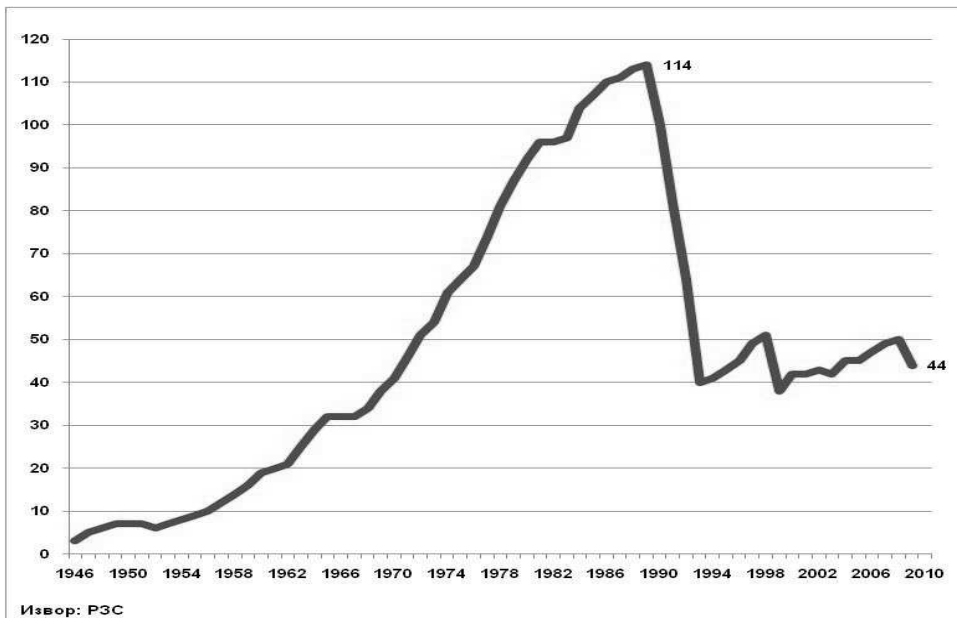
Industrija u Srbiji u poslednjih pet decenija, od 1960. do zaključno sa 2012. godinom, imala je dva međusobno sasvim suprotstavljena toka. Prvi period od 1960. do 1990. godine pokazao je izuzetan trend rasta. U uslovima nasleđenim od prethodne Jugoslavije, industrijski sektor je imao polaznu nisku osnovicu. Odvijao se,

⁹ Savezni zavod za društveno planiranje, Savezni zavod za statistiku, „Krizna i reforme, društveno ekonomski razvoj Jugoslavije u periodu 1970-1989. godina,“ Izdavački centar Komunist, Beograd 1989, (str.VII i XIX).

¹⁰ Jugoslavija 1945-1985, statistički prikaz, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986. str 181.

nakon početnog posleratnog centralizma i etatizma, u okviru socijalističkog samoupravnog sistema, koji je bio jedna specifična mešavina socijalno tržišne ekonomije, zasnovane na društvenoj svojini kao dominantnom obliku svojine. U tom periodu Srbija kao republika u okviru SFRJ je doživela preporod od dominantno agrarne, u srednje razvijenu industrijsku zemlju. U ovom periodu, industrijska proizvodnja imala je prosečnu stopu rasta od preko 7%. Drugi period od 1990. godine, je period deindustrijalizacije, koji traje i danas. Ova faza deindustrijalizacije, traje i dalje, s tim što je zaustavljen pad industrije na 40% od nivoa koji je imala 1989. godine.

Grafikon 1. Kretanje industrijskog sektora Srbije u periodu 1946-2010

Preuzeto iz: *Deindustrijalizacija u Srbiji*, redaktor, B. Drašković, iz priloga Petar Đukić, „Reindustrijalizacija po meri politike – šansa i rizik“, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 2014. godine, strana 87.

UTICAJ INOSTRANE AKUMULACIJE NA EKONOMSKI RAZVOJ SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE

Priliv inostrane akumulacije u Socijalističkoj Jugoslaviji bio je zasnovan isključivo na kreditnim zaduživanju u inostranstvu. Garant kreditnih zaduživanja istovremeno i činilac koji je dozvoljavao zaduživanje je bila država. U procesu zaduživanja za

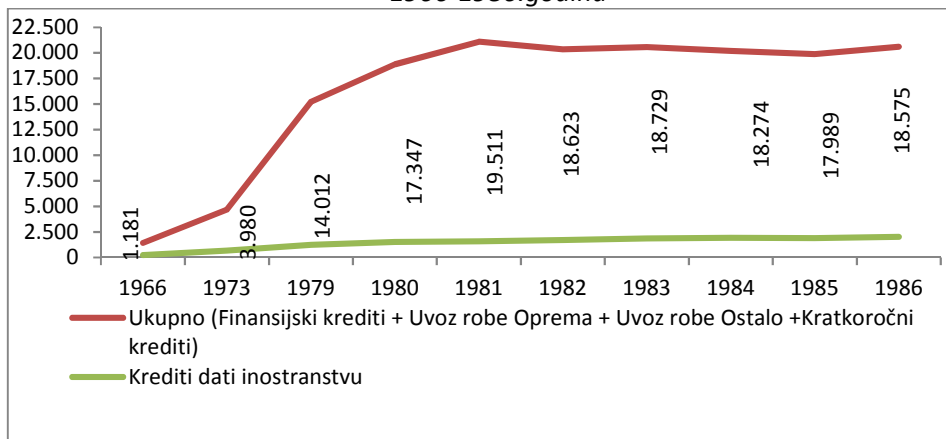
potrebe razvoja privrede posredničku ulogu su imale banke. Ne mali broj ekonomista smatra da posleratni razvoj Jugoslavije je dominantno bio uslovljen stranom pomoću i zaduživanjem u inostranstvu.¹¹

Tabela. 1. Zaduzenost Jugoslavije u inostranstvu u periodu 1966-1986 godina u milionima US\$

Godina	Finansijski krediti	Uvoz robe Oprema	Uvoz robe Ostalo	Kratkoročni krediti	Ukupno (1 do 4)	Krediti dati inostranstvu	Neto zaduzenost
1966	276	636	384	122	1.418	237	1.181
1973	1.829	2.239	499	96	4.663	683	3.980
1979	5.514	7.793	963	929	15.232	1.220	14.012
1980	6.933	8.788	1.112	2.050	18.873	1.526	17.347
1981	8.391	9.046	1.337	2.322	21.096	1.585	19.511
1982	9.058	7.530	1.943	1.810	20.341	1.718	18.623
1983	9.969	7.123	2.344	1.141	20.577	1.848	18.729
1984	11.323	5.879	1.947	1.042	20.191	1.917	18.274
1985	11.809	5.667	1.946	1.069	19.891	1.902	17.989
1986	11.703	5.578	1.945	1.365	20.591	2.016	18.575

Izvor: Bilten Narodne banke Jugoslavije, 12/1984, str. 71 i 11-12/1986, strana 73.

Grafikon 2. Kretanje zaduzenosti Jugoslavije u inostranstvu u periodu 1966-1986.godina

Izvor: Grafikon konstituisan na bazi podataka iz Bilten Narodne banke Jugoslavije, 12/1984, str. 71 i 11-12/1986, strana 73.

¹¹ Videti, Ljubomir Madžar, Suton socijalističke privreda, Ekonomika i Institut ekonomskih nauka Beograd, 1990.

Napred prezentirani podaci u Tabeli 1 i dodatno grafički interpretiranu u Grafikonu 2 pokazuju da je zaduženost socijalističke Jugoslavije u periodu od 1945 do 1973. godine bila neznatna. Do značajnog rasta spoljnje zaduženosti dolazi u periodu od 1973 do 1979, odnosno 1981. godine. U 1986. godini nivo spoljnje zaduženosti je iznosila oko 18,6 milijardi US\$. Nakon toga sve do sloma socijalističke Jugoslavije 1990. godine, nivo zaduženosti nije imao trend rasta. U istom periodu Jugoslavija se pojavljivala i kao zemlja koja je bila kreditor pojedinih nerazvijenih zemalja u svetu.

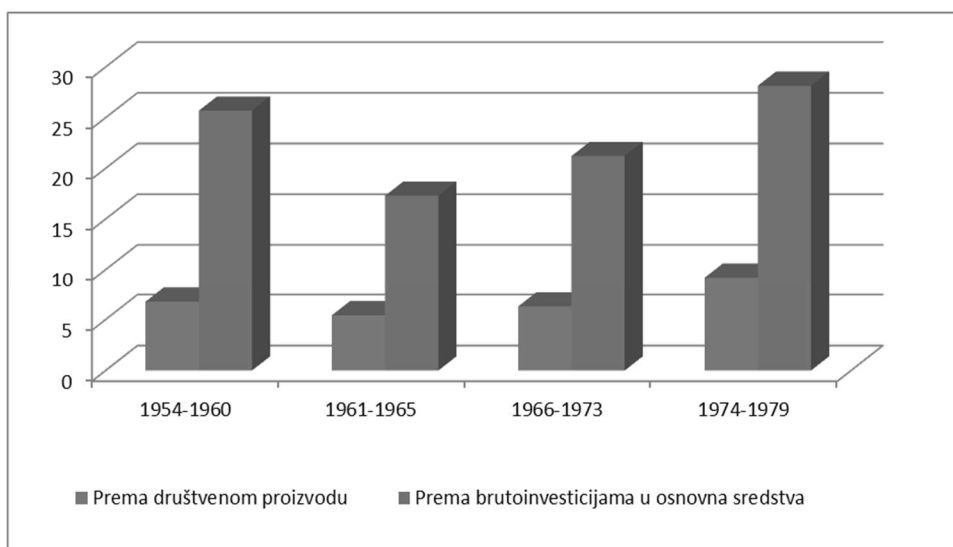
Tabela 2. Relativni uticaj inostrane akumulacije na privredu Jugoslavije

(u %)

Period	1954-1960	1961-1965	1966-1973	1974-1979
Prema društvenom proizvodu	6,76	5,42	6,29	9,20
Prema brutoinvesticijama u osnovna sredstva	25,69	17,30	21,21	28,15

Izvor: D. Gnjatović, *Uloga inostranih sredstava u privrednom razvoju Jugoslavije, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Beograd 1986.* (preuzeto iz M.Korošić, *Jugoslovenska kriza, str 118*)

Grafikon 3. Grafički prikaz uticaja inostrane akumulacije u odnosu na društveni proizvod i brutoinvesticije

Prezentirani podaci pokazuju da se inostrana akumulacija u poređenju sa društvenim proizvodom kretala u opsegu od 5,42 do 9,20%, a u odnosu na bruto-investicije u osnovna sredstva u opsegu od 17,30 do maksimalno 28,15%.

Tabela 3. Zaduženost Jugoslavije u inostranstvu 1970-1980

u milijardama USA \$

	1970	1973	1975	1977	1979	1980
Ukupna zaduženost	2,3	4,7	6,6	9,5	15,2	18,9
Stepen zaduženosti ili % otplate prema deviznom prilivu*	18	15	15	17	21	20

*bez kratkoročnih kredita.

Izvor podataka: Kriza i reforme, Savezni zavod za društveno planiranje i Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989, str. xvii

Prema prezentiranim podacima, rast ukupne zaduženosti u periodu 1970-1980. godina se uvećao sa 2,3 na 18,9 milijardi USA \$ ili za 8,22 puta. Međutim, stepen zaduženosti u odnosu na devizni priliv, ili u odnosu na potencijal da se dugovi servisiraju je u istom periodu, porastao je sa 18% iz 1970. godine na 20% u 1980. godinu.

Napred prezentirani podaci pokazuju da uticaj inostrane akumulacije na razvoj socijalističke Jugoslavije nije bio zanemarljiv. Međutim, prezentirani podaci pokazuju i to da strana akumulacija nije imala i dominantan uticaja na ekonomski rast i razvoj. Naročito, ne za period do 1973. godine. Akumulacija za domaće investicije je dominantno generisana iz unutrašnjih potencijala. U prvoj fazi razvoja nakon 1948. godine bazirala se na dotoku akumulacije iz sektora poljoprivrede. Pri tome svakako treba imati u vidu i činjenicu da je Jugoslavija u II svetskom ratu u periodu 1941-1945. godina pretrpela ogromna razaranja.

JUGOSLOVENSKA KRIZA

Pojavni oblici ekonomske i društvene krize

Nakon 1980. godine dolazi do usporavanja dinamičnog ekonomskog rasta, raste spoljna zaduženost zemlje uz istovremeno opadanje stope produktivnosti. Izražene su regionalne nejednakosti u razvoju između razvijenog severa i izrazito nerazvijenog juga. Ekonomski sistem je pod uticajem snažnih inflatornih pritisaka koji stvaraju ekonomsku nestabilnost. Društvena preduzeća ispoljavaju ekonomsku

neefikasnost, dolazi do daljeg zaostajanja u tehnološkom razvoju. Procenjivalo se tada, krajem 80-tih godina prošlog veka, da Jugoslavija zaostaje u razvoju za Evropskim zemljama za 40 do 50 godina. Uzroci nastanka ekonomske krize, pojedini autori su smatrali da se nalaze usled toga što je došlo do: „Poremećenih odnosa između samoupravljanja i države.“¹²

U vezi sa uzrocima krize, **Branka Horvata**, smatra : „Sve više dolazim do zaključka da u osnovi krivice za ovu krizu i za nenalaženje izlaza iz krize nose ne jugoslovenski političari, nego jugoslovenski intelektualci, koji su u svojoj funkciji intelektualaca u suvremenom društvu potpuno zakazali“¹³

Nakon intenzivnog ekonomskog rasta i društvenog razvoja iz perioda 1947-1985. godina, u kome je društveni proizvod uvećan za 7,2 puta, prosečno godišnje po stopi od 5,4% došlo je do zastoja u razvoju. Pri tome ovde treba navesti i sledeći podatak, da je u periodu od 1951 do 1985. godine u socialističkoj Jugoslaviji izgrađeno 3,3 miliona stanova.

Usporavanje privrednog rasta iskazano je posle 1980. godine. U periodu 1980-1985 godine stope privrednog rasta su se povećavale prosečno godišnje za 0,6%, dok je stanovništvo raslo godišnje po stopi od 0,8%. Uz to ekonomski sistem karakteriše politika inflatornog finansiranja, sa snažnim inflatornim tokovima. Cene na malo 1985. godine su bile 9,5 puta veće u odnosu na cene iz 1979. godine. Prosečni realni lični dohodak po radniku je u 1985. godini bio za 27% niži od dohotka iz 1979. godine. Vrednost dolara u odnosu na dinar u periodu 1979-1985. godina povećao se za 16 puta.¹⁴

Uporedna analiza podataka prezentiranih u narednoj tabeli, a koji se odnose na nejednakosti u dohocima u socijalističkoj Jugoslaviji, pokazuju da je sever federacije bio znatno razvijeniji od južnih republika i pokrajina. U periodu od 1965 do 1986. godine, jaz u razvoju se povećavao. U periodu 1975-1980. godina, relativni odnos razlika u razvoju se neznatno smanjio, da bi se zatim odnos promenio, a nejednakosti su se znatno uvećale. Nejednakosti u dohocima između najrazvijenije

¹² Videti, Marjan Korošić, *Jugoslovenska kriza*, Naprijed, Zagreb 1988.

¹³ Branko Horvat, časopis Naše teme, br.4-5, 1987. stranica 327.

¹⁴ Svi podaci preuzeti iz: *Jugoslavija 1945-1985*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986 i *Kriza i reforme društveno ekonomski razvoj Jugoslavije 1970-1989. godine*, Savezni zavod za društveno planiranje i Savezni zavod za Statistiku, Izdavački centar Komunist, Beograd 1989.

Slovenije i najnerazvijenih Makedonije i pokrajine Kosovo su 1965. godine iznosio je 1,49:1 u 1980. godini 1,45:1 u 1985. godini 1,8:1 i na kraju, u 1986. godini 2:1.

Tabela 4. Nejednakosti u dohocima po radniku u Jugoslaviji u periodu 1965-1986
SFRJ =100

SR i SAP	1965	1975	1980	1985	1986
Slovenija	124	115	119	135	143
Hrvatska	105	106	108	107	107
Vojvodina	92	99	95	97	93
Srbija (uža)	96	95	96	93	93
Bosna i Hercegovina	96	95	91	91	87
Crna Gora	90	88	90	79	81
Kosovo	83	89	81	77	73
Makedonija	83	86	83	73	70

Izvor podataka: Statistički godišnjak Jugoslavije 1986. godina, strana 468. i Indeks 3. iz 1987. godine, strana 17.

Kriza socijalističkog samoupravnog ekonomskog sistema, zaostajanje u razvoju za razvijenim zemljama u Evropi uz izraziti rast nejednakosti između severnih razvijenih republika i nerazvijenih južnih republika i pokrajine Kosovo, najavljivao je dolazak na političku scenu do tada skrivenih političkih konflikata unutar federalne zajednice republika i pokrajina.

PUTEVI IZLASKA IZ KRIZE

Ekonomska nauka i društvena teorija, a samim tim i akteri na političkoj sceni nisu imali jasan koncept izlaska iz krize sve do reformi koje je predložila savezna vlada 1989. godine, čiji predsednik je bio Ante Marković. Na izradi programa reformi iz tog vremena bilo je angažovano više od 200 intelektualaca iz cele Jugoslavije.

Koncept reformi na ekonomskom planu je predviđao bitne sistemsko strukturalne promene koje su trebale da obuhvataju:

- Izmena ekonomskog sistema kroz postepeno uvođenje tržišta rada i kapitala, kao i snažnije konkurencije između preduzeća;
- promene u svojinskoj strukturi i slabljenje uloge društvene svojine;
- suzbijanje inflacije i uvođenje monetarne stabilizacije;
- postepenu liberalizaciju ekonomskih odnosa sa inostranstvom;
- podsticanje akumulacije i pokretljivosti kapitala;

- uvođenje finansijske discipline u poslovanju;
- razvoj konkurentnog bankarskog sektora;
- uvođenje političkog pluralizma i demokratizacije društva;¹⁵

Jedna od ključnih političkih pretpostavki reformi se odnosila na ukidanje političkog monopola Saveza komunista i demokratizacija društva. U vezi sa ovim došlo je do političke polarizacije unutar političkih struktura u Jugoslaviji kao federalnoj zajednici.

Bilo je i ranije pokušaja da se teorijski osmisle ekonomsko sistemske reforme unutar homogene strukture društvene svojine i socijalističkog samoupravljanja. Jedan od takvih predloga je bio za ta vremena smeo i čak revolucionaran koncept. Radi se o predlogu da se u jugoslovenski privredni sistem, odnosno u njegova društvena preduzeća uvedu akcije (deonice). Ovaj predlog je izrađen i iznijet 1969. godine u okviru dokumenta: „**Neka pitanja daljeg razvoja privrednog sistema**,“ Beograd, 1969. godine. Autori predloga su bili: *Kiro Gligorov, Aleksandar Grlićkov, Ljubisav Marković, Živojin Rakočević i V. Rakić*, a inicijativu za rad ove grupe dao je srpski političar **Milentije Popović**.¹⁶

DRUGI DEO:

INVERZNA TRANZICIJA IZ SOCIJALIZMA U KAPITALIZAM

Praksa bez teorije

„Novopečeni bogataši devetnaestog veka nisu bili odgojeni u rasipničkom duhu, pa su više voleli moć koju im je davalo ulaganje od trenutnog zadovoljstva koje je pružalo trošenje novca...Upravo ta nejednakost distribucije bogatstva, koja je omogućila ogromnu akumulaciju nepokretnih dobara i oplodnju kapitala u velikim razmerama ono je po čemu se to doba izdvaja od drugih. Tu je zapravo ležalo glavno opravdanje kapitalističkog sistema.“

U takvim okolnostima i radnička klasa se odricala potrošnje sve u cilju podsticanja opštedruštvenog, odnosno ekonomskog razvoja.

¹⁵ Videti Program ekonomskih i društvenih reformi, Ante Marković „Smerom reformi“, Sekretarijat za informisanje SIV-a, Beograd, april 1991. godine

¹⁶ Marijan Korošić, Jugoslovenska kriza, Naprijed Zagreb, 1988, str.263.

Metaforu o razlici između Divljeg zapada i Divljeg istoka postavio je Dž. E. Stiglic. U Americi su baroni – pljačkaši Harmani i Rokfeleri. “stvarali društveno bogatstvo, u isto vreme dok su gomilali novac za sebe. Zemlja je iza njih ostala mnogo bogatija, iako su oni uzeli „veliki komad veće pite“. U Rusiji međutim, oligarsi su opljačkali imovinu, ogolili je, ostavljajući svoju zemlju mnogo siromašnijom. Preduzeća su dovedena na ivicu bankrotstva, dok su bankovni računi i druga imovina oligarha uvećani.”¹⁷

Dž. E. Stiglic, *Protivurečnosti globalizacije*

„Pokazaće se da je prilično opsežna socijalizacija investiranja jedino sredstvo da se obezbedi približno puna zaposlenost, iako to ne treba da isključi svakodnevne kompromise i načine na koji bi javna vlast saradivala s privatnom inicijativom....Za državu nije važno da preuzme svojinu nad sredstvima za proizvodnju. Ako država uspe da odredi ukupan iznos izvora namenjenih uvećanju sredstava, kao i osnovnu stopu nagrade njihovim vlasnicima, uradila je sve što je potrebno“

J. M. Kejnz, *Opšta teorija..str. 367*¹⁸

Kejnz je proročanski ranih tridesetih godina prošlog veka uočio ključni problem socijalističkog sistema. To potvrđuje njegova konstatacija „Izgleda da su današnji autoritarni državni sistemi rešili problem nezaposlenosti na račun proizvodne efikasnosti i slobode.“¹⁹

J. M. Kejnz, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*

UVOD

Poslednje dve decenije dvadesetog veka ekonomsku teoriju karakteriše to da je potisnut uticaj socijalističke, na marksizmu zasnovane egalitarističke ili „socijalističke utopije“ u čijem središtu se nalaze interesi radničke klase. Njeno mesto je u potpunosti zaposela preduzetnička utopija utemeljena na neoliberalnim teorijskim postulatima Fridriha fon Hajeka, Milтона Fridmana i njihovih sledbenika. Utopija državnog socijalizma sa podvarijantom socijalističkog samoupravljanja je sa više ili manje intenziteta pokušala da ignoriše postojanje tržišne samoregulative. Ulogu tržišta je zamenjivalo centralno planiranje, državna centralizacija akumulacije i investicija, kao i uspostavljanje državne svojine nad proizvodnim resursima. U

¹⁷ Dž.E. Stiglic, *Protivurečnosti globalizacije*, SBM-x, Beograd,2002 (168-169)

¹⁸ J.M. Kejnz, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, izdanje Službeni glasnik, Beograd, 2013.

¹⁹ na istom mestu str, 370.

varijanti socijalističkog samoupravljanja umesto državne, kreirana je njena podvarijanta, društvena svojina i radničko samoupravljanje. U centru društvene aktivnosti su javno postavljeni interesi radnika, a paralelno sa njima i interesi državne političko - upravljačke birokratije. Nasuprot navedenom, druga utopija u centar interesa i društvenih zbivanja postavlja preduzetničku, vlasničku klasu zasnovanu na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, sa uverenjem da slobodno tržište ima moć samoregulacije, koje samo po sebi vodi do kontinuiranog ekonomskog razvoja, efikasne distribucije resursa, a time i društvenog razvoja i uspostavljanja blagostanja. Teorijski posmatrano između ove dva koncepta nalazi se Kejnzijska paradigma koja uvažava i tržište i državnu intervenciju. Kenzijanska paradigma nastala je na osnovu iskustava ekonomske krize iz 1929. godine i sklonosti liberalnog kapitalizma da generiše snažne ekonomske krize. Kapitalistički ekonomski poredak zasnovan na slobodi svojine, individualizmu i tržišnom automatizmu nema sposobnost da savlada rastuće krize, nezaposlenost i siromaštvo. Lek za te probleme nalazi se u državnom intervencionizmu, koji ne znači i ukidanje privatne svojine, individualizma i privatne inicijative. Kenzijanski pristup upućuje na to da je došao kraj *laissez faire-a*, odnosno da je došao kraj prepuštanju samoregularajućem tržištu da upravlja ne samo samim sobom, već i društvom.

Kraj dvadesetog veka doveo je na empirijskoj ravni do poraza ideje državnog socijalizma, pa i ideja samoupravnog socijalizma. Društvene elite i većina ekonomista u bivšim socijalističkim Istočno evropskim zemljama su nekritički prihvatili ideje neoliberalnog kapitalizma. Doktrina i empirija neoliberalnog koncepta kapitalizma u suštinu ekonomskih sistema postavlja tri ključna stuba: privatizaciju, liberalizaciju i deregulaciju ekonomija. Ispunjavanje navedena tri cilja sistemskih promena bazira se na pretpostavci da će na osnovu njih doći do uspešne i društveno prihvatljive tranzicije socijalističkih u kapitalističke ekonomske sisteme. Posledice prihvatanja takvog modela, u većini bivših socijalističkih zemalja, u socijalnom i ekonomskom pogledu, ukazuju na negativne rezultate. Pokazalo se, nakon početnih uspeha, da na dug rok preraspodela društvenog bogatstva istovremeno nije dovela do razvoja. Istovremeno sa tranzicijom iz socijalizma u kapitalizam u većini bivših socijalističkih zemalja snažno je poraslo siromaštvo i nezaposlenost uporedo sa rastom zaduženosti i oslanjanje razvoja na strane direktne investicije. Iskazao se i potvrdio u punom svetlu Paretoov optimum: da je nemoguće izvršiti preraspodelu kapitala, odnosno sredstava u korist poboljšanja položaja jedne grupe, a da se ne pogorša položaj druge grupe stanovništva. U tranziciji iz socijalizma u kapitalizam manjinske društvene grupe su postale tranzicioni dobitnici. Na drugoj strani za većinu stanovništva se pogoršao položaj, koji su postali tranzicioni gubitnici. Tranzicione dobitnike karakteriše uglavnom pohlepa koja je dobra */greed is*

good/. Međutim, pohlepa manjine je apsolutno loša za većinu stanovništva kao tranzicione gubitnike.

Primenjivani model ekonomske tranzicije na postulatima liberalnog kapitalizma je teorijski uporno branjen i empirijski sproveden od strane njegovih teorijskih vernika skoro dve decenije. Iznenada se dogodio šok. Već u 2007. godini, a potom u 2008. godini izbila je finansijska i ekonomska kriza u SAD, u zemlji koja predstavlja središtu najliberalnije i najjače ekonomske sile u svetu. Kriza se proširila na ostale najrazvijenije zemlje. Svakako kriza je još snažnije pogodila i nerazvijene zemlje. Samo u prvim godinama ekonomske krize države razvijenih zemalja su za spasavanje svojih ekonomija intervenisale sa oko 3,1 biliona eura. Šta se dogodilo? Primenjena je delimično zaboravljena Kenzijanska ekonomska doktrina. Države su uspostavile ekonomsku politiku usmerenu na spasavanje privatnog kapitala od propasti. Sve se to događalo i danas događa na užas teorijskih zastupnika teze da sve treba rasprodati i prepustiti moći individualnih ekonomskih interesa i samoregulaciji tržišta. Upravo individualni interesi, po njima, najbolje stvaraju i usmeravaju ekonomski i društveni razvoj. Ekonomske krize demantuju te teorije. Na scenu u ublažavanju i savladavanju ekonomskih i društvenih kriza, stupa državni intervencionizam. Intervencionizam se ne ispoljava samo u pružanju finansijske pomoći krupnom privatnom sektoru u smislu "suviše su veliki da bi smo pustili da padnu", već se manifestuje i kroz delimično podržavljenje delova pojedinih državnih kompanija.

Ekonomska tranzicija u Srbiji, je karakterisala privatizacija, liberalizacija i deregulacija obavljena je *de facto* u periodu od 1990. do 2010. godine. Ključna karakteristika tranzicije iz socijalizma u kapitalizam je preraspodela društvenog bogatstva u ruke manjine. Tranzicija je obavljena uz porast siromaštva, pad standarda i rast nezaposlenosti. Tranzicija je obavljena uz deindustrijalizaciju i rast spoljne zaduženosti. Tranzicija se pokazala kao ekonomski i socijalno neuspešna ne samo na kratak već, što je zabrinjavajuće, i na dug rok.

U teorijskoj ravni veliki broj ekonomista je promenio svoj teorijski pristup. Bez bilo kakve kritičke distance i objektivnosti u istraživanjima, su zamenili teoriju kolektivismu, teorijom neoliberalizma. Jedan polureligijski, nekritički pristup, drugom ideološkom paradigmom – idealne samoregulirajuće uloge tržišta. Kod mislećih ljudi u različitim oblastima društvenih nauka u poslednje skoro tri decenije, prevladao je prakticism. Izuzimajući retke izuzetke nije postojala, kritička misao o društvenim zbivanjima i njihovim posledicama. Da to nije karakteristično samo za Srbiju ukazuje i sledeći citat: „Ekonomske institucije su plaćene državnim ili novcem

udruženja – tu se naravno isplati optimizam po potrebi. O mogućnosti duge krize jedan socijalno situiran i prilagođen član ekonomske branše, iz tog razloga i ne govori.“²⁰

TEORIJSKA POLAZIŠTA

Dva su moguća pristupa ekonomskoj tranziciji socijalističkih istočnoevropskih ekonomija u tržišno-kapitalistički sistem. Prvi je evolutivni, a drugi pristup je brza tranzicija ili „šok terapija“. Evolutivni pretpostavlja aktivnu ulogu države u svojnjskoj strukturi i intervencije u smeru ekonomskih tokova. U okviru ovog koncepta privatizacija bi se odvijala korak po korak, pri čemu se vodi računa kako o ekonomskom tako i o socijalnom razvoju. Takođe, bitan aspekt kontrole i usmeravanja tokova tranzicije obuhvata i planiranje redosleda sektora privrede koji će biti podvrgnuti transferu vlasništva sa države, državnih i društvenih preduzeća na privatna lica. Bitan aspekt se odnosi i na regionalni razvoj i regionalnu strukturu tranzicije privrede iz jednog u drugi sistem. Naime, stihijska privatizacija i deregulacija uslovlila je snažan rast međuregionalnih ekonomskih i socijalnih razlika.

Drugi pristup prelaza iz socijalizma u kapitalizam zasniva se na kompleksnosti i uzajamnosti primene trijade: deregulacija, privatizacija i liberalizacija. Liberalizacija režima uvoza, izvoza, smanjenje carina i slobodno otvaranje priliva stranog kapitala, prati deregulacija kojom se država povlači iz direktnog uplitanja u ekonomske tokove. Brza privatizacija realnog i bankarskog sektora predstavlja ključnu tačku čitavog procesa prelaska iz socijalističkog ekonomskog i društvenog sistema u kapitalističku tržišnu privredu.

U teorijskoj i praktično ekonomskoj politici devedesetih godina prošlog veka prevladao je koncept „šok terapije“, koji se temelji na preteranom poverenju u moć apsolutne samoregulišuće funkcije tržišta. Tržišni fundamentalizam je nastao kao protivteža centralno planskoj privredi i njenim ekonomskim neuspesima. Zablude tržišnog fundamentalizma kao spasa od neefikasnosti planskih ekonomija, na slikovit način iskazan je sledećim određenjem. „Da li zbog intelektualne lenjosti ili ideološkog jedoumlja, ono što ovi fundamentalisti slobodnog tržišta ne uspevaju da uvide, jeste da sve dok centralni planeri budu kreteni ili budale, dotle će tržište biti moron. Efikasan moron, ali ipak moron: prepušten sopstvenim sredstvima, on

²⁰ Max Ote, *Slom Dolazi*, Banja Luka 2009, stranica 19.

će i dalje raditi nepromišljeno i mehanički²¹.“ Ukoliko se tržištu prepusti da rešava sve probleme..“ onda neće biti nikoga ko bi se bavio socijalnim problemima.“ Tržišni fundamentalizam se temelji na preteranom poverenju u samoregulirajuću racionalnu ulogu tržišta. Prošlo je više od sedam decenija, kako je J.M. Kejnz dalekovido skrenuo pažnju na to da će se .“osnovna polemika o budućnosti ljudskog društva na kraju voditi oko toga koliko manevarskog prostora treba dati instinktima za pravljenje novca i ljubavi prema njemu kao glavnoj motivacionoj snazi privredne mašine.“²² Kejnzijanski pristup uređenju ekonomskih sistema pretpostavlja aktivnu ulogu države, kako smo to na početku ovog poglavlja citirali. Država naime otklanja nesavršenost tržišta i individualnih interesa. Ona mehanizmima ekonomske politike, putem podsticaja, investicija i upravljanja potražnjom sprečava pojavu ekonomskih kriza.

Neoliberalni koncept tržišnog fundamentalizma postavlja aksiom po kome je jedina i ključna uloga tržišta da reaguje na želje potrošača, da na osnovu njihovih želja vrši racionalnu i ekonomski efikasnu alokaciju resursa. Uplitanje države, po mišljenju zastupnika neoliberalne teorije, u ekonomske tokove dovodi do deformisanja efikasne alokacije resursa. Međutim, problem je u tome, što zastupnici ideja o apsolutnoj sposobnosti tržišta ne primećuju jedan bitan problem. A radi se o tome da učesnici na tržištu koji poseduju resurse za proizvodnju dobara i usluga te resurse ne koriste da bi zadovoljili želje, odnosno potrebe potrošača, već da bi zaradili novac. Prvi aspekt nesavršenosti tržišta je u tome ..“ što ne reaguje na ono što ljudi žele – čak ni na ono što im treba. Ono reaguje na novac.“²³

Drugi aspekt nesavršenosti tržišta sadrži se u tome što nesputano tržište utemeljeno na individualnim interesima ima za posledicu koncentraciju ekonomske i političke moći manjine. Kumulacija ekonomske i političke moći generiše sve veći nivo nejednakosti unutar država, kao i siromaštvo većine u svetu. Isti trend se odvija i unutar najrazvijenijih zemalja. Prezentiranu konstataciju potvrđuju podaci iz SAD kao zemlje koja se dominantno oslanja na neoliberalni model ekonomske politike. U Sjedinjenim Državama..“ odnos između prihoda najbogatije i najsiromašnije petine stanovništva skočio je sa 18:1 u 1990. na 24:1 u 2000. godini..“

²¹ Jan Fransoa Rischard, *High Noon Twenty Global Problems, Twenty Years to Solve Them*, First publised in the United Szates by Basic Books, 2002. Prevod na srpski Clio, Beograd 2008, Tačno u podne, dvadeset globalnih problema, dvadeset godina da budu rešeni, str. 52.

²² Ibid. 53. i Harvey Cox „The Market as God,“ *Atlantyc Monthly*, mart 1999.

²³ Frensis Mur Lape, Džazef Kolins, Piter Roset u saradnji sa Luis Esparse, *Dvanaest mitova o gladi u svetu*, Clio, Beograd 2005. str. 221.

istovremeno ...„nedavni podaci pokazuju da 50 miliona najbogatijih na svetu zarađe koliko 2,7 milijarde najsiromašnijih“.²⁴

Sledeća nesavršenost tržišta ispoljava se u snažnoj tendenciji koncentracije vlasništva, potiskivanju konkurencije i uspostavljanja monopolskih tržišnih struktura kako unutar pojedinačnih zemalja, tako u uslovima globalizacije i na svetskom nivou.

Konstituisanje celovitog liberalnog tržišta zahteva potpunu privatizaciju državne i društvene imovine, odnosno kapitala. Polazna teza pristalica tržišnog liberalizma, u koju se ne može sumnjati, a koja opravdava potpunu i brzu privatizaciju je ta, da je društvena, odnosno državna svojina *a priori* ekonomski neefikasna ili najblaže rečeno je manje efikasna u odnosu na privatnu svojinu.

Pravo na privatno vlasništvo inkorporira sledeće dimenzije tog prava: pravo koje nosiocu vlasništva daje mogućnosti da koristi efekte resursa koje poseduje; zatim je to pravo na korišćenje efekata /prihoda/ od resursa; to je i pravo koje isključuje druge na prihod od vlasništva; i na kraju to je istovremeno i pravo prenosa uz naknadu prava vlasništva na druga lica.

Za razliku od privatnog vlasništva, zajedničko vlasništvo, kakvo je zapravo bilo društveno vlasništvo ne podrazumeva pravo pojedinca da isključivo sam koristi efekte resursa, kao i isključivanje prava da vrši prenos prava korišćenja resursa na druga lica uz naknadu. Državno vlasništvo kao i privatno, ima titulara i korisnika efekata upotrebe imovine, kao i pravo da imovinu prenese uz naknadu na druga privatna lica. Ekonomski efikasno korišćenje državne svojine za razliku od privatne, ogleda se u tome da kako pojedincu, tako i kolektivitetu iskazanom u liku države, pripada ekonomska korist od korišćenja resursa, odnosno imovine.

Sasvim kratko iz prezentiranih razlika između privatnog i zajedničkog vlasništva, izvedena je hipoteza da „Ako je privatna svojina rentabilnija, onda zajedničko vlasništvo podrazumeva manju verovatnost da će sredstva biti locirana prema svojoj najvećoj upotrebnoj vrednosti, a time je i autoput manji.“²⁵ Prenos prava svojine sa države ili zajedničke svojine na privatna lica predstavlja u tehničkom smislu centralnu tačku određenja pojma privatizacija. Međutim, definicija pojma privatizacija ima i funkcionalni aspekt i može se svesti na „prenošenje prava na

²⁴ J. F. Rischard, op citirano. str.50 i 114.

²⁵ Louis de Alessis, Pravo na vlasništvo i privatizacija, Časopis Pogledi, Split 1989. str. 366.

višak profita dobijenog iz upotrebe resursa, odnosno efekata proizvodnje nekog preduzeća sa državnog na privatni sektor uz propratne promene regulativne politike.²⁶ Potpuna privatizacija kao proces prenošenje prava na profit ima dalekosežne posledice po socijalnu strukturu tranzicionih zemalja.

Sada ćemo se vratiti na teorijsko – ideološki koncept kritičara društvene i državne svojine u Srbiji s početka prve decenije ovog veka.

Ideja o radničkom akcionarstvu kao prelaznom obliku tranzicije iz socijalizma u kapitalizam nije nova. Napred smo citirali da je još 1966. godine bila prezentirana takva ideja. Kritičari te ideje iz vremena devedesetih godina prošlog veka u Srbiji su zastupali sledeće stanovište: „Radničko akcionarstvo je sa ekonomskog stanovišta krajnje nepoželjan koncept privatizacije, jer vodi zadržavanju okoštalog načina funkcionisanja preduzeća, bitnom usporavanju tokova potrebnog restruktuiranja srpske privrede u upravljačkom, organizacionom, tehnološkom, finansijskom i svakom drugom vidu. Ono poseduje loše osobine sa stanovišta ekonomske efikasnosti. Prva slabost je stvaranje preduzeća u kojima su dominantni vlasnici zaposleni, što zadržava neke karakteristike samoupravnog sistema – upravljaju oni koji rade i sve ostaje manje više isto. Drugo, akcionarstvo zaposlenih dovodi do dominacije unutrašnjih vlasnika i odvaja preduzeća od tržišta kapitala, jer spoljni investitori nisu naročito spremni da ulažu u preduzeća čiji su vlasnici zaposleni. Jer, insajderi mogu voditi, politiku koja odgovara samo njima, a ne i ostalim vlasnicima i preduzeću u celini – prelivanje profita u zarade i slično. Treće, za efikasno upravljanje preduzećima potrebna je izvesna koncentracija vlasništva kako bi sopstvenici mogli i imali interesa da nadziru menadžere.“²⁷

Daje, autori iznose zaključnu tezu, odnosno konstataciju u koju se ne može sumnjati: „Dakle, radničko akcionarstvo je nedovoljno efikasan svojinski aranžman, čije je dugotrajno održavanje ukočilo tranziciju i ekonomski oporavak zemlje“. Neobavezna privatizacija sa radničkim akcionarstvom ..“Teorijski govoreći, omogućava većitu egzistenciju neefikasnog društvenog kapitala“²⁸

Model privatizacije, kao jedne od ključnih karika ekonomskih reformi nakon 2000. godine je spremila grupa eksperata okupljena u Centra za liberalno – demokratske

²⁶ George Yarrow, Privatizacija u teoriji i praksi, Časopis Pogledi, Split 1989. str.388.

²⁷ Četiri godine tranzicije u Srbiji, Boris Begović .../i pr./ Centar za liberalno – demokratske studije, Beograd 2005. Prilog Boško Mijatović, str.185.

²⁸ Ibid, str. 185.

studije u Beogradu. Pre formiranja nove vlade Republike Srbije nastao je tekst „Novi model privatizacije u Srbiji“ čiji autori su tri B²⁹, a koji su „uz sugestije stručnjaka Svetske banke“ zgotovili, kako su sami očekivali, budući uspešan antiinsajderski model privatizacije i reformi ekonomskog sistema. U nastavku ovde citiramo polazišta i argumentaciju samih autora: „Model prodaje društvenog i državnog kapitala bio je odabran sa idejom da se pokušaju naći pravi kupci u smislu onih koji će iz preduzeća, koja se privatizuju (ekonomskih resursa) izvući najviše. Jer standardan rezon u ekonomskoj nauci je, da onaj koji plaća zna zašto toliko plaća i da onaj ko najviše plati najverovatnije ume najbolje sa tim resursima. A to donosi efikasnost“³⁰.

Očekivanja autora se u stvarnosti nisu potvrdila, bar kada se radi o ekonomskoj i društvenoj efikasnosti. Sa stanovišta lične efikasnosti i individualnih interesa ciljevi novih vlasnika su se svakako najčešće i ispunili. Stvarnost je pokazala, da novi vlasnici uglavnom najviše **izvlače za sebe** rasprodajući imovinu preduzeća, otpuštajući zaposlene, ne plaćajući ni obaveze minimalnih zarada za zaposlene, gomilajući gubitke i poreske obaveze na preduzeća koja su pretvorena u prazne ljuštore.

Citirani autori zaključuju: „Opšte iskustvo sa državnim vlasništvom i restrukturiranjem vrlo je negativno“³¹.

Autori za potvrdu svojih hipoteza uzimaju podatke o malom procentu prodaje akcija Akcijskog fonda u preduzećima u kojima je privatizacija bila izvršena insajderski po zakonu iz 1997. godine. „Nizak nivo uspešnosti prodaje akcija Akcijskog fonda svedoči o skromnom interesu investitora za manjinske pakete iz preduzeća privatizovanim po ranijim zakonima“³² Citirana teza se može pobiti nizom empirijskih podataka po kojima se vidi da su strani investitori, u pojedinim granama privrede otkupili kako većinski „insajderski“ paket akcije radnika i građana, tako i manjinski paket akcija koji se nalazio u vlasništvu Penzionog i Akcijskog fonda. Primeri Apatinske pivare, Hemofarma i drugih preduzeća, to nedvosmisleno potvrđuju. Kada i postoji nezainteresovanost za kupovinu manjinskog paketa akcija to je pre svega otuda što ne postoji zaštita manjinskih prava, pa većinski akcionar koji stekne 51% i više akcija kompanije i nije zainteresovan da dalje kupuje

²⁹ Model tri B, po prvim slovima imena autora: Boris Begović, Boško Mijatović i Boško Živković. CLDS, Beograd 2000.

³⁰ Ibid str.189.

³¹ Na istom mestu str.199

³² Ibid. str.1999.

akcije niti sam ima očekivanja da svoja vlasnička prava nagradi dividendom. Sistemom poslovanja kroz upravljanje troškovima preliva skrivene profite na svoje satelitske kompanije u zemlji ili inostranstvu u kojima ima inokosno vlasništvo, a koje se često nalaze u, takozvanim, poreskim rajevima.

PRIVATIZACIJA REALNOG SEKTORA

U periodu od 2002. do 2009. godine izvršena je privatizacija realnog sektora, prodajom ukupno 2.493 društvenih preduzeća. Kada se upoređi broj ukupno prodatih sa ukupno ponuđenih preduzeća kojih je bilo 3.512 sledi da je od ukupno ponuđenih prodato 70,98%. Postupkom tenderske privatizacije prodato je svega 110 i to velikih preduzeća, a postupkom aukcijske privatizacije prodato je 1.684 preduzeća. Na tržištu kapitala kroz prodaju državnog paketa akcija prodato je 699 preduzeća. U navedene podatke nisu uključena 850 preduzeća koja su privatizovana pre 2001. godine po ranije važećim zakonima o privatizaciji. Za više od 150 preduzeća u navedenom periodu su raskinuti ugovori o privatizaciji.

U privatizovanim preduzećima bilo je ukupno zaposleno 356.221 radnika. Od ukupno prodatih društvenih preduzeća za period 2002-2009. godina, u vlasništvu građana Srbije je ostalo 2.115 preduzeća, a stranci su postali vlasnici e 378 preduzeća.³³ Od prodaje društvenih preduzeća u navedenom periodu država je ostvarila prihod u iznosu od 2,9 milijarde evra. Činjenica da je prihod od prodaje društvenog kapitala ostvarila država, potvrđuje hipotezu da su društvena preduzeća zapravo suštinski bila u vlasništvu države, te da su radnici dobijali taj kapital na upravljanje. Sastavni deo ugovora o prodaji društvenih preduzeća su bile obaveze kupca da izvrši dodatne investicije u razvoj preduzeća. Po ugovorima za navedene privatizovana preduzeće bila je preuzeta obaveza da se obave investicije u iznosu od 1,4 milijarde evra. Za socijalni program, koji se zapravo odnosio na isplate otpremnina za višak zaposlenih u privatizovanim preduzećima bila je ugovorena obaveza kupaca u ukupnom iznosu od 276,7 miliona evra.

PRIVATIZACIJA STANBENOG FONDA

Velika privatizacija društvenog stambenog fonda u Srbiji je izvršena devedesetih godina prošlog veka. Ukupan stambeni fond u Srbiji bez Kosova u gradskim nase-

³³ Podaci prezentirani iz knjige Kraj privatizacije posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji, redaktor B. Drašković, Institut ekonomskih nauka, Beograd 2010.

ljima je 1991. godine iznosio oko 1.389 hiljada stambenih jedinica³⁴. Stambeni fond, društvenih stanova je vlasnički prenet, uz minimalne naknade, na korisnike prava korišćenja društvenih stanova. Pretpostavlja se da je u Srbiji u uslovima hiperinflacije uz minimalne naknade iz društvene u privatnu svojinu preneto oko 1 milion stanova, sa prosečnom površinom od oko 60 m², ili oko 60 miliona m². Sadašnja tržišna vrednost privatizovanog stambenog fonda iznosila približno 42 milijarde eura. Privatizacija društvenog stambenog fonda se pokazala kao privatizacija sa visokim stepenom pravednosti i socijalne prihvatljivosti. Pretpostavka da se navedeni stambeni fond nije privatizovao, odnosno preneo na korisnike društvenih stanova uz simboličnu naknadu, taj fond bi postao plen novih, često beskrupuloznih novih vlasnika preduzeća. Posledica bi bila snažan porast beskućnika u urbanim sredinama u Srbiji.

PRIVATIZACIJA BANKARSKOG SEKTORA I KURS DINARA

Pretvaranje društvenih banaka u akcionarska društva izvršeno je početkom 1990. godine, tako što su preduzeća deponenti, deo svojih depozita konvertovali u kapital. Početkom 2002. godine likvidirane su četiri velike banke u Srbiji: Beobanka AD, Beogradska banka AD, Investbanka AD, Jugobanka AD. Imovina u obliku nekretnina činila je 143.000 m² od čega je prodato 132.000 m² za 19,6 milijardi dinara ili približno 245 miliona eura, odnosno 1.856 eura po metru kvadratnom. Imovina u vidu nekretnina je bila ogromna i na najekskluzivnijim lokacijama. Imovina bivše SDK /Službe društvenog knjigovodstva/ je u bescenje volšebno prenetu u vlasništvo pojedinim privatnih banka, poput Delta banke, koje su potom preprodate stranim bankama.

Likvidacija četiri velike banke, je urađena samo da bi se oslobodio prostor za stvaranje prostora stranim bankama, bankarskog tržišta. Strane banke su 2002. godine imale u ukupnoj aktivi udeo od 27%, da bi se njihov udeo na bankarskom tržištu Srbije u 2007. godini povećao na učešće od 75,5%. Udeo državnih banaka u istom periodu opao je sa 35,6% na 15,8%, a udeo privatnih banaka u vlasništvu domaćih lica je opao sa 37,4% na 8,7%³⁵. Bankarski sektor je u Srbiji danas skoro u celosti prepušten stranom kapitalu. U Srbiji, je izvršena efikasna uz bescenje rasprodaja

³⁴ Republički zavod za statistiku, Dva veka razvoja Srbije, statistički pregled, Beograd 2008 str. 194.

³⁵ Dr Vlastimir Vuković, Strukturalne promene i performanse bankarstva Srbije 2002-2008, Institut ekonomskih nauka, Beograd 2009. str. 204.

društvenog i državnog kapitala. Novu ekonomsku efikasnost ostvaruju preduzeća i banke u vlasništvu inostranog kapitala³⁶.

STANJE INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE

Ekonomska tranzicija u Srbiji je dovela do deindustrijalizacije. U periodu od 1989. godine do 2001. godine došlo je do pada učešće industrije u stvaranju BDP, sa 44,8% iz 1988. godine na 29 % u 2001. godini. Treba imati u vidu to da je na pad učešća industrijske proizvodnje posebno uticalo uvođenje ekonomskih sankcija prema SRJ i ratna zbivanja koja su pratila raspad SFRJ od 1991. godine. Posle 2000. godine, nije došlo do zaustavljanja tokova deindustrijalizacije. Naprotiv nastavljen je nasleđeni trend, tako da je učešće industrije u BDP-u opalo sa 29% iz 2001. godine na 20,2 u 2007. godini.³⁷

Uporedni pregled kretanja promena u BDP i industriji pokazuje da je industrijska proizvodnja imala u posmatranom periodu jednu godinu nulti rast, a da je u tri godine stopa bila negativna. U godinama u kojima je i bilo industrijskog rasta rasta, stopa rasta su bila uvek niža od stope rasta BDP.

Tabela 5. Stope rasta BDP i Industrije u Srbiji period 2001-2009, stalne cene iz 2002

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009*
BDP	5,1	4,5	2,4	9,3	6,5	5,2	5,9	5,4	-3,5
Industrija	0,0	2,0	-3,0	7,2	-0,8	4,7	3,7	1,1	-15,9

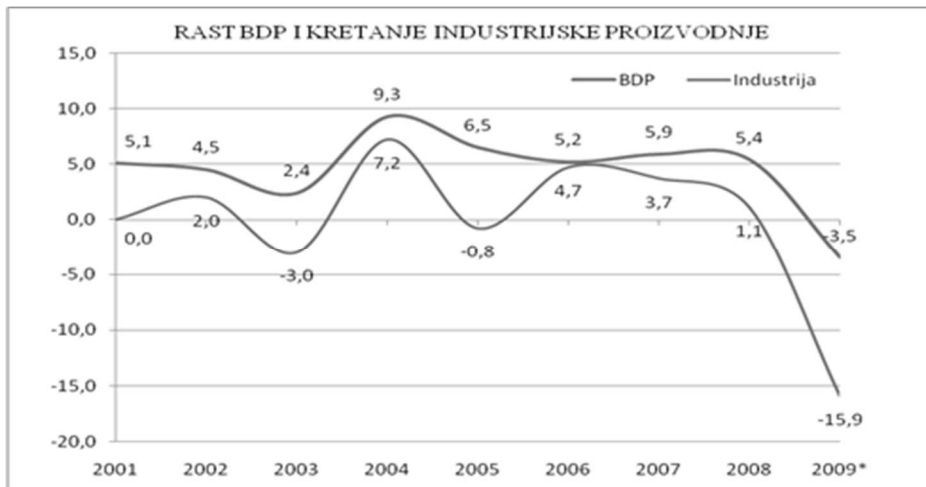
Podaci za 2009 godinu se odnose na period od prvih deset meseci

Izvor podataka: Republički zavod za statistiku, godišnjaci i odgovarajuća mesečna saopštenja

³⁶ Detaljnije o privatizaciji banaka u Srbiji u B. Drašković, Greške i posledice ekonomske politike tranzicije u Srbiji 2001-2008. godina, u Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije, Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, Kragujevac 2009. Str 94-101.

³⁷ Podaci su prezentirani na osnovu izvestaja iz Statističkih godišnjaka, Jugoslavije i Srbije od 1990, 2004 i 2009. godine.

Grafikon 4. Uporedni pregled kretanja promena BDP i industrije u Srbiji 2001-2009

Cilj ekonomske tranzicije, u čijem se središtu nalazila privatizacija i liberalizacija, bio je usmeren isključivo na rasprodaju imovine, ne i na razvoj. Konceptualnim rešenjem kreatora ekonomske politike bilo je predviđeno da će tržište samo po sebi najracionalnije alocirati resurse. Slobodno tržište i jeste alociralo resurse i to tako da je Srbija postala deindustrijalizovana, a broj radnika u ovom sektoru se sa 1 milion iz 1990. godine sveo na 700 hiljada u 2001 i na svega 400 hiljada u 2009. godini³⁸.

STANJE NEZAPOSLENOSTI

Prezentirani podaci o kretanju industrijske proizvodnje imali su za posledicu opadanje i broja zaposlenih u industrijskom sektoru. U industriji broj zaposlenih lica opao je sa 1 milion iz 1990. godine na svega 400 hiljada u 2009. godini. Smanjenje broja zaposlenih u industrijskom sektoru uticao je na to, da se povećavala stopa nezaposlenosti.

Zvanična statistika iskazuje sve do 2017. godine znatno manje stope nezaposlenosti na bazi podataka o anketi radne snage i metodologije koju primenjuje³⁹. U

³⁸ Izvor podataka godišnjaci RZS, Srbije.

³⁹ U ovom radu u Tabeli 2. prezentirane su zvanične, na statistici zasnovane stope nezaposlenosti, koje su se kretale od 12,1% iz 2000. godine, do 20,9% u 2006 da bi u 2008 iznosila neverovatnih svega 14%.

tabeli koja je napred prezentirana, stopa nezaposlenosti je izvedena na bazi odnosa između broja lica koja su evidentirana kao nezaposlena i zbira zaposlenih i nezaposlenih u Srbiji po godinama.

Tabela 6. Kretanje broja zaposlenih/nezaposlenih u Srbiji u periodu 2001-2009,

Godina	Zaposleni u 000	Nezaposleni u 000	% nezaposl.
2000	2097	721,8	25,61
2001	2102	768,6	26,77
2002	2066	842,6	28,97
2003	2041	947,3	31,70
2004	2050	947,7	31,61
2005	2069	996,2	32,50
2006	2026	1005,4	33,17
2007	2002	949,6	32,17
2008	2000	824,8	29,20
2009	1860	830,4	30,87

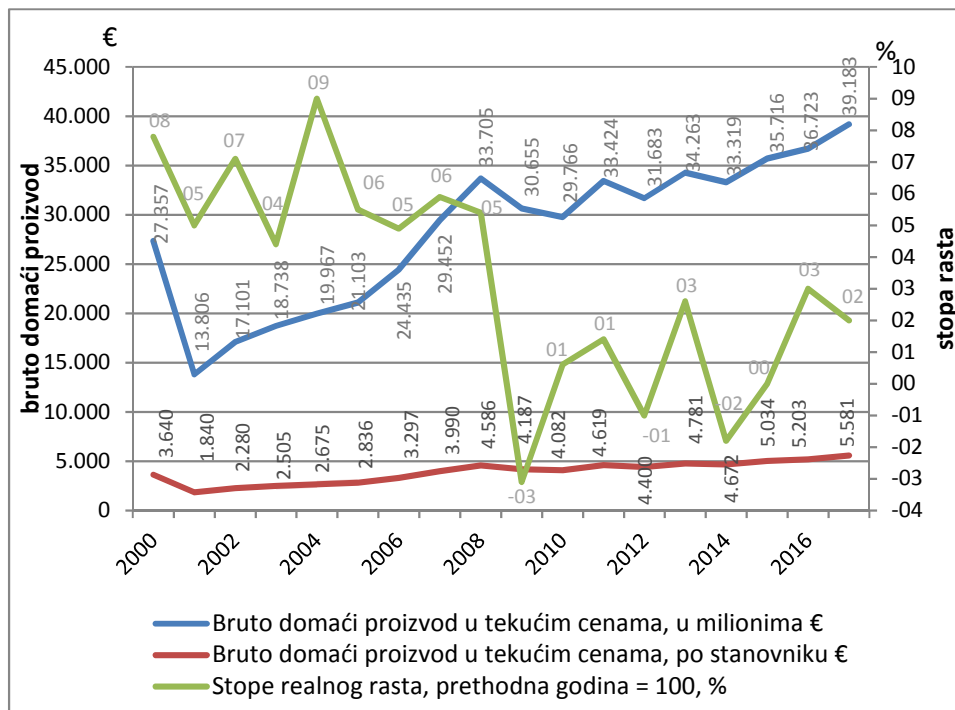
Izvor podataka: Republički zavod za statistiku, odgovarajuća mesečna saopštenja, procenat nezaposlenih, naš proračun

Na kraju, važno je ukazati na to da su kretanja realnih stopa nezaposlenosti i realnih zarada ključni pokazatelji stanja jedne ekonomije i uspešnosti tranzicije. Ukoliko se stopa nezaposlenosti održava na visokom nivou ili čak i raste, a istovremeno padaju i realne zarade može se izvući zaključak da je ekonomska tranzicija izvedena neuspešno. Nijedan indikator o izlasku iz krize nije pouzdan, ukoliko to nije indikator koji pokazuje stvarni rast zaposlenosti i zarada, uz smanjenje zaduženosti i poboljšanja odnosa u spoljnotrgovinskoj razmeni. To su ujedno i pretpostavke za socijalno podnošljivu tranziciju.

REZULTATI PRELASKA IZ SOCIJALIZMA U KAPITALIZAM PERIOD 2000-2017

Period prelaza iz socijalizma u kapitalizam u Srbiji se odvijao u dva ciklusa. Prvi period se odvijao u uslovima raspada bivše socijalističke Jugoslavije, ratnih zbivanja, ekonomske izolacije i ekstremno visoke inflacije. To je period od 1991 do zaključno sa 2000. godinom. Drugi period je period od 2000. godine do danas. Suštinski, ekonomska tranzicija je završena zaključno sa 2010. godinom. U nastavku teksta interpretirani su neki od ključnih ekonomskih pokazatelja kapitalističke Srbije za period 2000-2017. godina.

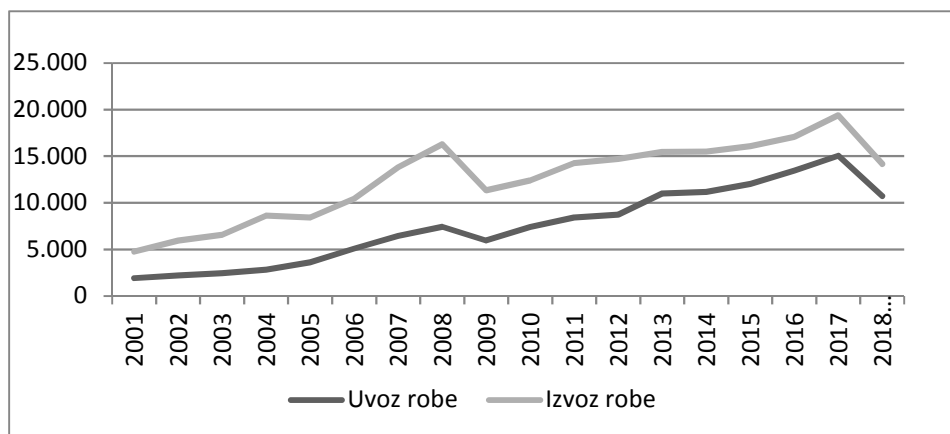
Grafikon 5. Kretanje BDP i stope rasta Republike Srbije u periodu 2000-2017 godina

Izvor: Grafikon konstituisan na bazi podataka RSZ, Beograd 2017. godina i NBS

Kretanje BDP je sublimiran indikator stanja jedne ekonomije. Kretanje BDP iskazano u tekućim cenama imao je trend rasta nakon 2001. godine. Međutim, stope realnog rasta BDP pokazuju suštinska kretanja i stvarne trendove. U periodu od 2001 do 2008. godine karakteristiše ga promenljiv trend, da bi se od ekonomske krize iz 2007. godine u 2009. godini oborio na nivo negativnih stopa, a u narednim godinama beleži neznatan ili slab oporavak. Bruto domaći proizvod iskazan po stanovniku nije zabeležio značajniji porast u celom posmatranom periodu.

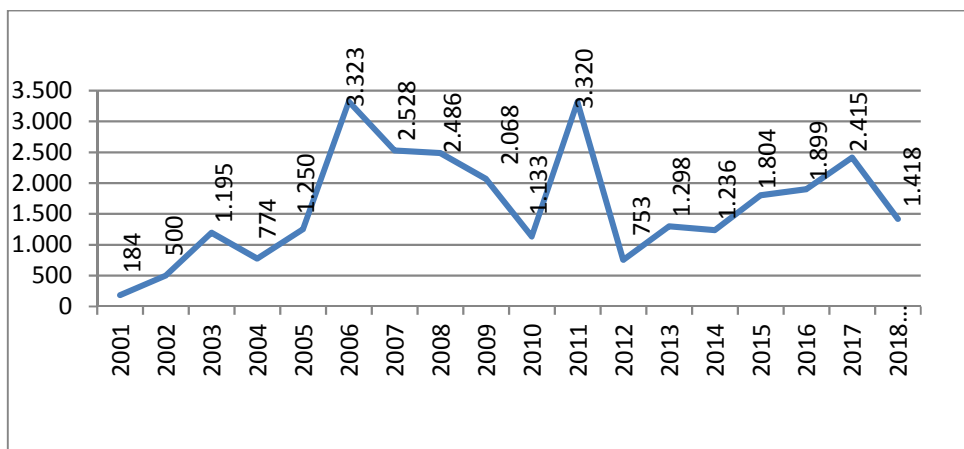
Grafikon 6. Kretanja u spoljnotrgovinskoj razmeni u periodu 2001-2017 godina u mil. €

Izvor: Grafikon konstituisan na bazi podataka RSZ, Beograd 2017. godina i NBS

Spoljnotrgovinska razmena Srbije do zaključno sa 2016. godinom imala je trend rasta. Međutim, hronični problem ekonomije Srbije je neuravnotežena robna razmena sa inostranstvom koja standardno beleži deficit koji se prosečno kreće u iznosu od oko 5 milijardi evra.

Grafikon 7. Strane direktne investicije u periodu 2001-2017 godine u mil. €

Izvor: Grafikon konstituisan na bazi podataka RSZ, Beograd 2017. godina i NBS.

U prvom poglavlju ovog rada koji se bavi analizom stranog duga prethodne socijalističke Jugoslavije su prezentovani podaci o ključnim trendovima. Dugovi iz tog perioda su bili javni i za njih je garantovala država. Umesto zaduživanja države za podsticanje ekonomskog rasta i razvoja, prelazak u kapitalizam karakteriše privlačenje stranih direktnih investicija. Prezentirani grafikon prikazuje godišnje iznose priliva stranih direktnih investicija u ekonomiju Srbije iskazanih u eurima. Strategija razvoja kapitalističke Srbije, za razliku od socijalističke, oslanjanja se dominantno na stranu akumulaciju, zaduživanju u inostranstvu za velike infrastrukturne investicije i privlačenju stranih investicija u realnom i bankarskom sektoru.

ZAKLJUČAK

Društveno ekonomska tranzicija iz kapitalizma u socijalizam definisana je pojmom prelaznog perioda. Prelazni period je obavljen revolucionarnim preokretom preuzimanjem vlasti od strane komunističkih partija. Promena društveno-ekonomskog sistema je praćena podržavljenjem, odnosno podruštvljavanjem ili nacionalizacijom privrednih resursa i finansijskih institucija. Prelaz u socijalizam se odvijao u ekonomski nerazvijenim zemljama. Socijalistički društveno ekonomski sistem je obezbedio centralizaciju akumulacije i uz centralnoplansko upravljanje investicijama uspeo da izvrši snažnu industrijalizaciju, podigne nivo obrazovanja i socijalno i zdravstvene zaštite stanovništva. Sistem je karakterisao visok nivo socijalne sigurnosti i nizak nivo ekonomske efikasnosti preduzeća. Obrnut tok povratka iz socijalizma u kapitalizam opisuje se kao inverzna tranzicija, a socijalizam proglašava neuspehim eksperimentom. Povratak u kapitalizam se odvijao kroz privatizaciju, deregulaciju i liberalizaciju. Posledice povratka u kapitalizam su prvobitna akumulacija kapitala, odnosno preraspodela bogatstva u rukama manjine uz rast nejednakosti i smanjivanje stopa ekonomskog rasta u većini bivših socijalističkih zemalja.

LITERATURA

1. Benjamin Ward, 1958, *The Firm in Illyria – Market Syndicalism*, *The American Review*, 4, 1956. godine, „Beleške o Iliriji – model Jugoslovenskog planiranja“.
2. Božo Drašković, *Greške i posledice ekonomske politike tranzicije u Srbiji 2001-2008*. godina, u *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*, Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, Kragujevac 2009.

3. Daron Asemoglu i Džejms A. Robinson, *Zašto narodi propadaju, poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*, Clio, Beograd, 2014. ;
4. David S. Landes, *Bogatstvo i siromaštvo naroda, Zašto su neki tako bogati, a neki tako siromašni*, Masmedia, Zagreb, 2003.
5. J.M. Kejnz, *Ekonomске posledice mira*, Medi Terran, N.Sad, 2015
6. J.M. Kejnz, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, „Službeni glasnik“ Beograd 2013.
7. Jožko Humar, 1986. *Nastanak Društvene svojine u Jugoslaviji*, Radnička štampa, Zagreb.
8. Marjan Korošić, *Jugoslovenska kriza*, Naprijed, Zagreb 1988.
9. „Kriza i reforme, društveno ekonomski razvoj Jugoslavije u periodu 1970-1989. godina,“ Savezni zavod za društveno planiranje, Savezni zavod za statistiku, Izdavački centar Komunist, Beograd 1989,
10. Jugoslavija 1945-1985, statistički prikaz, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986.
11. Božo Drašković, redaktor, *Deindustrijalizacija u Srbiji*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 2014. godine
12. Bilten Narodne banke Jugoslavije, 12/1984, str. 71 i 11-12/1986,
13. Ljubomir Madžar, 1990. *Suton socijalističke privreda*, Ekonomika i Institut ekonomskih nauka Beograd.
14. Kriza i reforme, Savezni zavod za društveno planiranje i Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989,
15. Branko Horvat, časopis Naše teme, br.4-5, 1987..
16. *Jugoslavija 1945-1985*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986 i *Kriza i reforme društveno ekonomski razvoj Jugoslavije 1970-1989. godine*, Savezni zavod za društveno planiranje i Savezni zavod za Statistiku, Izdavački centar Komunist, Beograd 1989.
17. *Program ekonomskih i društvenih reformi*, Ante Marković „Smerom reformi“, Sekretarijat za informisanje SIV-a, Beograd, april 1991. godine
18. Dž.E. Stiglic, *Protivurečnosti globalizacije*, SBM-x, Beograd, 2002 (168-169)
19. Max Ote, *Slom Dolazi*, Banja Luka 2009, stranica 19.
20. Jan Fransoa Rischard, *High Noon Twenty Global Problems, Twenty Years to Solve Them*, First publised in the United Szates by Basic Books, 2002. Prevod na srpski Clio, Beograd 2008, Tačno u podne , dvadeset globalnih problema, dvadeset godina da budu rešeni,
21. Harvey Cox „The Market as God,“ *Atlantyc Monthly*, mart 1999.
22. Frensis Mur Lape, Džazef Kolins, Piter Roset u saradnji sa Luis Esparse, *Dvanaest mitova o gladi u svetu*, Clio, Beograd 2005.

23. Louis de Alessis, Pravo na vlasništvo i privatizacija, Časopis Pogledi, Split 1989.
24. George Yerrow, Privatizacija u teoriji i praksi, Časopis Pogledi, Split 1989.
25. *Četiri godine tranzicije u Srbiji*, Boris Begović .../i pr./ Centar za liberalno – demokratske studije, Beograd 2005. Prilog Boško Mijatović,
26. *Kraj privatizacije posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, redaktor Božo Drašković, Institut ekonomskih nauka, Beograd 2010.
27. Republički zavod za statistiku, *Dva veka razvoja Srbije, statistički pregled*, Beograd 2008 str.194.
28. Dr Vlastimir Vuković, *Strukturalne promene i performanse bankarstva Srbije 2002-2008*, Institut ekonomskih nauka, Beograd 2009.
29. Zbornik radova 1985. *Protivurečnosti društvene svojine*, Izdavački centar komunist i Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja “Edvard Kardelj” Ljubljana
30. Statističkih godišnjaka, Jugoslavije i Srbije od 1990, 2004 i 2009. godine.
31. Godišnjaci RZS, Srbije.

TRANSITION FROM CAPITALISM TO SOCIALISM AND FROM SOCIALISM TO CAPITALISM

Božo Drašković
Ismail Musabegović

Abstract

The sixty-year period in which the scientific research work of the researchers in the Institute of Economic Sciences was carried out was performed in two mutually different social environments. In this work, these two periods are sublimated in a completely reduced form. The first part deals with theoretical starting points, economic policy and the practice of establishing a social-economic system of socialist self-management, based on social ownership. The theoretical foundation of the transition from capitalism to socialism was in Marx's economic,

philosophical, political and sociological perspective on a future society in which the working class exempted exploitation. The system of socialist self-management in the first decades, until 1980, achieved impressive results expressed in the rates of economic growth and the reduction of social inequalities. Economic growth and development was based on autonomous sources of accumulation, inflationary financing and depreciation of the national currency. The influence of foreign capital on development was not dominant. The key problem of the socialist economic order was in the economic inefficiency of a self-managed company and the inclination of employees to favor personal consumption in relation to accumulation and investment in development. The economic crisis of the socialist system emerged in the eighties of the last century. Self-managing Yugoslav socialism did not find answers to the challenges of the crisis and collapsed in the 1990s along with the whole system of East European Central-Planning Economies

The return to capitalism and market economy was a theoretical and empirical challenge. The second part of this paper addresses the issues of "transition" or return to capitalism. In connection with the transition from socialism to capitalism, there were two concepts on the scene: the evolutionary transition and "shock therapy." Almost all socialist countries, and Serbia, accepted the model of "shock therapy" based on complete liberalization, deregulation and privatization. The transition from socialism to capitalism has not led to stronger economic growth and development. Expectations related to the perfection of market self-regulation are disappointing. The transition from socialism to capitalism has led to the redistribution of social wealth and income without development.

Key words: *capitalism, socialist mode of production, social ownership, self-management, transition, liberalization, privatization.*

D E O II

POSEBNA PITANJA EKONOMIJE

OPTIMALNO PRIVREĐIVANJE - EKONOMIJA BUDUĆNOSTI

Zdravko Bijelić¹
Biljana Milanović²

Apstrakt

Cilevi rada su da se na bazi naučnih istraživanja pokaže da svaki nivo sistema ima svoj optimum i da je opravdano da se projektuje optimalno ponašanje koje ne mora biti u funkciji svih ciljeva na višem hijerarhijskom nivou. Iz ugla ekonomske nauke znači da privredni sistem na mikro nivou treba da istraži svoje optimalno privređivanje uz uvažavanje određenih ograničenja na nivou makro ekonomije.

Drugi cilj rada je upoznati naučnu javnost sa istraživanjima vezano za: ekonomija optimum, optimalno privređivanje i optimalni tehnološki progres.

U uslovima intenzivnih i dinamičnih promjena, promjene su postale svakodnevna potreba. Razvijene zemlje sprovoda proaktivne promjene kreirane na osnovu savremenih naučnih dostignuća, a prije svega u oblasti novih tehnologija. Siromašne i nerazvijene zemlje primjenjuju mehanizam prilagođavanja promenama u okruženju, rezultat nametnutog sistema od strane razvijenih zemalja putem efikasnog sistema edukacije stanovništva nerazvijenih zemalja. Isti mehanizam se primjenjuje i na nižim hijerarhijskim nivoima, odnosno mikro nivou ekonomskog privređivanja. Ovakav pristup samo prividno smanjuje razliku u razvijenosti, a u stvarnosti ta razlika se povećava. Siromašne zemlje i drugi entiteti se zadovoljavaju privrednim rastom na nivou rasta razvijenih mjereno stopom rasta osnovnih pokazatelja razvojne privredne aktivnosti.

¹ Prof. dr Zdravko Bijelić, CENTAR ZA IROE LOGOS u osnivanju, Novi Sad,
e-mail: bijeliczdravko51@gmail.com

² mr Biljana Milanović, doktorant, e-mail: milanovicbiljana82@gmail.com

Posmatrano sa aspekta teorije sistema navedeni model odnosno mehanizam razvoja isključivo na bazi globalnih principa i ciljeva, znači optimalni razvoj za razvijene zemlje i entitete, a za nerazvijene i siromašne zemlje je daleko ispod potrebnog i mogućeg nivoa, a samim time i optimalnog.

Mehanizam globalizacije posmatrano iz ugla dinamike, odnosno razvojnih promjena, stvara savremeni oblik zavisnosti nerazvijenih od razvijenih entiteta. Rješenje problema je u primjeni optimalnog privređivanja, na svim hijerarhijskim nivoima, tako što svaki privredni entitet treba da ima mogućnost postavljanja svojih razvojnih ciljeva posmatrajući svoj entitet kao sistem. Na osnovu teke postavke i posmatranja uz uvažavanje određenih ograničenja iz okruženja moguće je odrediti optimalno privređivanje na bazi matematičkog modeliranja i matematičke optimizacije.

Ključne reči: *optimalna ekonomija, globalna ekonomija, matematičko modeliranje, integrisano vrednovanje, makroekonomija i mikroekonomija, tehnološki progres. optimalno privređivanje.*

UVOD

Rad je rezultat dugogodišnjih istraživanja autora sproveden u okviru drugo projekta čiji predmet i problem istraživanja su matematička optimizacija upravljanja integrisanim razvojnim promjenama.³ Istraživanja pokazuju da je potrebna i moguća alternative globalnoj ekonomiji, odnosno globalnom privređivanju na svim hijerarhijskim nivoima privredne aktivnosti. Dosad poznate alternative globalnoj ekonomiji su nacionalna ekonomija i kvantna ekonomija.⁴ Sistem nacionalne eko-

³ Bijelić, Z. i Milanović, B. (2018). Razvoj modela optimizacije integrisanih razvojnih promjena. Fakultet tehničkih nauka. Novi Sad.

⁴ Kvantna ekonomija, odnosno ekonomija dijeljenja je teorijska misao koja se veoma stidljivo pojavljuje u literaturi i u okviru naučne rasprave. Stiče se utisak da je ista produkt globalista koji je kao dobro kreirano rješenje nameću nerazvijenim i siromašnim zemljama. Ov čine kroz mehanizam malih entiteta privređivanja, odnosno malih i srednjih preduzeća. Mehanizam malih i srednjih preduzeća optimalne rezultate daje u uslovima postojanja velikih korporacija za koje rade mala i srednja preduzeća. Kako siromašne i nerazvijene zemlje, na svome prostoru rijetko imaju velike korporacije, onda mala i srednja preduzeća, koja se kroz sistem ekonomske podrške masovno osnivaju na prostoru siromašnih zemalja, su prinuđena da isključivo rade za velike multinacionalne korporacije i javne intitucije, javne ustanove i javna preduzeća na svome prostoru. Multinacionalne kompanije kroz mehanizam osnivanja sopstvenih preduzeća, sistem malih plata i sistem podsticaja od

nomije ciljno, odnosno projektovano od strane razvijenih zemalja, potiskuje potpuno sistem globalizacije. U vremenu razvoja globalizacije i današnjem vremenu, kad je sistem globalizacije izuzetno moćan, razvojne zemlje kroz mehanizam raznih vidova pomoći nerazvijenim zemljama jača sistem globalizacije i stvara novi oblik zavisnosti siromašnih zemalja od strane razvijenih. Ovaj mehanizam zavisnosti funkcioniše pod sloganom dobrovoljnog prihvatanja pravila globalizacije.⁵

U situaciji postojećeg stanja ekonomije siromašnih zemalja, istraživanja koja su vršena vezano za ekonomiju optimum, optimalni tehnološki progres pokazuju, da je u ovom trenutku najbolja razvojna alternative, za siromašne zemlje, ona koja bi se temeljila na pravu da svaki prevredni entitet može projektovati svoje razvojne promjene na osnovu integrisanog vrednovanja promjena tako što se integrišu faktori razvoja (uzlaz u sistem) i integrišu mogući efekti razvojnih promjena (izlaz sistema).⁶

Cilevi rada su da se na bazi naučnih istraživanja pokaže da svaki nivo sistema ima svoj optimum i da je opravdano da se projektuje optimalno ponašanje koje ne mora biti u funkciji svih ciljeva na višem hijerarhijskom nivou. Iz ugla ekonomske nauke znači da privredni sistem na mikro nivou treba da istraži svoje optimalno privređivanje uz uvažavanje određenih ograničenja na nivou makro ekonomije.

Drugi cilj rada je upoznati naučnu javnost sa istraživanjima vezano za ekonomija optimum, optimalno privedivanje i optimalni tehnološki progres.

strane države i svoje i nerazvijene zemlje ostvaruju veliki profit. Sistem globalizacije paralelno kroz mehanizam demokratizacije siromašnih prostora stvara uslove da se jedan dio lokalnih malih preduzeća osniva u funkciji javnih poslova, što na kraju kao rezultat ima izuzetno intenzivnu i učestalu korupciju.

⁵ Najmoćniji mehanizam stvaranja savremene zavisnosti je svakako sistem edukacije, odnosno obrazovanja na prostoru siromašnih zemalja. Putem raznih agencija razvojno-edukativnog karaktera i sistemom bolonjskog obrazovanja tradicionalni efikasan sistem obrazovanja na prostoru bivše Jugoslavije je potpuno razoren.

⁶ Bijelić, Z. i drugi. (2018). Optimalno kibernetičko upravljanje integrisanim promjenama privređivanje budućnosti. Naučni skup Nauka i praksa 2018. Univerzitet poslovne studije, Banja Luka.

Optimizacija upravljanja integrisanim razvojnim promjenama podrazumijeva da se pri matematičkom modeliranju uvažavaju određena globalna rješenja i principi kao ograničenja, ali se razvojni ciljevi i razvona putanja projektuju na bazi sopstvenih resursa. Ključni resurs su prirodni resursi siromašnih zemalja i sopstvene tehnološke produkt znanja sopstvenih ljudi koji će se obrazovati u inoviranom sistemu obrazovanja.

Osnovna vrijednost naučne misli optimalno privređivanje se temelji na matematičkom modeliranju i matematičkoj optimizaciji. Primjena matematičkog modeliranja i optimizacije u oblasti ekonomije i privređivanja na svim nivoima zahtjeva multidisciplinarna znanja.⁷

U radu je pored standardnih istraživačkih metoda, korišćena naučno-istraživačka metoda naučnog posmatranja i vrednovanja globalne ekonomije, nacionalne ekonomije i kvantne ekonomije. Ako su ove ekonomije skupovi, onda će presjek takvih skupova biti optimalno rješenje koje autori rada nazivaju Ekonomija optimuma, optimalni tehnološki progres i optimalno privređivanje. U radu su primjenjene i sledeće metode: metoda indukcije detukcije, metoda savremene sistemske analiza i to prije svega metoda kvantitativne analize, zatim metoda matematičkog modeliranja kibernetičkih sistema, metoda integracije primjenom fazi skupova. Na kraju je korišćena i metoda logičkog sistemskog i inteligentnog razmišljanja i zaključivanja.

Primjenom sistemskog matematičkog modeliranja, autori su pokazali da je opravdano da svaka državna zajednica projektuje svoj optimalni ekonomski rast i razvoj uvažavajući globalna ograničenja u okruženju i ograničenja unutar samog sistema. Ovo znači da makroekonomski sistem neke državne zajednice treba da se ponaša optimalno uvažavajući određene vrijednosti globalne ekonomije kao i određene vrijednosti nacionalne makro ekonomije, ali i interese i vrijednosti mikro elemenata makro ekonomskog sistema. Rezultat takvog ponašanja na bazi sistemskih i integrisanih vrijednosti biće optimalna ekonomija. Ovako projektovana ekonomija će uvažavati razvoj na bazi prirodnih resursa i sopstvenih tehnoloških i upravljačkih znanja posmatrane državne zajednice. Upravljanje razvojem takve državne zajednice, na bazi modela optimalne ekonomije, biće optimalna kombinacija faktora globalne ekonomije i unutrašnjih razvojnih faktora na bazi sopstvenih prirodnih resursa i najvažnijeg budućeg resursa multidisciplinarno znaje, kao i tradicionalnih i savremenih vrijednosti.

⁷ Bijelić, Z., Milanović, B. i Miletić, D. (2018). Development of mathematical model for optimal management of technological development changes. 13th international Scientific conference, Novi Sad.

Kad je u pitanju ekonomija optimuma, optimalni tehnološki progres i optimalno privređivanje, pored ekonomskih znanja potrebna su tehničko-tehnološka znanja, znanja iz primjenjene matematike, znanja iz sociologije i psihologije i naravno znanja iz opšte teorije sistema i upravljanja integrisanim razvojnim promjenama.

Optimalno rešenja u svakoj situaciji će biti rezultat kriterijuma vrednovanja. Tako kriterijum vrednovanja može biti čisto ekonomski, ali i tehnološki, socijalni ili opšte društveni. Istraživanja u projektu su pokazala da se u suštini optimizacija svodi na izbor najbolje varijante iz ugla dualno suprostavljenih interesa i vrednovanja podsistema u okviru opšte posmatranog sistema.

Razumjevanje i primjena tehnologije optimalnog privređivanja zahtjeva izvrsna multidisciplinarna znanja sistemskog karaktera (bazna tehnološka i upravljačka matematička) znanja. Za uspješnu primjenu potrebna su znanja vezano za diferencijalni račun sa jednom promjenljivom, fazi skupove i naravno izvrsno poznavanje polja odnosno sistema optimizacije (makro i mikro privredni sistemi posmatrane državne zajednice). Uspješna primjena ekonomije optimum traži da se visoko obrazovanje u oblasti ekonomskih i poslovnih nauka restrukturira u smislu veće zastupljenosti u nastavnim planovima nastavnih predmeta koji se bave primjenom matematikom (dinamičke metode programiranja, operaciona istraživanja, fazi skupovi, opšta teorija sistema i pre svega tehnologija savremenog matematičkog modrliranja). Istovremeno na svim inženjerskim i drugim studijskim programima moraju se značajnije proučavati osnove makro i mikro ekonomije i ekonomije optimalnog tehnološkog razvoja. Naravno da u vremenu informacionih tehnologija, svi profile ljudi znanja moraju posjedovati znanja vezano za informacione tehnologije.

Orginalan naučni doprinos istraživanja iz kojih je iz kojeg je proizišao ovaj rad je višestruk. Prvo radi se o čisto teoriskom doprinosu vzano za ekomske doktrine. Autori u istraživanjima sprovedenim kroz posmatranje i konsultovanje ogromnog broja naslova iz oblasti teorijske ekonomije na makro i mikro nivou nisu našli da se neko ozbiljno bavio ekonomijom optimum. Posljednja ekonomska doktrina koja se spominje je kvantna ekonomija. Međutim kvantna ekonomija nije našla šire polje primjene zbog dominantnog uticaja globalne ekonomije i nacionalne ekonomije.

Drugi ključni doprinos je praktična mogućnost primjena ekonomije optimuma, optimsnog privređivanja i optimalnog tehnološkog progressa.

OSVRT NA ISTORIJU EKONOMSKIH MISLI

Uporedo sa razvojem društva kroz istoriju javljale su se razne ekonomske misli sa različitim stepenom uticaja i primjene u svjetskim ekonomskim tokovima. Najznačajnije i najuticajnije ekonomske misli u literaturi se svrstavaju u sledeće grupe:⁸

1. Markantizam,
2. Fiziokratizam,
3. Klasična liberalna škola,
4. Utopijski socijalizam,
5. Marksizam,
6. Neoklasična škola,
7. Njemačka istorijska škola,
8. Kenyesijanska škola i
9. Institucionalizam.

Ove ekonomske misli su se pojavljivale u određenom istorijskom vremenu kao odgovor na rješavanje aktuelnih društveno-ekonomskih problema na užem i širem ekonomskom prostoru. Kako razvoj društva neminovno prate promjene tako su i ekonomiju, odnosno opšte privređivanje, pratile razne doctrine, rezultat kreativnog osmišljavanja nosioca određene ekonomske misli. Svaka ekonomska misao ima svoje ključne parameter na kojima se temelje teorijske i praktične vrijednosti te ekonomske misli. U osnovi kao i svaka promjena i kreatori nove ekonomske misli su opravdanost uvođenja u svjetske ekonomske tokove zasnivali prvenstveno na slabostima u to vrijeme u praksi najdominantnije ekonomske doktrine. Sve navedene ekonomske misli odnosno škole su i danas prisutne u nekom manjem ili većem stepenu na određenom prostoru i pored dominantnosti globalne ekonomije. Nemačka i danas u svome stilu privređivanja koristi u određenoj mjeri princip njemačke istorijske škole po kojoj jedinica posmatranja nije cijeli svijet, već nacionalna država i po kojoj ne postoje opšti zakoni važeći za sve zemlje i za sva vremena.

Danas se u prepletenom stanju pored najčešćeg oblika globalne i nacionalne ekonomije, na većem ili manjem ekonomskom prostoru, a u većem ili manjem obliku, javljaju razne forme ekonomije. Kao što su: preduzetnička ekonomija, ekonomija multinacionalnih korporacija, ekonomija Kine, ekonomija Japana, ekonomija prirodnih resursa, ekonomija znanja, ekonomija brzorastućih malih preduzeća, eko-

⁸ Dašić, D. (2004). Ekonomija, Fakultet za spoljnu trgovinu i banarstvo, Beograd.
Pokrajac, S. i Dondur, N. (2009). Uvod u ekonomiju. Proleter, Bečej.

nomija plavog okeana, ekonomija inovacija, ekonomija održivog razvoja, ekonomija obrazovanja, ekonomija obima, ekonomija kapitala, ekonomija intenzivnog zapošlavanja (radon intenzivna), proizvodna ekonomija, emocionalna ekonomija, ekonomija tehnološkog progressa, kapitalistička ekonomija, socijalistička ekonomija, samoupravna ekonomija, ekonomija novoga doba, ekonomija evropske unije, centralističko-administrativna ekonomija, informatička ekonomija i drugi razni oblici.

Potreba za alternativnim ekonomskim mislima

Danas u uslovima intenzivnih i dinamičnih promjena pod uticajem savremenog tehnološkog razvoja i uticajem stvorenih principa globalnih društvenih odnosa i globalne ekonomije nameće se potreba za novim alternativama ekonomskog privređivanja. Razne krize sa različitim stepenom uticaja na razne ekonomske prostore, a prije svega na razvijene i nerazvijene, odnosno bogate i siromašne zemlje neminovno traže neke nove principe i zakonitosti u ekonomski kretanjima. Postavlja se ozbiljno pitanje da li su globalni standardi ekonomskog privređivanja u skladu sa principima osnovnih ljudskih prava. Ovaj problem je prvenstveno upitan kad je u pitanju odnos bogatih zemalja prema siromašnim. Bogate, odnosno razvijene zemlje stalno kreiraju standarde ponašanja koji imaju karakter optimalnog rješenja za njih, ali siromašne dovode u sve izraženiji stepen zavisnosti. Ovaj novi oblik zavisnosti razvijene zemlje izuzetno efikasno koriste kroz mehanizam novih znanja, a prije svega tehnoloških. Ekonomsko privređivanje na principima potpune otvorenosti tržišta, prvenstveno odgovara razvijenim zemljama, jer prostor siromašnih zemalja je tržište za izvoz njihovih proizvoda i tehnologija, kao i prostor za eksploataciju prirodnih i ljudskih resursa siromašnih u jednom novom latentnom obliku.

Sistemske posmatrano sa aspekta teorije sistema, današnja društvena kretanja kreiraju najmoćniji nosioci finansijskog kapitala i nosioci vojne industrije, vođeni motivom svojih interesa kako dugoročno projektovanih tako i spontanih kratkoročnih. Interesi bogatih i moćnih su danas postali osnovni pokretački mehanizam razvoja ne samo ekonomije, već i opšteg ponašanja u cijelom svijetu. Globalno uređivanje svijete po prirodi stvorene energije pritiska dovodi do toga da se mnoge zemlje pnovo okreću nacionalnim ekonomijama.⁹ Stalno širenje projektovanih principa vezano ta demokratiju, ljudska prava, svakako da lagano stvara potrebu za ekonomskim privređivanjem koje je alternativa globalnoj ekonomiji. Ako se

⁹ Neke se nikad nisu ni odricale nacionalnih ekonomskih interesa.

vratimo u bližu i dalju istoriju zapazićemo da su se najznčajniji diskontinuiteti razvoja društva dešavali snagom siromašnih i snagom brojnosti kroz razne oblike revolucija i drugih značajnih promjena. Autor postavlja pitanje dali je u uslovima masovne primjene savremenih informacionih tehnologija moguće nametnuti neke ekonomske principe, a koji nisu dio globalnih projekata? Istraživanja pokazuju da je to veoma kompleksno pitanje koje traži odgovore od nauke. Ono što neminovno mora da se desi je to da će se bar u formi naučne ekonomske misli nametati neke alternative. Uspjeh tih alternativa će zavistiti od niza okolnosti koje će se vjerovatno nepredviđeno pojaviti. Objasniti ekonomiju i ekonomske pojave izvan postojeće paradigme nije moguće izvan sadašnjeg idejnog konteksta. Zapravo, ljudi su kroz čitavu svoju istoriju osjećali potrebu da stvaraju neki idejni okvir pomoću kojeg su organizovali svoj život i životne aktivnost.¹⁰

KRITIČKI OSVRT NA GLOBALNU EKONOMIJU

Kontraverze i brojne razlike u shvatanjima najpoznatijih istraživača u oblasti globalizacije postoje kako u drfinisanju pojma globalizacije, globalne ekonomije, regionalizma i regionalnih integracija – tako i u brojnim konceptima teorija koje uveličavaju ili osporavaju ulogu, važnost i budućnost globalne ekonomije i integracije na globalnim principima.

Naučne prognoze vezano za tokove ekonomije, tehnološkog progressa i opšteg privređivanja u oblasti svjetske privrede ukazuju da sa sve većom vjerovatnoćom treba očekivati velike promjene u ekonomsko-političkim odnosima i ekonomskoj sposobnosti i moći između pojedinih zemalja u svijetu i pojedinih regiona. U prilog tome ide sve snažniji i vidljiviji razvoj i rast privrede Kine i Indije. Ove zemlje su do nedavno bile simbol ekonomske zaostalosti.

Očekuje se da će dalji tok globalizacije presudno uticati na razvoj i preraspodjelu “odnosa ekonomskih snaga” u svijetu. Od nekoliko mogućih scenarija kao najvjerovatniji tok koji se očekuje jeste nastavak “kontrolisane globalizacije” postepeni razvoj uz manja ograničenja. Sve će to umnogome zavistiti od politike SAD. Scenarij “nekontrolisane globalizacije” je znatno nepovoljniji za SAD nego za Evropu i Aziju.¹¹ Mnogi kritičari globalizacije, danas sa mnogo više argumenata i dokaza sa pravom kritikuju “kontrolisanu globalizaciju” koja je u suštini upravljački mehanizam stvaranja bogatstva razvijenih zemalja na račun i štetu siromašnih i zemalja u

¹⁰ Vuković, V. (2010). Kvantna ekonomija. Kriza i razvoj – CEIIDN, Beograd.

¹¹ Kovačević, S. S. (2008). Kontroverze globalizacije i integracije. Atlantik, Banja Luka.

razvoju, a prvashodno onih kojima je tehnologijom edukacije nametnuta tranzicija i velika ošekivanja od iste.

Po prirodi stvari nosioci globalizacije će i dalje intenzivno razvijati procese globalizacije. Na drugoj strani zemlje koje imaju energetska, vojnu i po broju stanovnika veliku moć, a prije svih Kina će sve snažnije uticati na putanju svjetskih ekonomskih odnosa. Ovakva situacija će podstaći i teoretičare ekonomskih misli da tregaju za novim alternativama i mogućim prihvatljivim rješenjima. Jedno od takvih mogućih rješenja je optimalno privređivanje koje se temelji na osnovnim ljudskim "izvedenim pravima".¹² Posmatrano sa aspekta teorije sistema, globalizacija jeste optimalno rješenje za razvijene zemlje svijete, ali je daleko od optimalnog za zemlje u razvoju i siromašne zemlje. U grupu zemalja za koje je globalna ekonomija daleko od optimalnog spadaju sve zemlje bivše Jugoslavije.¹³ U uslovima intenzivnih i dinamičnih promjena, a prije svega u uslovima neizvjesnosti razvoja i razvojnih promjena veoma je teško i kompleksno predvidjeti budućnost. Međutim, to ne znači da je nemoguće, već naprotiv to je ne samo naučni, već i stručni praktični izazov.¹⁴

Praktično lice globalne ekonomije

Prilikom vrednovanja ekonomskih teorija veoma je dobro napraviti poređenje čiste ekonomske teorije i vrijednosti te teorije kroz istoriju, odnosno praksu primjene na različitim geografskim prostorima i u različitim vremenskim, političkim i drugim okolnostima. Takvim poređenjem se najefikasnije utvrđuje jaz između zvučnih i apstraktnih teorija i onoga što se dešava u stvarnosti. Bogate države

¹² „Izvedena ljudska prava podrazumijevaju, pravo svakog entiteta da bira za sebe rješenje, po mogućnosti optimalno uz uvažavanje niza sistemskih ograničenja rezultat demokratskog slobodnog prihvatanja tih ograničenja

¹³ Od ovog opšteg pravila vjerovatno je moguće isključiti Sloveniju koja se u sistemu globalne ekonomije i na mnogim zadržanim vrijednostima bivše Jugoslavije uspjela uspješno uključiti u evropske integracije i ekonomske tokove. Hrvatska jeste postala članica Evropske Unije, ali joj je ekonomija u ogromnim problemima. Zahvaljujući slobodnom pristupu tržištu radne snage u EU, Hrvatska amortizuje ogromne ekonomske i socijalne probleme. Stanje u ekonomiji balkanskih zemalja koje su ušle u EU veoma dobar su pokazatelj da za Srbiju kriterijum vrednovanja pristupa EU ne treba da bude formalno vrijeme, već optimalna putanja koja će uvažavati integrisanu mjeru vrijednosti.

¹⁴ Bijelić, Z. (2018). Razvoj modela optimizacije integrisanim razvojnim promjenama. Postdoktorska disertacija. Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad.

imaju tendenciju da siromašnima nameću teorije koje oni same niti koriste, niti su ikada koristile.¹⁵

Ekonomsko djelo Adama Smita Bogatstvo nacije bavi se problemom slobodne trgovine i prvenstveno je bila namijenjena Englezima. Međutim, Engleska je čitav jedan vijek po izlasku ove knjige imala veće carine nego Francuska.¹⁶ Čikaška škola ekonomije koja, grubo gledano, stoji iza teorijske osnove Svjetske banke – govori cijelom svijetu da se vlast ne smije miješati u ekonomiju. U stvarnosti, gradonačelnik Čikaga troši milione dolara da bi stvorio pogodno tlo za razvoj visokotehnoloških preduzeća.¹⁷ Nekadašnji predsjednik SAD Džordž Buš bio je jedan od najvećih zagovornika slobodne trgovine, a u stvarnosti Sad čtite svoju poljoprivredu i visokotehnološka preduzeća sa ogromnim subvencijama.

Istraživanja pokazuju da danas u svijetu razvijene zemlje imaju dvije ili više teorija po pitanju istog problema i da te teorije imaju različitu namjenu i različite korisnike. Jednu teoriju predaju u svojim školama a drugu koriste za edukaciju siromašnih i nerazvijenih zemalja. Mehanizam edukacije se pokazao kao moćno sredstvo savremenog kolonijalizma. Profesor Isak Adižes je u više svojih knjiga istakao moć edukacije navodeći prrimjer u vezi sa mogućnošću prodaje obuće u Africi.¹⁸ Razvijene zemlje danas još uvijek uspješno koriste moć teorije sistema. Teorija sistema je nastala kao univerzalna prvo za tehničke sisteme, a kasnije proširena i na sve ostale sisteme.¹⁹ Po teoriji sistema svi elementi sistema i kibernetici svi podsistemi i elementi sistema treba da slijede osnovni cilj sistema.

Kakos u razvijene zemlje najmožniji podsistemi i elementi upravljanja globalnim svijetom, to njihovi ciljevi su uglavno istovremeno i ciljevi sistema. Posmatrano čisto matematički i apstraktno svrha upravljanja svakim sistemom je optimalno upravljanje. Ovo jasno ukazuje na nepobitnu tvrdnju da je globalno rješenje ustvari istovremeno i optimalno rješenje za razvijene zemlje na duži vremenski period.²⁰ Međutim neosporno je da takvo rješenje za siromašne može biti kratkotrajno pri-

¹⁵ Reinert, S.E. (2006). Globalna ekonomija. Čigoja, Beograd.

¹⁶ Francusku i danas smatraju najvećim nosiocem zaštite domaće proizvodnje (protekcionizma)

¹⁷ Reinert, S. E. (2006). Globalna ekonomija. Čigoja, Beograd.

¹⁸ Adižes, I. (1994). Upravljanje promjenama. Prometej, Novi Sad.

¹⁹ Viner, N. (1975). Kibernetika. ISC, Beograd.

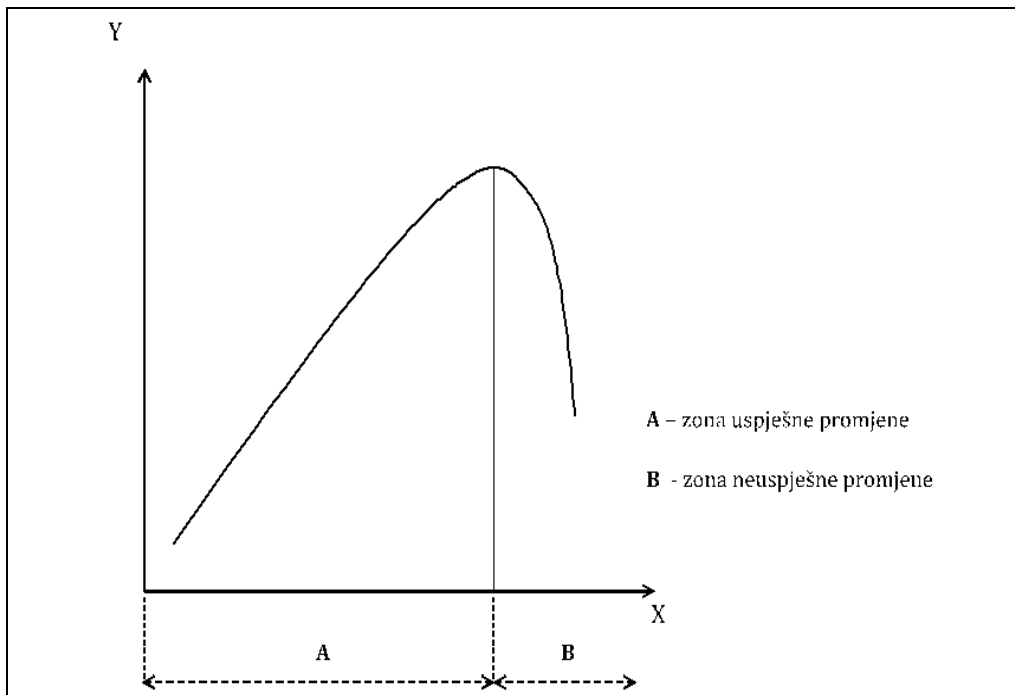
Marković, M. (1973). Kibernetika i sistemi. Obod, Cetinje.

²⁰ Bijelić, Z. i drugi (2018). Optimalno kibernetičko upravljanje integriranim promjenama privređivanje budućnosti. Naučni skup Nauka i praksa 2018, Banja Luka.

hvatljivo za “nametnuti izlazak iz krize”. Dugoročno posmatrano isto je u funkciji razvijenih i svakako daleko od mogućeg optimum siromašnih zemalja.

Mnogobrojna istraživanja pokazuju ogroman jaz između ekonomskih teorija i ekonomske prakse. U uslovima intenzivnih i dinamičnih promjena upravljanje ekonomijom se izuzetno usložnjava.

Grafikon 1. Ilustracija optimalne efikasnosti promjena

Izvor: Bijelić, Z. (2018). *Razvoj modela optimizacije upravljanja integrisanim razvojnim promjenama*. Postdoktorska disertacija. Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad.

Jaz između teorije ekonomskih misli koja je apstraktna i prakse je sve veći, jer se zanemaruju mnogi faktori koje je veoma teško predvidjeti u uslovima intenzivnih i dinamičnih promjena. Rješenje problema je u optimizaciji upravljanja promjenama na bazi matematičkog modeliranja. Na grafikonu 1 prikazana je grafička ilustracija integrisane efikasnosti upravljanja (Y) u funkciji integrisanih razvojnih promjena integrisanog intenziteta (X). Efikasnost upravljanja integrisanim razvojnim promjenama raste sa stepenom integrisanosti razvojnih promjena, jer je stepen integrisanost mjera efikasnosti upravljanja razvojnim sistemom. Međutim uspješno

upravljanje razvojnim promjenama je moguće samo u zoni A. Kad promjene dostignu optimalan nivo, onda imamo brz pad efikasnost upravljanja ubog izuzetne složenosti i neizvjesnosti rezultata upravljanja.

Sisemska analiza stanja rezultat globalizacije

Na različitom stepenu tehnološkog i opšteg društveno-ekonomskog razvoja vremenom potrebe ljudi su se mijenjale. Pored toga u istom vremenskom period, ljudi na različitim geografskim prostorima imali su eke specifične potrebe. Nameatanje globalnih principa sa aspekta potreba ljudi cijelom svijetu, je jako upitno jer veoma često dovodi do konflikta i nerijetko nehumanih aktivnosti. Nametanje novih principa, pravila i raznih obrazaca pod kapom da je to opšte dobro, nikako se ne može prihvatiti kao ispravan pristup u razvoju i opštem privređivanju i ponašanju ljudi.

Globalisti su izabrali izvrsnu tehnologiju koja je privlačna i u osnovi bazira na obrazovanju po modelima koji su kreirani od strane razvijenih zapadnih zemalja. Takav sistem u početnoj fazi je jako primamljiv od strane siromačnog dijela svijeta, jer se edukacije izvode bez naknade. Ovo u suštini nije ništa drugo nego sistem vladavine nad siromašnim entitetim i zajednicama od strane razvijenih, sa elementima savremenog kolonijalizma. Vremenom se stvara jaz između bogatih i siromašnih. Danas uslovima kad su materijalni resursi iscrpljeni u sve većoj mjeri, kad je bezbjednost upotrebe proizvoda stalno upitna i kad su sve veći konflikti među ljudima, nameće se potreba održivosti globalizacije.

Sistem vrednovanja ekonomskih aktivnosti preko relativnih pokazatelja je takođe latentni mehanizam upravljanja siromašnima. Takvo vrednovanje dovodi do zabludu siromašne da su na pravom putu ekonomskog razvoja i tehničko-tehnološkog progressa. Globalni koncept sa aspekta razvoja znači da su razvijeni stalno u sistemu proaktivnog razvoja, a siromašni u sistemu adaptivnog razvoja (prilagođavanje promjenama iz okruženja). Vrijednosti okruženja se isključivo projektuju kod razvijenih, a siromašnima se u početku daju bez naknade siromašnima, a kasnije veoma skupo naplaćuju. Ovo nije ništa drugo nego savremeni mehanizam upravljanja bogatih i moćnih nad siromašnima, manje ili nikako moćnima, a svena bazi znanja, uticaja i sile.

Mehanizam donošenja odluka u Savjetu bezbjednosti Ujedinjenih nacija, po kojem postoje stalne članice savjeta i koje imaju pravo osporiti odluke, pokazuje moć upravljanja manjine nad većinom. Kruženje ogromne količine novca u ekonom-

skim tokovima, posljedica sistemski nekontrolisanog štampanja od strane SAD, omogućuje da se vrši prelijevanje ekonomske vrijednosti.

Novi sistemi vrednovanja investiciono razvojnih projekata su u funkciji održavanja ekonomske moći postojećih struktura. Model ponašanja veliki multinacionalnih kompanija čini ogromnu štetu siromašnim zemljama kroz tehnološko zaostajanje. Na postor siromašnih zemalja se vrši dislociranje proizvodnje i usluga koje traže nizak nivo tehnoloških znanja. Spregom niskih plata zaposlenima, ulaganjima siromašnih zemalja u infrastrukturu, nisku cijenu energije multidacionalne kompanije vrše ogromno prelijevanje vrijednosti nacionalnog bogatstva siromašnih zemalja u korist razvijenih zemalja.

Putem kamatnih stopa na štampani i elektronski novac siromačne zemlje veliki dio svoga BNP prelijevaju na bogate. Rezultat ovakvog pristupa je da se bogati i dalje bogate. Siromašni latentno sprovode promjene koje su da dalako nižem stepenu i intenzitetu nego kod razvijenih zemalja. Udio onih koji drže najveći dio bogatstva se stalno smanjuje, a povećava se udio siromašnih sa stalnim rastom odnosa bogatstva između bogatih i siromašnih. Ovo ima za posledicu da danas u svijetu nemamo srednju klasu, već samo klasu bogatih i klasu siromašnih.

Danas stalno dolazi do "demokratskog sukoba". Taj sukob je posebno izražen u vrijeme "demokratskih izbora". Izbori sve više postaju nehumani i pod pritiskom vladajućih struktura koje se bore za opstanak na vlasti.,Takvi sukobi dovode do podjela u siromašnim zemljama na građane koji podržavaju aktuelnu vlast i one koji nastoje da putem izbora se promijeni takva vlast. Aktuelna vlast manipuliše sa građanima putem novca iz narodnog budžeta, a opozicije najčešće putem raznih fondova i organizacija iz razvijenih zemalja. Današnji mehanizam izbora vlasti sve je manje demokratija, a više moć novca i moć prinude.

Na tok događaja na globalnom prostoru sve veći uticaj imaju multinacionalne kompanije. Taj uticaj postaje snažniji od uticaja administracije moćnih i ekonomski razvijenih zemalja. Multinacionalne kompanije prljave tehnologije i tehnologije niskog stepena složenosti preseljavaju na prostor siromašnih zemalja pod motivom pomoći siromašnima. U stvarnosti se krije imteres profita i intelektualno obrzvređivanje siromašnih.Takvo ponašanje ima katastrofalne posledice za siromašne zemlje jer mladi obrazovani ljudi napuštaju siromašne zemlje i odlaze u razvijene. Ono što je latentno i teško vidljivo. to je das u siromašne zemlje imale i ogromne negativne posljedice od informacionih tehnologija i savremenih globalnih informacija. Poseban problem je u oblasti proizvodnje računarsko-softverskih

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

sistema vezano za administrativno upravljanje. Ovo je ogromna mogućnost za manipulaciju, znajući da se čuvanje informacija i podataka nikada ne može 100% zaštititi. Posljedica toga je informacioni kriminal. Logistika ovom obliku kriminala je veoma često u strukturama vlasti. Ogromni problem sa aspekta siromašnih zemalja je u oblasti farmaceutske industrije i u oblasti hrane. Poseban problem je bezbjednosni faktor.

Rezultat globalnog ponačanja bogatih zemala i multinacionalnih kompanija prema siromašnima je i to da danas imamo kolone emigranata, sa stalnim trendom rasta. I ovaj problem sigurno nije nastao spontano, već projektovano od strane moćnih u njihovim istraživačkim laboratorijama i projektnim kućama.

Navodni sukobi i mogućnosti direktnog rata između vojno najmoćnijih zemalja je skoro nemoguć. Svi oni zajedno se bore za svoje interese preko leđa siromašnih. Jedni putem primarne emisije novca putem MMF i drugih finansijskih institucija, drugi putem energije, a treći putem jeftin proizvodnje roba široke potrošnje.

Da bi se sve ovo moglo desiti neosporno je da razvijene zemlje ulažu ogroman novac u razvoj, prvenstveno tehnološki u oblasti proizvodnje vojnih sredstava ka i drugih raznih savremenih tehničko-tehnoloških sistema.

U razvojnim i naučnim istraživačkim organizacijama razvijaju se savremeni sistemi upravljanja koji problem posmatraju cjelovito, a to su integrisani sistemi integrisanog upravljanja. Ključni sistemi su sistemi za integrisano upravljanje promjenama. Sve ovo nije moguće bez ogromne količine novih znanja koja u sve većem stepenu poprimaju karakter multidisciplinarnih znanja. Znanja postaju sve više isprepletana, tako da se često nezna šta je bazno, a šta logističko znanje. Iz teorije sistema je dobro poznato da je opšta teorija sistema i upravljanje sistemima nastali na matematičkom modeliranju složenih procesa i sistema. Ovo je odgovor na pitanje zašto su u razvijenim zemljama širom otvorena vrata za obrazovane mlade ljude, prije svega iz oblasti tehničkih nauka.

Sport i zabava su postal ogromna industrija, a manje polje za viteško nadmetanje u fizičkoj spremnosti. Privređivanje koje prate nezakonite radnje je najbrži put za bogaćenje. Problem je i u tumačenju zakona. Vlast veoma često indirektno stoji iz nezakonitog ponačanja velikih. Stiče se utisak da zakonsko privređivanje daje veoma ograničenu mogućnost za uspješno finansijsko privređivanje. Prevara, laž i ubjeđivanje su postal stil ponačanja u biznisu. Mehanizam, po kojem je međusobno dogovoren i ugovoren posao prilika za obe strane da ostvare korist, praktično

postao nevidljiv i pripada prošlosti. U današnjem vremenu ishod je da jedna strana ima ogromnu korist, a druga gubitke. Pravljenje ekonomskih gubitaka za poverioce putem programiranih stečajeva je postao "razvojni mehanizam". Projektovani stečajni su postali moćni mehanizam upravljanja društvenim tokovima od strane vlasnika preduzća u stečaju, jer se dugovanja prelijevaju na leđa siromašnog sloja stanovništva.

Iz ove analiza jasno je vidljiva isprepletenost raznih problema i mehanizama koji dovode do siromašenja siromašnih entiteta. Istraživanja koja sprovode autori godinama kroz naučni metod kontinualnog posmatranja u svjetskoj ekonomiji i društvu i na osnovu logičkog zaključivanja, stečenog zahvaljujući multidisciplinarnim znanjima i multidisciplinarnoj praksi, došlo se do naučne spoznaje o potrebi uspostavljanja opšte ekonomije optimuma, optimalnog tehnološkog pogresa i optimalnog privređivanja. Da bi se sve ovo desilo potrebne su hitne promjene u sistemu obrazovanja, a prije svega u oblasti ekonomskih nauka, tako što će obrazovanje na prostorima siromašnih morati vratiti nekim tradicionalnim dobrim rješenjima.

Jedan od opštih modela optimizacije treba da bude optimalna kombinacija savremenih i tradicionalnih vrijednosti, savremenog i tradicionalnog ponašanja, savremenih i tradicionalnih znanja i tehnologija, savremene i tradicionalne potrošnje itd. Ono što će sigurno morati da se čini, a to je da se u svim naučnim oblastima primjenjuje matematičko modeliranje koje omogućuje iznalaženje optimalnih rješenja sa aspekta struktura, dinamike, tehnologije i kontrole. Ovo je pogotovo bitno sa aspekta razvoja, odnosno razvojnih promjena. Danas imamo situaciju da se na prostorima bivše Jugoslavije sve manje koristi matematika u oblasti ekonomije. Obim korišćenja matematike je indirektno mjera stepena razvijenosti i sposobnost entiteta za uspješno upravljanje ekonomskim i drugim resursima. Čak i u naučnim radovima je sve manje prisutna matematika.

Danas poseban problem za siromašne predstavlja uvoz nekvalitetne hrane i drugih roba. U strukturi tih roba dominantno mjesto zauzima droga i druga nedozvoljena sredstva. odnosno "sredstva trenutne sreće". Ovo ima za posljedicu uništavanje ne samo pojedinaca, već stanovništva u velikom broju, pa sve do nestanka naroda. na odedenom prostoru. Danas se vještačkim hemikalijama mladi kratkotrajno fizički osposobljavaju, a tim istim ljudima se smanjuje ne samo radni vijek, već i životni vijek. Takvi ljudi postaju zaštitnici vladajućeg administrativnog i političkog sistema nosioca postojećeg kapitala. Ovi ljudi postaju nova baza savremene korupcije i kriminala. Naravno svemu ovome najviše doprinose finansijski interesi

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

Ljudi koji su dio postojeće administrativne vlasti i državnih institucija i vlasnika krupnog kapitala. Kriminalnim radnjama se sve više bave inteligentni ljudi, mjesto da svoj inteligenciju koiste za posao koji omogućuje dobru zaradu i koji je u funkciji razvoj entiteta. Kriminal je postao unosno polje privređivanja, koje donosi ogromne prihode.

Mladih ljudi se sve više zapošljavaju kao najamni radnici, a pogotovo na prostoru siromašnih zemalja (ovo su savremeni robovi). Sistem virtuelnog privređivanja uništava prirodno biće ljudi. Ovo je jedna od najvećih prevara u svjetskoj ekonomiji. Danas imamo situaciju da savremeni uslužni biznis uz podršku savremenih informacionih sistema je sve manje pouzdan i nepouzdaniji nego kad nisu postojali savremeni informacioni sistemi za brzi prenos informacija i podataka. Najpouzdaniji sistem za prenos podataka i danas je prirodni kanal između dvije strane (pošiljaoca i primaoca podataka).

Danas je neosporan i globalni uticaj na nauku i naučna i razvojna istraživanja putem finansiranja projekata i raznih skupova i ljudi koji na naučnoj osnovi stoje iza globalizacije (globalne ekonomije). Međutim, poznato je da se u posljednje vrijeme pomalo stidljivo, nameće potreba da se kao oblik privređivanja uvede kvantna ekonomij. Kvantna ekonomija je ekonomija dijeljenja sistema na veći broj dijelova. Postavlja se pitanje da li je kvantna ekonomija ta ekonomija ta koja treba da potisne (isključiti) globalnu ekonomiju ili je to sinergetski efekat globalnoj ekonomiji. Stav autora je da kvantna ekonomija se ne može posmatrati kao sinergija globalnoj, već se mora posmatrati kao jedna od alternativa globalne ekonomije. Mehanizam kvantovanja mhanizmom preduzetništva, malih i srednjih preduzeća, na prostoru bivših socijalističkih zemalja, a prije svih na prostoru bivše Jugoslavije je nanio ogromnu štetu i stvorio ogromne problem, među kojima i rat. Uspješan mali biznis nije moguć bez postojanja velikih privrednih sistema. Mali biznis se ne može uspješno nositi na otvorenom tržištu, već je samo koristan kao logistički sistem velikim korporacijama. Nosioi ekonomskog i tehnološkog progresa su veliki tehnološki razvojni sistemi i sistemi istraživanja i razvoja između nauke i prakse.

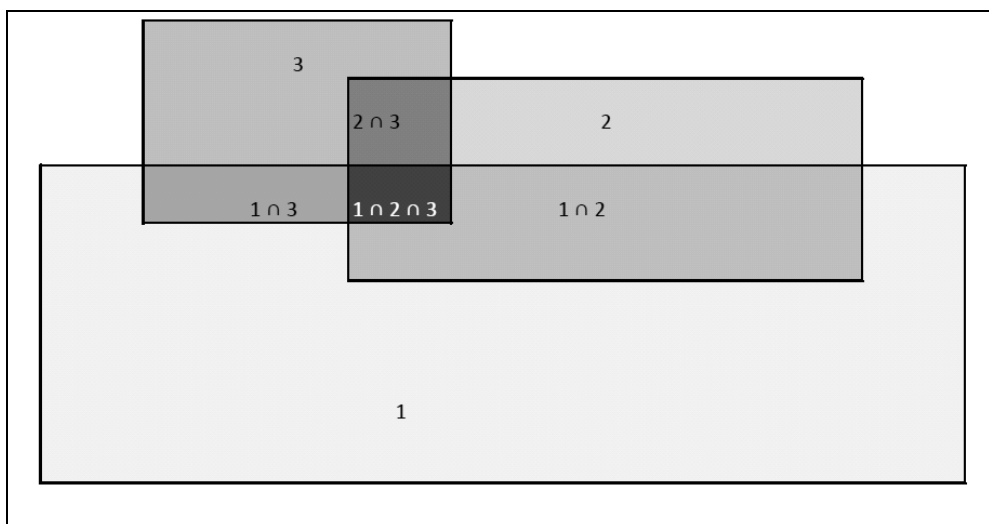
U uslovima dinamičnih i složenih promjena sve više se nameće potreba odbacivanja strateškog laniranja razvoja, a promjena sistema projektovanja, odnosno programiranja razvoja na bazi kvantitativnih modela. Rješenja problema neizvjesnosti i rizika pri upravljanju razvojem uspješno se može riješiti jedino matematičkim modeliranjem integrisanog upravljanja integrisanim razvojnim promjenama. Ovo znači novi pristup ne samo ne samo u oblasti ekonomije, već i u oblasti tehnološkog progresa i opšteg privređivanja.

OPTIMALNO PRIVREĐIVANJE – EKONOMIJA OPTIMUMA

U radu je već istaknuto da je optimalna ekonomija, optimalni tehnološki progres i optimalno privređivanje za razvijene zemlje postojeći sistem globalizacije, odnosno globalna ekonomija i globalni stil privređivanja, a po mogućnosti u što većem dijelu svijeta. Model razvoja Kine i Indije je pokazao da se može definisati drugačija struktura ekonomske politike i politike tehnološkog razvoja, a koja počiva na kombinaciji uvažavanju tradicionalnih vrijednosti ovih zemalja i vrijednosti tržišne ekonomije.

Na grafikonu 2 dat je ilustracija optimizacije odnosno ekonomije optimuma kao presjek tri matematička skupa i to: globalna ekonomija (1), nacionalna ekonomija (2) i kvantna ekonomija (3).

Grafikon 2. Ilustracija ekonomije optimuma

Izvor: Bijelić, Z. (2018). *Razvoj modela optimizacije upravljanja integrisanim razvojnim promjenama*. Postdoktorska disertacija. Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad.

Površina pravugaonika predstavlja mjeru zastupljenosti pojedinih ekonomije u sistemu cijele ekonomije zemaljske kugle. Pravugaonik 1 predstavlja globalnu ekonomiju, pravugaonik 2 nacionalnu ekonomiju i pravugaonik 3 kvantnu ekonomiju. Presjek između pravugaonika 1 i 2 ($1 \cap 2$) biće ekonomije koje uvažavaju globalne principe ali istovremeno se ne odriče svojih nacionalnih vrijednosti i interesa. Presjek između pravugaonika 2 i 3 ($2 \cap 3$) je ekonomsko ponašanje koje pored prin-

cipa kvantne ekonomije uvažava i nacionalne vrijednosti i interese. Presjek pravugaonika 1 i 3 ($1 \cap 3$) je ekonomsko ponašanje koje u kojem dijelovi (elementarni subjekti privređivanja) svoje ponašanje grade na svojim interesima uz istovremenu odgovornost prema globalnim sistemima i procesima. Zajednički presjek sva tri pravugaonika ($1 \cap (2 \cap 1)$) bi bila EKONOMIJA OPTIMUMA, OPTIMALNI TEHNOLOŠKI PROGRES I OPTIMALNO PRIVREĐIVANJE.

Prvo idejno, a zatim konačno rješenja sa istraživačkim rezultatima je bazirano na konceptu optimuma, odnosno optimalnog upravljanja (odlučivanja). Kako ovaj rad polazi od kibernetičkog pristupa upravljanju, odnosno od uopštavanja, prvo na optimalni tehnološki progres, kasnije i na optimalno privređivanje.²¹ Optimalno ponašanje na svim nivoima podrazumijeva istovremeno uvažavanje globalnih, nacionalnih i principa dijelova (presjek $1 \cap (2 \cap 1)$). Primjena ekonomije optimum istovremeno podrazumijeva visokok stepen društvene odgovornosti, a što znači odgovornost prema sistemima čiju strukturu čine entiteti koji privređuju po principima kvantne ekonomije. Ovo praktično znači tamo gdje nema globalizacije u određenom stepenu, nacionalne ekonomije i kvantne ekonomije nije moguće govoriti o ekonomiji optimum.

Za prihvatanje ekonomije optimum kao nove doktrine potrebno je stvoriti novu paradigmu, a što podrazumijeva da se mora odustati od sadašnjih shvatanja ekonomske nauke koja počiva isključivo na principima globalizacije. Drugi problem, a koji se prepliće sa prvim je to da se danas i nauka drži pod kontrolom onih koji finansiraju nauku.²²

Praktični primjer optimalnog privređivanja

Za praktični primjer optimizacije izabran je problem koji se veoma često sreće i na makroekono nivou i i mikroekono nivou. Problem optimizacije procesa planiranja investicionih projekata je problem koji je vezan za razvoj, odnosno gdje se mehanizmom investicionih projekata upravlja razvojnim promjenama. U uslovima neizvjesnosti danas je izvjesno samo to da je u budućnosti sve neizvjesno, odnosno visoko rizično. U takvim okolnostima mehanizam matematičkog modeliranja jedino može zadovoljavajuće riješiti problem. Matematičko modeliranje zahtjeva duže

²¹ Pod privređivanjem se potrazumijeva ne samo ekonomsko (poslovno), već uopšte privređivanje ljudi bilo da je iz ekonomske koristi ili iz nekih drugih potreba.

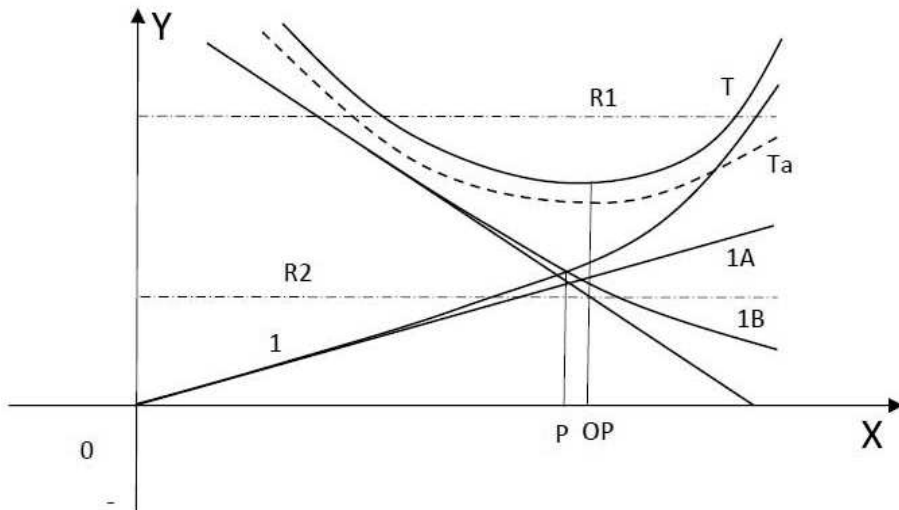
²² Danas nauka nije u potpunosti nezavisna, a pogotovo u oblasti društvenih nauka, a dijelom i tehničko-tehnoloških i humanitarnih nauka.

vremensko posmatranje, analizu i samo kreiranje matematičkog modela. Matematičko modeliranje problema, podrazumijeva pisanje određene matematičke forme i veoma često predstavljanje pomoću grafičke ilustracije, zbog čega eksperte koji se bave matematičkim modeliranjem dovodi u situaciju da problemu matematičkog modeliranja mora biti posvećeno izazov je za eksperte i naučne radnike.

Matematičko modeliranje je ključno pitanje koje se mora riješiti i koje iziskuje multidisciplinarna znanja. Danas, samo rješavanje postavljene matematičke forme nije problem zahvaljujući savremenim informacionim tehnologijama. Postoje gotova softverska rješenja, za određenu matematičku formu, samo treba određen nivo znanja iz oblasti programiranja.

Prilikom izrade investicionih projekata najvažnija upravljačka funkcija vezano za investicije je funkcija planiranja. Stepenn rizika investicija može se smanjiti ako si pri kvantitativnoj analizi projekta (entiteta) koriti veći broj stadičkih i dinamičkih metoda za ocjenu efikasnost, procjenu rizika i ocjenu osjetljivosti na promjene iz okruženja. Pošto metode ocjene efikasnosti investicija imaju različitu vrijednost sa aspekta pouzdanosti ocjene projekta najjednostavnije je metodom ponderacije sve metode koje se koriste svesti na uslovnu metodu primjenom fazi skupova, odnosno sistemo procentualnog ponderisanja na uslovni broj metoda za ocjenu efikasnosti investicionog projekta.

Grafikon 3. Optimizacija broja metoda ocjene efikasnosti investicionog projekta

Izvor: Rješenje Autora.

Logično je da se za kriterijum sistemске optimizacije uzmu troškovi ocjene efikasnosti investicionog projekta koji se sastoje od dvije grupe troškova. Troškovi (T_A) koji progresivno rastu sa brojem metoda ocjene efikasnosti projekta (X) i troškovi rizika (T_B) koji se smanjuju sa rastom broja metoda ocjene efikasnosti projekta.. Ukupni troškovi (T) su zbir troškova T_A i T_B . Primjenom diferencijalnog računa funkcije jedne promjenljive lako se matematički određuje optimalni broj metoda za ocjenu efikasnosti projekta (X_{OP}). Na grafikonu isprekidane horizontalne linije R_1 i R_2 predstavljaju dvije varijante ograničavajućih ulaganja u troškove ocjene efikasnosti investicionih projekata.

ZAKLJUČAK

Jedana od alternativnih ekonomskih doktrina (misli) globalnoj ekonomija, za nerazvijene i siromašne zemlje, jeste ekonomija optimuma. Da bi nerazvijene zemlje i uopšte entitet ušli u fazu bržeg i intenzivnijeg razvoja rješenje moraju tražiti u primjeni optimalnog privređivanja, odnosno u ekonomiji optimuma.

Ekonomija optimuma kao alternativna ekonomska misao bazira na matematičkoj optimizaciji, zbog čega su za uspješnu primjenu potrebna multidisciplinarna znanja.

Globalna ekonomija je optimalno rješenje samo za razvijene zemlje, zato što razvijene zemlje kroz mahanizam projektovanja globalnog sistema, globalnih procesa i globalnog ponašanja projektuju ciljeve koji prvenstvenu zadovoljavaju njihove ratvojne promjene.

Za primjenu ekonomije optimuma, optimalnog tehnoločkog progressa i optimalnog privređivanja ključno znanje je vezano za matematičko modeliranje. Da bi se na prostorima bivše Jugoslavije stvorili uslovi za matematičko modeliranje potrebno je da se u sistemu visokog obrazovanja na osnovnim studijama u oblasti tehničko-tehnoloških, i ekonomsko-upravljačkih nauka u većem obimu izučava modeliranje i primijenjena matematika.

LITERATURA

1. Adičes, I. (1994). Upravljanje promenama. Prometej, Novi Sad.

2. Baković, M. (2012). Matematičko modeliranje i optimizacija. Ekonomski fakultet, Beograd.
3. Bijelić, Z. (1981). Control modeling by optimal production development. "IV International conference oproduction tearch", Novi Sad.
4. Bijelić, Z. (2007). Istraživanje efekata i ograničenja transformacije većeg preduzeća u manja, Doktorska disertacija. Univerzitet "Braća Karić", Beograd.
5. Bijelić, Z. Cvijić, M. (2012). Own production technology as a key out of powerty. The 3rd Intrnational Scientific Conference CAPITALISM IN TRANSITION, Belgrade.
6. Bijelić, Z. (2014). Matematičko modeliranje razvoja poslovni sistema i procesa. Konferencija MASTA 2014, Banja luka.
7. Bijelić. Z. (2014). Mogućnosti i ograničenja upravljanja krizom i razvojem u Republici Srpskoj. IV međunarodana konferencija OD KRIZE DO RAZVOJA, Banja Luka.
8. Bijelić, Z. i dr. (2017), Aktiviranje zamrznutih resursa kao razvojna prilik za BIH. Međunarodna konferencija Inovacijom do održivog razvoja. Fakultet MEF, Beograd.
9. Bijelić, Z., Milanović B. (2017). Integrisana nauka i integrisane poslovne studije u funkciji integrisanog razvoj., Međunarodni stručni skup: Nauka i praksa, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka.
10. Bijelić, Z. i dr. (2017). Matematička optimizacija efikasnosti i rizika investicionog projekta. Međunarodna konferencija Inovacijom do održivog razvoja, Fakultet MEF, Beograd.
11. Bijelić, Z. (2018). Razvoj modela optimizacije upravljanja integrisanim razvojnim promjenama, Postdoktorska disertacija. Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad.
12. Bijelić, Z., Milanović, B. i Miletić, D. (2018). Development of mathematical model for optimal managment of techonological development changes. 13THInternational Scientific conference, Novi Sad.
13. Bijelić, Z., Milanovć, B. i Bijelić, M. (2018). Oimalno kibernesko upravljanje integrisanim promjenama privređivanje budućnosti. Naučni skup Nauka i praksa 2018. Univerzitet poslovne studije, Banja Luka.
14. Bulat, V. (2000). Opšti zakon dinamičkog uravnoteženja. ICIM, Kruševac.
15. Čerņiček, I. (2003). Integrisano upravljanje vrednostima, Domila-publishing, Novi Sad.
16. Dašić, D. i Kurtović, S. (2004). Ekonomija. Fakultet za spoljnu trgovinu i turizam, Beograd.
17. Deming W.E. (1996). Nova ekonomska nauka. PS Grmeč, Beograd.
18. Draker, P. (2006). Upravljanje novim društvom. Asse, Novi Sad.

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

19. Đurić, Z. (2006). Upravljanje promenama i razvojem preduzeća i osnovni alati u ovim aktivnostima. Beograd. Univerzitet Braća Karić, Beograd.
20. Engels, F. (1941). Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države. Kultura, Zagreb.
21. Galbraith, J. K. (1975). Ekonomija u perspektivi. Mato, Zagreb.
22. Horvat, B. (2007). Dinamični ekonomski razvoj. Evropski centar za mir i razvoj, Beograd.
23. Kanović, Ž., Jelčić, Z. i Rapaić, M. (2017). Evolutivni optimizacioni algoritam, FTN Izdavaštvo, Novi Sad.
24. Kim, Č. V. i Mobornj, R. (2007). Strategija plavog okeana. Asee, Novi Sad.
25. Kovačević, S. S. (2008). Kontroverze globalizacije i integracije. Antlantik, Banja Luka.
26. Lebović, M. A. (2014). Put ka ljudskom razvoju kapitalizma oili socijalizma. Centar za političke emancipacije, Beograd.
27. Lenjin, I. L. (1983). Država i revolucija. Prosveta, Beograd.
28. Marković, M. (1973). Kibernetika i sistemi. Obod, Cetinje.
29. Milanović, B. i Bijelić, Z. (2015). Razvoj modela za upravljanje integrisanom procenom vrednosti. XX Internacionalni naučni skup CM 2015. Ekonomski fakultet, Subotica.
30. Milanović, B. i dr. (2017). Znanjem do intezivnog rasta i razvoja proizvodnje električne energije. Međunarodna konferencija Inovacijom do održivog razvoja, Fakultet MEF, Beograd.
31. Lin, J. DŽ. (2016). Demistifikacija kineske ekonomije. Albatros-plus, Beograd
32. Madžar Lj., Jovanović A. (1995), Osnovi teorije razvoja i planiranja. Savremena administracija, Beograd.
33. Madžar, Lj. (2002). Teorija proizvodnje i privrednog rasta, Tom I i II. Beograd: PFV.
34. Pavlović, N. i Tomić, D. (2007). Upravljanje rastom i razvojem preduzeća. ALFA-GRAF, Novi Sad.
35. Pokrajac, S. i Dondur, N. (2009). Uvod u ekonomiju. Proleter, Bečej.
36. Radović, V. (2009). Nebezvan, Svetska kriza i formula svega. CEKOM, Novi Sad.
37. Reinert, E. (2006). Globalna ekonomija. Čigoja, Beograd.
38. Sazdanović, S. (1977). Posleoptimizacija Ekonomskih sistema modelima parametarskog programiranja. Naučna knjiga, Beograd.
39. Soroš, Dž. (1999). Kriza globalnog kapitalizma. K.V.S., Beograd.
40. Stojanović, R., (1973). Optimalna strategija privrednog razvoja. Savremena administracija, Beograd.

41. Stojanović, R. (1977). Veliki ekonomski sistemi. Savremena administracija, Beograd.
42. Usmov, A. (1978). Sistemski pristup i opšta teorija sistema. Moskva: Misao.
43. Tobin, J. (1980). Asst Accumulation and Economic Activity. James Tobin i CKD, Zagreb.
44. Tomović, R. (1979), Ograničenja formalne teorije upravljanja sistemima. Građevinska knjiga, Beograd.
45. Zelenović, D. (2011). Inteligentno privređivanje. Prometej, Novi Sad.
46. Viner, N. (1975). Kibernetika. ICS, Beograd.
47. Vukmirović, N. (2008). Savremeno preduzetništvo. Banja Luka: Ekonomski fakultet, Beograd.
48. Vukotić, V. (2010). Kvantna ekonomija. Kriza i razvoj - CEIDN, Beograd.

GROWTH OF MONTENEGRIN ECONOMY: 1990 – 2016

Milenko Popović¹

Abstract

In this paper a short analysis of the Montenegrin economic growth is given. In order to give a broader context of the Montenegrin growth we first presented its growth for a very long period 1952-2016 which allows comparing its growth between different sub-periods. Then, the Montenegrin growth path is compared to that of other states that used to be part of SFRY in the same period. One of the main topics of the growth analysis given here is the analysis of proximate factors of growth that follows the previous analysis. It was not possible to give analysis of fundamental factors of growth in such a short paper, but it was possible to analyze structural changes on the demand and industry side of the economy. These two kinds of analysis are very important not only in explaining the impact of proximate factors, but in explaining the growth of the small Montenegrin economy in general. Especially are in that respect important demand side changes which, due to globalization and dissolution of SFRY, were permanent in the whole respected period and which, for that reason, apart from other fundamental factors, have had the most important impact on the economic growth in the whole region.

Key words: *proximate causes of growth, structural changes, demand side changes*

JEL classification: O30, O40, O50

* * *

¹ Professor Dr. Milenko Popović, ISEA – Institute for Socio-Economic Analyses, Podgorica and Mediterranean University, Podgorica, e-mail: cis.um@t-com.me

This paper is devoted to the analysis of economic growth of Montenegro from 1990 to 2016. Due to the lack of data on employment and capital for different industries, our structural part of the analysis is focused on data for the level of economic activity, GDP and value added. The data on aggregate capital is itself estimated applying the permanent inventory method on the data for investment in particular years.

After situating the Montenegrin growth in a broader time and space context, given in the first section, the analysis of very basic proximate factors of growth is given in the second section of the paper. The third section is devoted to the analysis of demand dynamics which, due to the size of the country and a fact that the international environment has changed dramatically (globalization and dissolution of SFRY), has become the most important factor in explaining not only the short-run but also the long-run growth as well. In the fourth section, analysis of industry structure changes is given. In the last section some most important conclusions are emphasized.

LEVEL OF ECONOMIC ACTIVITY AND GROWTH OF ECONOMY

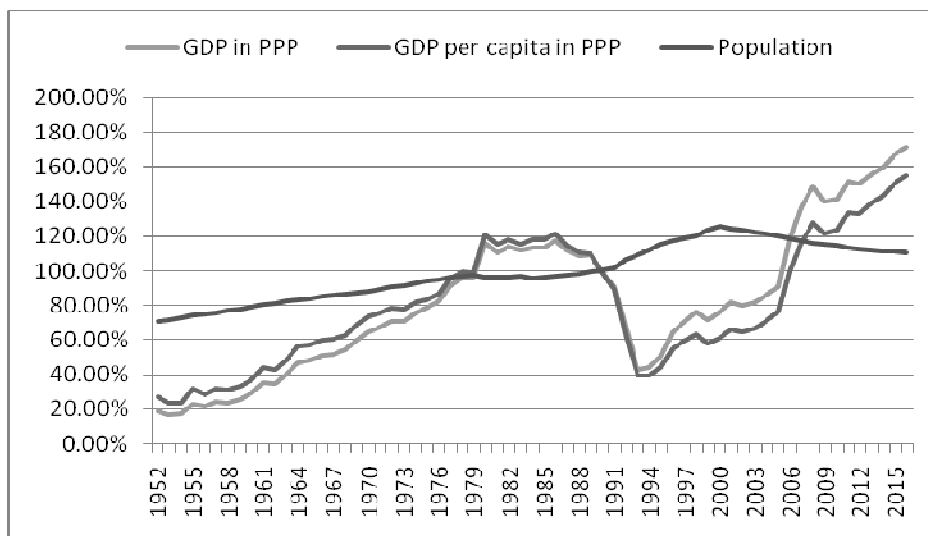
The best way to open a discussion about the Montenegrin macro-economy nowadays is to present graphical visualization of the long run movement of GDP and GDP per capita, both presented in the same purchasing parities (PPP), as well as the movement of its population. Graph 1 that follows presents these movements for the period from 1952 to 2016. The growth of the respected variables is presented using their indexes.² On the other hand Graph 2 presents the movement of GDP per capita in 2011 of the same PPP in the same period for neighboring countries, all of which used to be part of former SFRY. Also, as can be seen, an estimate for the “territory of former Yugoslavia” is given for the same period.

First, from Graph 1 it can be noticed that the period from 1952 to the end of the seventies was characterized with quite strong growth of the Montenegrin GDP and GDP per capita. It is also known that a good deal of that growth was financed from external sources, mainly from the “Fund for Development of Kosovo and Less Developed Regions in Former Yugoslavia”. For almost two decades, from the

² Graph is derived from authors calculation based on data from: Maddison Project Database, version 2018. Bolt, Jutta, Robert Inklaar, Herman de Jong and Jan Luiten van Zanden (2018).

mid-60s to the mid- '80s, about 40% of the final expenditure in Montenegro was financed from this Fund and from other transfers.

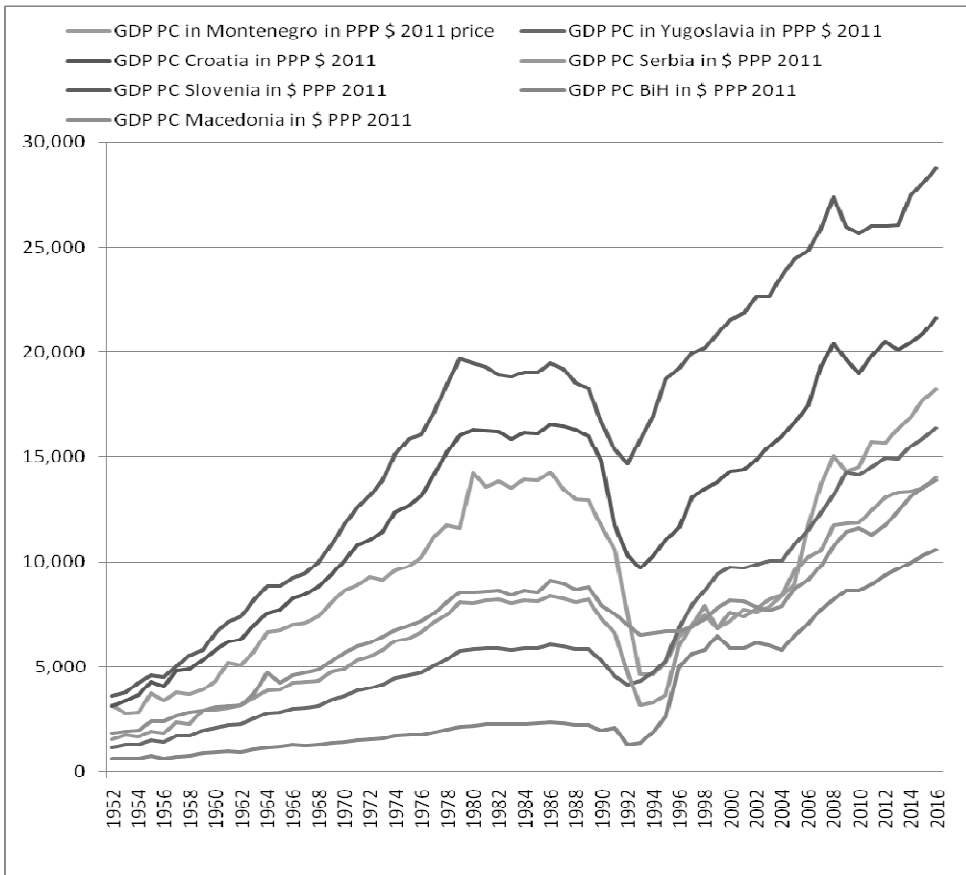
Graphic 1. Dynamics of Montenegrin Economy

Second, the whole period of the eighties is characterized with stagnation not only in Montenegro but also in all other states that used to be part of former Yugoslavia. This can be easily seen from both graphs presented here. In fact, those are the years of several unsuccessful efforts to reform the state and continue with strong development experienced after the Second World War.

Third, again from both graphs it can be noticed that the nineties were followed by dramatic and prolonged drop of economic activities in Montenegro as well as in all other states that used to be part of SFRY. The similar hole in the growth path is a characteristic of all other former socialist countries and it is usually termed and described as transformation recession (Kornai, 1993, 1994). As can be seen it was a very deep and very prolonged recession. In the case of all respected states it strongly dominates when looking at the shape of the growth path. In the case of Montenegro, GDP and GDP per capita dropped from the level of about 120% in 1986 to the level of 40% in 1993, when it reached the lowest point. A drop of about 80 percentage points or 67% is astonishing indeed. Also, in the case of Montenegro, it reached the level prior to the recession only in 2007, which means that it took 21 years to reach again the level that it had in 1986. The similar situation is with other states considered here.

Graph 2. Comparative Dynamics within former Yugoslavia

Forth, the fact that all countries which used to be part of SFRY experienced the long and deep “transformation recession” and the fact that the income lost in that way was several times larger than that from WWII, was a reason for which many economists in SEE still claim that all this is the result of wars and destructions from the nineties. However, some previous research (Čizmović and Popović, 2015) that covered the growth experience of all former communist countries proved that “transformation recession” was of about the same size in these countries as that in former SFRY. This equally applies for both the Central European as well as for former USSR countries. On the other hand, the growth path of China, as the most successful former communist country, has not had any hole or drop and the „transformation recession“, since the beginning of reforms in that country. The only difference between China and other communist countries is in the fact that

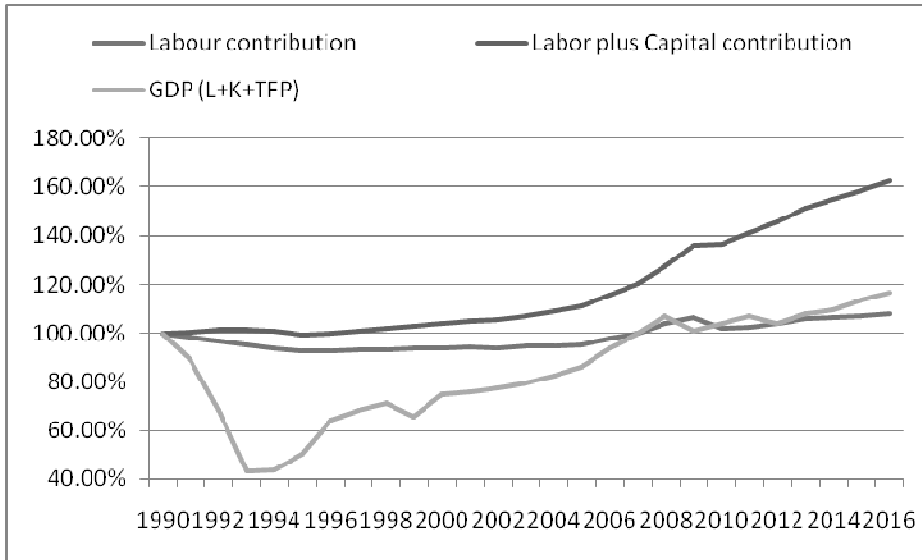
all other countries experienced, either due to country dissolution (like SFRY) or due to the end of cold war, destruction of their old international market integration system. On the other hand all their previously built business capacities used to be built for this vanishing old market system. So, they had to find either a new market for old capacities and programs or to build new capacities for the new market, mainly that of the EU. This fact is responsible for long and deep recession, not the fact that institutional reforms are so complicated as Kornai and majority economists claim.

Finally, pretty dynamic recovery and decent rates of growth of the Montenegrin economy, which was particularly noticeable at the beginning of the millennium, were significantly reduced after 2008 when the Great Recession started. The rates of growth of the Montenegrin economy are still decent compared to other countries in the region and particularly in the Southern Europe. Despite this, they are not sufficient to deliver stronger convergence towards more developed countries.

PROXIMATE CAUSES OF GROWTH

1. Before presenting a more detailed analysis **of the causes of growth** of the standard of living, measured with GDP pc, a short and simple analysis of GDP proximate causes of growth is given with two simple visualizations given in the following two graphs. Unfortunately, our analysis is, due to the lack of appropriate data, based not on the PPP measure of GDP per capita but on the ordinary measure of GDP and GDP per capita. Both graphs that follow present the same decomposition given for the two periods, one for the whole period 1990-2016 and the other just for this millennium period 2000-2016. The green line presents the index of movement of GDP or the index of sum of all factors that contributed to its growth: labor, capital and TFP (total factor productivity). The blue line at both graphs presents the contribution of labor, while the red line presents a sum of contributions of labor and capital. Consequently, a difference and distance between the red and blue line presents the contribution of capital, while the distance between the green and red line presents the contribution of the total factor productivity - TFP.

Graph 3. Causes of Growth: 1990-2016

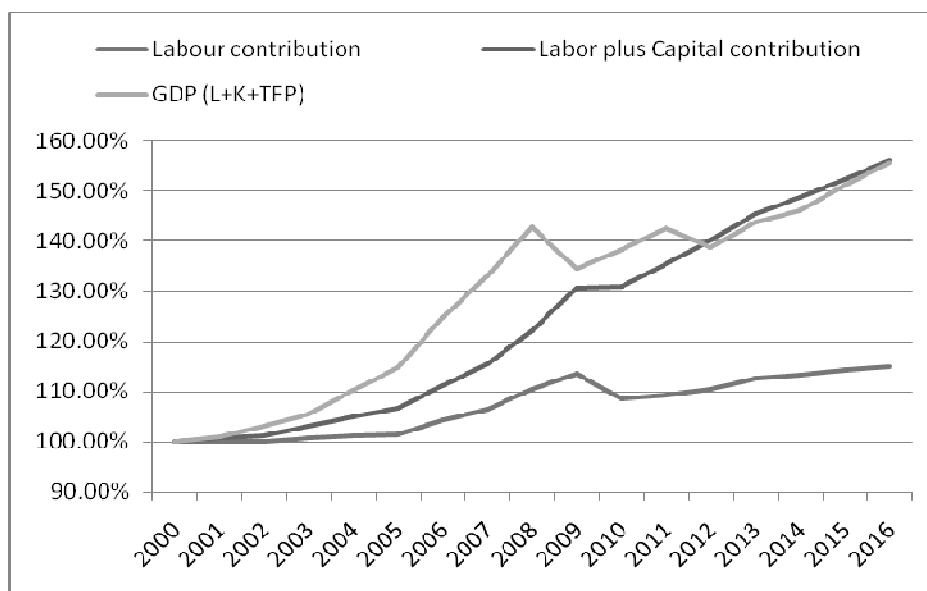
Taking a look at the first of the two respected graphs, Graph 3, three things are especially noticeable. First, the contribution of labor is negligible. Despite the fact that since the mid-nineties its rate of growth has been weakly positive, its cumulative contribution is negative till 2007. It was only after this year that its cumulative labor contribution becomes positive.

Second, the contribution of TFP, which is measured as difference and distance between the green line, for GDP, and the red line, for combined contribution of labor and capital, is during the whole period negative. Indeed, we will see later that the rate of growth is negative when looking at the whole period.

Finally, it is obvious that the only factor which has significant contribution to the economic growth is capital. It will be seen later that this capital was mainly financed from external sources, like foreign direct investment or loans.

Graph 4, which covers the period after 2000, is much closer to what someone would expect when applying the CD aggregate production function in the analysis as we did. The labor contribution is positive and much more important in this period. The same apply for the contribution of capital. Finally, from 2000 to 2008 TFP was positive, while after that, by the beginning of the economic crisis it totally disappeared.

Graph 4. Causes of Growth Dynamics: 2000-2016

2. The analysis referring to the **growth of GDP per capita and its proximate causes** of growth is given in Table 1. The results for Montenegro are, whenever appropriate, compared to those of other East European countries and regions that are available from earlier research (Čizmović and Popović, 2015). The growth of GDP per capita is here decomposed, first, into the contribution of the increase in the participation rate (employment-population ratio) and the contribution of the increase in labor productivity. After that, the contribution of labor productivity is decomposed into the contribution of the increase in the capital labor ratio and the contribution of the Total Factor Productivity (TFP). Note also that, although far from perfect, GDP per capita is usually regarded as a good proxy for the level of welfare and the standard of living. The less developed the country, the better measure of welfare it is.

Looking at the entire period 1990-2016, the first thing that attracts attention is the **population growth**. While Central and South East European countries mainly experienced a significant decline in population, Montenegro experienced a negligible but still positive growth rate of population: 0.10 percent per year. These trends in population movements within CE, SEE and FSU countries are the result of movements in the natural rate of growth of population, on the one hand, which was weak in CE and SEE countries, and the movement in migration on the other

hand, where CE and SEE became emigration countries. Both trends are, of course, the result of different long run economic movements in the two groups of countries and of different cultural shapes that determine the fertility rate and other population indicators.

Table 1: Proximate Causes of GDP per capita growth in Montenegro

GDPpc Growth Accounting	1990-2016			1990-1995			1995-2000		
	Grwth Rate	Contrib	%	Grwth Rate	Contrib	%	Grwth Rate	Contrib	%
Population - P	0,10%			0,18%			-0,22%		
Labor participation rate - L/P	0,40%	0,40%	79,79%	-2,75%	-2,75%	21,06%	0,73%	0,73%	8,53%
Labor productivity - Q/L	0,10%	0,10%	20,21%	-10,29%	-10,29%	78,94%	7,84%	7,84%	91,47%
Capital labor ratio - K/L	3,28%	1,31%	262,21%	5,33%	2,13%	-16,36%	1,18%	0,47%	5,52%
T F P	-1,21%	-1,21%	242,00%	-12,43%	-12,43%	95,30%	7,37%	7,37%	85,95%
GDP per capita - Q/P	0,50%	0,50%	100,00%	-13,04%	-13,04%	100,00%	8,58%	8,58%	100,00%

GDPpc Growth Accounting	2000-2016			2000-2008			2008-2016		
	Grwth Rate	Contrib	%	Grwth Rate	Contrib	%	Grwth Rate	Contrib	%
Population - P	0,18%			0,25%			0,11%		
Labor participation rate - L/P	1,30%	1,30%	49,35%	1,85%	1,85%	43,01%	0,75%	0,75%	76,20%
Labor productivity - Q/L	1,33%	1,33%	50,65%	2,46%	2,46%	56,99%	0,23%	0,23%	23,80%
Capital labor ratio - K/L	3,29%	1,31%	49,98%	2,13%	0,85%	19,77%	4,44%	1,78%	181,54%
T F P	0,02%	0,02%	0,66%	1,60%	1,60%	37,21%	-1,54%	-1,54%	-157,74%
GDP per capita - Q/P	2,63%	2,63%	100,00%	4,31%	4,31%	100,00%	0,98%	0,98%	100,00%

Sources: Authors calculation based on Monstat and UN Data Set.

The same trends are noticeable in Montenegro as well, although its population rate of growth was positive. According to the available data, the natural rate of population growth (birth rate minus mortality rate) was negative in majority of former communist states, while in Montenegro it was +0.3% per year. On top of that, due to worsened economic conditions and to a liberalized approach to the labor market in core European countries, CE and SEE countries experienced a significant emigration rate. Interestingly enough, according to these data the

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

emigration rate in Montenegro was 0.0%. Note, however, that the data for countries with zero and positive migration rates are extremely dubious, and that these countries probably have negative migration rates. According to the World Bank (2007) estimates, all of these countries were important destinations for remittances from the core EU countries: in Bosnia and Herzegovina and Moldova, for example, remittances present 20-27% of GDP, in Montenegro and Serbia they present 5-10% of GDP, and for other countries with the zero or positive migration rate they present 0-5% of GDP. The point is that a great number of workers that leave their countries do not register their movement from native countries.

As the result of negative or weak trends in the movement of population, like in Montenegro, the GDP per capita growth rates either increased and even became favorable for CE and SEE countries or, like in Montenegro, decreased just mildly compared to GDP. The average GDP per capita growth rate in Montenegro was 0.50% in the entire 1990-2016 period. This result implies that in Montenegro it takes about 140 years to double GDP per capita. If the GDP per capita growth rate of most developed countries in the same period is taken as the benchmark (1.31% for 12 most developed European countries and 1.38% for USA) it can be concluded that Montenegro experienced a strong divergence compared to developed countries. Assuming the GDP per capita growth rate of just 6%, then per capita GDP would double every 12 years. Looking at the different sub-periods it can be noticed that the per capita GDP growth rate in Montenegro was very volatile. Indeed, in the first five years of the nineties it was much slower than average (around -13%) and then much higher than average (8.50%). In the post-crisis period it was again weaker, around 0.98%. In the most stable pre-crisis period, 2000-2008, it was 4.31%. Taking this figure as a possible proxy for the long run growth rate, it follows that it would take around 17 years to double per capita GDP in Montenegro. This is a much better result and, definitely, much more realistic picture of what the Montenegrin economy could do.

Further important insights can be obtained from the anatomy of the GDP per capita growth analysis. During the whole 1990-2016 period, the participation rate had a positive but small absolute contribution (0.40%) and a significant relative effect (almost 80%) on GDP per capita growth. This is not surprising keeping in mind that the population growth rate (0.10%) in Montenegro was much smaller than that of employment (0.50%). Interestingly enough, in SEE and CE regions the growth of the labor participation rate and its contribution to the per capita GDP growth rate was, despite the negative rate of population growth, negative, due to the fact that decline of employment was stronger than that of the population.

As a consequence, in the 1990-2016 period, the GDP per capita growth rate in Montenegro can be only mildly explained with the labor productivity growth: its absolute contribution was 0.10% and it explains only about 20% of GDP per capita growth. Further decomposition shows that the increase of the capital labor ratio explains about 262% (out of 20%) of that growth, while the movement of TFP was negative and explains about -242% (again, out of 20%) of per capita GDP growth.

Looking at the GDP per capita sources of growth for different sub-periods, many additional and interesting insights can be obtained for Montenegro and specified regions. It is noticeable that the source of growth structure is pretty volatile in Montenegro. As usual, this volatility is especially significant during the so called “transformational recession” period (1990-1995 and 1995-2000) and in the post-crisis period 2008-2013. Volatility is especially significant when we analyze the growth of TFP. In the pre-crisis sub-period 2000-2008, the growth anatomy in Montenegro and in all other countries was more stable and more in accordance with the long run shapes. Looking only at the relatively stable sub-period 2000-2008, it is noticeable that although absolute contribution of the labor participation rate (1,85%) was much stronger than in the whole specified period, its relative contribution was smaller (43% versus about 80%). Contribution of productivity growth is, consequently, much stronger: its absolute contribution was 2.46% and it explains 57% of growth in that period. On the other hand, absolute contribution of increase of the capital labor ratio was 0.85% and it explains about 19.77% of GDP per capita growth. The rest of growth is explained with TFP: the absolute contribution of 1.6% and the relative contribution of about 37% of per capita GDP growth.

Most important for this consideration is, however, the absolute contribution of the labor participation rate, which is, even in the years of best performance, very weak, bearing in mind the high level of unemployment. Needless to say, this applies, even to a higher degree, for all other East European countries, not just for Montenegro. All this is the result of weak, which is the case in Montenegro, or the negative rate of growth of employment, like in other East European countries.

DEMAND SIDE ANALYSIS

Results for the analysis of demand side dynamics are presented in Table 2. The column referring to a particular year presents the share of a particular kind of expenditure in GDP when measured in current prices. In the red columns which refer to particular periods the changes in the share of respected kind of

expenditure in the respected period are presented. It is obtained as a difference in the share between two years measured in current prices. Two blue columns that follow, present decomposition of changes in the share of particular expenditure on the part that measures the volume effect and the part that measures price effects. The volume effect is obtained as a change in the share between two years measured in fixed price. Finally, the last green column presents the annual growth rate of relative price of a particular kind of expenditure in the respected sub-period. The level of relative price is obtained as a ratio between the index of price of a particular kind of expenditure and the index of implicit deflator.

1. Regarding the aggregate demand side, the first important thing to note is the fact that the final consumption (household and government spending), as the dominant part of aggregate demand, played a much higher role at the beginning of the nineties (105.84) and in 2000 (100.48%) than in 2016, when it represented 96,37% of GDP. Measured in current prices, its share in GDP decreased by -4.11 percentage points in 2016 compared to 2000. More surprisingly, the decrease of the final consumption share in the respected period is dominantly the result of the price effect. Relative prices of goods and services covered by the final consumption declined by -0,92% per year in the 2000-2016 period and, as a consequence, the negative contribution of the price effect to its growth of the share in GDP was -15.36 percentage points. The volume effect was positive and also very strong, 10.03 percentage points, meaning that when measured in constant prices, the share of final consumption in fact increased by astonishing 11,25 pp. However, the price effect was much stronger than the volume effect so that the share of final consumption dropped. Note also that negative price effects and positive volume effects were almost equally strong regarding both government expenditure and household expenditure.

Looking at the first period 1990-2000 it can be seen that here we also notice a decrease of the final consumption share, a drop of -5,36 pp, but in this case it is the result of both the price effect (-0,68 pp) and the volume effect (-4,68 pp) being negative. Other interesting results are also given for sub-periods 2000-2008 and 2008-2016.

It is interesting, for example, to notice that while in the sub period 2000-2008 the final consumption increased by 11,64 pp (24,74 pp volume effect minus -13,09 pp price effect), in the sub period 2008-2016 the final consumption share decreased

also dramatically by -15,76 pp which is the result of negative effect of both the price and the volume effect.

All this can be even more clearly presented with visualization given in Graph 5. The share of the final consumption is here presented in two ways: the share in GDP when measured in the current price is presented by the blue line, while the share measured in the constant price of 1990 is presented by the red line. The choice of 1990 year is motivated just by need to make visualizations easier to understand. Graph 6 similarly presents the dynamics of household consumption. In both graphs the red line presents the effect of volume while its distance from the blue line presents the price effect. Visualization clearly presents what we just explained in previous paragraphs talking about final consumption.

Table 2. Demand Side Dynamics of the Montenegrin Economy

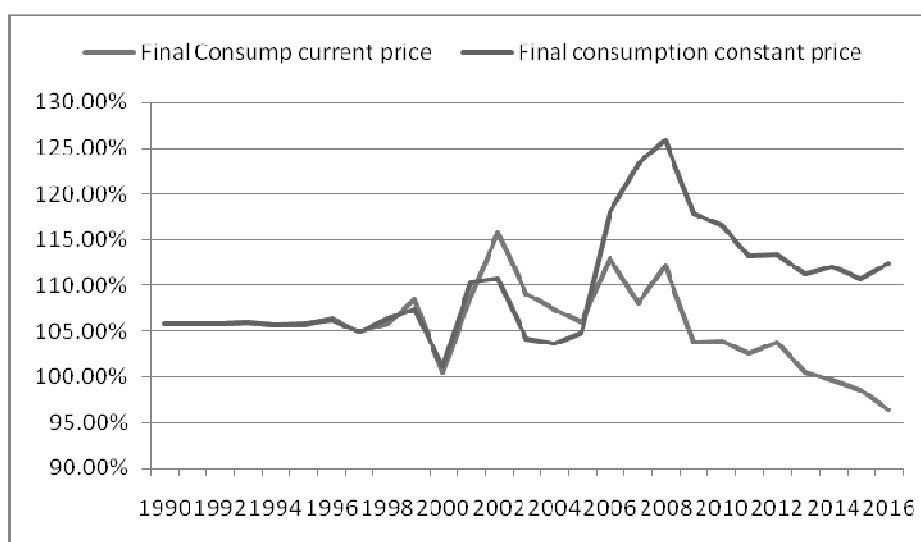
	1990	2000	1990-2000	Price Effect	Volume Effect	Price 1990-2000	2016	2000-2016	Price Effect	Volume Effect	Price 2000-2016
Final consumption	105,8	100,4	-	-	-	-	96,37	-	-	11,2	-
Household consumption	89,20	84,95	-	-	-	-	76,76	-	-	3,25	-
General government	16,64	15,53	-	1,03	-	0,69	19,61	4,08	-	8,78	-
Gross capital formation	20,81	21,05	0,24	5,02	-	2,76	26,10	5,04	-	14,9	-
Gross fixed capital	17,44	17,61	0,17	2,47	-	1,52	23,18	5,57	-	21,9	-
Exports of goods and	30,49	30,25	-	2,83	-	0,99	40,46	10,2	-	38,7	-
Imports of goods and	55,03	50,03	-	8,26	-	1,82	62,92	12,8	-	63,5	-
Gross Domestic Product	100,0	100,0	0,00	0,00	0,00	0,00	100,0	0,00	0,00	0,00	0,00
NX / GDP	-25%	-20%			ToT	-	-22%			ToT	0,66
NX / Gross Fixed Capital	-	-					-97%				

	2008	2000-2008	Price Effect	Volume Effect	Price Incr 2000-2008	2008-2016	Price Effect	Volume Effect	Price Incr 2008-2016
Final consumption expenditure	112,12	11,64	-	24,74	-	-	-	-	-
Household consumption	89,91%	4,95%	-	16,43	-	-	0,02%	-	-
General government	22,22%	6,69%	-2,18%	8,87%	-	-2,61%	-	-0,08%	-
Gross capital formation	41,18%	20,12	-8,43%	28,55	-	-	-	-	-
Gross fixed capital formation	39,22%	21,60	-	36,97	-	-	-	-	-
Exports of goods and services	39,52%	9,27%	-	33,74	-	0,94%	-	5,00%	-
Imports of goods and services	92,82%	42,79	-	95,59	-	-	2,18%	-	-
Gross Domestic Product (GDP)	100,00	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%
NX / GDP	-53%			ToT	0,47%			ToT	0,85%
NX / Gross Fixed Capital	-136%								

Source: Author's calculations based on the data from Monstat

Looking at Graph 5 it can be noticed that despite the fact that the final consumption share when measured in the current price declined at the end of the respected period by almost 10 percentage points compared to the initial year of 1990, its share in GDP when measured in the constant price in fact increased by about 8 percentage points. In the year 2008, the final consumption measured in constant price was even by 20 percentage points larger than at the beginning of the millennium. This discrepancy is, of course, the result of strong decline of prices that belong to the basket of final consumption.

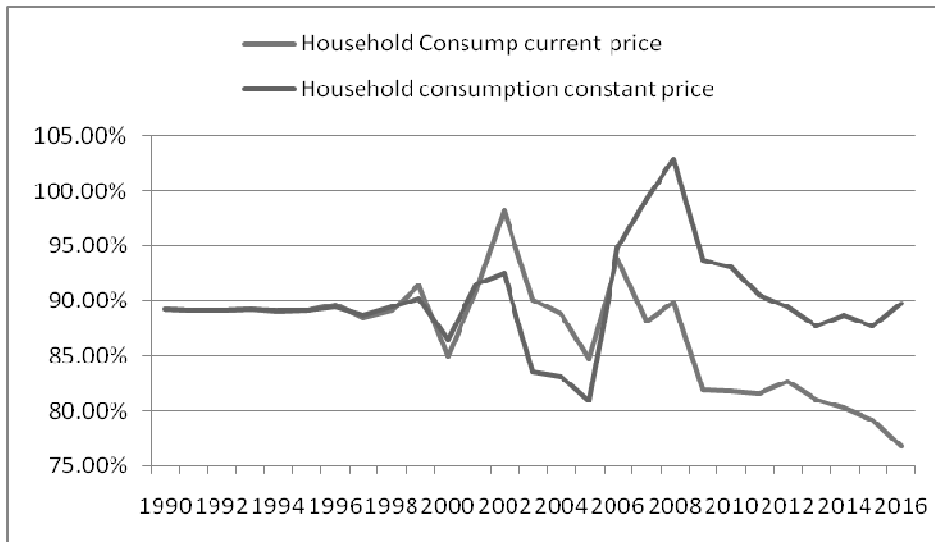
Graph 5. Dynamics of Final consumption share in GDP

The similar situation is with household consumption which is the dominant part of the final consumption. It can be seen from Graph 6 that the household consumption share when measured in current price dropped by almost 25 percentage points, while its share measured in constant prices stayed at about the same level. Again, like in the previous case this is the result of a strong decline of prices of products that belong to the basket of household consumption.

Several important questions follow naturally after the above considerations. The first question refers to the magnitude of the final and household consumption. Both kinds of consumption are relatively very large. Second, how was it possible to finance investment and, in that way, the economic growth of the country with such a large share of consumption? Finally, how did it happen that the prices of consumption baskets decreased so strongly, especially in this millennium?

Graph 6. Dynamics of Household Consumption share in GDP

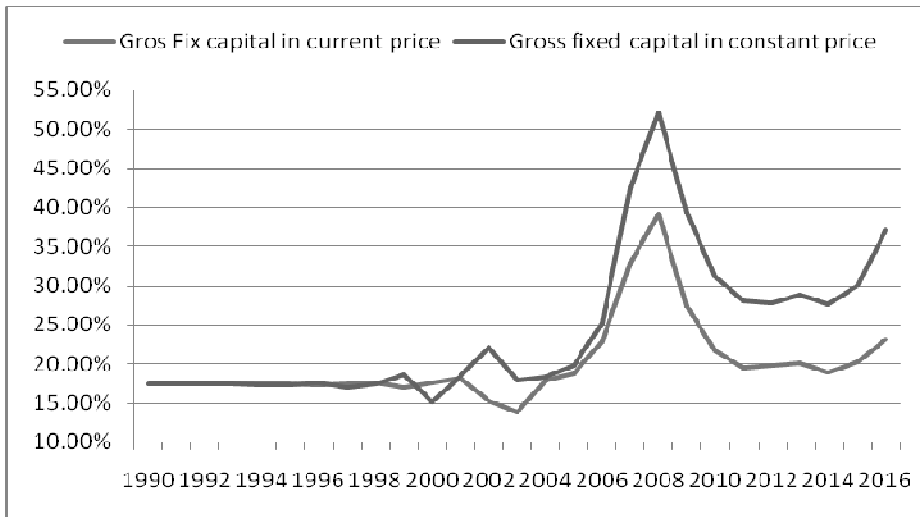

2. The above questions become more interesting and even puzzling when we take a look at the movement of the gross fixed capital formation share in GDP. Its dynamics is visualized in Graph 7 which clearly presents the impact of volume and price effects on the share of gross fixed capital formation in GDP. It is noticeable that the investment share, no matter how it was measured, was far from being small in Montenegro. Even in the nineties it presented about 18 percent of GDP. In this millennium it was always above 20 percent of GDP and in several years it was above 30 percent of GDP.

An interesting thing here is also the movement of the volume and price effect and it deserves a special consideration. In 2008 the investment share in GDP when measured in current price presented about 38 percent of GDP, while when measured in constant prices it was 52 percent of GDP. The difference of almost 14 percentage points presents, in fact, the price effect which was here negative just like in the previous case. After this best year of 2008, the decrease of investment share was noticeable, no matter how it was measured: from 2010 till 2014 its share was about 20 percent of GDP when measured in current price, while when measured in constant price, it was about 28 percent of GDP. In both cases it was a pretty high level of investment. After that, it increased further and reached the level of about 24 percent when measured in current price and 38 percent of GDP when measured in constant price. The price effect when compared to initial years

is again about 14 percentage points. A decrease in the prices of investment is an interesting phenomenon which is characteristic for all countries in the world and which is usually explained by globalization and by specific features of modern technological progress.

Graph 7. Dynamics of Gross Fixed Capital Formation Share in GDP

For a more detailed analysis of the volume and the price effect in certain sub-periods for the gross fixed capital formation, see results presented in Table 2.

It will become clear that, despite high final consumption, the magnitude of gross fixed capital formations in Montenegro was so strong due to the strong impact of foreign direct investment, loans, and other forms of capital inflow, which was followed by high magnitudes of net-export and current account. Variations in the capital inflow and consequent variations in the net export were followed by slightly stronger variations in the gross fixed capital formation, which, as is known, is crucial in determining the growth of the economy. From the last column in Table 2 (NX/Gross Fixed Capital Formation), it can be seen that about 112% of gross fixed capital formation in 2000 was covered by the net export as a rough proxy for capital inflow. In 2008, this figure increased dramatically to 136% of gross fixed capital formation. Then, due to the economic crisis and decrease of capital inflow, it also dramatically decreased in 2016 to about 97%. Obviously, volatility of the foreign capital inflow is what makes the Montenegrin economy so

vulnerable and what explains all structural changes noticed for the aggregate demand.

It is obvious that due to the capital account liberalization, the saving rate did not follow the investment rate since the beginning of globalization, which started at the beginning of the eighties. What Montenegro experienced in that period was a significant decline in the domestic saving rate, which jeopardized its growth rate. Quite naturally, this decline in domestic savings and increase of the saving-investment gap was matched by an increase in the current account and trade deficit, as implied in the previous table.

There are three main causality corridors through which, despite high investment rate, small domestic saving rates and the consequent large investment-saving gap can have a bad impact on the economic growth of nations. First, for credit - constrained firms, usually small and medium enterprises which have little or no means of external financing, a lack of domestic savings lowers the investment and, consequently, the growth rate. Second, for larger firms, the financing of investments in times of strong capital inflow is not a difficulty, but the possibility of a reversal in capital inflows creates economic vulnerability. In the extreme event of a sudden stop, for example, not only are investments hit directly by the sudden absence of financing but investor enthusiasm also declines, further undermining investment and growth. Finally, and for our consideration most importantly, the continuous strong flow of foreign capital causes the local real exchange rate to appreciate, putting pressure on the profitability and competitiveness of tradable sectors (World Bank, 2011). This is exactly what happened in Montenegro and other SEE countries.

3. It is obvious that the most important source of answers to earlier stated questions and puzzles lay in the fact that by the beginning of the millennium Montenegro accepted trade and capital liberalization as the two cornerstones of the neo-liberal ideology and the recipe textbook of the Washington Consensus policy. On the one side, by the end of the last and beginning of the new millennium, this policy and ideology used still to be imposed by international institutions. On the other hand, after dissolution of SFRY and destruction of the Yugoslav market this was “the only game in the city” as far as international market integrations are concerned.

Detailed results of the import and export dynamics in the respected period for the whole period as well as for specific sub-periods is given in Table 2. For this kind of

analysis, the results given in the row before the last one are very important. The first important result given here is the share of net export in GDP. The second one is the terms of trade (ToT) rate of growth implied by given figures.

Regarding the net export, which can be used also as a rough proxy for capital inflow, it can be seen that its share increased from about 20 percent of GDP in 2000 to 53 percent in 2008 and then, due to the Great Recession, dropped to 22 percent in 2016.

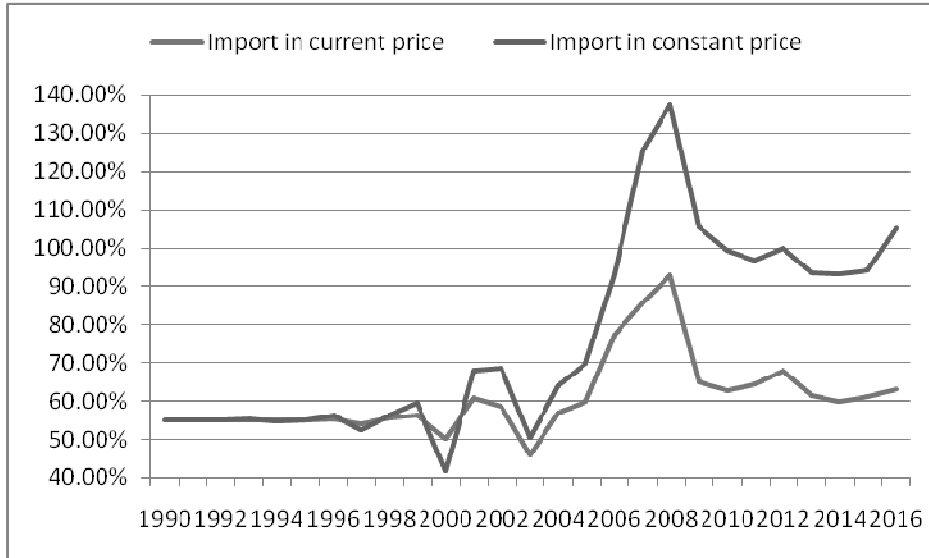
Graph 8. Dynamics of Export Share in GDP

As far as the Terms of Trade (ToT) rate of growth is regarded, it is here defined and calculated as a difference between the prices of exported and imported goods. From Table 2 it can be seen that in the nineties, the period from 1990-2000, this rate of growth used to be negative and very large, -0.82 . It means that at that period we experienced a kind of real exchange rate depreciation which is supposed to have a positive impact on external competitiveness of the country. On the other hand, the ToT rate of growth in the 2000-2016 sub-period used to increase $+0.66$ percent a year. This implies appreciation of the real exchange rate and reduction of external competitiveness. In the pre-crisis period, the ToT rate of growth was $+0.47$ percent, while in the post crisis period it even increased to $+0.85$ percent. A fact that even in the post crisis period the Montenegrin economy exhibited appreciation of the real exchange rate implies that the trade account

was not able to be used as a mechanism for automatic stabilization of aggregate demand and in that way of the level of economic activity. The most appropriate explanation is one according to which Montenegro, just like Croatia, has a kind of Dutch Disease caused by foreign currency inflow connected to tourism and tourism-related real estate investment.

Graph 9. Dynamics of Import Share in GDP

The dynamics of the export and import share is given in the next two graphs, Graph 8 and Graph 9. The increase of both export and import share is obvious and applies either when their share is measured in current or constant price. Changes in the gap between two shares, which measure price effects, also have an important impact. In fact, the permanent decrease of price, which is a consequence of liberalization and which is in these graphs reflected as the permanent decrease of gap between two lines, is what motivated an increase of both import and export.

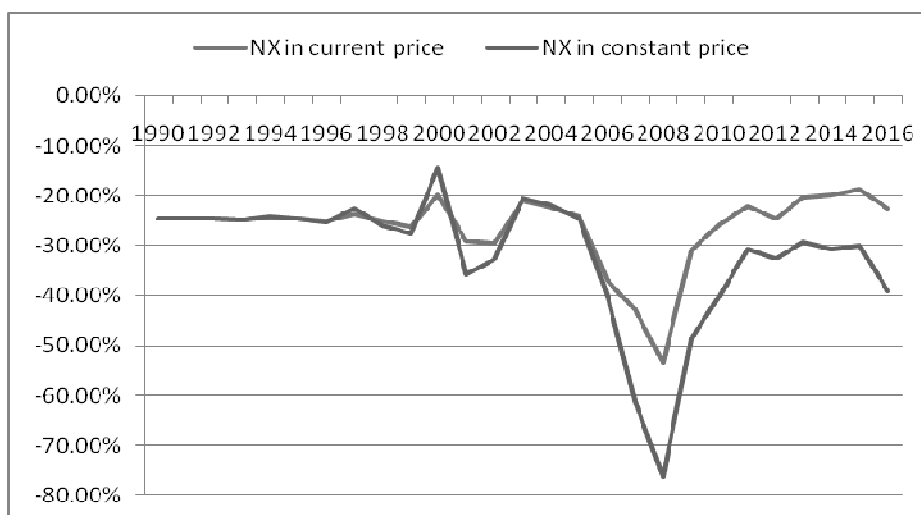
Note that, when measured in current price, the export share in GDP increased by about 10 percentage points compared to the beginning of the respected period - a jump from 30 to 40 percent of GDP. On the other hand, when measured in constant price, the share of export increased by about 33 percentage points – a jump from 30 to 66 percent of GDP. The price decrease is enormous here. The

price effect is about 26 percentage points. It is a natural consequence of trade liberalization and strong competition in the world market.

More important and more interesting is the dynamics of import which is larger than export for about 20 percentage points of GDP, when measured in current price, and for about 35 to 75 percentage points when measured in constant price. The import share when measured in constant price jumped by 80 percentage points from initial years to 2008 and then declined a bit due to the crisis. When measured in current price, however, its share hardly increased by just a bit more than 5 percentage points. Obviously, the price decline of imported goods is very strong and for that reason the price effect is so dominant here. In fact, the price effect for the whole period is about 40 percentage points.

4. The fact that all parts of aggregate demand considered in previous graphs and Table 2 exhibit negative price effect might look a bit confusing: some parts of expenditure should have the positive price effect. However, when we analyze in the previous manner the Net Export instead of a separate treatment of Import and Export, confusion disappears. From Graph 10 it is obvious that the price effect is positive in this millennium and that it was by about 20 percentage points higher in all years from 2008 till 2016 than in the nineties. This is how Montenegro reached to have the trade deficit of about 40 percent of GDP, when measured in constant price, with the trade deficit of 20 percent measured in current prices.

Graph 10. Dynamics of Net Export

More importantly, so high level of Net-Export witnesses, first, to the fact that in the new trade and capital liberalized regime Montenegro has serious problems in selling and exporting its uncompetitive goods. Second, a fact that this deficit is a permanent feature of the economy in the whole respected period shows that, on the one hand, the process of privatization and the so-called brown-field foreign direct investment presents an important source of capital inflow which made such high trade deficit possible and that, on the other hand, Montenegro was exposed to so strong arbitrage of the world market, regarding tourism and investment in tourism and real estate based on it, that it additionally increased capital inflow and Net-Export. Third, high capital inflow is what explains such a high share of consumption and investment in GDP.

SECTORAL SIDE ANALYSIS

Dynamics of the sectoral structure (see Table 3), on the other hand, can be regarded as a mirror image of dynamics of demand structure. From the formal and technical point of view, the meaning of different columns of this table is similar to that given previously in Table 2.

1. The first and the most important thing to notice is a sharp decrease of the share of industry and particularly manufacture in GDP between 2000 and 2016, measured in current prices. Industry and manufacturing stayed pretty stable and unchanged during the nineties. From the beginning of 2000 to 2016, however, the share of industry and manufacture decreased significantly: the industry share dropped by -8,54 percentage points, which was a decrease from 18,75% in 2000 to 10,21% in 2016, while the manufacture share dropped by -5,62 percentage points, which was a decrease from 9,40% in 2000 to 3,78% in 2016. Interestingly enough, this analysis shows that all this happened almost entirely due to the volume effect. As can be seen, industry prices increased by only 0.46% a year, while manufacturing price increased by 1.21% per year in the specified period. The volume effect dominated so strongly that it entirely explains the decrease of industry and manufacture share in GDP: the price effect in industry was positive but not so large, 1.52 pp, while in manufacturing it was also positive and a bit stronger, 2.70 pp. The volume effect was, therefore, negative, meaning that the share of both industry and manufacture, in fact, decreased also when measured in constant prices.

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

Table 3: Industry Side Dynamics of the Montenegrin Economy

	1990	2000	1990 - 2000	Price Effect	Volume Effect	Price Index 1990-2000	2016	2000 - 2016	Price Effect	Volume Effect	Price Index 2000-2016
Agriculture, hunting, forestry	10,97	11,19	0,23	0,43	-	0,39%	7,47	-	-	-	-2,03%
Mining, Manufacturing, Utilities	19,33	18,75	-	-	0,54%	-0,58%	10,21	-	1,27%	-	0,46%
Manufacturing	10,37	9,40	-	-	0,11%	-1,07%	3,78	-	1,37%	-	1,21%
Construction	3,70	3,87	0,17	0,20	-	0,53%	5,62	1,75	-	5,29%	-3,19%
Wholesale, retail trade, rest &	14,23	14,99	0,76	1,16	-	0,81%	19,35	4,36	-	14,54	-2,85%
Transport, storage and	11,33	10,15	-	-	-	-0,75%	7,97	-	-	-	-0,75%
Other Activities	31,40	32,16	0,76	-	1,72%	-0,29%	32,10	-	13,19	-	3,23%
Total Value Added	90,95	91,11	0,16	-	2,34%	-0,24%	82,72	-	10,35	-	0,80%
GDP	100%	100%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	100%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%

/Continuation of table 3/

	2008	2000-2008	Price Effect	Volume Effect	Price Index 2000-2008	2008-2016	Price Effect	Volume Effect	Price Index 2008-2016
Agriculture, hunting, forestry	7,44%	-3,75%	-2,10%	-1,65%	-2,98%	0,03%	-	0,87%	-1,08%
Mining, Manufacturing, Utilities	11,34	-7,41%	-0,82%	-6,59%	-1,24%	-	2,09%	-3,22%	2,19%
Manufacturing	5,13%	-4,27%	0,65%	-4,92%	0,37%	-	0,72%	-2,07%	2,05%
Construction	6,36%	2,49%	-2,33%	4,82%	-4,18%	-	-	0,47%	-2,19%
Wholesale, retail trade, rest & hotels	16,53	1,54%	-9,38%	10,92%	-5,87%	2,82%	-	3,61%	0,27%
Transport, storage and	9,72%	-0,43%	0,76%	-1,20%	0,91%	-	-	-0,07%	-2,37%
Other Activities	28,99	-3,17%	11,36	-	6,11%	3,11%	1,83%	1,29%	0,44%
Total Value Added	80,37	-	9,97%	-	1,58%	2,35%	0,38%	1,96%	0,03%
GDP	100%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%

Source: Author's calculations based on the data from Monstat and the UN Data Set.

The graphical visualization of the above considerations is given in Graph 11 and Graph 12. Both graphs witness quite clearly to the strong deindustrialization that featured development of the Montenegrin economy in the last couple of decades. There is nothing surprising in that, having in mind the fact that even industries of developed countries were not able to compete with Chinese and other Asian producers and that even most developed countries experienced deindustrialization which had nothing to do with increase of the share of hi-tech services sectors.³ On the contrary, increase of the services sectors share in those countries is the result of strange reoccurrence of dual economy in which personal services, characterized with low level of productivity, have an increasing role.⁴

³ See Dany Rodrik (2015) arguments that deindustrialization in developed countries is a consequence of globalization and not the result of technological progress which is supposed to lead to increase of the service share in GDP.

⁴ For broader consideration of the topic of new dualism in developed countries, see Temin (2015), Standing (2017), and Storm (2017). For a bit broader survey of literature and concepts involved, see also Popović (2018).

Graph 11. Dynamics of Industry share in GDP

Graph 12. Dynamics of Manufacture share in GDP

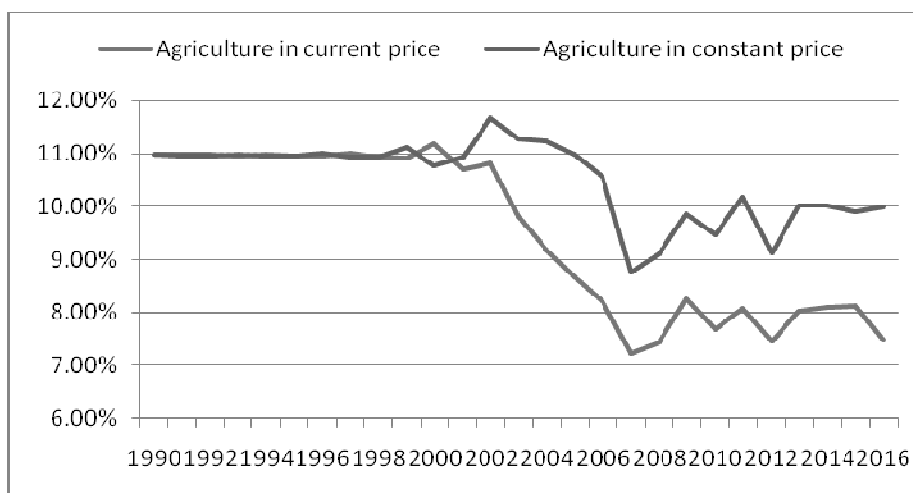

2. The second important change is a decrease of the share of agriculture in GDP from 1990 until 2016. The share of agriculture, forestry, hunting and fishing in GDP decreased from 11.19% in 2000 to 7.47% in 2016, a drop of -3.72 percentage points. This decrease is mainly attributable to the price effect (-2.94 pp) and only

slightly to the volume effect (-0.78 pp). In the first sub-period, 2000-2008, this decrease was a bit stronger (-3.75 pp), while in the post-crisis period 2008-2016, the share of agriculture even increased slightly (0.03 pp). In the pre-crisis period, both the price (-2.10 pp) and the volume (-1.63 pp) effect were negative and significant. In the post-crisis period, the price effect was negative (-0.84 pp) while the volume effect was positive (0.87 pp). In both sub-periods the relative price decreased, but in the second sub-period this decrease was followed by a real increase of production.

Graph 13 clearly presents the just-discussed dynamics of agriculture. The decrease of price that resulted from trade liberalization and its impact on reduction of the agriculture share in GDP is clear just like in the case of the previous two graphs referring to industry and manufacture. Note, however, that while the share of agriculture when measured in constant prices dropped just by about 1 percentage point, a decline from about 11 percent to about 10 percent of GDP, when measured in current price it dropped by almost 4 percentage points. A difference of almost 3 pp is the result of the price effect, that is, the effect of decrease of the price of agricultural products.

Graph 13. Dynamics of Agriculture Share in GDP

3. The next important trend is related to broadly defined trade (wholesale, retail, hotels and restaurants). In 2000-2016 its share increased by 4.36 percentage points despite the fact that it had already been pretty high, 14.99 percent, at the beginning of the century. Interestingly enough, in the respected period, the

relative price decreased by -2.85% per year and, naturally, the price effect was negative and significant, -10.18 percentage points, so that the volume effect was even much stronger, 14.54 percentage points. All this happened due to the increase of tourism activities, which is the strategic sector in Montenegro. But it is also the result of the trade account liberalization and the real exchange rate appreciation, which contributed to a high increase of import of cheap foreign products and the flourishing of narrowly defined trade around increased import. All this is the other side of the process of deindustrialization, which was discussed earlier.

The above discussion is graphically presented in Graph 14. A strong decrease of price and the consequent negative price effect as well as price appreciation can be regarded as a factor that stimulated import of foreign goods and development of “trade bubble” that occurred in all SEE countries which uncritically accepted (sometime at the beginning of the millennium) trade liberalization.

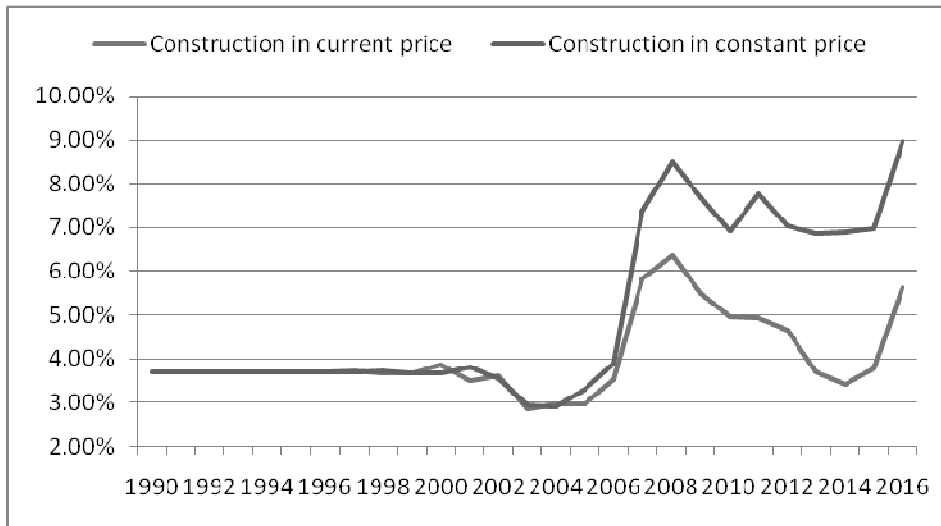
Graph 14. Dynamics of Wholesale, Retail, Hotels & Restaurants Share in GDP

As a consequence, while the share of this sector when measured in current prices increased from 14 percent to almost 20 percent of GDP, when measured in the constant price, this share reached the level of almost 29 percent. A difference of 9 percentage points is the result of the price effect. On the other hand, the magnitude of 29 percent witnesses to the “trade” bubble that occurred as a result of trade liberalization and globalization in general. This is a pretty certain

conclusion despite the fact that the increase of this sector share may be, to the certain degree, justified with the fact that Tourism, which is part of this sector, has an important role in Montenegro. Unfortunately, to our knowledge, there are no satellite accounts of tourism, which would allow excluding tourism from this sector and give more certain consideration regarding the “trade bubble” hypothesis.

Graph 15. Dynamics of Construction Share in GDP

4. Interesting is also the movement of the construction sector which was very dynamic mainly due to strong real estate development based on tourism as the most important and strategic industry in Montenegro. Needless to say, real estate investments are mainly from external sources. This dynamics is given in Graph 15.

Due to the price effect, the share of construction when presented in current prices increased by about 2 percentage points, from almost 4 percentage points to almost 6 percentage points. On the other hand, when measured in constant price its share increased by more than 5 percentage points, an increase from almost 4 percent to 9 percent of GDP. Again, like in many other cases, a decrease of the relative price allowed a higher level of activity to be reached.

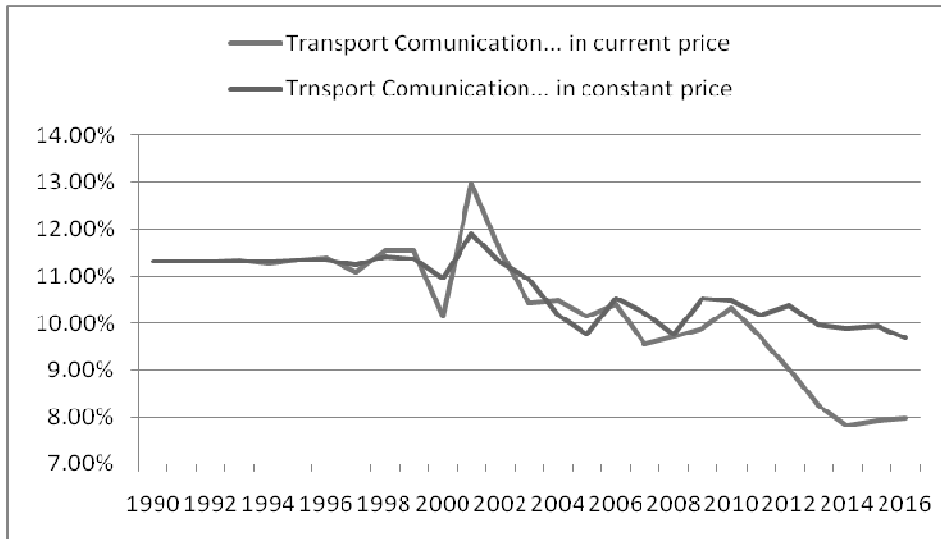
5. The share of transport, storage and communications also changed in an interesting way. In the 2000 -2016 period, measured in current prices, the share of this sector dropped by -2.19 percentage points. However, due to a strong

decrease of relative prices (-0.75% per year), the price effect was negative (-.92 pp) and, as a result, the share of this sector, when measured in constant prices, also decreased by -1.26 percentage points.

All this is visualized in Graph 16. It is interesting that measured both in current and constant prices the share of this sector decreased significantly. Measured in constant price, the share of this sector dropped by about 1.5 percentage points, while when measured in current prices it dropped by more than 3 percentage points. A difference is as usual the result of the relative price decline, that is, of the price effect.

Having in mind, firstly, the fact that this sector is officially regarded as one of strategic importance and, secondly, the fact that it is not possible to register a significant price decrease which would be the result of technological progress within this sector, it is of special importance to carry out research which would reconsider the national strategy for this sector.

Graph 16. Dynamics of Transport, Storage and Communications Share in GDP

5. Most interesting is the “sector” Other Activities which is made of a heterogeneous set of activities and which presents the large and stable share of about 32 percent of GDP when measured in current price. Note, however, that when measured in constant price, its share drops to about 20 percent. A

difference of 12 percentage points is the result of the price effect which here has a positive effect.

Graph 17. Dynamics of Other Activities Share in GDP

Obviously, this is the only set of activities in which we see an increasing relative price: the annual rate of growth of relative price in this sector is 3.23 percent. It is important to recollect that this sector also employs disproportionately higher number of people, about 41 percent. Since this sector consists of hi-tech activities as well as of those that belong to the so-called dual economy (which is mainly part of grey economy), it is especially important to carry out more detailed research, especially keeping in mind the above mentioned peculiarities.

PUBLIC DEBT

1. As already said, the Montenegrin economy is heavily dependent on external sources. Those sources are important not only for the Montenegrin economic growth but also for its basic macroeconomic stability. For a certain number of years, foreign direct investment used to be at a very high level and contributed significantly to the economic growth. After the beginning of the 2008 crisis, however, the relative level of foreign direct investment declined significantly. In order to keep a decent growth rate and to sustain macroeconomic stability, the Montenegrin government opted for an increase of external public debt as a substitute for reduced foreign direct investment. As a consequence, the public

debt increased significantly. This can be seen from the accompanying Graph 18 and from Table 5.

The results, presented in Graph 18 and Table 5 are illustrative, indeed. First, it is interesting that in the pre-crisis period, 2003-2008, the rate of growth of the total state debt was much smaller, 4.71 percent, than that of GDP measured in current prices, 15.27 percent. Consequently, the share of state debt in GDP decreased at an annual rate of about -10.56 percent per year (=4.71-15.27). In the post-crisis period, as expected, the total state debt increased at a much higher growth rate, 12.71 percent, than that of GDP, 3.52 percent, meaning that the share of debt in GDP increased in that period at an annual rate of about 9.20 percent (=12,71-3,52). As a consequence of such diverging movements, the gap between the line that presents movement of the total state debt and the line that presents movement of the nominal GDP first widened till 2008 and then narrowed from 2008 till 2015. After that, the two lines are parallel, meaning that GDP and the state debt grow at the same rate.

Table 4. State Debt in Montenegro

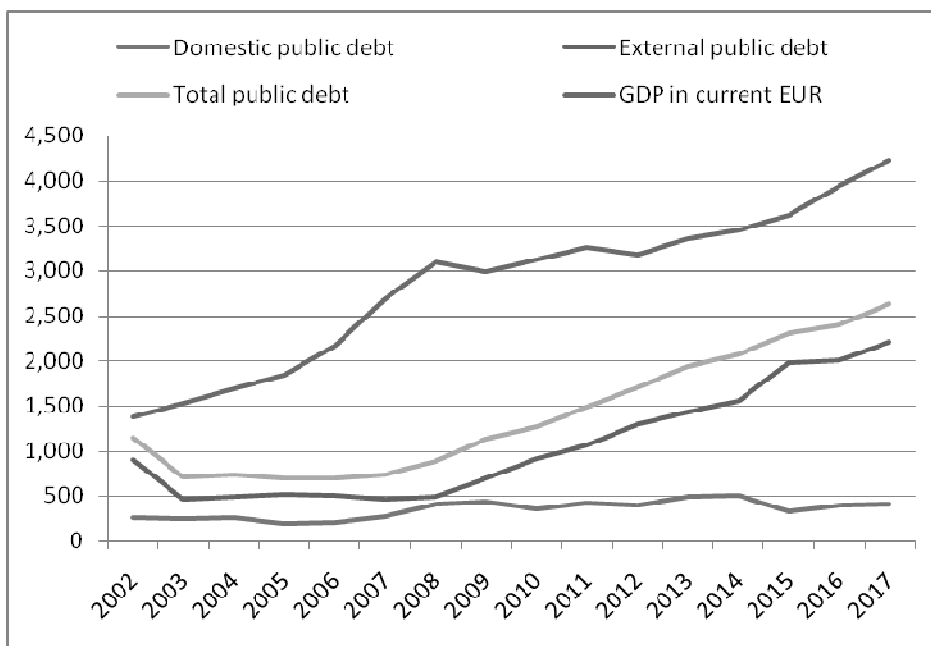
in Millions of Eur	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Domestic public debt	250	254	187	197	275	413	440	358	420	404	500	510	329	400	414
External public debt	461	488	513	504	462	482	700	912	1.06 3	1.29 5	1.43 3	1.56 1	1.97 5	2.00 3	2.21 4
Public debt, total	711	742	700	701	737	895	1.14 0	1.27 0	1.48 3	1.69 9	1.93 3	2.07 1	2.30 4	2.40 3	2.62 8
GDP in current price	1.52 5	1.68 6	1.83 2	2.17 0	2.68 9	3.10 3	2.99 4	3.12 4	3.26 5	3.18 1	3.36 2	3.45 8	3.62 5	3.95 4	4.23 7
Public debt as % of GDP	46,6 3%	44,0 1%	38,2 0%	32,3 1%	27,4 1%	28,8 4%	38,0 8%	40,6 5%	45,4 2%	53,4 0%	57,4 9%	59,8 9%	63,5 6%	60,7 7%	62,0 3%

Source: Author's calculations based on the data taken from the Montenegrin Ministry of Finance

The other noticeable trend is one that refers to diverging and asymmetric movement of domestic and external sources of financing the total state and public debt before and after the crisis. The domestic state debt increased by 10.59 percent annually in the pre-crisis period while the foreign state debt increased by only 0.86 percent in the same period. In the post-crisis period, contrary to that, the foreign debt increased at a dramatic rate of 18.46 percent per year, while the domestic debt had the growth rate of 0.03 percent.

2. Full evaluation of the level of indebtedness of a particular country requires, apart from debt, to take into account state guaranties as well. They present guarantees given from the state to different domestic entities for their loans and other financial obligations. If properly used, they can serve as powerful tools in managing the economic policy. However, if they are misused, they can present a serious problem for public finance.

Graph 18. Dynamics of State Debt in Montenegro

Due to problematic political economy, guaranties often happen to be a great problem and serious sources of risk for the state finance. This especially applies to those countries that are already heavily indebted. Being a source of important macroeconomic instability, the high level of public debt can easily initiate a wave of defaults which may hit entities with state guaranties. This is why a risk of state guaranties increases with the level of public debt. Since the level of public debt in Montenegro is already pretty high, it is of great importance to analyze the level of state guaranties as well.

Levels of state guaranties in specific years are given in Table 6 and Graph 19.

Table 5. Dynamics of State Guarantees

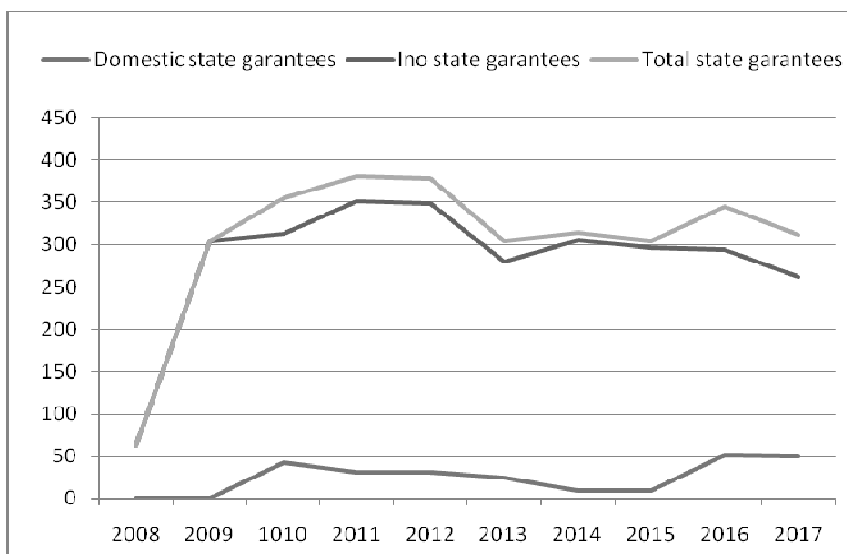
in millions of Euro	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
State Guarantee	63	304	356	381	378	304	314	305	345	312
Domestic state guarantee	0	0	42	30	31	24	9	9	51	50
External state guarantees	63	304	313	351	348	280	305	296	294	262
Public debt plus state guarantees	958	1.444	1.626	1.864	2.077	2.237	2.385	2.609	2.748	2.940
State Guarantee as a % of GDP	2,03 %	10,15 %	11,39 %	11,67 %	11,88 %	9,04 %	9,08 %	8,41 %	8,72 %	7,36 %
State debt and Guarantees as % of GDP	30,87 %	48,23 %	52,04 %	57,09 %	65,28 %	66,53 %	68,97 %	71,98 %	69,50 %	69,40 %

Source: Author's calculations based on the Ministry of Finance data

First, what we can notice is that since the beginning of the crisis, the growth of state guarantees was pretty dynamic: it increased from 2% of GDP in 2008 to almost 12% of GDP in 2012. Later its share decreased but it is still at a pretty high level presenting more than 7% of GDP.

Second, the growth of state guarantees was higher than that of the total public debt. Since the total public debt also grew at a higher rate than that of GDP, the share of the sum of state guarantees and public debt in GDP increased from 30.87% in 2008 to almost 70% in the last three years of observation. This level is obviously much above that established by the Maastricht criteria.

Graph 19. State Guarantee Dynamics in Millions

Note, finally that both absolute and relative level of domestic state guarantees are negligible compared to the external one. External state guarantees are now about 262 million euro, while the value of domestic guarantees is now about 50 million euro.

3. Sustainability of public debt can probably most properly be checked and measured with repayment of public debt and possible problems that might occur related to it. The level and dynamics of repayment of public debt in Montenegro is given in Graph 20 and Table 7.

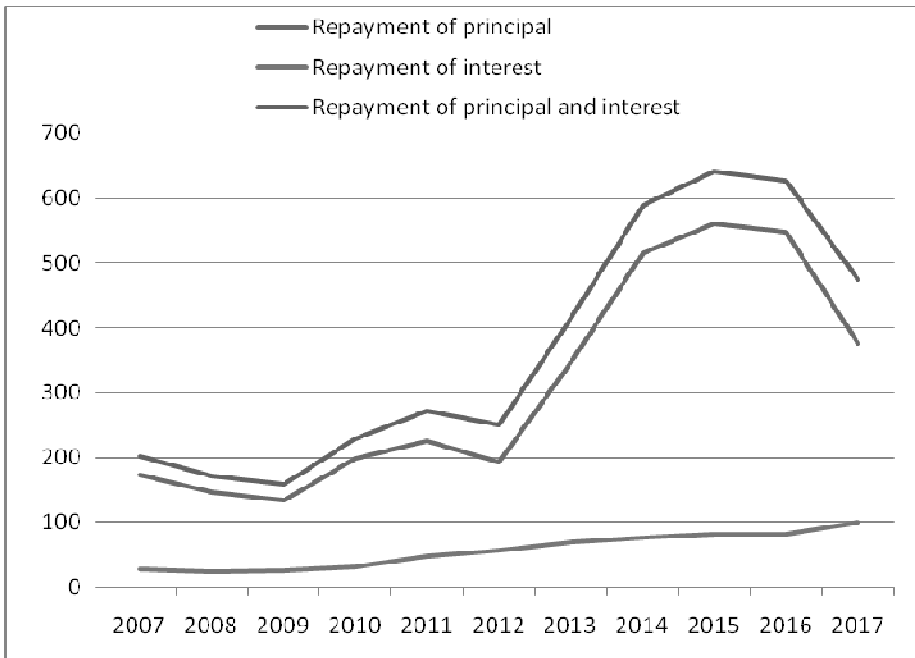
Table 6. Repayment of Public Debt in Montenegro

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
REPAYMENT OF PRINCIPAL	173	146	133	197	224	193	347	515	560	547	376
REPAYMENT OF INTEREST	28	24	25	31	48	56	68	75	82	81	99
UKUPNO GLAVNICA I KAMATE	201	170	158	228	272	249	415	590	642	628	475
% of GDP	7,47 %	5,48 %	5,28 %	7,30 %	8,33 %	7,83 %	12,34 %	17,06 %	17,71 %	15,88 %	11,21 %
% of public debt	27,27 %	18,99 %	13,86 %	17,95 %	18,34 %	14,66 %	21,47 %	28,49 %	27,86 %	26,13 %	18,07 %

Source: Author's calculations based on the Ministry of Finance data

The first important fact to note from Table 7 and Graph 20 is extremely strong growth of repayment from 2009 till 2015. The average growth rate of repayments in that period was about 30 percent, meaning that under these circumstances repayment would double every 2.5 years. As a consequence, the share of repayment in GDP increased from about 5 percent in 2008 to 17.71 percent in 2015. So, it can be concluded that repayment for public debt at that moment was approximately equal to the share of gross investment in GDP. This was a natural consequence of increase of public debt accumulated in previous years. In the next two years, however, this share dropped first to 15.88% of GDP and then to 11.21% of GDP in 2017.

Graph 20. *Repayment of Public Debt in Montenegro (in millions of euro)*

It is very important to note that this decrease is mainly the result of the pretty good GDP rate of growth in the last couple of years. It is not the result of decrease of public debt. On the contrary, increase of public debt and consequent increase of aggregate demand leads to GDP increase which reduces repayment to the GDP ratio. A further increase of public debt that would not be followed with strong GDP growth would most probably further aggravate the position in that respect. This fact, more than any Maastricht criteria, shows that the level of public debt is already at a dangerous level.

CONCLUDING REMARKS

1. It is obvious that, due to dissolution of the Yugoslav market, Montenegro, just like other member states of former SFRY, experienced strong and prolonged recession usually termed as “transformation recession”. Just in a couple of years the economic activity dropped by 67 percent and it took 21 years to reach the level of activity in the last year before the recession.

Once the most difficult years of recession ended, at the beginning of this millennium, the economic growth continued, but not at an impressive pace. The GDP per capita growth rate in 2000-2016 was 2.63 percent meaning that it took 27 years to double the standard of living measured with GDP per capita. Even with the rate of growth in the pre-crisis period, 2000-2008, which was 4.31 percent, it took about 17 years to double GDP per capita.

More importantly, the quality of that growth is problematic and debatable. The growth of GDP in 2000-2016 is mainly attributable to the growth of capital and, to a certain degree, to the growth of labor, while contribution of the total factor productivity (TFP) is negligible. From the perspective of GDP per capita, it can be seen that 49.35 percent of growth is attributable to the increase of labor participation in the population, while 50.65 percent of growth is the result of labor productivity growth. However, productivity growth is mainly the result of capital-labor ratio increase, 49.98 percent, and only 0.66 percent of GDP per capita growth is attributable to TFP growth. TFP record is especially bad in the post-crisis period when its growth became even negative.

2. Several puzzling questions arise immediately after taking a glance at the dynamics of the aggregate demand structure of the Montenegrin economy. The first question refers to the large magnitude of the final and household consumption share in the final expenditure which used to be either above or very close to the magnitude of GDP. Second, how was it possible to finance investment and, in that way, economic growth of the country with such a large share of consumption? Finally, how did it happen that relative prices of consumption and investment baskets decreased so much, especially in this millennium, so that their share in the final expenditure increased even much stronger when measured in constant prices?

The answer to above questions is in the large level of capital inflow and the Net-Export deficit as its accompanying proxy. A very high level of capital inflow and the Net-Export deficit witness to the fact that in the new (trade and capital liberalized) regime Montenegro experienced serious problems in selling and exporting its uncompetitive goods and services. A fact that these inflows and deficits are the permanent feature of the economy in the whole respected period requires further clarifications regarding its sources. The first important source of capital inflow is the process of privatization and the so-called brown-field foreign direct investment based on it. Second, Montenegro was exposed to such strong arbitrage of the world market regarding tourism and investment in tourism and

the real estate based on it that it additionally increased capital inflow and the Net-Export deficit. Therefore, high capital inflow is what explains such a high share of consumption and investment in the aggregate demand.

The fact that all parts of aggregate demand considered in this paper exhibit negative price effect might look a bit confusing: some parts of expenditure should have positive price effect. However, when we analyze price and volume effects for aggregate Net Export instead of separate treatment of Import and Export, confusion disappears. From such analysis it is obvious that the price effect is positive in this millennium and that it was by about 20 percentage points higher in all years from 2008 to 2016 than in the nineties. This is how Montenegro reached to have trade deficit of about 40 percent of GDP, when measured in constant price, with trade deficit of 20 percent measured in current prices.

3. Sectoral structure changes are a mirror image of that referring to the demand side. An increasing share of wholesale, retail, hotels and restaurants, and construction is clear and strong regardless whether it is expressed in constant or current prices. It is, first, a quite natural consequence of the source of capital inflow which is more and more being related to tourism and real estate development based on it, as well as to the infrastructure projects. Second, it is also a consequence of high import and trade activities based on it. Needless to say, a high level of import and net-export deficit is itself the result of a high level of capital inflow.

Contrary to the above activities, shares of manufacture and Industry, agriculture, and transport and communications declined significantly, again regardless of whether it is measured in constant or current prices. The decline of the share of these activities, especially the decline of manufacture and industry as a whole is most important in explaining the strong decline of the rate of growth of TFP compared to that in the period before the nineties. On the other hand, the decline of manufacture also reduced the demand for labor with high skills. The earlier mentioned increasing sectors, unfortunately, do not require either highly educated labor or a high level of employment. This is the reason why labor, despite of being an abounded factor, does not play an important role in explaining the economic growth. Seemingly high importance of the labor participation rate in explaining GDP per capita growth (about 50 percent of growth) is just the result of negligible growth of population.

The “sector” Other activities, which is made of a heterogeneous set of activities, has the large and stable share of about 32 percent of GDP when measured in current price. However, when measured in constant prices, its share drops to about 20 percent. A difference of 12 percentage points is the result of the price effect which here has a positive effect. Contrary to that, relative prices in all other sectors have a declining trend which is the natural result of trade liberalization. An increasing trend of relative prices in this (miscellaneous) sector is probably the result of the fact that it is mainly made of non-tradable activities. Apart from that, it is important to emphasize that this sector also employs disproportionately higher number of people, about 41 percent of all employed. Since this sector consists of hi-tech activities as well as of those that belong to the so-called dual economy (which is mainly part of grey economy) it is especially important to carry out more detailed research, especially keeping in mind the above mentioned peculiarities.

4. The Montenegrin economy is heavily dependent on external sources. Those sources are important not only for the Montenegrin economic growth but also for its basic macroeconomic stability. For a certain number of years foreign direct investment used to be at a very high level and it contributed significantly to the economic growth. After the beginning of the 2008 crisis, however, the relative level of foreign direct investment declined significantly. In order to keep a decent growth rate and sustain macroeconomic stability, the Montenegrin government opted for the increase of external public debt as a substitute for reduced foreign direct investment. As a consequence, the public debt increased significantly. At the moment, the public debt reached the level of above 70 percent of GDP. This presents a significant limitation for further growth based on the model accepted by Montenegro at the beginning of this millennium.

REFERENCES

1. Bolt, Jutta, Robert Inklaar, Herman de Jong and Jan Luiten van Zanden (2018), “Rebasing ‘Maddison’: new income comparisons and the shape of long-run economic development”, Maddison Project Database, version 2018.
2. Čizmović, M. and Popovic, M. (2015). Causes of Growth in Transition Countries 1990-2012: Comparative Analysis; In Richet, X., Hanic, H. and Grubestic, Z. (Editors): *New Economic Policy Reforms*; Belgrade Banking Academy; pp. 96-148. (Posted also at <https://www.econstor.eu/dspace/handle/10419/104005>).

3. Kornai, Janos (1993). Transformational Recession: a General Phenomenon Examined through the Example of Hungary's Development, *Economie Appliquée*, Fall 1993, 46(2): 181-227.
4. Kornai, Janos (1994). Transformational Recession: The Main Causes, *Journal of Comparative Economics*, No 19, pp. 39-63.
5. Popović, Milenko (2018). "Technological Progress, Globalization, and Secular Stagnation", *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 2018, 1, pp. 59-100.
6. Rodrik, Dani (2015). "Premature Deindustrialization", *NBER*, Working paper No 20935, p. 50.
7. Standing, Guy (2017). *Corrupting Capitalism – why Rentiers Thrive and Work Does Not Pay*, Biteback Publishing, p.
8. Storm, Servaas (2017). „The New Normal: Demand, Secular Stagnation and the Vanishing Middle-Class”, *The Institute for New Economic Thinking*, Working Papers 55.
9. Temin, Peter (2015). "The American Dual Economy: Race, Globalization, and the Politics of Exclusion". *The Institute for New Economic Thinking*, Working Papers 26.
10. World Bank (2007). *Migration and Remittances: Eastern Europe and Former Soviet Union*, Europe and Central Asia Region, World Bank, p. 213.

RAZVOJ EKONOMSKE MISLI U CRNOJ GORI

Jadranka Kaluđerović¹
Vojin Golubović²

Apstrakt

Rad ima za cilj da analizira razvoj ekonomske misli u Crnoj Gori, sa posebnim akcentom na razvoj ekonomske misli tokom perioda tranzicije. Rad anticipira osnovne karakteristike razvoja ekonomske misli u Crnoj Gori i posebno predstavlja glavne ideje na kojima se bazirala ekonomska misao u periodu tranzicije. Samim tim, rad je posvećen analizi najvažnijih predloga ekonomske teorije, ekonomskim politikama i njihovoj primjeni odnosno rezultatima. Rezultat istraživanja ukazuje da je ekonomska misao u Crnoj Gori u periodu tranzicije uticala na dominantne socio-ekonomske razvojne pravce i ekonomske politike, naročito krajem devedesetih godina dvadesetog vijeka i početkom dvadeset prvog vijeka. Ipak, samo neke ideje te misli su našle put do implementacije.

Ključne reči: *Ekonomska misao, liberalizam, protekcionizam, tranzicija, ekonomske politike, crnogorska ekonomska škola*

UVOD

Razvoj ekonomske misli je određen brojnim faktorima, a vrijeme i prostor su samo neki od njih. Stoga, razvoj ekonomske misli u Crnoj Gori treba pratiti kroz prizmu situacionih okolnosti koje su dovodile do ispoljavanja određene misli, ideja i naučnog stvaralaštva, ali i mogućnosti za praktičnu primjenu takvih ideja i stvaralaštva. Posebno se žele predstaviti i analizirati takve ideje u periodu tranzicije. Ipak, prije toga, napraviće se i određeni pregled razvoja ove misli prije perioda tranzicije,

¹ Dr Jadranka Kaluđerović, profesor, Univerzitet Donja Gorica, Institut za strateške studije i projekcije, e-mail: jadranka.kaludjerovic@udg.edu.me

² Mr Vojin Golubović, saradnik, Univerzitet Donja Gorica, Institut za strateške studije i projekcije, vojin.golubovic@udg.edu.me

kako bi se uočile istorijske determinante misli devetnaestog i dvadesetog vijeka, ali i napravio jasan kontrast između ove misli (naročito iz socijalističkog perioda) i misli koja je slijedila, a koja je postala dominantna u periodu tranzicije.

RAZVOJ EKONOMSKE MISLI U CRNOJ GORI PRIJE PERIODA TRANZICIJE

Pretpostavka o odsutnosti ekonomske misli u Crnoj Gori u periodu koji karakteriše crnogorsku istoriju prije Drugog Svjetskog rata bi bila sasvim pogrešna, bez obzira na odsustvo sistematičnog izučavanja i razvoja ove misli. Sam pogled na razvoj ekonomske misli u Crnoj Gori upućuje na određene karakteristike pomenutog razvoja u različitim vremenskim razdobljima kroz koja je prolazila Crna Gora i njena privreda.

Ekonomska misao od srednjevjekovnog perioda pa do kraja devetnaestog vijeka u Crnoj Gori je bila uglavnom ispoljavana kroz privredno zakonodavstvo i njegove odredbe u eri raznih vladara (domaćih ili stranih). Ovo se naročito odnosilo na glavne trgovačke centre (primorske gradove), što samo potvrđuje da su pored ostalih geografski i antropogeografski faktori igrali važnu ulogu u "crtanju puta" razvoja ekonomske misli. Taj put se obično poklapao sa onim vidljivim, komunikacijskim putevima.

U devetnaestom vijeku, ekonomska misao se pored zakonodavnih odredbi o privredi posljednjih mitropolita (Petra I i Petra II) i knjaževa (Danila i Nikole) razvijala i pod uticajem stranaca koji su u Crnoj Gori, koja je žudjela za slobodom u svakom smislu, vidjeli idealnu priliku za nesputan intelektualni doprinos. Ipak, činjenica da su feudalni okviri determinisali i oblikovali i ekonomske probleme dugi niz godina, i njihova ekonomska misao se, naročito sa početka devetnaestog vijeka uglavnom odnosila na rješavanje problema u feudalnim agrarnim odnosima. Tokom čitavog perioda primjetno je odsustvo sistematičnije ekonomske misli koja bi jasno (pre)ispitala neku ekonomsku teoriju. Odnosno, kako primjećuje i Obren Blagojević „pada u oči izvjesna nesrazmjera između ekonomske teorije, u pravom smislu, na jednoj i ekonomske politike i istorije, na drugoj strani.“³ Ovakav trend u razvoju ekonomske misli u Crnoj Gori je prisutan čak i u dobrom dijelu dvadesetog vijeka, tačnije do Drugog svjetskog rata, kad se osim nekolicine autora, poput Nikole Đonovića ili Miloja Jovanovića gotovo niko nije bavio bilo kakvim teorijskim principima, već se ekonomska misao uglavnom ispoljavala kroz bavljenje određ-

³ Blagojević, O. (1996): Ekonomska misao u Crnoj Gori do Drugog svjetskog rata, Stručna knjiga, Beograd, 1996, str. 394.

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

nim ekonomskim dešavanjima u prošlosti, ali i kroz davanje predloga za rješavanje tekućih privrednih problema. Sami stepen razvijenosti ili nerazvijenosti zemlje je u velikoj mjeri ograničavao i ekonomsku misao na postojeći nivo razvoja, tako da ne čudi što se većina radova bavila u datom istorijskom trenutku aktuelnim ekonomskim temama i problemima, koji su se kretali od agrarnih i trgovačkih problema (u periodu prije industrijalizacije i Drugog svjetskog rata) do tipično industrijskih pitanja u periodu socijalizma. Iz ovoga proizilazi da su ljudi razmišljali o ekonomiji na bazi situacionih društveno-ekonomskih i političkih dešavanja, a njihova misao je pored toga donekle bila vjerovatno oblikovana i ličnim iskustvom života u zemlji koja još uvijek nije poznavala u velikoj mjeri prednosti slobodnih ekonomskih tokova i globalizacije.

Stoga je u procesu razvoja ekonomske misli u Crnoj Gori, u periodu prije perioda tranzicije primjetna još i fragmentiranost literature na pojedine oblasti, grane, a čini se da u velikoj mjeri nedostaje globalni prilaz izučavanju ekonomije i njenih teorijskih principa. Privreda Crne Gore se posmatrala i analizirala uglavnom na nacionalnom okviru, a ne na okvirima koji bi crnogorsku ekonomiju posmatrali kao dio globalne ekonomije.

Iako je u devetnaestovjekovnoj literaturi odsutna teorija, korijeni jake države u ekonomiji se mogu prepoznati u zaokupljenosti prvih crnogorskih vladara nakon oslobođenja, pitanjima državnih finansija, oporezivanja, carinama i kontrolom preduzeća (na primjer pitanjima monopola). Naročito pažnju na budžet usmjerava početkom dvadesetog vijeka knjaz, a kasnije kralj Nikola I Petrović Njegoš.⁴

Ipak, za devetnaestovjekovni razvoj ekonomske misli u Crnoj Gori, kao i za rani dvadeseti vijek je karakteristično nešto što je potpuno odsutno u periodu socijalizma, a to je činjenica da su se ekonomskom naukom bavili ljudi koji nijesu nužno bili ekonomisti.⁵ Bili su to ljudi drugih profesija, što je donekle bilo uslovljeno odsustvom obrazovnih institucija, ali donekle i činjenicom da ekonomija kao nauka uopšte (ne samo u Crnoj Gori) nije bila ograničavajuća, niti profesionalizovana od strane ekonomista. U Evropi nešto ranije, a u Crnoj Gori naročito u periodu

⁴ Uticaj crnogorskih vladara je tokom gotovo čitave crnogorske istorije primjetan ne samo na polju političkih i vojnih odluka, već i ekonomskih.

⁵ Tipičan predstavnik takvih ljudi koji su dali ogromni doprinos razvoju ekonomske misli je bio Valtazar Bogišić, koji je bio čovjek širokog obrazovanja iz domena prava, sociologije, filozofije i sl.

socijalizma ekonomija je, kao i mnoge druge discipline postala profesionalizovana od strane ljudi koji su uglavnom bili sa akademije.

Dodatno, talas koji je „zapljusnuo“ Evropu i SAD a koji se odnosi na pojavu specijalizovanih časopisa dotiče i Crnu Goru, sa razlikom da su časopisi u većem dijelu Evrope i SAD bili isključivo stručni i bazirani na istraživanjima⁶, dok su časopisi iz perioda socijalizma (ili neposredno prije Drugog svjetskog rata⁷) bili obojeni i ideološkim primjesama.

Liberalniji pristup u devetnaestom vijeku i početkom dvadesetog vijeka u odnosu na kasniji period socijalizma se ogledao i kroz činjenicu da su svoju ekonomsku misao u tom periodu slobodno izražavali i stranci u Crnoj Gori, koji su takođe prepoznati kao ličnosti koje su dale svoj naučni doprinos, ali i čija je misao našla praktičnu primjenu kod crnogorskih vladara.⁸

Socijalistički ekonomisti jesu napravili iskorak u smislu bavljenja i ekonomskom teorijom, pored ekonomske politike i istorije, jer su njihovi radovi u osnovi bili do jednog zasnovani na marksističkoj teoriji i pogledu na ekonomiju⁹. Ipak, većina pisaca iz perioda socijalizma je te radove fokusiralo na odbranu marksističke teorije i zanemarivanju drugih teorija. U najboljem slučaju drugačiji pogled na ekonomsku stvarnost na bazi teorije se zasnivao na stavljanju drugih teorija u negativan kontekst, kako bi se potvrdila superiornost ne samo ekonomske teorije, već i čitave ideologije zasnovane na marksizmu.¹⁰ Prisustvo jednoličnosti u primjeni ekonomske teorije i tumačenju stvarnosti je prisutna gotovo sve do kasnih osamdesetih godina dvadesetog vijeka, odnosno do perioda koji će označiti i početak tranzicije u Crnoj Gori. I to ne samo tranzicije same ekonomije, već i tranzicije misli koja

⁶ U kontinentalnoj Evropi profesionalizacija ekonomije praćena specijalizacijom se desila ranije a primjeri poznatih časopisa su Quarterly Journal of Economics (1886), The Economic Journal (1890) i Journal of Political Economy (1892).

⁷ Časopisi i listovi lijeve orijentacije, ali i štampa poput Slobodne misli, Zete, i sl.

⁸ Već pomenuti Bogišić, Pavle Rovinski i dr.

⁹ Na primjer, Blagojević (koji je i sam pripadao eri socijalističkih pisaca) ovdje najveći doprinos vidi kod autora poput Radoja Vukčevića, Mirka Vešovića, Radonje Golubovića i dr. (vidjeti: Blagojević, O. (1996): Ekonomska misao u Crnoj Gori do Drugog svjetskog rata, Stručna knjiga, Beograd, 1996, str. 394.)

¹⁰ Na primjer, tipičan primjer ovakvog teorijskog bavljenja ekonomijom i uopšte razvojem ekonomske misli u Crnoj Gori je rad Mila Markovića koji prati razvoj ekonomske misli (vidjeti: Marković, M. (1984): Istorija ekonomske misli I i II, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1894)

po prvi put počinje da sagledava ekonomiju nedeterminisano sa aspekta ekonomske teorije, bazirano na drugačijim principima i teorijskim osnovama.

EKONOMSKA MISAO U CRNOJ GORI U PERIODU TRANZICIJE

Sa početkom perioda tranzicije, dolazi i do zaokreta u razvoju ekonomske misli koja je gotovo pola vijeka bila pod direktnim uticajem marksističke ekonomske teorije. Vjesnici promjena u misli bili su još u sumraku planske ekonomije istaknuti pojedinci, koji su drugačije posmatrali stvarnost, a budućnost vidjeli kao nedeterminisanu i nelinearnu. Jedan od takvih pojedinaca je svakako bio i profesor Ekonomskog fakulteta Božidar-Boško Gluščević koji je imao kritički intelektualno-stvaralački odnos prema svijetu i umio da „shvati prelomne trenutke vremena i društva“¹¹. Doprinos takvih pojedinaca ukupnom razvoju ekonomske misli u Crnoj Gori je značajan a njihov rad čini nezaobilaznu materiju u u opštem nasljeđu ekonomske misli u Crnoj Gori.

Ipak, ono što se dešavalo u osvit perioda tranzicije ukazuje i na rađanje prve škole ekonomske misli u Crnoj Gori. Idejni tvorac te škole je bio takođe istaknuti profesor Veselin Vukotić, koji je u narednim godinama uspostavio čvrste temelje jedne i za sad jedine sistematski zaokružene ekonomske misli u Crnoj Gori koja je zasnovana na načelima liberalne orijentacije, poštovanju principa slobode, slobodnog pojedinca, slobodnog tržišta i konkurencije, i neograničene privatne svojine, a koja liberalizam posmatra kroz prizmu prirodnih prava i načela. Vukotić, pozivajući se na Mizesa navodi da je doba tranzicije povratilo značaj liberalizma, shvaćenog kao ideologije individualizma, slobode i izraženog značaja moralnosti.¹²

Sam Vukotić je u svojim radovima navodio da je filozofija liberalizma, koju on lično shvata kao filozofiju slobode način razmišljanja koji je na praktičnoj i teoretskoj platformi prihvatio u periodu od najmanje dvije decenije. „Iskustvo i teorijsko sazrijevanje me je uvijek podsticalo da na tom krivudavom putu, putu uspona i padova, shvatim da su individua i njeno slobodno ispoljavanje najveći resurs političke demokratije i ekonomske efikasnosti, dviju dominantnih karakteristika civilizacije u kojoj živimo.“¹³

¹¹ CANU (1994): Božidar Gluščević 1928-1992, Podgorica, str. 30.

¹² Vukotić, V. (1999): TEORIJSKE OSNOVE CRNOGORSKE EKONOMSKE ŠKOLE -decembarsko predavanje studentima svih generacija postdiplomskih studija u okviru programa: "21. vijek – Doček Novog Milenijuma" , str 3. (preuzeto sa www.vukotic.net)

¹³ Ibid.

Po teorijskim karakteristikama, ta misao je najbliža Austrijskoj ekonomskoj školi¹⁴, a jedan od čvrstih temelja su joj bile postdiplomske studije Preduzetnička ekonomija koje je osnovao 1992. godine i njima rukovodio profesor Vukotić. Tokom godina koje su slijedile, ove studije su iznjedrile čitav niz mladih ekonomista koji su dijelili iste ideje i poštovanje gorepomenutih principa, a njihovi radovi koji su objavljivani ne samo u međunarodnom časopisu studija (Preduzetnička ekonomija – Entrepreneurial economy) već i u brojnim drugim međunarodnim časopisima i publikacijama svakako da su dali doprinos sveukupnoj prepoznatljivosti i originalnosti crnogorske ekonomske škole. Odsustvo ovih radova bi zasigurno značilo i siromašniju ekonomsku misao u Crnoj Gori. Utemeljene su i Božićne rasprave o ekonomiji (1993) koje su poprimile karakter tradicionalnog događaja, a osnovane su u znak sjećanja upravo na profesora Gluščevića. Pored toga, proces oblikovanja Crnogorske ekonomske škole je osnažen utemeljivanjem Miločerskog razvojnog foruma (1994), a idejama škole je doprinijela i izdavačka djelatnost i osnivanje istraživačkih i obrazovnih institucija u godinama koje su slijedile.¹⁵

Dakle, ono što pravi kontrast u odnosu na prethodne periode u razvoju ekonomske misli jeste činjenica da prvi put ekonomska misao počinje da se oblikuje kroz pravac, školu koja je idejno i organizaciono okupljala veliki broj ekonomista. Ekonomista koji su kroz svoje radove počeli po prvi put značajnije da primjenjuju i ekonomsku teoriju lišenu političko-ideološkog uticaja, a Crnu Goru da posmatraju kao malu, otvorenu ekonomiju koja je zavisna od globalnog tržišta. Za razliku od većine ekonomista koji se ne mogu svrstati ni u jednu školu ekonomske misli¹⁶ i čiji radovi uglavnom počivaju na fragmetiranoj analizi pojedinačnih problema, pri-

¹⁴ Naročito je bliska idejama pojedinih istaknutih ekonomista poput Mengera, Mizesa, Hajeka i dr.

¹⁵ Veselin Vukotić je urednik biblioteke „Oeconomicus“ izdavačke kuće CID (2002), Naučni rukovodilac godišnjeg skupa „Ekonomija i tranzicija“ na Institutu društvenih nauka u Beogradu (1991), Osnivač i Predsjednik Instituta za strateške studije i projekcije i Centra za preduzetništvo i osnivač Univerziteta Donja Gorica.

¹⁶ Za većinu ovih ekonomista se ne bi moglo sa sigurnošću moglo reći da su pripadnici određenog pravca ili škole, iako se njihovi pojedini stavovi mogu pripisati ovom ili onom pravcu. Može se zaključiti da je slična situacija bila i u periodu prije socijalizma kad su, kao navodi Blagojević „prosvjetiteljstvo i merkantilizam, odnosno kameralistika, i liberalizam i njemački istoricizam, pa i kejsijanstvo, i ovdje nailazili na veće ili manje odjeke, u ovom ili onom stavu ovog ili onog crnogorskog ekonomiste“. (vidjeti: Blagojević, O. (1996): Ekonomska misao u Crnoj Gori do Drugog svjetskog rata, Stručna knjiga, Beograd, 1996, str. 397.)

padnici gorepomenute crnogorske ekonomske škole predvođeni Vukotićem uglavnom pristupaju holistički određenom fenomenu i posmatraju ga u kontekstu globalnih tokova i međuzavisnosti. Njihove radove karakteriše jasan metodološki pristup i međusobno povezani i usklađeni stavovi. Teorija je kroz radove pripadnika ove škole dobila praktičnu dimenziju, odnosno uspostavljeno je načelo da je teorija najbolja praksa, a praksa najbolja teorija.

Pored samog obima i brojnosti radova koji su predstavljali dobru građu za uspostavljanje crnogorske ekonomske škole, značaj cjelokupnog opusa je i u tome što su ti radovi promovisali neke od ideja koje su bile u potpunoj suprotnosti sa dominantnom mainstream ekonomskom misli, ali i u suprotnosti sa dominantnom mišlju koja je vladala u političkim krugovima. Te ideje su bile „pogled iz budućnosti“, svetonik koji je ocrtavao put ekonomskog razvoja nesputanog snažnim autoritetom monetarnih ili političkih i birokratskih vlasti. Od brojnih ideja koje je Crnogorska ekonomska škola promovisala, izdvajaju se neke koje su u periodu tranzicije našle put do razuma oslobođenog kratkoročnih i sitno-političkih interesa, kao što je, na primjer, uvođenje EURA kao zvanične valute. Takođe izdvajaju se neke ideje koje to ipak nijesu uspjele, pod pritiskom velikog birokratskog aparata, kao što je ideja Crne Gore kao mikrodržave. Ipak, činjenica da ova poslednja ideja nije naišla na odobrenje u praksi ne umanjuje njen značaj jer ona i dan danas ukazuje na promašenost njenog odbacivanja kroz brojne socio-ekonomske probleme. Imajući u vidu značaj ovih ideja, one će biti detaljno izložene uzimajući u obzir situacione okolnosti u kojima se iskristalisala jedna ekonomska misao koja je predstavljala luču u periodu tranzicije.

Crnogorska ekonomska škola i uvođenje EURA

Početakom devedesetih, Jugoslavija koju su tada činile Crna Gora i Srbija, suočila se značajnim rastom cijena uslijed ratnih dešavanja i sankcija koje su uvedene. Odluka Centralne banke Jugoslavije da interveniše na tržištu, zamrzne cijene i poveća količinu novca u opticaju dovela je do ubrzanog i enormnog rasta cijena. Visoka inflacija sa kojim se zemlja do tada suočavala tokom 1994. godine prešla je u hiperinflaciju koja je ne dnevnom nivou iznosila preko 60%. Za samo tri godine ponuda novca u Jugoslaviji je smanjena sa 2,4 milijarde na 40 miliona njemačkih maraka. Zbog ovako teškog stanja u zemlji, Vlada Jugoslavije je 1994. godine usvojila Program monetarne rekonstrukcije čiji je osnovni cilj bio stabilizacija cijena. Program se zasnivao na uvođenju takozvanog “konvertabilnog” dinara koji je bio obezbjeđen deviznim rezervama i zlatom. Program je bi veoma dobro prihvaćen od strane građana i već u prvim mjesecima primjene je počeo da daje dobre rezul-

tate. Ipak, s obzirom da nije bio u potpunosti podržan od strane političkih elita i nije bio praćen drugim značajnim reformskim potezima, program nije u potpunosti zaživio čak ni nakon njegove revize tokom 1995. godine.¹⁷

Negdje u to vrijeme postaju očigledni različiti pogledi crnogorskih i srpskih zvaničnika o značajnim političkim ali i ekonomskim pitanjima. U javnosti se sve češće čuju debate o mogućnostima formiranja dva različita ekonomska sistema u okviru jedne države. Na praktičnom nivou, Crna Gora otpočinje sa primjenom određenih reformskih koraka, kao što su napuštanje uvoznih kvota i tarifa, smanjenje carina i poreza, liberalizacija cijena, privatizacija, kojima započinje kreiranje zasebnog ekonomskog prostora. Nijedan od ovih poteza nije bilo jednostavno implementirati, kako na političkom tako ni na praktičnom nivou. Ipak, jedno od najvažnijih pitanja na putu kreiranja ekonomske, pa zatim i političke samostalnosti, bilo je pitanje monetarne reforme.

U julu 1999. godine Savezni Ustavni sud je oduzeo sve nadležnosti u procesu donošenja odluka Savjetu Narodne Banke Jugoslavije, koji je uključivao predstavnike Crne Gore. Praktično, to je značilo da se monetarna politika od tada definiše i implementira pod direktnim i isključivim uticajem zvaničnika iz Srbije i njihovih interesa. Crnogorski zvaničnici nisu imali mogućnost da utiču na odluke koje se tiču štampanja novca iako je cjelokupna crnogorska ekonomija bila izložena pogubnim efektima visoke inflacije. Odgovor stanovništva i privrede na enormno štampanje novca koje je izazvalo hiperinflaciju, bila je njemačka marka. Naime, u to vrijeme se čak 80% svih ekonomskih transakcija i u Srbiji i u Crnoj Gori obavljalo je u markama. Takodje sva štednja se čuvala u ovoj valuti.

I pored činjenice da se njemačka marka već nalazila u sistemu, bilo je potrebno definisati i zvanično primjeniti model u kojem bi Crna Gora mogla da upravlja svojom monetarnom politikom. Među prijedlozima izdvojila su se tri. Prvi koji se zalagao za uvođenje Perpera, novca koji bi se štampao u Crnoj Gori, za šta su se zalagali crnogorski bankari, na primjer Slavko Drljević. Drugi, uvođenje "currency borda" koji su predlagali inostrani eksperti u prvom redu Steve Henke. I treći, koji je predlagao ozvaničenje njemačke marke kao sredstva plaćanja za šta se zalagao prof. Veselin Vukotić. Iako su se javne debate najviše vodile oko prva dva predložena modela, treći je prihvaćen od strane crnogorskih zvaničnika.

¹⁷ Vukotić, V. iz recenzije knjige D. Avramovića «Pobjeda nad inflacijom 1994»

Prema riječima Veselina Vukotića¹⁸, ideja uvođenja njemačke marke bila je hrabra posebno jer se kosila sa idejama i teorijskim postulatima “mainstream” ekonomista toga doba. Prema opštevažećem viđenju, konvertabilnost valute je rezultat jake i zdrave ekonomije, efikasnog poreskog sistema i preduzetničke inicijative. Logika od koje je polazio Vukotić prilikom definisanja svog predloga je da konvertibilnost nije posljedica već sredstvo. Sredstvo da se preko zdravog novca stvore uslovi za ekonomski razvoj. To je, kako on navodi, bila i ostala logika i platforma uvođenja DEM/EURO-a u Crnoj Gori.¹⁹ Osim toga, hrabrost ali i inovativnost ove ideje, ogleđa se i u tome što je predložena njena implementacija bez zvaničnih konsultacija i saglasnosti sa njemačkom Bundesbankom. Naravno, kao i svaki preduzetnička ideja i ova je zahtjevala mnogo napora kako za njeno uobličavanje tako i za promociju kako bi došlo do njenog prihvatanja od strane donosioca odluka pa tek kasnije do njene realizacije. Ti napori uključivali su veliki broj pripremljenih materijala, argumentovanih debata, susreta i razgovora koji su vođene kako u zemlji tako i u inostranstvu (na primjer sa Američkim kongresom u Vašingtonu, sa ekspertima u Briselu i drugi). Ključnu ulogu u svim ovim procesima imao je profesor Vukotić sa svojim saradnicima.

Prema njegovom mišljenju ideja uviđenja currency borda nije bila dobra opcija jer efekti njene primjene u praksi nisu bili dovoljno poznati. Dodatno, bila je predložena od strane ljudi koji nijesu iz Crne Gore, odnosno onih koji nijesu direktno snosili posljedice odluka koje su predlagali. Štampanje sopstvenog novca bila je skupa alternativa za čiju implementaciju je bilo potrebno mnogo vremena. Dodatno, kako navodi Vukotić, za efikasno sprovođenje te opcije bilo je potrebno odgovoriti na niz praktičnih pitanja: gdje će se štampati novac, kako će se novac dovesti u Crnu Goru, kako platiti štampanje novca i mnoga druga²⁰. Na samom kraju, ali možda i najvažnije za budućnost jeste činjenica da je ova opcija sa sobom nosila i rizik mogućeg pretjeranog štampanja novca. Kako Vukotić navodi, ozvaničenje njemačke marke kao platežnog sredstva, moglo se sprovesti brzo i predstavljalo je u stvari formalizaciju trenutne situacije na tržištu. Čini se da su u tom momentu, donosioci odluka u Crnoj Gori hrabro prihvatili najalternativniju od svih ponuđenih opcija za monetranu reformu. Pokazali su pragmatičnost ali i vjeru u jednu novu ideju koja se bazirala na principima otvorenosti i preduzetničke inicijative. Istina, ideju koja je obećavala ekonomsku nezavisnost i ekonomsku stabilnost, ali i onu

¹⁸ Vukotić, V. (2007): EURO i individualizacija društva u Crnoj Gori, str 2. (preuzeto sa www.vukotic.net)

¹⁹ Ibid, str. 3

²⁰ Ibid.

koja je jasno raskidala sa idejama iz prethodnog perioda. Donosioci odluka su shvatili da je ovo odluka koja predstavlja jedan od najznačajnijih koraka ka političkoj i nacionalnoj nezavisnosti Crne Gore.

Vlada Crne Gore je 6. novembra 1999. godine, izdala uredbu o uvođenju njemačke marke kao paralelnog zvaničnog sredstva plaćanja. Od uvođenja njemačke marke osnovan je Monetarni savjet koji su činili predstavnici Centralne banke, Ministarstva finansija, političari i nezavisni savjetnici. Savjet je definisao razmjenski kurs jugoslovenskog dinara i njemačke marke. Uspostavljeno je međubankarsko tržište deviza i osnovane su mjenjačnice u svima bankama, kako bi se omogućilo svim građanima da nesmetano razmjenjuju svoj novac. Za formalno uobličavanje crnogorskog monetarnog sistema bila je značajna i 2001. godina jer je tada počeo sa primjenom Zakon o Centralnoj banci i Zakon o bankama. U skladu sa ovim aktima osnovana je Centralna Banka Crne Gore, kao nezavisni monetarni autoritet zadužen za vođenje monetarne politike i nadzor nad bankarskim sistemom. Do kraja 2001. godine osnovano je i dobilo dozvolu za rad pet banaka, ali je suštinska reforma bankarskog sektora, koja je podrazumjevala prvenstveno smanjenje državnog vlasništva i usvajanje savremenih standardnih pravila poslovanja banaka, uslijedila tokom narednih nekoliko godina.

1999. godine Evropska monetarna unija ušla je u fazu pune funkcionalnosti uvođenjem Eura kao zvanične valute. Od 1. januara 2002. godine Euro je uveden u promet u svim zemljama članicama EMU i u Crnoj Gori. Iako je konverzija njemačke marke u euro bila jedna od najvećih i najkomplikovanijih novčanih operacija ikad izvršenih u zemlji, sprovedena je bez problema.²¹

Crnogorska ekonomska škola i ideja mikrodržave

Prethodno opisano uvođenje njemačke marke bila samo jedna od predloženih mjera za kreiranje novog ekonomskog sistema, koje je profesor Vukotić izložio u studiji Konceptijske osnove novog ekonomskog sistema u Crnoj Gori²². Materijal je napisan 1999. godine sa ciljem da definiše konzistentne teorijsko-metodološke osnove novog sistema ali i njegove najvažnije sastavne elemente. Kao takav, on je predstavljao prvu i cjelovitu prezentaciju ideja za formiranje i razvoj novog eko-

²¹ Institute for Strategic Studies and Prognoses (2002): MONET-Montenegro Economic Trends no 10, ISSP, Podgorica

²² Vukotić, V. (1998): Konceptijske osnove novog ekonomskog sistema u Crnoj Gori, ISSP; Podgorica

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

nomskog sistema u Crnoj Gori. Polazeći od megatrendova razvoja, odnosno transformacije koje se dešavaju u globalnim svjetskim razmjerama, potrebe za bržom tranzicijom iz komandne u otvorenu ekonomiju, profesor Vukotić definiše reforme koje treba sprovesti kako bi se stvorili uslovi za ekonomski prosperitet. Samo jedna od predloženih ideja je dolarizacija odnosno uvođenje njemačke marke, dok druge obuhvataju fiskalnu samostalnost, liberalizaciju trgovine, privatizaciju, kreiranje neophodnih institucija itd. U teorijskom smislu predložene ideje nalaze osnovu u liberalizmu kao teorijskom pravcu i njegovim postulatima slobode, otvorenosti i odgovornosti.

Detaljna operacionalizacija ideja koje su definisane u koncepcijskim osnovama, ponuđena je u Agendi ekonomskih reformi 2002-2006 koju je tim stručnjaka na čelu sa profesorom Vukotićem predložio Vladi, a ona isti usvojila u martu 2003. godine. Nakon dvije godine implementacije urađena je analiza rezultata i revizija dokumenta, pa je tako nastala Agenda ekonomskih reformi 2002-2007. Oba dokumenta su imala svoje polazište u ranije pomenutim koncepcijskim osnovama novog ekonomskog sistema, a čija su osnovna tri stuba tranzicije bili: tržišna ekonomija, privatno vlasništvo i vladavina prava. Sve predložene mjere su definisane sa jednim ciljem, postizanjem boljeg životnog standarda građana a u svijetu budućeg učlanjenja u EU i NATO. U tom kontekstu Agenda je definisana i kao Evropska agenda za Crnu Goru. Dokument je kao osnovne pokretače razvoja definisao: preduzetništvo, modernu državu (datu u konceptu mikro države), konkurentnost, inovacije i istraživanje. Jedna od mjere odnosila se i na reformu državne administracije. U definisanju ove mjere pošlo se prije svega od činjenice da je Crna Gora teritorijalno i populaciono mala zemlja i da u skladu sa tim zahtjeva i malu administraciju. Takodje, zaključeno je da je mala administracija jeftinija, ne zahtjeva puno novaca za funkcionisanje, što znači da se fiskalno opterećenje smanjuje a time jača konkurentnost crnogorskih preduzeća. Dodatno, uzet je u obzir i proces pristupanja EU koji će sam po sebi dovesti do povećanje birokratije, što se značajno može amortizovati ukoliko birokratski aparat sa kojim se ulazi u EU nije glomazan. Na navedenim osnovama predložen je koncept mikro države, odnosno vrlo male i efikasne administracije koju bi činili obrazovani, sposobni ljudi sa znanjem jezika i koji bi bili fokusirani na pružanje osnovnih usluga. Stoga, nije samo mala administracija karakteristika predloženog koncepta, već i mala uloga države u ekonomiji. Odnosno, ovaj koncept počiva na slobodnom tržištu i preduzetničkoj inicijativi za koje država stvara ambijent odnosno garantuje efikasnu primjenu ugovora. Kako Vukotić navodi: "Mikrodržava je država koja ima samo one osnovne funkcije koje su joj potrebne za integrisanje sa okolinom s jedne strane i zaštite suverenosti pojedinca s druge strane. Iz ovoga proizilaze dvije ključne karakteristi-

ke: Otvorenost takve države i mala ali jaka vlast, u zaštiti prava pojedinca, slobode ugovaranja i svojine».²³ Ideja mikro države nije bila samo izložena u Agendi već je Vukotić sa svojim saradnicima radio na promociji ove ideje u javnosti. Jedan od najvažnijih događaja organizovanog sa ovim ciljem, bila je konferencija pod nazivom «Crna Gora-mokrodržava» održana u Podgorici, u junu 2003. godine, na kojoj je učestvovalo preko 160 učesnika iz 19 zemalja. Konferenciju su organizovali Institut za strateške studije i projekcije (istraživački institute koji je Vukotić sa saradnicima osnovao 1998. godine), Chesapeake Associate i Institut za globalni ekonomski razvoj (obje organizacije iz Vašingtona). Međutim, i pored ovih napora i činjenice da je ideja minimalne države bila jasno izložena u usvojenoj Agendi, tokom perioda njene implementacije nije mnogo urađeno na njenoj aktuelizaciji i realizaciji.

Nakon ekonomske nezavisnosti, čiji je jedan od najvažnijih segmenata bila monetarna nezavisnost i uvođenje eura, Crna Gora je ostvarila političku nezavisnost 2006. godine. Dok je prvu fazu reforme (1998-2006) prožimala i objedinjavala ideja suverenosti²⁴, nakon 2006. godine bilo je potrebno definisati ideju koja bi vodila dalje reformske procese. Naime, sticanje nezavisnosti otvorilo je pitanje kako upravljati nezavisnošću, odnosno koji koncept vođenja ekonomske politike primjeniti. Sistematičan i sveobuhvatan odgovor na ovo pitanje ponudila je opet Crnogorska ekonomska škola, odnosno profesor Vukotić sa svojim saradnicima u okviru Agende ekonomskih reformi i razvoja Crne Gore 2007-2011. godine. Nova Agenda se, slično kao i prethodne, zasnivala na konceptu dugoročne vizije razvoja Crne Gore (do 2030. godine). U metodološkom pristupu nova Agenda je bila još inovativnija jer je jasno definisala željeno stanje u 2030. godini (mjereno bruto domaćim proizvodom po glavi stanovnika, ali i drugim pokazateljima) a zatim i mjere koje bi bilo neophodno sprovesti kako bi se to stanje ostvarilo. Kao i prethodne, Agenda je predviđala ulazak zemlje u EU i NATO ali su ova dva procesa shvatana kao sredstvo u postizanju boljeg životnog standarda stanovništva, a ne kao cilj sam po sebi. Predložene mjere su se u teorijskom smislu oslanjale na liberalne ideje, koje su možemo slobodno reći bile najbliže Austrijskoj ekonomskoj školi, i koje su se i dalje oslanjale na tri osnovan stuba: preduzetništvo, minimalnu državu i inovacije. Međutim, koliko god su liberalne ideje, hrabri predlozi i radikalni potezi, bili dobre za vođenje ekonomske politike do dobijanja nezavisnosti za njih više nije bilo sluha od strane donosioca odluka u Crnoj Gori. Vlada nije prihvatila koncept i ideje ponuđene u Agendi i napravila je zaokret u dotadašnjoj politici.

²³ Vukotić, V. (2001): Država i tranzicija, Miločerski razvojni forum, 2001, str. 10

²⁴ Vukotić, V. (2007), "Agenda konkurentnosti", str. 1 (preuteto sa www.vukotic.net)

Kako navodi Vukotić: "Napušten je koncept ekonomske politike na bazi kojeg je Crna Gora dobila prvo ekonomsku suverenost a potom, dobrim dijelom i državnu. Vlada se opredjelila za koncept zapostavljanja privatizacije, povećanja javne potrošnje, jačanja državne uloge u biznisu i poistovjećivanje svog programa sa programom administrativnog pristupanja Evropskoj uniji. Vlada je izabrala da umjesto Agende razvoja usvoji Agendu štrikova."²⁵ Neprihvatanjem Agende donosi odluka u Crnoj Gori napravili su raskid sa idejama liberalizma, uobličениh i prezentiranih od strane predstavnika crnogorske ekonomske škole na način da uvažavaju specifičnosti crnogorske realnosti ali i buduće globalne razvojne trendove.

ZAKLJUČAK

Kako su i neki drugi autori za pojedine periode prije perioda tranzicije dobro uočili, razvoj ekonomske misli u Crnoj Gori je „bolovao“ uglavnom od dvije velike boljke – već pomenutog odsustva teorije sa jedne strane i činjenice da se veliki dio materijala brojnih autora odnosio na prikazivanje ekonomskog stanja Crne Gore u prošlosti ili sadašnjosti.²⁶ U socijalizmu su ekonomski pisci uglavnom svoje radove posvećivali izlaganju trenutnih ekonomskih dešavanja ili odbrani same marksističke teorije. Pogled u budućnost ili preciznije, iz budućnosti, gotovo da nije postojao.

Raskid sa takvom tradicijom se desio u periodu tranzicije, kada su situacione okolnosti, ali i lična iskustva dovela do procesnog uspostavljanja prve sistematizovane ekonomske misli u Crnoj Gori baziranoj na idejama slobode i duhu liberalizma. Ta misao se ispoljila kroz rad profesora Veselina Vukotića i njegovih saradnika i istomišljenika koji su doprinijeli razvoju Crnogorske ekonomske škole. Ta škola je u periodu tranzicije „iznjedrila“ brojne ideje koje su se često kosile sa dominantnom ekonomskom paradigmatom, ali i još uvijek dominantnom logikom u društvu naslijeđenom iz perioda socijalizma.

²⁵ Vukotić, V. (2007), *Neprihvaćena Agenda ekonomskih reformi i razvoja Crne Gore 2007-2011*, ISSP, Podgorica

²⁶ Blagojević navodi da „prikazivanje stanja, naročito u prošlosti, za te autore ima prvenstven značaj, u svakom slučaju veći nego ocrtavanje puta i perspektiva daljeg razvitka. Nesumnjivo da je to veliki nedostatak u razvoju ekonomske misli u Crnoj Gori, pored odsustva teorije, jedan od najvećih“ (vidjeti: Blagojević, O. (1996) *Ekonomska misao u Crnoj Gori do Drugog svjetskog rata*, Stručna knjiga, Beograd, 1996, str. 398.)

Značaj ovih ideja je ogroman. Neke od njih su, poput uvođenja EURA kao zvanične valute iz korijena promijenile ekonomski život svakog pojedinca i donijele monetarnu a posljedično i ekonomsku stabilnost i nezavisnost Crnoj Gori. Neke, koje nijesu prihvaćene formalno, poput ideje Crne Gore kao mikrodržave su imale ništa manji značaj, jer su označavale početak tranzicije misli kod svakog pojedinca. One su značile drugačiji pogled na stvarnost, napuštanje logike determinizma, napuštanje logike koja jaku državu i snažan birokratski aparat vidi kao faktore stabilnosti i oslonca za pojedinca. Neprihvatanje takve ideje nam i dalje šalje jasne poruke i upozorava na Levijatana.

LITERATURA

1. Avramović, D. (1998) *Pobeda nad inflacijom 1994.* / Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1998
2. Blagojević, O. (1996): *Ekonomska misao u Crnoj Gori do Drugog svjetskog rata*, Stručna knjiga, Beograd, 1996
3. CANU (1994): *Božidar Gluščević 1928-1992*, Podgorica
4. Institute for Strategic Studies and Prognoses (2002): *MONET-Montenegro Economic Trends no 10*, ISSP, Podgorica, 2002
5. Marković, M. (1984): *Istorija ekonomske misli I i II*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1894
6. Vukotić, V. (2007), *Agenda konkurentnosti* (preuzeto sa www.vukotic.net)
7. Vukotić, V. (2001): *Država i tranzicija*, Miločerski razvojni forrum, 2001,
8. Vukotić, V.: *EURO i individualizacija društva u Crnoj Gori* (preuzeto sa www.vukotic.net)
9. Vukotić, V. (1998): *Koncepcijske osnove novog ekonomskog sistema u Crnoj Gori*, ISSP; Podgorica
10. Vukotić, V. (2007), *„Mikro država - skupo odložena neodložnost“* (preuzeto sa www.vukotic.net)
11. Vukotić, V. (2007), *Neprihvaćena Agenda ekonomskih reformi i razvoja Crne Gore 2007-2011*, ISSP, Podgorica
12. Vukotić, V. (1999): *TEORIJSKE OSNOVE CRNOGORSKE EKONOMSKE ŠKOLE - decembarsko predavanje studentima svih generacija postdiplomskih studija u okviru programa: "21. vijek – Doček Novog Milenijuma"* (preuzeto sa www.vukotic.net)

JEVREJSKA EKONOMSKA MISAO

Milika Mirković¹

Apstrakt

Tokom duge istorije Jevreji su prolazili kroz niz teskoća i nedaća, ali su ipak opstali i predstavljaju jedan od najušpješnijih naroda u svijetu. Osnovni cilj rada je da istraži razvoj jevrejske ekonomske misli od perioda kad su kao nomadsko pleme lutali po Bliskom istoku, do danas. Odnosno, razvoj načina razmišljanja Jevreja prikazujući ekonomsku istoriju od nomada do bankara. Razvoj ekonomske misli se istražuje sa aspekta ekonomskog i socijalnog položaja koji su Jevreji imali u društvu i uticaja njihove religije i kulture na ekonomsku misao. Prije svega analizirane su društvene okolnosti i promjene i njihov uticaj na način razmišljanja Jevreja, ali i okolnosti u uticaj Jevreja na nastanak kapitalizma.

Ključne reči: *Ekonomska misao, Jevreji, judaizam, kapitalizam, trgovina, bankarstvo*

UVOD

Kroz dugu istoriju, više od četiri milenijuma, jevrejski narod je prolazio kroz razne teškoće, progone, stradanja, ali je ipak opstao uprkost teškom isustvu i životu u izgnanstvu. I nije samo preživio, već je jevrejski narod jedan od najuspješnijih ukoliko se pogleda lista najbogatijih ljudi u svijetu ili lista dobitnika Nobelove nagrade. Naime, Jevreji čine svega 0,2% svjetske populacije što je nesrazmjerno sa ukupnim učešćem Jevreja u broju dobitnika Nobelove nagrade (22% je jevrejskog porijekla, dok je 38% Jevreja dobilo Nobelovu nagradu u oblasti ekonomije²) ili u odnosu na

¹ Milika Mirković, student doktorskih studija, Univerzitet Donja Gorica, Podgorica, milika.mirkovic@udg.edu.me

² <http://www.jinfo.org/>

broj najbogatijih u svijetu gdje su deset od pedeset najbogatijih ljudi na svijetu Jevreji ili petina od 200 najbogatijih u svijetu.³

Za Jevreje se može reći da su jedan od najupornijih naroda u istoriji. Oni su posljednji antički narod koji je opstao ne mijenjajući svoju religiju, zadržavši istorijsku uspomenu koja doseže do davnih vremena⁴. Durant ističe da su ih zakoni održali ujedinenim uprkos svakom rasijanju, ponosnim uprkos svakom porazu, i doveo ih kroz vrijeme do našeg vremena, kao jak i očito neuništiv narod⁵. Takođe, dodaje da jevrejska preduzetnička kultura ukazuje na vitalnost i istrajnost jednog naroda. Jevreji koji su stari kao istorija, možda su postojani kao civilizacija.⁶

Faktori koji su uticali na razvijanje specifičnog načina razmišljanja, koji je doveo da Jevreji budu jedan od najuspješnijih naroda u svijetu su predmet istraživanja ovog rada. U prvom dijelu je analizirana uloga judaizma u razvoju ekonomske misli, a u drugom dijelu je predstavljena veza između različitih društvenih prilika i jevrejske ekonomske misli.

JUDAIZAM I RAZVOJ EKONOMSKE MISLI JEVREJA

Kao i kod drugih naroda, religija je igrala veoma važnu socijalnu ulogu i kod Jevreja. Jevrejska religija-judaizam je nastao kao odgovor na svakodnevne probleme sa kojim su se suočavali objašnjavajući tako prirodne i društvene nepogode. Važnu ulogu u nastanku judaizma su imali i drugi narodi s kojima su Jevreji dolazili u kontakt od naroda u Mesopotamiji, do Egipta i Kanana. Svoje prestave o prirodi, čovjeku i životu su nadograđivali i upotpunjavali pričama i legendama drugih kultura i tako stvarali sliku i pogled na svijet.

Budući da Jevreji u najvećem dijelu svoje istorije nijesu imali svoju državu i da su živjeli pod tuđinskom vlašću, uloga religije u oblikovanju načina razmišljanja dobija na većem značaju. Okupljanje oko religije je naročito bilo izraženo nakon Vavilonskog ropstva. Nastankom Starog zavjeta koji je prikazao istoriju čovjeka od

³ Forbsova svjetska lista milijardera 2016: <http://www.forbes.com/billionaires/list/>

⁴ Blechová Čelebić Lenka (2015), Predavanja u sklopu predmeta „Jevrejska kultura“, decembar 2015, Univerzitet Donja Gorica

⁵ Durant Vil (2004) Istorija civilizacije – Istočne civilizacije, Narodna knjiga, Beograd, str. 344.

⁶ Durant Vil (2004) Istorija civilizacije – Istočne civilizacije, Narodna knjiga, Beograd, str. 353.

nastanka do tadašnjih dana, samim tim i prikazao istoriju jevrejskog naroda, Jevreji su veoma rano stekli svijest o prošlosti i istoriji. Upravo su starozavjetne priče uticale na oblikovanje jevrejskog duha, načina razmišljanja i svakako uticale na razvoj ekonomske misli.

Prije svega, Stari zavjet prikazuje istoriju naroda kroz logičan slijed događaja, od samog nastanka. Jevreji su bili prvi koji su imali zaokruženu i napisanu istoriju, iako je veoma teško odvojiti šta je zapravo istina i šta je proizvod mašte. Međutim, bez obzira na istinitost događaja i priča, pisana istorija je kroz Stari zavjet napravila temelj trajnosti jevrejskog naroda. Usmenim prenošenjem sa generacije na generaciju, bi se sadržaj legendi i mitova mijenjao ili zaboravljao, ali je napisana priča obezbijedila da se kulturno nasleđe prenosi daleko kroz vjekove uprkos teškoćama i nevoljama. Drugi značajan činilac Starog zavjeta je taj što su Jevreji dobili prve moralne zakone i pravila ponašanja koji su uređivali sve sfere života.

Stari zavjet je imao uticaja na duh jevrejskog naroda na dva načina: preko sadržaja Biblije i biblijskih priča i kroz obavezu čitanja Starog zavjeta u kućama ili sinagogama gdje je na taj način cijela jevrejska populacija bila upoznata sa istorijom naroda i moralnim načelima na kojima je počivao judaizam. Čitajući i komentarišući Stari zavjet, Jevreji su proživljavali sudbine biblijskih heroja, poistovjećivali se sa njihovim životima, sudbinama i karakterima i na taj način sticali znanja o životu koja su im pomogla da razumiju funkcionisanje svijeta.

Kroz Bibliju je napravljen zaokret u posmatranju društva, gdje na čelo izbija pojedinac u odnosu na kolektiv. Definisanjem skupa normi ponašanja reguluše se čovjekov život. Pored pravila je propisano i to šta će se desiti ako se neki pojedinac ponaša suprotno zakonima. Stavljanje akcenta na pojedinca je značilo i prenos odgovornosti sa kolektiva na pojedinca što je imalo značajan uticaj na shvatanje svijeta i preduzetničko ponašanje jevrejskog naroda.

Na uspon pojedinca naspram kolektiva takođe ukazuje etničnost, kao važno obilježje jevrejskog naroda. Naime, u odnosu na ostale narode tog vremena, Jevreji su bili najčistiji. Nijesu se miješali sa drugim narodima i zakoni su zabranjivali sklapanje brakova između Jevreja i drugih naroda. Takva orijentacija je uticala da Jevreji zadrže tipične karakteristike, očuvaju religiju i identitet. Durant navodi da su uspjeli da sačuvaju ličnost sa „tipičnim crtama sa zapanjućom upornošću“. Upravo je isticanje individualnosti provučeno kroz starozavjetne priče. Predstavljene su pojedinačne sudbine, osobine, narav, želje, iskušenja svakog lika. Takođe, upotrijebljena je metafora pojedinca za kolektiv, tako što su biblijski junaci, Tara,

Avram, Josif predstavljeni kao pojedinci, a zapravo su prije metafora za pleme. Takav utisak se najviše može steći kroz prikaz dvanaest Jakovljevih sinova, kao dvanaest jevrejskih plemena. Isto tako, izraženost pojedinca i njegove akcije se može prepoznati kod Mojsija koji je pokazao veličinu snage pojedinca da izbavi svoj narod iz egipatskog ropstva.

Povezano sa individualnošću, prikazana je i ideja stvaralaštva. Bog je prije svega pojedinac, a onda i stvaralac stvorivši svijet za šest dana. Kroz priču o stvaranju svijeta, ali i kroz druge čovjeku se dodjeljuje uloga stvaraoca i nekog ko učestvuje u kreiranju svijeta. Prije svega kod Adama i Eve, kojima je Bog zbog učinjenog grijeha rekao: „Sa znojem lica svojega ješćeš hljeb dokle se ne vratiš u zemlju od koje si uzet; jer si prah i u prah ćeš se vratiti“⁷ osudivši ih tako da rade i stvaraju cijeli život. Isto tako, Bog nije stvorio čovjeka da bude sveznajući, a da mu ne bi omogućio da to postane protjerao ga je iz raja. Na taj način je prikazana prihvatljivost greške i nepostojanja sveznajućeg i bezgrešnog pojedinca. Odsustvo bezgrešnosti se može vidjeti kod biblijskih junaka. Josifa su izdala braća i prodala trgovačkim karavanima, Tarin unuk Lot je namjeravao da proda dvije kćerke razjarenoj masi u Sodomu, Mojsije je ubio egipatskog nadzornika, Avram je protjerao sina Ismaila, Kain je ubio brata i drugi primjeri. Dakle, junaci u Bibliji nijesu predstavljeni kao neki koji su iznad običnog čovjeka. Neki su imali nadmoći, ali su i dalje imali slabosti i mane kao i svaki običan pojedinac. Postavljajući čovjeka u središte zbivanja, posmatrajući ga kao stvaraoca koji radi i tokom rada griješi i uči iz neuspjeha je nesumnjivo imalo velike implikacije na razvoje jevrejske ekonomske misli.

Simbolika koja se može naći u starozavjetnim pričama je takođe imala uticaja na razvoj ekonomskog duha Jevreja. Sedlacek upravo ukazuje na simboliku raja ili bašte u kojoj su stvoreni Adam i Eva. Bašta simbolizuje određenu nedovršenost koja traži stalnu kultivaciju, stalan rad i sređivanje. U odnosu na šume, koje predstavljaju nešto što je dato i što je završen čin, stvorivši čovjeka u vrtu podrazumijeva da je svijet koji je bog stvorio ostavljen čovjeku da ga dalje uređuje i održava⁸. Dakle, čovjekova uloga je u njegovom aktivnom učestvovanju u stvaranju, a ne u pasivnom posmatranju svijeta. U vezi sa ovim, raj u kom je čovjek stvoren ne predstavlja neko imaginarno i nepostojeće mjesto, već se Eden može naći na geografskoj karti. Prema Starom zavjetu, iz raja izvire četiri rijeke od kojih su dvije

⁷ Biblija ili Sveto pismo Starog i Novog zavjeta (2008), Stari zavjet preveo Đura Daničić, Novi zavjet preveo Vuk Stefanović Karažić, Preporod, Beograd,, str. 3.

⁸ Sedlacek T. (2011) Economics of Good and Evil, Oxford University Press, New York, str. 59.

Tigar i Eufrat. Goldstein u tom slučaju naglašava da je bez sumnje Eden geografski smješten u Persijskom zalivu⁹.

Uticao religije na razvoj ekonomske misli Jevreja se može vidjeti i kroz uvođenje ugovora kojima su regulisana imovinsko-pravna pitanja. U životu Jevreja, ugovor je uvijek zauzimao važno mjesto. Prisutnost ugovora se može uočiti i u starozavjetnim pričama, ali i u stvarnom životu. Prvo je Bog sklopio ugovor sa Mojsijem dajući mu ploče sa uklesanim zapovijestima na Sinajskoj gori. Dalje se kroz istoriju jevrejskog naroda mogu naći različiti ugovori: ugovori sa državama o plaćanju poreza kako bi na taj način obezbijedili sigurnost u zemlji koju naseljavaju, trgovački i bankarski ugovori, ketuba ili predbračni ugovor i drugo. To nije uticalo samo na regulisanje odnosa između dvije strane i definisanje prava i obaveza, već i na razvijanje svijeti o važnosti poštovanja dogovora, što je imalo veliki značaj u poslovnom svijetu.

Kako je čovjek određen kao neko ko sudjeluje u stvaranju svijeta i njegovom uređivanju, njemu je data i obaveza i odgovornost održavanja svijeta. To prije svega znači da je čovjeku dat svijet u kom će raditi i stvarati, ali da uvijek mora imati na umu buduće generacije koje će posle njega koristiti resurse i zarađivati za život. Na taj način je čovjeku data odgovornost prema zajednici i svijetu u kom živi. Gajenje osjećaja pripadnosti zajednici i pomaganje zajednici je jedan od principa jevrejske kulture. Svaki čovjek je mogao na neki način da doprinese zajednici, bilo radom, znanjem, bogatstvom ili nečim drugo. Podučavanje Jevreja da obaveze prema zajednici ne treba da shvataju kao teret, već kao način iskazivanja ljubavi prema Bogu i pravdi¹⁰ je imalo uticaja na stvaranje solidarnosti u društvu. Posljedično je to dalje vodilo shvatanju ekonomije i načinu razmišljanja. Naime, u Starom zavjetu je definisan niz normi ponašanja koje uređuju odnos prema siromašnim članovima društva, strancima, robovima u cilju postizanja veće ravnopravnosti u društvu. Ovi principi ravnopravnosti su došli još više do izražaja, budući da robovlasništvo nikad nije poprimalo okrutne oblike u jevrejskom društvu kao kod drugih naroda. Razlog leži u činjenici što jevrejski narod nije imao čvrstu državu, niti su predstavljali vojnu silu, već su migrirali iz jedne u drugu sredinu u potrazi za boljim uslovima života. Takav život, ali i česti ratovi su onemogućavali razvijanje robovlasničkog društva u obliku koji je postojao kod drugih moćnih država. Međutim, to je dalo važnu karakteristiku razvoju ekonomske misli i uopšte ekonomskom

⁹ Goldstein D. (1988) Židovska mitologija, Mladinska knjiga, Ljubljana. str.40 .

¹⁰ Blechová Čelebić Lenka (2016), Predavanja u sklopu predmeta „Jevrejska kultura“ na Fakultetu za kulturu i turiza, Univerzitet Donja Gorica, Podgorica

napretku naroda. Naime, robovlasničko društvo je podrazumijevalo veliki broj robova, odnosno neslobodnih ljudi. Ograničenje slobode znači da je pojedinac kao član društva ograničen u pogledu kreativnosti i stvaralaštva. „Ograničenje sloboda maštanja je bila uzrok propasti mnogih civilizacija. Ograničavanje slobode vodi nepokretnosti društva¹¹. Odnosno, društva koja počivaju na neslobodnim ljudima teško mogu da se razvijaju.

Drugi element takvog načina razmišljanja je solidarnost i zaštita socijalno slabih i siromašnih članova društva. Stari zavjet obiluje normama ponašanja kojim se propisuje opraštanje dugova, odnos prema strancima i robovima, ali i moralno ponašanje prema radnicima. Takav način života i usađen sistem vrijednosti je vodio empatiji u društvu što je u konačnom uticalo na napredak i uspjeh društva. Ljudi žive u povezanim odnosima što je imalo efekte na poslovnu saradnju između Jevreja sa različitih krajeva svijeta.

Solidarnost i briga o siromašnima i socijalno slabima ne znači i negativan odnos prema bogatstvu. Sedlacek upravo navodi da se u Starom zavjetu rijetko može naći prezir prema bogatstvu ili hvalospjevi prema siromaštvu. Tako se u judaizmu bogatstvo ne posmatra kao nešto što je loše, već predstavlja nagradu za rad. Upravo se u ovom i ogleda važna karakteristika jevrejske ekonomske misli, odnos prema bogatstvu i poštovanje svojinskih prava. Kako se u religiji ne nalaze ograničenja akumulaciji bogatstva to bi značilo da se poštuju prava svojine nad imovinom koja je stečena. Upravo se i jedna od deset zapovijesti odnosi na zabranu krađe i uzimanje onog što je tuđe. Moralne norme sa istom idejom se mogu naći u Bibliji i Talmudu. Takođe, u Bibliji je navedeno „Ne pomiči međe bližnjega svojega koju postave stari u nasljedstvu tvojem koje dobiješ u zemlji koju ti Gospod Bog tvoj daje da je naslijediš“¹². Na poštovanje i zaštitu vlasničkih prava ukazuju i kazne koje se propisuju i mogu naći u Starom zavjetu u slučaju povrede ili uništenja imovine druge strane.

Iako je akumulacija bogatstva na jednoj strani društveno prihvatljiva, solidarnost prema siromašnima ne znači ograničavanje akumulacije bogatstva ili zabranu djelatnosti koje donose veću zaradu. Judaizam upravo propovijeda solidarnost među Jevrejima, ali ne obavezuje i prisiljava bogate da dio svog bogatstva daju

¹¹ Vukotić V. (2013) Antropologija stvaranja, CID, Podgorica, str. 129.

¹² Biblija ili Sveto pismo Starog i Novog zavjeta (2008), Stari zavjet preveo Đura Daničić, Novi zavjet preveo Vuk Stefanović Karažić, Preporod, Beograd, Ponovljeni zakoni 19: 14, str. 185.

siromašnima. To je prije pitanje sistema vrijednosti koji se gaji u jevrejskoj kulturi nego obaveza koja je propisana. Solidarnost i dobročinstvo nije shvaćeno na način kao što ih Robin Hud shvata.

Dakle, religija i pravila ponašanja koja judaizam propovijeda su uticali na stvaranje duha i načina razmišljanja Jevreja. Shvatanje svijeta, života, uloge čovjeka i odnosa između ljudi je uticalo na razvoj ekonomske misli jevrejskog naroda.

DRUŠTVENE OKOLNOSTI PRIJE NOVE ERE I RAZVOJ EKONOMSKE MISLI

Tokom duge istorije različite društvene okolnosti su uticale na način razmišljanja Jevreja. U doba naseljavanja Mesopotamije, jevrejiki narod je živio kao i svako drugo nomadsko pleme koje je lutalo plodnim dolinama Tigra i Eufrata. Svoju kulturu i način razmišljanja su razvijali kroz reakciju na svakodnevne aktivnosti i kroz interakciju sa drugim narodima na koje su nadograđivali svoje iskustvo.

Pored plodnog zemljišta koje je stanovnicima davalo povoljne uslove za razvoj zemljoradnje, to geografsko područje je predstavljalo raskrslu mnogih puteva i područje kroz koje je prolazio karavanski put. To je svakako uticalo na razvoj trgovine. Tako je trgovački put spajao državu Mari sa Katnom, odakle je put dalje išao ka Damasku i lukama na Sredozemnom moru. Isto tako, Eufrat je bio značajan za transport robe iz grada u grad.

Plemena, među kojima su bili i Jevreji¹³, su se bavili stočarstvom te su na taj način proizvodili različite proizvode životinjskog porijekla od hrane do kože, odjeće i obuće. Seljenje po mesopotamskoj dolini, u potrazi za hranom za stoku nomadi su dolazili u dodir sa drugim stanovništvom koji su se bavili istim zanimanjima, ali i onim koji su živjeli u gradovima. To im je omogućavalo da višak proizvodnje zamijene za neke druge proizvode ostalih plemena i naroda. Pored saradnje između nomadskih plemena i gradskog stanovništva na polju razmjene dobara, Krivaček (2010) navodi da su stočari i zanatlije radili na sezonskim poslovima u gradovima. Na taj način je odnos između doseljenika i starosjedilaca vodio i postepenom uključivanju nomada u gradski život, ali i omogućavao njihovo uključivanje u trgovinske tokove s obzirom da su stalno bili u pokretu.

¹³ Kosidovski (2010) i Milin (1994) ukazuju da nazivi gradova Nahor, Turahi, Sarugi i Peliga imaju sličnost sa imenima Avramovih rođaka, Nahora, Tare, Seruha i Faleka.

Poljoprivredno iskustvo je nadograđivano dalje zanatskim i trgovačim iskustvom koje su Jevreji sticali u Haranu i Kananu. Međutim, Kosidovski (1986) navodi da kasniji život jevrejskog naroda u Egiptu predstavlja „prazninu“ u jevrejskoj istoriji, gdje je zaključio da je period jevrejskog boravka u Egiptu bio period „duhovne opuštenosti, konformizma i praznog života od danas do sutra“¹⁴. Dakle, živjeli su život kao i ostala plemena koja su bila pod vlašću Egipta, a koji se odnosio na obezbjeđivanju hrane i zadovoljenju osnovnih životnih potreba. Relativno miran život u Egiptu je nakon dolaska Ramzesa II na mjesto faraona, nastavljena turbulentna istorija jevrejskog naroda u ropstvu, izgnanstvu i lutanju. Usljed religijskih razloga, ali i različitih društvenih, osnivanje monarhija i stvaranje dinastija nije bilo prisutno kod jevrejskog naroda. No ipak je prva kraljevina osnovana 1030. godine prije nove ere kada je prvi kralj bio Saul, koga je kasnije naslijedio David, a potom Solomon. Takve prilike su uticale i na ekonomiju i ekonomsku misao Jevreja. Za vrijeme Solomonove vladavine, stanovnicu su se bavili zemljoradnjom i stočarstvom, zanatstvom i trgovinom. Kraljevstvo se prostiralo između dva mora, Crvenog i Sredozemnog, Solomonova država se nalazila na raskrsnici puteva, što joj je davalo veliki potencijal za razvoj trgovine. Uspostavljena je saradnja sa Feničanima, tako da se stanovništvo sve više bavilo trgovinom. Takođe, Kosidovski (1986) navodi arheološka otkrića koja su pokazala da se Izrael bavio proizvodnjom bakra što je dodatno uticalo na razvoj trgovine.

RAZVOJ I URBANIZACIJA GRADOVA I EKONOMSKA MISAO JEVREJA

Početak nove ere većina Jevreja se, kao i ostalo stanovništvo bavilo poljoprivredom. Međutim, vremenom je procenat jevrejskog stanovništva angažovanog u poljoprivredi opadao, da bi u VII vijeku petina Jevreja ostala da obrađuje njive i gaji stoku, a ostatak se bavio nepoljoprivrednim djelatnostima.

Razvoj kalifata je doprinio tehnološkim promjenama u poljoprivredi i proizvodnji¹⁵. To je dalje uticalo na privredni rast i razvoj gradova, što je dalje posljedično uticalo na migracije stanovništva iz sela u gradove. Vremenom je populacija gradova rasla, da bi u XI vijeku postojao značajan broj velikih gradova koji su brojali preko 100 hiljada stanovnika, dok su neki imali i preko pola miliona (Bagdad, Samara i

¹⁴ Kosidovski Z. (1986), Biblijske legende, Srpska književna zadruga, Beograd, str. 161.

¹⁵ Botticini Maristella, Eckstein Zvi (2012) The Chosen Few, How Education Shaped Jewish History 70-1492, Princeton University Press, Princeton and Oxford, str.32.

Basra)¹⁶. Razvoj gradova je donio i nove obrasce življenja i zahtijevao radnu snagu koja je različita od one koju je zahtijevala poljoprivreda. Prije svega, urbanizacija je nametnula potrebu za obrazovanim ljudima koji će biti poluga razvoju trgovine i industrije.

Nove uslove privređivanja i promjene koje je urbanizacija podstakla, koje se između ostalog sastoje u „podjeli na ljude koji misle i ljude koji rade“¹⁷ su najbolje iskoristili Jevreji, prilagodivši se novonastalim uslovima života zato što su predstavljali najobrazovaniji narod u to doba. Postavlja se pitanje, zašto su Jevreji najviše prosperirali tokom razvoja gradova? Društvene prilike koje su vladale u to doba, ali i one koje su prethodile mogu objasniti i dati odgovor na ovo pitanje.

Obrazovanje je oduvijek predstavljalo ključni element jevrejske kulture. Kako nisu imali jaku državu i moćnu vojsku, Jevreji su se okrenuli obrazovanju i duhovnom razvoju. Otac je bio u obavezi da nauči sina da piše. U prvom vijeku su Jevreji uveli obavezno obrazovanje, koje je doprinijelo da gotovo svi Jevreji budu pismeni. Tada je Josua sin Gamlin odredio da u svakom gradu postoji učitelj i da se svi dječaci od šest ili sedam godina počnu obrazovati: „Prije šest godina ne treba primati [djecu], a od tog uzrasta pa nadalje treba ih primati i gruhati u njih kao u vola“¹⁸. Za uvođenje obaveznog obrazovanja su najzaslužniji fariseji, iako su se njihove ideje suprostavljale idejama drugih religijskih struja koje su postojale u to doba, sadukeja, eseni, zeloti i drugi. Dodatni faktor koji je išao u prilog razvoju pismenosti jevrejskog naroda je i taj što je ono bilo dostupno svima, bez obzira na socijalni status.

Obrazovanje je u doba razvoja gradova Jevrejima dalo kompetitivnu prednost, jer su razvoj trgovine i bankarstva zahtijevali pismenog pojedinca koji zna da napiše i pročita ugovor, sudske odluke, obračuna zaradu, napiše ugovore o zajmovima, obračuna kamatu, obavlja pismenu korespondenciju sa poslovnim partnerima iz udaljenih područja i obavlja druge, slične poslove.

Razvoj gradova je uticao da se Jevreji sele iz jednog mjesta u drugo, što je doprinosilo stvaranju poslovne mreže, ali i razvijanju međunarodne trgovine i poslova pozajmljivanja novca. U doba kalifata, Jevreji su se slobodno kretali i razmjenjivali

¹⁶ Botticini Maristella, Eckstein Zvi (2012) *The Chosen Few, How Education Shaped Jewish History 70-1492*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, str.33.

¹⁷ Vukotić V. (2013) *Antropologija stvaranja*, CID, Podgorica, str. 31.

¹⁸ Verber Eugen (2002), *Talmud*, Narodna knjiga Alfa, str.271.

robu. Oni iz Mesopotamije su trgovali sa Jevrejima iz Egipta, Španije i Portugalije, ali i sa Indijom. Povrat na obrazovanje je sve više dolazio do izražaja, jer su Jevreji u odnosu na ostalo stanovništvo zarađivali mnogo više.

Potruga za poslovnim prilikama je uticala na seljenje Jevreja u Evropu. Prvo su naseljavali Španiju i Italiju, a dalje Francusku i Njemačku. U to doba, IX i X vijek, Evropa je bila nerazvijena, teritorija izdijeljena na veliki broj pokajina i država. U odnosu na gradove u muslimanskom kalifatu, evropski su bili znatno manji. Na primjer, Kordoba je bio najveći grad i brojao 150 hiljada stanovnika, dok je Rim brojao 35 hiljada stanovnika¹⁹. Naseljavanje velikog broja manjih gradova je uticalo na veću rasutost Jevreja, a samim tim i na veću zaradu, jer je izbjegnuta veća koncentracija trgovaca i bankara na jednom prostoru. Na taj način nijesu predstavljali konkurenciju jedni drugima, već poslovne partnere. Takođe, to je doprinisilo većoj mobilnosti Jevreja.

Na veću pokretljivost su uticala i sama zanimanja kojim su se bavili. Prije svega, trgovina i poslovi pozajmljivanja novca nijesu zahtijevali vezanost za određeno mjesto, kao što bi to bila poljoprivreda. Ulaganje u imovinu koja se može lako prenositi iz jednog u drugo mjesto nije sputavalo duh seljenja. Naprotiv, uticao je da se kapital iz područja sa nižim preseli u područja sa višim prinosom.

Orjentisanost Jevreja ka poslovima pozajmljivanja novca se duguje i društvenim okolnostima koje su vladale u tom periodu. Prije svega, veliki uticaj na život svakog čovjeka je imala katolička crkva. Propisivala je određene zabrane ponašanja, ali se i miješala u državne odluke. Između ostalog, hrišćanima je bilo zabranjeno pozajmljivanje novca uz naplatu kamate. Takve prilike su odgovarale Jevrejima, koji su se specijalizovali u poslovima pozajmljivanja novca i na taj način zarađivali i akumulirali bogatstvo. Dodatno, slaba razvijenost privrede je nametala potrebu za novčanim sredstvima kako bi se razvijali evropski gradovi i pospješio ekonomski rast.

Davanje novca na zajam uz naplatu kamate je donosilo znatno veće prihode u odnosu na ostala zanimanja. Tako su Jevreji imali znatno bolji životni standard u odnosu na ostalo stanovništvo. Različiti podaci ukazuju na velike razlike u zaradi Jevreja i lokalnog stanovništva. Prije svega, visina kamate koju su zaračunavali ukazuje na i visok profit. Tako su se na primjer u XV vijeku kamatne stope u

¹⁹ Botticini Maristella, Eckstein Zvi (2012) *The Chosen Few, How Education Shaped Jewish History 70-1492*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, str.33.

Toskani kretale do 30%²⁰. Slično se može zaključiti i analizom visine poreza koji su Jevreji plaćali, gdje je značajno veće učešće iznosa poreskih prihoda naplaćenih od jevrejskih porodica u odnosu na naplaćene poreze od drugog stanovništva, uzimajući u obzir veličinu populacije i jedne i druge strane. U Engleskoj su u XIII vijeku Jevreji doprinosili od jedne šestine do jedne petine ukupnih prihoda iako su predstavljali svega 0,01% populacije²¹, dok je u Španiji doprinos Jevreja kroz poreze krajem XIII vijeka bio na nivou od 22% ukupnih prihoda Kastilje. Takođe, iznos poreza koji su Jevreji plaćali u Italiji u XV vijeku je bio četrdeset puta veći od godišnje plate nekvalifikovanog radnika, odnosno dvadeset puta veći od godišnje plate kvalifikovane osobe²².

Koristeći tržišne prilike, Jevreji iz različitih krajeva svijeta su poslovno saradivali. Nesmetana komunikacija između onih u Španiji i onih u Njemačkoj, ili onih koji su naseljevali Mesopotamiju, Egipat, Vizantijsko carstvo je omogućavala protok informacija o ekonomskom stanju na određenim lokacijama, o tražnji za novcem, robama, potrebama stanovništva, društvenim dešavanjima, i drugo. Zahvaljujući dobro razrađenim kanalima trgovine, mogli su da izađu u susret većim potrebama za određenom robom ili novcem. Ukoliko se na primjer desi da je u jednom gradu potrebna veća količina novca zbog izgradnje katedrale, finansiranja nekih poduhvata vlasti, lokalni Jevreji su slali informaciju drugim kako bi zadovoljili tražnju preusmjeravanjem kapitala sa jednog na drugi kraj. Upravo je povezivanje između onih koji su pozajmljivali novac ili trgovaca omogućavalo da se tražnja za novcem ili drugom robom zadovolji udruživanjem sredstava. Poslovni odnosi bi ponovo bili regulisani ugovorima, čime su se poslovi brže i efikasnije obavljali, a istovremeno smanjivao rizik neuspjeha i prevare. Tako su dokumentacijom definisana prava i obaveze: koliko je ko uložio, koliki dio profita kome pripada, finansiranje mogućeg gubitka itd.

²⁰ Botticini Maristella, Eckstein Zvi (2012) *The Chosen Few, How Education Shaped Jewish History 70-1492*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 231.

²¹ Botticini Maristella, Eckstein Zvi (2012) *The Chosen Few, How Education Shaped Jewish History 70-1492*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, str. 193. preuzeto od Elman (1937, p. 146).

²² Botticini Maristella, Eckstein Zvi (2012) *The Chosen Few, How Education Shaped Jewish History 70-1492*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, str.220, preuzeto od Malanima (2007) for data on wages in early Renaissance Florence.

RAZVOJ KAPITALIZMA I ULOGA JEVREJA

Jevreji su dali veliki doprinos razvoju trgovine, naročito međunarodne trgovine, ali i bankarstva i razvoju finansijskih instrumenata. Prije svega imali su veliki uticaj na razvoj i oblikovanje kapitalizma.

Nove okolnosti na tržištu koje se ogledaju u usložnjavanje ekonomskih odnosa, ekonomskim razvojem zemalja, osvajanje novih teritorija kroz kolonijalizaciju su uticali na stvaranje novih oblika ekonomske saradnje. Kako je uključenost Jevreja u bankarstvu i trgovini bila velika, njihov doprinos novim instrumentima u poslovanju je bio veoma značajan. Baveći se pozajmljivanjem novca i međunarodnom trgovinom, nailazili su na nove uslove privređivanja koji su nametnuli potrebu za novim instrumentima kako bi nesmetano nastavili da obavljaju svoje poslovne aktivnosti. Razvoj ekonomije je prouzrokovao razvoj hartija od vrijednosti, osiguranja, hipoteke, kredita, trgovina nekretninama, prodaja robe na kredit, preuzimanja dugovanja i drugih ekonomskih instrumenata. Tako je na primjer, prva mjenica izdata od strane Jevrejina Simona Rubena 1207. godine²³. Iako je mjenica izdata još u XIII vijeku, tek je u XVII vijeku u Holandiji mjenica kao finansijski instrument definisana zakonom²⁴. Upravo je u XVII vijeku razvoj holandske ekonomije, prije svega kreditnog sistema i tržišta novca bio pod uticajem Jevreja. Takođe, izdavanje mjenice je bilo prisutno i u Italiji, u Veneciji još ranije u XVI vijeku, ali i u Đenovi na sajmovima koji su se tada održavali. S obzirom na učešće Jevreja u ekonomskim aktivnostima, nesumljivo je njihovo izdavanje bilo u rukama jevrejskih biznismena²⁵.

Jevreji su imali veliku ulogu i u razvoju bankarstva. Upravo je prva dozvola za osnivanje banke data Jevrejima 1400. godine²⁶. Prve banke su bile trgovačke banke. Osnivanje banaka, čiji su osnivači bili Jevreji se usko povezuje i za njihovu ulogu u razvoju novca. Sombart ukazuje da iako su novčanice i ranije izdavane od strane deponenata, osnivanjem i razvojem banaka one više nijesu bile vezane samo sa ličnost, tj. osobu koja je izdala ili deponenta, već je bila opšta. Jevreji nijesu izmislili bankarstvo i novac, ali jesu dali značajan doprinos njegovom razvoju. Prije svega, okolnosti koje su vladale u Evropi u srednjem vijeku, su nanijele potrebu za razvo-

²³ Sombart Werner (2001) *The Jews and Modern Capitalism*, Batoche Books Limited, Canada, str. 47.

²⁴ *ibid*, str. 48.

²⁵ *ibid*, str. 49.

²⁶ *ibid*, str. 51.

jem banaka i modernijim finansijskim sistemom. Jevreji su imali veliku ulogu u razvoju bankarstva i u kasnijem periodu. Imali su značajno učešće u osnivanju Amsterdamske banke, Engleske banke i Hamburške banke tokom XVII vijeka. Isto tako, Jevreji su imali veliku ulogu u standardizaciji kredita²⁷.

ZAKLJUČAK

Religija i društvene okolnosti su oblikovali duh i misao Jevreja. Praktičan pristup životu koji se ogleda u načinu posmatranja svijeta, čovjeka i njegove uloge je doprinio da jevrejski narod preživi i opstane u različitim društvenim prilikama posljednjih 4000 godina. Načela na kojima počiva judaizam su vodila razvoju načina razmišljanja što je na kraju uticalo na njihov prosperitet. Prije svega čovjeku je dodijeljena uloga stvaraoca i da nastavi sa stvaranjem svijeta i istu ulogu preda budućim generacijama. Isto tako, individualizacija i preuzimanje odgovornosti svakog pojedinca je vodilo razvoju ekonomske misli. Naime, stavljanje akcenta na pojedinca u odnosu na kolektiv i uvažavanje i poštovanje njegovih vlasničkih prava je za posljedicu imalo prosperitet jevrejskog naroda. Shvatanje bogatstva kao rezultat i plod rada je takođe imalo značajnu ulogu na razvoju ekonomske misli.

U periodu do sredine prvog milenijuma Jevreji su se uglavnom bavili poljoprivredom. Društveni i ekonomski razvoj je pratila urbanizacija, razvoj gradova i razvoj tehnologije. Takvi trendovi su nametnuli potrebu za obrazovanim ljudima. Kako su gotovo svi Jevreji bili pismeni, vrlo brzo su plug zamijenili olovkom angažujući se u trgovini, bankarstvu i ostalim nepoljoprivrednim zanimanjima. Ulaganje u prenosivu imovinu je uticao na veću mobilnost Jevreja, a dalje na veću zaradu. Naseljavajući Evropu su doprinosili njenom razvoju. Kao grupa ljudi sa kapitalom koji su plasirali u evropske gradove, ali i grupa koja je imala razvijene trgovačke puteve na cijelom Mediteranu, predstavljali su akcelerate privrednog razvoja. Usložnjavanje ekonomskih odnosa je zahtijevalo nove načine poslovanja, gdje su Jevreji bili pioniri u primjeni novih finansijskih instrumenata. Bili su prvi koji su primjenjivali mjenice, osnivanjem banaka standardizovali bankarstvo, imali značajan doprinos na razvoj osiguranja i drugo.

LITERATURA

1. Biblija ili Sveto pismo Starog i Novog zavjeta (2008), Stari zavjet preveo Đura Daničić, Novi zavjet preveo Vuk Stefanović Karažić, Preporod, Beograd

²⁷ *ibid*, str 53.

2. Blechová Čelebić Lenka (2015), *Predavanja u sklopu predmeta „Jevrejska kultura“*, decembar 2015, Univerzitet Donja Gorica
3. Botticini M, Eckstein Z. (2003), *From Farmers to Merchants: A Human Capital Interpretation of Jewish Economic History*, Boston University, Department of Economics
4. Brekman R, Džafi S. (2011) *Jevrejska tajna poslovnig uspjeha*, Centar za kulturu Mladenovac, Mladenovac
5. Dubnov S. (1982), *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Savez jevereskkih opština Jugoslavije, Beograd
6. Durant Vil (2004) *Istorija civilizacije – Istočne civilizacije*, Narodna knjiga, Beograd, str. 344.
7. Ekelund B. R, Hebert F. R. (1997), *Povijest ekonomske teorije i metode*, Mate, Zagreb, Hrvatska
8. Finley M.I. (1972), *The Acient Economy*, Universiy of California Press, Berkeley, California
9. Foxman H. A. (2012) *Jews and Money*, Palgrave Machmillan, USA
10. Goldstein D. (1988) *Židovska mitologija*, Mladinska knjiga, Ljubljana
11. Kosidovski Z. (1986), *Biblijske legende*, Srpska književna zadruga, Beograd, str. 161.
12. Krivaček P. (2010) *Vavilon - Mesopotamijja i rađanje civilizaije*, Marso, Beograd
13. Muller J.Z. (2010), *Capitalism and the Jews*, Princeton Universitz Press, New Jersey
14. Sedlacek T. (2011) *Economics of Good and Evil*, Oxford University Press, New York
15. Senor D, Singer S.(2011), *Nacija u usponu, priča o izraelskom ekonomskom čudu*, Klub Plus, Beograd
16. Sombart W. (2001) *The Jews and Modern Capitalism*, Batoche Books Lintied, Canada)
17. Verber E. (2002), *Talmud*, Narodna knjiga Alfa
18. Vukotić V. (2013): *Antropologija stvaranja*, CID, Podgorica

POUZDANOST PROGNOZA NA TRŽIŠTIMA RADA SA VISOKOM NEZAPOSLENOŠĆU

Kosovka Ognjenović¹

Apstrakt

U radu se analizira metodološki okvir koji se primenjuje za predviđanje trendova na tržištima rada Evropske unije i Srbije i prikazuju ključni rezultati korišćene metodologije. Osnovni nalazi ove analize pokazuju da su razvijene zemlje, odnosno zemlje sa niskim stopama nezaposlenosti, dugi niz decenija unazad razvijale i unapređivale sopstvene sisteme za anticipiranje potreba tržišta rada. Svaki dobro razvijen sistem upotpunjen je pokazateljima preciznosti prognoza. Prognoze su neizostavni element planiranja politika obrazovanja i zapošljavanja u tim zemljama. Indikativni nalaz ove analize jeste da Srbiji tek predstoji razvijanje potpunijeg sistema za praćenje trendova na tržištu rada. Metodološki pristup za praćenje potreba tržišta rada koji se sada primenjuje daje korisne informacije samo za kreiranje kratkoročnih mera aktivne politike zapošljavanja i u izvesnoj meri ažurira sistem pružanja obuka Nacionalne službe za zapošljavanje. Sistem prognoza koji bi vodio ka ublažavanju dugoročne nezaposlenosti morao bi da se zasniva na efikasnijim mehanizmima prevazilaženja nesklada u ponudi i potraži kvalifikacija i veština.

Ključne reči: *(dugoročna) nezaposlenost, potražnja, prognoze, tržište rada, veštine, zanimanja, zapošljavanje.*

UVOD

U radu se analizira metodološki okvir koji se primenjuje za predviđanje trendova na tržištima rada Evropske unije i Srbije i prikazuju ključni rezultati korišćene me-

¹ dr Kosovka Ognjenović, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: kosovka.ognjenovic@ien.bg.ac.rs

odologije (Willson, 2008; Cedefop, 2010, 2016; Bakens i dr., 2018; Vasić i dr. 2011). Osnovni nalazi ove analize potvrđuju da razvijene zemlje (tj. zemlje sa niskim stopama nezaposlenosti) dugi niz godina razvijaju sopstvene sisteme za anticipiranje potreba tržišta rada. Upravo, razvijene zemlje su uspele da visoke stope nezaposlenosti drže pod kontrolom reformama svojih tržišta rada (Belot i van Ours, 2004), i to ne samo evropske, već i druge zemlje koje su nastojale da podrže razvoj perspektivnih ekonomskih sektora ponudom radne snage neophodnih veština (Green i dr., 1999) i obezbede veću prilagodljivost sistema obrazovanja i obuka brzim promenama (Neugart i Schömann, 2002). Studije za Srbiju i susedne zemlje pokazale su da postoji značajan deficit u veštinama koje su neophodne za unapređenje šansi zapošljavanja lica određenih zanimanja, kao i da je izražena stalna potreba za intervencijama pružanja obuka (Bejaković i Mrnjavac, 2014; Ognjenović, 2018b).

Stopa nezaposlenosti na nivou Unije manje je volatilna nego u Srbiji, iako je, prema ključnim pokazateljima tržišta rada, Srbija bliska nekim novim članicama Unije, kao što su Rumunija, Bugarska, Estonija i Letonija, ali i starim, poput Grčke i Španije sa najvišim stopama nezaposlenosti. Sve članice Evropske unije su deo projekta prognoza na evropskom tržištu rada koje sprovodi Evropski centar za razvoj stručnih obuka. Aktuelni metodološki pristup kombinuje makroekonomske sa projekcijama zaposlenosti. Svrha ovih prognoza jeste da, u uslovima brzog tehnološkog razvoja, na globalnom i regionalnim tržištima rada budu dostupne informacije koje će omogućiti bolje razumevanje nastajućih promena u zahtevima za kvalifikacijama i veštinama. Osnovno pitanje jeste kako da se efikasno izađe u susret potražnji za stručnom radnom snagom. Drugim rečima, cilj ovih prognoza jeste da se izbegne rastući nesklad, u potražnji, s jedne strane, i ponudi kvalifikacija učesnika na tržištu rada, bilo da su to nezaposlena lica ili lica koja izlaze iz obrazovnog sistema, s druge strane. Stoga su za prognoze kretanja na tržištu rada podjednako zainteresovani kreatori relevantnih politika, poslodavci, sindikati, ali i pojedinci.

Sopstvene sisteme za anticipiranje promena u ponudi i potražnji, kojim su obuhvaćene perspektive pojedinih zanimanja, nivoa obrazovanja i veština, najpre su razvile razvijene zemlje Evropske unije, poput Velike Britanije, Holandije, Nemačke, Francuske i Austrije. Srbija, kao i ostale zemlje regiona, nema razvijen sofisticirani sistem za praćenje i anticipiranje budućih potreba tržišta rada, već se promene u trendovima prate na bazi anketa kreiranih za poslodavce (Bartlett, 2013). Sistem za anticipiranje budućih potreba oslanja se samo na kratkoročne perspektive (tj. identifikuje očekivanja za period od jedne godine) i jednostran je, u smislu da su najčešće izostavljene informacije o ponudi koju formiraju lica koja izlaze iz

obrazovnog sistema. Međutim, kombinovanje podataka koji su raspoloživi u informacionom sistemu tržišta rada i sistemima ostalih relevantnih institucija, omogućilo bi da se prognoze formiraju i za duži vremenski period.

U nastavku rada se analiziraju ključni trendovi na tržištu rada Srbije i daje okvir zvaničnih makroekonomskih projekcija. Potom se daje komparativna analiza metodoloških pristupa za prognoziranje potreba na evropskom i srpskom tržištu rada. Izdvajaju se osnovni rezultati projekcija i upoređuje struktura kretanja zaposlenosti prema osnovnim grupama zanimanja i nivou obrazovanja. U poslednjem delu rada su dati zaključci analize.

TRŽIŠTE RADA I OSNOVNI EKONOMSKI POKAZATELJI

Tržište rada Srbije pokazuje slične tendencije kao i ostala regionalna tržišta (WorldBank/WIIW, 2018). Opterećeno je dugoročnom nezaposlenošću i posebnom osetljivošću određenih grupa učesnika na tržištu tada, naročito u pogledu ekonomske aktivnosti, veština koje doprinose većoj zapošljivosti i mogućnosti prelaza na bolje plaćene poslove koji zahtevaju unapređene kvalifikacije (Bartlett, 2013). Dakle, i pored činjenice da se broj nezaposlenih permanentno smanjuje,² tržište rada u Srbiji i dalje odlikuje visoka (strukturna) nezaposlenost. Na primer, u odnosu na susedne zemlje, sa stopom nezaposlenosti od 15,3% u 2016. godini, Srbija je bila bolje pozicionirana od Bosne i Hercegovine (25,4%), Crne Gore (17,7%) i Makedonije (23,7%), ali ne i od novih članica Evropske unije (WorldBank/WIIW, 2018). Ove tendencije, u izvesnoj meri, uklapaju se u opšte makroekonomske trendove.

Imajući u vidu kretanja nacionalne ekonomije u narednom periodu, Vlada Republike Srbije (2018b) bazira svoje pretpostavke o ostvarivanju projekcija osnovnih makroekonomskih pokazatelja, prikazanih u tabeli 1, na očekivanjima da će se dostignuta fiskalna stabilnost održati i tokom perioda na koji se projekcije odnose, da će se nastaviti sa restrukturiranjem privrednih subjekata, da će se održati kontinuitet unapređenja institucionalnog okruženja i poslovne klime, dati podrška industrijskom razvoju i nastaviti put evropskih integracija. Očekuje se da će bruto

² Broj nezaposlenih starijih od 15 godina smanjen je sa 615 hiljada u 2010. godini na 489 hiljada u 2016. godini, pri stopama nezaposlenosti od 19,5% i 15,3%, respektivno (WorldBank/WIIW, 2018, str. 90).

domaći proizvod (BDP), nakon 2017. godine,³ realno rasti po višim stopama koje bi do 2020. godine trebalo da dostignu 4%. Kretanje inflacije bi trebalo da bude stabilno. Ove projekcije su usklađene sa očekivanim trendovima za Srbiju koje objavljuje Međunarodni monetarni fond u ekonomskom pregledu svetskih ekonomija. Prema ovim projekcijama saldo tekućeg računa bi 2019. godine mogao da iznosi -4,1%, a zatim bi u narednom periodu bio ispod -4%. U 2017. godini, stopa nezaposlenosti prema Anketi o radnoj snazi (ARS) iznosila je 13,5%, što je iznad očekivanja koja su bila predviđena makroekonomskim okvirom. Prema tim tendencijama očekuje se da će stopa nezaposlenosti krajem ove dekade iznositi oko 8%, tj. da će se vratiti na nivo na kojem se nalazila pre ekonomske krize (Vlada Republike Srbije, 2018a). Međutim, projekcije Međunarodnog monetarnog fonda su više konzervativne u pogledu kretanja stope nezaposlenosti, predviđajući da će se u narednom dvogodišnjem periodu nezaposlenost kretati na nivou od oko 14% (IMF, 2018).

Tabela 1. Projekcije osnovnih makroekonomskih kretanja

Indikator	2017 ¹	2018 ²	2019 ²	2020 ²
Stopa realnog rasta BDP	2,0	3,5	3,5	4,0
Inflacija	3,0	2,7	2,8	3,0
Stopa nezaposlenosti	13,5

Izvor: Vlada Republike Srbije (2018b), str. 17.

¹ Stvarni podaci.

² Projekcija.

Pored činjenice da je ekonomska aktivnost žena (46,3%) značajno niža od aktivnosti muškaraca (62,2%), vidljiv je i jaz u stopama nezaposlenosti pripadnika ove dve grupe učesnika na tržištu rada. U periodu od 2014. do 2017. godine stopa nezaposlenosti muškaraca je smanjena za 5,8, a žena za 6,1 procentnih poena (tabela 2). Slično tome, muškarci na tržištu rada Srbije brže napuštaju status dugoročno nezaposlenih lica u odnosu na žene. Međutim, kada se Srbija uporedi sa susjednim zemljama, podaci za 2016. godinu pokazuju da je Srbija sa stopom dugoročne nezaposlenosti od 9,9%, bila u lošijoj poziciji samo od Hrvatske (6,7%), ali ne i od

³ Postoje i druge studije koje ukazuju na to da je rast BDP-a Srbije u periodu od 2012. do 2017. godine značajno zaostajao u odnosu na prosek zemalja centralne i istočne Evrope, kao i da postoji značajna diskrepanca u kretanju BDP-a i pokazatelja na bazi kojih se prati zaposlenost na tržištu rada Srbije (Petrović i dr., 2018).

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

Bosne i Hercegovine (21,6%), Makedonije (19,2%) i Crne Gore (13,4%) (WorldBank/WIIW, 2018).

Tabela 2. Stopa nezaposlenosti u Srbiji (15 i više godina), 2014-2017.

Indikator	2014			2017		
	Svi	Muškarci	Žene	Svi	Muškarci	Žene
Stopa nezaposlenosti, %	19,4	18,7	20,4	13,5	12,8	14,3
Stopa kratkoročne nezaposlenosti, %	6,4	6,3	6,5	5,3	5,0	5,8
Stopa dugoročne nezaposlenosti, %	13,0	12,4	13,9	8,2	7,9	8,5

Izvor: RZS, ARS 2014. i 2017.

Nepovoljni izgledi na tržištu rada karakteristični su za mlade ljude, ne samo u Srbiji, već i u ostalim evropskim zemljama. Međutim, u pogledu uslova koji se stvaraju na tržištu rada Srbije, proteklih godina donete su brojne mere koje bi trebalo da omoguće funkcionalno profesionalno savetovanje, podršku pri izboru karijere i sticanje neophodnog iskustva, a sa ciljem da se podstakne brže zapošljavanje mladih (Pavlović i dr., 2017). Komparativna analiza na nivou zemalja Evropske unije pokazuje da je položaj mladih na tržištu rada naročito osetljiv u zemljama sa niskim rastom BDP-a i izraženim javnim dugom (Tomić, 2018). Pokazatelji nezaposlenosti mladih u Srbiji koji su prikazani u tabeli 3, u značajnoj meri odstupaju na više u odnosu na pokazatelje za ukupno aktivno stanovništvo (videti tabelu 2). Međutim, pozitivni pomaci proizlaze iz činjenice da, iako visoke, obe stope nezaposlenosti (ukupna i dugoročna) blago opadaju tokom analiziranog perioda.⁴

Tabela 3. Stopa nezaposlenosti mladih (15-29 godina)

Indikator	2014	2015	2016
Stopa nezaposlenosti, %	37,8	34,9	29,8
Stopa dugoročne nezaposlenosti, %	21,1	18,9	14,5

Izvor: RZS, ARS 2014-2016. i Vlada Republike Srbije (2018a), str. 117.

⁴ Vredno je pomenuti da su demografski trendovi naročito osetljivi kada se posmatra populacija mladih. Tako je ukupna populacija mladih 15-29 godina starosti smanjena sa 1273,2 hiljada u 2014. na 1197,1 hiljada u 2016. godini, dok je broj aktivnih mladih u ovom starosnom intervalu smanjen za 2,5% (RZS, ARS 2014-2016. godina).

Podaci u tabeli 4 pokazuju da je na tržištu rada Srbije prisutna značajna fluktuacija radne snage, kao i da postoji stabilan priliv lica koja prvi put traže zaposlenje. Njihov udeo u ukupnoj nezaposlenosti iznosi jednu trećinu. Kretanje broja nezaposlenih lica prijavljenih na evidenciju Nacionalne službe za zapošljavanje (NSZ) takođe ukazuje na trend pada nezaposlenosti. Istovremeno se smanjuje i broj novoprijavljenih lica, pri čemu se udeo lica koja ranije nisu bila zaposlena smanjuje, ali se povećava udeo lica koja menjaju posao. Ova tabela ne može da odgovori na pitanje koji su uzroci ovakvih tendencija, ali sigurno može da ukaže na to da je reč o teže zapošljivim licima kod kojih bi unapređene kvalifikacije pomogle da brže izađu iz stanja nezaposlenosti.

Tabela 4. Kretanje broja nezaposlenih, novoprijavljenih i lica koja prvi put traže zaposlenje, 2014-2017.

Kretanje broja nezaposlenih	2014	2015	2016	2017
Ukupno nezaposleni, u 000	741,9	724,1	700,1	618,8
Novoprijavljeni, u 000	400,5	39,4	39,2	33,9
Prvi put traže zaposlenje, %	30,9	30,1	29,5	26,7
Bili zaposleni, %	69,1	69,9	70,5	73,3
Prvi put traže zaposlenje od ukupno nezaposlenih, %	34,5	33,9	33,2	33,0

Izvor: NSZ, Mesečni statistički bilten, različiti brojevi.

Lica sa srednjim obrazovanjem (koje uključuje i opšte i stručno) spadaju u kategoriju registrovanih lica kod NSZ sa najbržim smanjenjem nezaposlenosti, a u grupi lica sa niskim obrazovanjem (ili bez završene škole) zabeležen je najsporiji pad nezaposlenosti (videti tabelu 5).

Tabela 5. Kretanje broja nezaposlenih, novoprijavljenih i lica koja prvi put traže zaposlenje, prema nivou obrazovanja

Kretanje broja nezaposlenih	2014			2017		
	Nizak	Srednji	Visok	Nizak	Srednji	Visok
Ukupno nezaposleni, u 000	233,4	398,2	110,3	204,7	319,7	94,4
Novoprijavljeni, u 000	10,9	22,0	7,2	9,2	18,3	6,4
Prvi put traže zaposlenje, %	39,1	25,7	34,3	37,9	20,7	27,7
Bili zaposleni, %	60,9	74,3	65,7	62,1	79,3	72,3
Prvi put traže zaposlenje od ukupno nezaposlenih, %	43,6	29,2	34,6	44,5	26,6	29,6

Izvor: NSZ, Mesečni statistički bilten, različiti brojevi.

Broj registrovanih nezaposlenih lica sa visokim obrazovanjem smanjen je 2017. godine za 14,4% u odnosu na 2014. Međutim, najveći broj novoprijavljenih lica većinom se odnosi na lica sa srednjim i nižim nivoima obrazovanja. Među licima koja prvi put traže zaposlenje najmanji je udeo lica sa srednjim obrazovanjem, dok, s druge strane, ova kategorija nezaposlenih prednjači u grupi lica koja su već bila zaposlena. Od ukupno nezaposlenih lica sa visokim obrazovanjem, samo ih 29,6% prvi put ulaze na tržište rada. Stopa tražilaca prvog zaposlenja je najviša među licima sa niskim stepenom obrazovanja, potvrđujući činjenicu da im nedostaju potrebne veštine koje bi unapredile njihovu zapošljivost.

METODOLOŠKI OKVIR PROGNOZA NA TRŽIŠTU RADA

Relevantna iskustva razvijenih evropskih zemalja

Pristup prognozama na tržištu rada, bilo da je reč o budućim trendovima zaposlenosti prema grupama zanimanja i nivou obrazovanja ili potrebama poslodavaca i zaposlenih za obukama, zavisi od mnoštva faktora. Brojne su studije koje daju komparativne preglede metodoloških pristupa po zemljama (videti npr. Willson, 2008; Bakens i dr., 2013), međutim, u svim studijama stepen razvijenosti metodologije koja se primenjuje za predviđanje budućih potreba na tržištu rada zavisi od nekoliko činilaca:

- (i) Stepenu razvijenosti statističkog sistema praćenja kretanja na tržištu rada (podaci registara državnih službi koje pojedinačno ili u razmeni sa drugim službama raspolazu relevantnim informacijama, podaci anketa i sl.);
- (ii) Nivoa podrške koju takve aktivnosti dobijaju od relevantnih učesnika zainteresovanih za buduće potrebe tržišta rada (državne institucije koje se bave pitanjima zapošljavanja i obrazovanja, poslodavci, sindikati, pojedinci i drugi socijalni partneri);
- (iii) Sredstava koja su na raspolaganju za podizanje statističke i kadrovske infrastrukture, uključujući opremu i analitičke kapacitete;
- (iv) Dužine vremenskog perioda tokom kojeg se prognoze na tržištu rada implementiraju, kao i drugih relevantnih činilaca.

Imajući ovo u vidu, često se traži balans između kvantitativnog i kvalitativnog pristupa prognozama budućih potreba tržišta rada. Willson (2008, str. 3) se, u svom osvrtu na različite metodologije, fokusira na sledeće grupe pojedinačnih pristupa:

- (i) Projekcije bazirane na kvantitativnim metodama sa razvijenim nacionalnim prognostičkim modelima;

- (ii) Ankete poslodavaca, ali i drugih relevantnih učesnika na tržištu rada (npr. zaposlenih) na bazi kojih se prikupljaju podaci (informacije koje se mogu izraziti opservacijama), zatim diskusije u fokus grupama, na okruglim stolovima, kao i drugi slični Delphi metodi kojima je cilj da se postigne konsenzus oko diskutovanih pitanja (više se odnosi na kvalitativni pristup obrađivanja prikupljenih informacija);
- (iii) Sektorske studije ili studije na bazi kojih se žele prikupiti informacije o specifičnim zanimanjima, koje se obično sprovode *ad hoc*, a sadrže elemente prethodna dva opisana pristupa;
- (iv) Kvalitativni metodi koji se baziraju na prikupljanju informacija (stavova) relevantnih stručnjaka i sprovode se kroz pojedinačne razgovore sa odabranim pojedincima.

Od svih pomenutih metoda, na tržištu rada Srbije je razvijen anketni pristup prikupljanja relevantnih informacija kroz ispitivanje poslodavaca (privatnog sektora) o njihovim potrebama za zanimanjima, kvalifikacijama i veštinama u okviru jednogodišnjeg intervala. Postoje i primeri *ad hoc* studija kojima je bio cilj da se ispitaju kratkoročne potrebe u okviru određenih sektora. Ovi primeri će biti diskutovani u narednoj sekciji.

Sveobuhvatan i najrelevantniji pristup prognoziranju potreba tržišta rada u zemljama Evropske unije i šire⁵, jeste metodološki pristup koji je usvojio Evropski centar za razvoj stručnih obuka. Ova metodologija kombinuje makroekonomski pan-evropski model prognoza razvijen od strane Kembridž ekonometrije sa projekcijama zaposlenosti koje radi Institut za istraživanja u oblasti zapošljavanja iz Vorvika u Velikoj Britaniji. Projekcije obuhvataju osnovna demografska kretanja, trendove zaposlenosti prema ekonomskom sektoru, zanimanju i nivou obrazovanja i mogućnosti kreiranja novih poslova u desetogodišnjem periodu (Cedefop, 2010, 2016). Sve članice Evropske unije participiraju u ovom sveobuhvatnom projektu, tako da će se u nekom od narednih ciklusa uključiti i Srbija, kao i druge zemlje koje se nalaze u procesu pristupanja Evropskoj uniji.

Pored sveobuhvatnog koncepta prognoziranja potreba evropskog tržišta rada, neke od zemalja razvijale su i sopstvene modele prognoza, od kojih se posebno izdvajaju Velika Britanija, Holandija, Nemačka, Francuska, Austrija, Finska i Irska. Ove zemlje su svoje metodološke pristupe razvijale dugi niz godina, a poslužile su

⁵ Pored EU-28 projekcije obuhvataju i tri zemlje izvan Evropske unije, Island, Norvešku i Švajcarsku.

kao primeri nekim od bivših tranzicionih zemalja da unaprede sistem prognoza. Vredno je pomenuti Češku Republiku koja takođe ima razvijen sopstveni sistem za praćenje budućih trendova na tržištu rada i promena u zahtevima za kvalifikacijama i veštinama (Willson, 2008). Istraživački centar za obrazovanje i tržište rada iz Mastrihta dugi niz godina se bavi projekcijama potreba za obrazovanjem i zanimanjima na holandskom tržištu rada, ali isto tako svoja iskustva i *know how* prenosi i pojedinačnim zemljama (Bakens i dr. 2018). Takođe, vredno je istaći da u slučaju izbora metodološkog koncepta za prognoziranje na nivou nacionalnih ekonomija (tj. pojedinačnih zemalja), sve češće preovladava stav da postoji nepoverenje u rezultate samo kvantitativnih metoda (koji često bivaju neprecizni, naročito kada se radi o dužem vremenskom horizontu predviđanja i zahtevaju ažuriranje rezultata tokom perioda na koji se projekcije odnose), te se stoga preporučuje kombinovanje kvantitativnih sa kvalitativnim pristupom (Alpaydın, 2015). Dakle, iz pregleda prakse koja je prisutna u evropskim zemljama izvlači se zaključak da je, usled težnje ka standardizaciji kvalifikacija i potreba za veštinama koje dobijaju dimenziju globalnog problema, za svaku zemlju ponaosob bitno da učestvuje u zajedničkom projektu anticipiranja potreba, ali isto tako da razvija i sopstvene modele prognoziranja budućeg razvoja na tržištu rada, budući da se stopa nezaposlenosti značajno razlikuje po zemljama.

Prognoze na tržištu rada Srbije

Srbija je uvela prognoze na tržištu rada 2011. godine, tako što je NSZ implementirala Anketu poslodavaca kao instrument za kontinuirano praćenje zapošljavanja prema zanimanju, nivou obrazovanja i veštinama (videti NSZ, 2018). Ova anketa se sprovodi jednom godišnje na reprezentativnom uzorku preduzeća (privatnog sektora) koja imaju deset i više zaposlenih. Fokus ove ankete jeste na identifikovanju kratkoročnih potreba poslodavaca, a (kvantitativne) informacije, koje se prikupljaju davanjem odgovora na pitanja u upitniku, u prvom redu služe za anticipiranje stopa kreiranja i gašenja poslova prema regionu, ekonomskom sektoru, ili veličini privrednih subjekata. Na bazi ove ankete moguće je identifikovati najperspektivnija zanimanja, kao i potrebe za veštinama, ali i dobiti saznanja o tome gde postoje 'uska grla' kada je reč o popunjavanju slobodnih poslova. Sličan instrument za opažanje kratkoročnih tendencija na tržištu rada koriste i susedne zemlje (Bartlett, 2013).

Prikupljeni i obrađeni podaci ove ankete prvenstveno se koriste za kreiranje mera aktivne politike zapošljavanja. Rezultati ove ankete, usled kontinuiranog sprovođenja, mogu jednim delom da utiču na ublažavanje nesklada između ponude i

potražnje za zanimanjima i veštinama. Međutim, rezultati ankete su do sada uglavnom koristili institucijama koje se bave politikama zapošljavanja, a manje su koristili institucijama koje se bave obrazovnim politikama. Opravdanje se može potražiti u kratkoročnom anticipiranju potreba (poslodavaca) i u činjenici da se na kratak rok uočeni nesklad može prevazilaziti pružanjem obuka (pre svega, tražiocima zaposlenja), što nije moguće kada se uvode promene u obrazovni sistem.

Ova anketa kao izvor informacija o potrebama tržišta rada predstavlja pozitivan primer, budući da se sprovodi u kontinuitetu i da je na bazi nje kreirana velika baza podataka koja bi mogla da se koristi za pravljenje prognoza na bazi jednodimenzionalnih modela, kao i kompleksnih višedimenzionalnih modela vremenskih serija (Newbold i Granger, 1974; Granger i Newbold, 1986). Međutim, ona ima i svoje nedostatke. Jedan od njih proizlazi iz nedoslednosti u sprovođenju instrumenta. Blagom modifikacijom pitanja u upitniku izgubljene su informacije koje se tiču širenja potražnje (tj. novootvorenih radnih mesta) u odnosu na zamenu na već postojećim poslovima. Naime, ukupan broj kreiranih poslova tokom perioda od jedne godine uključuje i nove poslove, ali i zamenu radnika na postojećim poslovima, tako da izračunati pokazatelji ne odražavaju stvarnu dinamiku 'neto' kreiranja poslova. Nadalje, kreiranje pouzdanog sistema ponderisanja rezultata ankete pomoglo bi u situacijama kada se veličina planiranog uzorka smanjuje, usled nedovoljnih tehničkih kapaciteta da se anketa sprovede na većem uzorku. Ukoliko se rezultati ankete ilustruju u apsolutnim frekvencijama, uočavaju se strukturni lomovi u praćenju podataka kroz vreme. Uz rezultate ankete se ne daju pokazatelji na bazi kojih bi se procenjivala pouzdanost anticipiranja potreba poslodavaca. Podaci ove ankete su do sada samo jednom korišćeni za prognoziranje kretanja na tržištu rada na bazi ekonometrijskih modela (Vasić i dr., 2011).

Osim Ankete poslodavaca koju sprovodi NSZ, Republički zavod za statistiku je sproveo 2009. godine *ad hoc* istraživanje sa ciljem da se identifikuju zanimanja za kojima postoji izražena potražnja, da se utvrde potrebe za veštinama uz ova zanimanja, kao i da se identifikuju nedostajuće veštine kod radne snage (Government of the Republic of Serbia, 2009). Podaci prikupljeni tim istraživanjem nisu korišćeni za anticipiranje budućih potreba, a anketa je sprovedena samo jednom. Postoje i druge sektorske studije, regionalnog obuhvata, u kojima su analizirani rezultati anticipiranja potreba za radnom snagom određenih karakteristika (videti Ognjenović, 2018b).

REZULTATI IMPLEMENTIRANIH PROGNOZA NA TRŽIŠTIMA RADA SRBIJE I EU-28

Usled izazova uzrokovanih demografskim promenama, zahtevima savremenog korporativnog okruženja i rastuće kompleksnosti radnih zadataka na konkretnim poslovima, Cedefop (2010) je razvio prognoze demografskih trendova i kretanja osnovnih kontingenata radne snage na evropskom tržištu rada. Prethodne projekcije koje su se odnosile na desetogodišnji period do 2020. godine, ažurirane su novim rezultatima koji se odnose na period do 2025. godine (Cedefop, 2016). Rezultati prognoza koje je implementirao Cedefop za evropsko tržište rada i njihovo poređenje sa osnovnim tendencijama na tržištu rada Srbije će biti predmet analize u ovom delu rada. Projekcije kretanja na evropskom tržištu rada u velikoj su meri pod uticajem neravnoteža na strani ponude i potražnje koje su dobrim delom uslovljene i migracijama, tako da je ova komponenta neizostavni deo svih prognostičkih scenarija.

Projekcije za desetogodišnji period do 2020. godine urađene su pod pretpostavkom da će doći do usporavanja u rastu zaposlenosti, u odnosu na ostvareni rast zaposlenosti u desetogodišnjem periodu do 2010. godine. U periodu 2000-2010. godina zaposlenost je porasla za 0,5%, a u narednom periodu od 2010-2020. očekuje se rast od 0,3% (Cedefop, 2010). Rast zaposlenosti od 0,3% predviđa se i za period 2015-2025. godina (Cedefop, 2016). Smanjenje broja zaposlenih do 2020. godine očekivano je kod tri grupe zanimanja, uključujući radnike u administraciji, poljoprivrednike i zanatlije i srodne radnike, dok se najveći rast zaposlenosti može očekivati u grupi inženjera, stručnih saradnika i tehničara. Slični trendovi su karakteristični i za period do 2025. godine, s tim da se u grupi od tri klase zanimanja sa negativnim kretanjem zaposlenosti nalaze i rukovaoci mašinama i postrojenjima, monter i vozači, a prethodno registrovani pad zaposlenosti poljoprivrednika i srodnih zanimanja je značajno produbljen (tabela 6). Potražnja za zanimanjima iz grupe koju čine inženjeri, stručni saradnici i tehničari bi dodatno porasla, što bi ovu grupu zanimanja i dalje činilo najperspektivnijom na evropskom tržištu rada.

Struktura zanimanja u 2015. i 2025. godini se ne bi značajnije promenila (videti tabelu 6). Potražnja za zanimanjima iz prve tri grupe najkompleksnijih zanimanja bi dodatno ojačala u 2025. godini, čineći više od dve petine ukupne zaposlenosti. Potražnja za zanimanjima iz preostalih grupa bi se smanjila, jedino bi se učešće jednostavnih zanimanja blago povećalo u strukturi koju bi činio ukupan broj zaposlenih 2025. godine.

Tabela 6. Projekcije kretanja zaposlenosti u evropskim zemljama prema zanimanju, 2015-2025.

Grupe zanimanja	Učešće %, 2015	Učešće %, 2025	Stopa rasta %, 2015-2025
Rukovodioci, funkcioneri i zakonodavci	6,3	6,7	0,9
Stručnjaci i umetnici	17,4	18,3	0,8
Inženjeri, stručni saradnici i tehničari	16,0	17,2	1,0
Administrativni službenici	10,3	9,7	-0,3
Uslužna i trgovačka zanimanja	17,0	16,8	0,2
Poljoprivrednici, ribari i srodni	4,1	3,5	-1,3
Zanatlije i srodni	11,6	10,6	-0,6
Rukovaoci mašinama i postrojenjima, monter i vozači	7,1	6,7	-0,2
Jednostavna zanimanja	9,7	10,1	0,8
Sva zanimanja	100,0	100,0	0,3

Izvor: Cedefop (2016), str. 70.

Napomena: U projekcije su uključena i vojna zanimanja, ali nisu data u tabeli. Pored zemalja EU-28 projekcije sadrže i podatke za Island, Norvešku i Švajcarsku.

Tabela 7 još preciznije oslikava strukturu zaposlenosti i perspektive pojedinih zanimanja u desetogodišnjem periodu (2015-2025. godina).

Tabela 7. Projekcije kretanja zaposlenosti u evropskim zemljama prema nivou obrazovanja, 2015-2025.

Nivo	Učešće %, 2015	Učešće %, 2025	Stopa rasta %, 2015-2025
Nizak	19,1	15,4	-1,7
Srednji	48,7	46,1	-0,2
Visok	32,2	38,4	2,3
Svi nivoi	100,0	100,0	0,3

Izvor: Cedefop (2016), str. 72.

Napomena: U projekcije su uključena i vojna zanimanja, ali nisu data u tabeli. Pored zemalja EU-28 projekcije sadrže i podatke za Island, Norvešku i Švajcarsku.

Poslednja kolona u tabeli 7 pokazuje da bi se udeo lica sa niskim obrazovanjem i nedovoljnim veštinama smanjio u ukupnoj zaposlenosti, uz izražen pad od -1,7%. Projekcije kretanja zaposlenosti lica sa srednjim nivoom obrazovanja takođe

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

ukazuju na negativne tendencije na evropskom tržištu rada, dok se za lica sa visokim nivoom obrazovanja predviđa rast zaposlenosti po stopi od 2,3%.⁶

Na bazi kretanja zaposlenosti prema ARS-u u trogodišnjem periodu (2015-2017. godina) ne može da se zaključi da postoje jasno izražene tendencije na srpskom tržištu rada koje bi ukazivale na (konstantno) bolje ili lošije perspektive pojedinih grupa zanimanja (videti tabelu 8). Promene u kretanju zaposlenosti koje bi ukazivale na lošiji izgled pojedinih zanimanja tiču se, pre svega, rukovodioca i radnika u poljoprivredi, dok zapošljavanje zanatlija i srodnih zanimanja stagnira. Kontinuiran rast zaposlenosti prisutan je u grupi koju čine stručnjaci i umetnici, uslužna i trgovačka zanimanja, rukovaoci mašinama i postrojenjima, monter i vozači, kao i jednostavna zanimanja. S druge strane, fluktuacije u zapošljavanju inženjera, stručnih saradnika i tehničara, kao i administrativnih službenika pod snažnijim su uticajem potražnje na tržištu rada.

Tabela 8. Kretanje zaposlenosti u Srbiji prema zanimanju, Δ u odnosu na prethodnu godinu (%)

Grupe zanimanja	2015	2016	2017
Rukovodioci, funkcioneri i zakonodavci	2,4	-0,1	-11,5
Stručnjaci i umetnici	1,0	4,7	5,1
Inženjeri, stručni saradnici i tehničari	-6,5	2,1	4,6
Administrativni službenici	-2,7	3,9	8,7
Uslužna i trgovačka zanimanja	8,6	0,7	3,0
Poljoprivrednici, ribari i srodni	-5,0	15,6	-2,0
Zanatlije i srodni	-0,1	5,2	1,2
Rukovaoci mašinama i postrojenjima, monter i vozači	0,8	14,8	9,7
Jednostavna zanimanja	11,7	3,3	4,5
Vojna zanimanja	12,8	0,3	-6,6
Sva zanimanja	0,6	6,3	2,8

Izvor: RZS, ARS 2014-2017.

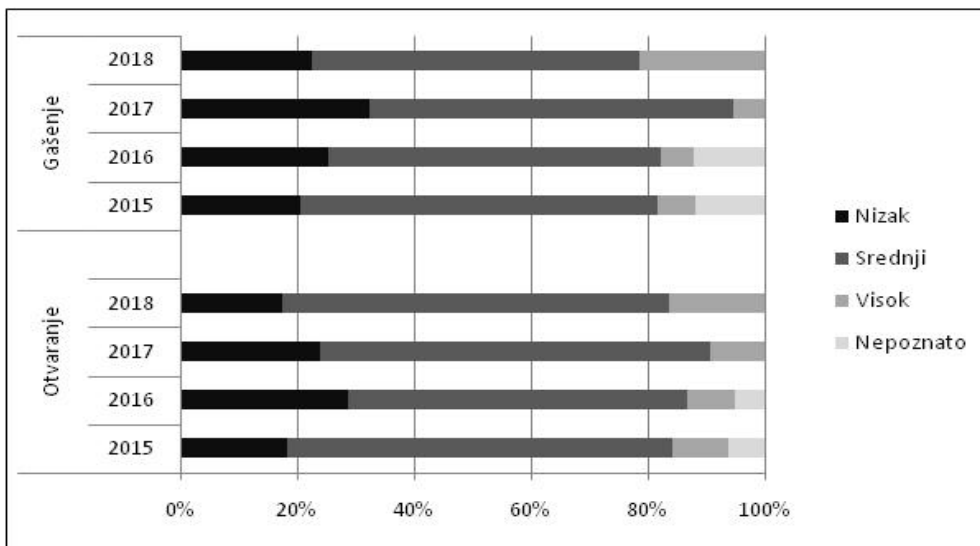
Obrazovanje koje podrazumeva da stečeno zanimanje poseduje i potrebne veštine je ključno da bi određeno lice pronašlo put do posla (Ognjenović, 2018a). Trend smanjenja zaposlenosti, prema podacima ARS-a, izražen je u grupi lica sa niskim

⁶ Perspektive pojedinačnih zanimanja u ovim grupama se razlikuju, tako da se ne očekuje pad kod svih zanimanja koja pripadaju istoj grupi.

nivoom obrazovanja, zaposlenost lica sa srednjim obrazovanjem je u blagom porastu, dok je najveći rast zaposlenosti zabeležen kod lica sa visokim obrazovanjem (RZS, 2018).

Poslodavci u privatnom sektoru – na bazi čijih očekivanja, identifikovanih jednom godišnje u Anketi poslodavaca, se formiraju kratkoročne procene potreba na tržištu rada Srbije – predviđaju tendencije koje su slične kretanjima ukupne potražnje za radnom snagom. Najveći broj poslova se otvara za ona zanimanja koja se stiču po završetku visokog i srednjeg obrazovanja. Ukoliko se posmatra dinamika gašenja poslova, najveći broj poslova kod kojih se očekuje smanjenje broja zaposlenih upravo se odnose na poslove koje obavljaju lica sa niskim i srednjim nivoom obrazovanja (grafikon 1).

Grafikon 1. Projekcije otvaranja i gašenja poslova prema nivou obrazovanja

Izvor: NSZ, Anketa poslodavaca 2014-2017.

Nivo ekonomske razvijenosti Srbije i Evropske unije se razlikuje, što čini i strukturu zaposlenosti različitom. Zanimanja čije obavljanje podrazumeva visok nivo stručnosti, a u koja spadaju prve tri grupe iz klasifikacije zanimanja, zauzimaju svega 29% radnih mesta u ukupnoj zaposlenosti u Srbiji, nasuprot evropskom tržištu rada na kojem su ova zanimanja zastupljena sa skoro dve petine (videti tabelu 9). Daleko značajniji broj zaposlenih u Srbiji čine poljoprivrednici, nego u evropskim zemljama, što je i razumljivo s obzirom na doprinos poljoprivrede sektorskoj struk-

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

turi BDP-a. Administrativna, uslužna i trgovačka zanimanja su manje zastupljena u ukupnoj zaposlenosti u Srbiji, budući da je uslužni sektor u evropskim zemljama razvijeniji.

Očekivane promene kretanja zaposlenosti na evropskom tržištu rada u periodu 2015-2025. godina ukazuju na negativne tendencije kod zapošljavanja radnika u administraciji, poljoprivrednika, zanatlija i rukovaoca mašinama i postrojenjima (tabela 9). Privatni sektor u Srbiji ne očekuje usporavanje dinamike zapošljavanja radnika u poljoprivredi, ali očekuje da će se smanjivati potrebe za zapošljavanjem na pozicijama menadžera i rukovodioca, posmatrano u kratkom roku.

Tabela 9. *Projekcije kretanja zaposlenosti prema zanimanju*

Grupe zanimanja	Učešće (%), 2015		Smer promene	
	Srbija	EU-28	Srbija, 2017- 2018	EU-28, 2015- 2025
Rukovodioci, funkcioneri i zakonodavci	3,6	6,3	↓	↑
Stručnjaci i umetnici	13,4	17,4	↑	↑
Inženjeri, stručni saradnici i tehničari	11,9	16,0	↑	↑
Administrativni službenici	6,9	10,3	↓	↓
Uslužna i trgovačka zanimanja	16,1	17,0	↑	↑
Poljoprivrednici, ribari i srodni	18,7	4,1	↑	↓
Zanatlije i srodni	11,8	11,6	↓	↓
Rukovaoci mašinama i postrojenjima, monter i vozači	8,1	7,1	↓	↓
Jednostavna zanimanja	8,9	9,7	↑	↑
Sva zanimanja	100,0	100,0	↑	↑

Izvor: RZS, ARS za 2015.; NSZ, Anketa poslodavaca za 2017.; Cedefop (2016).

Napomena: U projekcije su uključena i vojna zanimanja, ali nisu data u tabeli.

↑ označava rast, a ↓ označava negativnu promenu.

Zaključci ove analize ukazuju na to da na srpskom tržištu rada preovladava potražnja za radnom snagom nižeg i srednjeg nivoa kvalifikacija, ali isto tako da je prisutan konstantan trend rasta potražnje za visoko obrazovanom radnom snagom. Dublja analiza kojom bi se omogućilo praćenje potreba na nivou pojedinačnih zanimanja dala bi korisne informacije o tome koja zanimanja polako nestaju sa

tržišta rada, kao i za kojim zanimanjima postoji nezadovoljena potražnja koja generiše jaz.

ZAKLJUČAK

U ovom radu je izložena analiza metodoloških pristupa koji se koriste za predviđanje trendova na tržištima rada Evropske unije i Srbije, na bazi čega su izvedeni ključni rezultati primene različitih metodologija. Osnovni nalazi ove analize su sledeći:

- (i) Na nivou Evropske unije primenjuje se jedinstven i kompleksan sistem za prognoziranje potreba na tržištu rada kojim su obuhvaćena osnovna demografska kretanja, trendovi zaposlenosti prema ekonomskom sektoru, zanimanju i nivou obrazovanja i informacije o mogućem kreiranju novih poslova.
- (ii) Razvijene zemlje Evropske unije, za koje su karakteristične niske stope nezaposlenosti, pored učešća u jedinstvenom sistemu prognoza razvijaju i sopstvene sisteme za anticipiranje potreba tržišta rada, tako da su prognoze jedan od mehanizama kojim se može uticati na nivo (ne)zaposlenosti.
- (iii) Informacije koje sadrži sistem prognoza se izračunavaju sa određenim nivoom statističke pouzdanosti i ažuriraju se, a koriste se kao podrška donošenju odluka, naročito, kada je potrebno brzo rastućim ekonomskim sektorima obezbediti adekvatnu ponudu radne snage i omogućiti bolju prilagodljivost sistema obrazovanja i obuka brzim promenama.
- (iv) Srbija nema razvijen sistem prognoza na tržištu rada koji se bazirana na primeni kompleksnih metoda predviđanja.
- (v) Postojeći sistem prognoza u Srbiji se zasniva na prikupljanju i obradi podataka koje daju poslodavci u privatnom sektoru, a odnosi se na identifikovanje kratkoročnih potreba za radnom snagom određenog zanimanja, nivoa obrazovanja i potrebnih veština. Ove informacije se koriste za kreiranje mera aktivne politike zapošljavanja i ažuriranje sistema obuka Nacionalne službe za zapošljavanje.
- (vi) Komparativna analiza trendova zapošljavanja na evropskom i srpskom tržištu rada pokazuje da je prisutna tendencija rasta potražnje za visoko obrazovanom radnom snagom, ali i stručnim profilima nižeg nivoa obrazovanja, te da je vođena promenama strukture ekonomskih sektora.

ZAHVALNICA

Ovaj rad je deo istraživačkih projekata evidentiranih pod brojem 47009 (Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU) i 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU) koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

LITERATURA

1. Alpaydın, J. (2015), Identifying higher-education level skill needs in labor markets: the main tools usable for Turkey. *Educational Science: Theory and Practice*, 15(4): 945-967.
2. Bakens, J., Fouarge, D., Peeters, T. (2018), Labour market forecasts by education and occupation up to 2022. Maastricht: ROA Technical Report 2018-3. (Pristupljeno: 30.09.2018.) https://cris.maastrichtuniversity.nl/portal/files/25652950/ROA_TR_2018_3.pdf
3. Bartlett, W. (2013), Structural unemployment in the Western Balkans: challenges for skills anticipation and matching policies. *European Planning Studies*, 21(6): 890-908.
4. Bejaković, P., Mrnjavac, Ž. (2014), Skills mismatches and anticipation of the future labour market need: case of Croatia. *Zagreb International Review of Economics and Business*, 17(1): 47-68.
5. Belot, M., van Ours, J.C. (2004), Does the recent success of some OECD countries in lowering their unemployment rates lie in the clever design of their labor market reforms? *Oxford Economic Papers*, 56(4): 621-642.
6. European Centre for the Development of Vocational Training [Cedefop] (2016). *Future skill needs in Europe: critical labour force trends*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, Cedefop research paper. no 59.
7. Cedefop (2010). *Skills Supply and Demand in Europe: Medium-Term Forecast up to 2020*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
8. Government of the Republic of Serbia/MDG Achievement Fund/Statistical Office of the Republic of Serbia [SORS] (2009), *Occupation and Skills Needs Survey: Key Findings*. Belgrade: SORS.
9. Granger, C.W.J., Newbold, P. (1986), *Forecasting Economic Time Series, 2nd Edition*. San Diego: Academic Press Inc.

10. Green, F., Ashton, D., James, D., Sung, J. (1999), The role of the state in skill formation: evidence from the Republic of Korea, Singapore, and Taiwan. *Oxford Review of Economic Policy*, 15(1): 82-96.
11. International Monetary Fund [IMF] (2018), *World Economic Outlook: Cyclical Upswing, Structural Change*. Washington, DC: IMF.
12. Nacionalna služba za zapošljavanje [NSZ] (2018), *Anketa poslodavaca za 2017. godinu*. Beograd: NSZ. (Pristupljeno: 30.09.2018.) http://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/9/9690_anketa_poslodavaca_2017._godine.pdf
13. NSZ (2014-2018), *Mesečni statistički bilten*, br. 148, 160, 172 i 184. Beograd: NSZ.
14. NSZ (2014), *Anketa poslodavaca 2014. godine*. Beograd: NSZ.
15. Neugart, M, Schömann, K. (2002), *Employment Outlooks: Why forecast the labour market and for whom?* Berlin: WZB Discussion Paper, No. FS I 02-206. (Pristupljeno: 30.09.2018.) <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/43906/1/349223807.pdf>
16. Newbold, P., Granger, C.W.J. (1974), Experience with forecasting univariate time-series and the combination of forecasts. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A*, 137: 131-165.
17. Ognjenović, K. (2018a), Skills development and sustainable employment during transition in Serbia, u: I. Ljumović, A. Élterő (ur.), *Sustainable Growth and Development in Small Open Economies*. Budapest: Institute of World Economics: 235-250.
18. Ognjenović, K. (2018b), Training intentions and skills needs in the private sector companies in Serbia. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 1-2: 68-85.
19. Pavlović, D., Đukić, M., Bodroža, D. (2017), Youth unemployment in Serbia: strategic framework, analysis and perspectives. *European Project Management Journal*, 7(2): 67-73.
20. Petrović, P., Brčerević, D., Minić, S. (2018), Going foreward: public sector reforms and locking in balanced budget in Serbia. *Ekonomika preduzeća*, 66(1-2): 43-76.
21. Republički zavod za statistiku [RZS] (2018), *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2017*. Bilten br. 634. Beograd: RZS.
22. Republički zavod za statistiku [RZS] (2015), *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2014. Revidirani podaci*. Bilten br. 599. Beograd: RZS.
23. Tomić, I. (2018), What drives youth unemployment in Europe? Economic vs. non-economic determinants. *International Labour Review*, 157(3): 279-408.

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

24. Vasić, V., Tancioni, M., Ognjenović, K. (2011), *Labour Market Analysis and Forecasting Labour Market Needs in the Republic of Serbia*. Belgrade: Technical assistance to enhance the data management, forecasting and monitoring and evaluation capacity of the National Employment Service – Republic of Serbia.
25. Vlada Republike Srbije (2018a), *Program ekonomskih reformi za period od 2018. do 2020. godine*. (Pristupljeno: 30.09.2018.) <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/strategije/2018/ERP%202018-2020%20SRB%20FINAL.pdf>
26. Vlada Republike Srbije (2018b), *Fiskalna strategija za 2018. godinu sa projekcijama za 2019. i 2020. godinu*. (Pristupljeno: 30.09.2018.) <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/strategije/2018/Fiskalna%20strategija%202018.pdf>
27. World Bank/WIIW (2018), *Western Balkans Labor Market Trends 2018*. Vienna: SEE Jobs Gateway Research Study, March, 2018. (Pristupljeno: 30.09.2018.) https://www.seejobsgateway.net/sites/job_gateway/files/Western%20Balkans%20Labor%20Market%20Trends%202018.pdf
28. Willson, R. (2008), *UK Approaches to Skill Needs Analysis and Forecasting: Lessons for the Czech Republic*. Coventry: Warwick University, Warwick Institute for Employment Research. (Pristupljeno: 30.09.2018.) https://warwick.ac.uk/fac/soc/ier/publications/2008/wilson_2008_czechrep.pdf

DRUŠTVENI UTJECAJ CENTRALNO PLANIRANE EKONOMIJE U SOCIJALISTIČKOJ HRVATSKOJ – PRIMJER VUKOVARA

Sandra Cvikić¹
Ivana Žebec Šilj²

Apstrakt

Rad ukazuje na teorijsko-metodološki potencijal (utemeljena teorija) interdisciplinarnog proučavanja (povijest/sociologija/ekonomija) centralno planske ekonomije socijalističke Hrvatske nakon II. svjetskog rata na primjeru grada Vukovara.

Ključne reči: *utemeljena teorija, socijalizam, centralno planska ekonomija, vukovarsko društvo.*

UVOD

Kako je to još 2006. godine hrvatski povjesničar, Petar Korunić naglasio u svojoj knjizi *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: nacija i nacionalni identitet* te ukazao na nužnost interdisciplinarnosti (i metodološke i teorijske) u proučavanju procesa hrvatske modernizacije, ovaj rad predstavlja jedan od rijetkih znanstveno-istraživačkih pokušaja da se definira interdisciplinarni pristup (povijest/sociologija/ekonomija) u proučavanju centralno planirane ekonomije socijalističke Hrvatske nakon II. svjetskog rata na mikro-razini jednoga društva kao što je vukovarsko. Cilj rada je ne samo dati svoj prinos znanstveno-istraživačkim raspravama³ koja se već od 90-tih godina prošloga stoljeća vode na temu nužnosti i

¹ Dr.sc. Sandra Cvikić, stručna suradnica u sustavu znanosti, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Vukovar, Vukovar, Hrvatska, sandra.cvikic@pilar.hr.

² Dr.sc. Ivana Žebec Šilj, znanstvena suradnica, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska, ivana.zebec@pilar.hr.

³ Ovdje je potrebno spomenuti da Sveučilište u Splitu svojim znanstveno-istraživačkim aktivnostima u području interdisciplinarnosti uvelike prednjači nad ostalim hrvatskim

primjenjivosti interdisciplinarnosti kao pristupa koji može doprinijeti boljemu razumijevanju kompleksnih društvenih fenomena suvremenoga modernog i post-modernog društva (Guerreiro, 2016);⁴ nego ukazati na njezin potencijal u istraživanju načina na koji su socijalističke ekonomske politike utjecale na vukovarsko društvo te što je suvremeni gospodarski razvoj grada Vukovara naslijedio od centralno planske ekonomije socijalističke samoupravne Hrvatske.

Naime, kao tematska cjelina i društveni fenomen druga hrvatska paradoksalna modernizacija (Rogić, 2000) u okviru hrvatske ekonomske historiografije (Horvat, 1984, 1989; Bičanić 1973) nije dostatno istražena, posebice kada se uzmu u obzir specifičnosti koje se odnose na 'jugoslavensku inačicu'⁵ totalitarizma i njezino 'humano lice' legitimirano samoupravnim socijalizmom (Stipetić, 2012). Istovremeno, dok se interes suvremene međunarodne historiografije pretežito fokusira na samoupravni socijalizam kao društveni sustav čiji je neodvojivi dio i centralno-planska ekonomija⁶, ostali aspekti 'jugoslavenskog komunističkog eksperimenta'

znanstvenim institucijama. Za više informacija vidi publikaciju: Tenth International Conference on Interdisciplinary Social Sciences. Interdisciplinary Approaches to Contemporary Social Change 11-14 June 2015, University of Split, Split, Croatia: <https://thesocialsciences.com/assets/downloads/socsci/l15FinalProgram.pdf> Pristup ostvaren: 19. rujna 2018. godine.

⁴ Guerreiro, J. A. (2016.) *Interdisciplinary Research in Social Sciences: a two way process?* In: Proceedings of the International Congress on Interdisciplinarity in Social and Human Sciences 5th – 6th May 2016, University of Algrave, Portugal, Ed. Saul Neves de Jesus and Patricia Pinto, CEO: Research Center for Spatial and Organisational Dynamics. pg. 209-213. Za više informacija o interdisciplinarnosti u društvenim i humanističkim znanostima također vidi publikaciju *Social Sciences, Humanities and Interdisciplinary Research. A Showcase of Excellent Research Projects from LERU University*: <https://www.leru.org/files/Social-Sciences-Humanities-and-Interdisciplinary-Research-Full-paper.pdf>. Pristup ostvaren 17. rujna 2018. godine.

⁵ U cjelokupnom radu koncepti koji se nalaze pod ovim navodnicima su ili *in-vivo* koncepti – originalni koncepti koji se nalaze u podacima, ili koncepti definirani na razini meta-teorijskog jezika u skladu s metodologijom utemeljene teorije.

⁶ U ovom radu se koristi definicija centralno-planske ekonomije koju donosi Baletić (1966.) u svom članku, a temelji se na promišljanjima Jana Tinbergena: „Pod ovim pojmom on razumije državno planiranje, za razliku od planiranja u poduzeću. Zbog toga se centralno planiranje ne ograničava na aktivnosti centralne planske institucije niti isključuje sektorsku ili regionalnu decentralizaciju. Svaka ekonomska aktivnost države nije planska aktivnost. Bitne su karakteristike planirane aktivnosti: 1. procjena budućeg razvitka kao baze za odluke, umjesto prošlog zbivanja koje je poznato u času odluke; 2. eksplicitna formulacija

još uvijek ostaju nedostatno istraženi (Uvalić, 1992; Woodward, 1995; Dyker, 1990; Lampe, 2000). Sociološka istraživanja od onih prvotnih pokušaja interpretiranja ekonomije samoupravnoga socijalizma hrvatskih znanstvenika Županova (1977, 1985, 2002) i Horvata (1983), pa kasnije teorijsko-analitičkog prikaza hrvatske „paradoksalne modernizacije“ kako je Rogić (2000) naziva, ukazuju na to da u post-komunističkom razdoblju znanstvena zajednica nije dostatno problematizirala i istraživala različite aspekte cjelokupnog razvoja društva samoupravnog socijalizma, kao i posljedice njezinog naslijeđa koje se do danas osjećaju. Dok se od pojedinačnih znanstveno-istraživačkih pokušaja značajnije ističu radovi Inge Tomić-Koludrović (1993, 2009, 2014) na razini znanstveno-istraživačkih projekata ističu se oni Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli.⁷ Kako povijesna, tako i sociološka znanstveno-istraživačka djelatnost vezana uz istraživanje jugoslavenskoga socijalizma tematski se značajnije provodi u slovenskoj (Kovač, 2012; Lazarević, 2018) i srpskoj znanstvenoj zajednici (Dobrivojević, 2009, 2012, 2015). Međutim, u svim tim istraživanjima izostaje mikro-razina interdisciplinarnih (povijesno-sociološki-demografskih) pokušaja da se sveobuhvatnije istraže i razumiju društvene promjene koje su proizvedene u socijalističkom režimu države samoupravljanja, demokratskog centralizma i centralno-planske ekonomije. Međutim, od suvremenih znanstvenih istraživanja vezanih uz 'vukovarsko društvo' samoupravnog socijalizma za sada postoji samo doktorska disertacija Sandre Cvikić (2016), te projekti Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Vukovar provedeni u razdoblju 2012. – 2018. Prvi projekt koji je bio vezan uz društveno-ekonomsku revalorizaciju socijalističkog naslijeđa tvornice Borovo realiziran je djelomično (*Revitalizacija i re-industrijalizacija industrijskih urbanih centara u VSŽ i širem području – Studija slučaja grada Vukovara*, 2012/2013). Drugi projekt je bila organizacija *Znanstveno-stručnog skupa Bata-Borovo (1931. – 2016.): povijesno naslijeđe i perspektive* (9. – 10. lipnja 2016. Vukovar); i treći projekt je ovogodišnja izrada znanstvene studije – *Borovo naselje 1945. – 1950. Studija društvenih, demografskih, gospodarskih i političkih prilika*.⁸ Kako se općenito malo zna ali i istražuje funkcionalna razina sustava samoupravnog socijalizma u okviru lokalnih zajednica i mikro-društava kao što je vukovarsko,

općih ciljeva politike; 3. koordinirana akcija umjesto slučajne akcije pojedinih ministarstava ili službi“ (159-169).

⁷ Za više informacija vidi: <https://ckpis.unipu.hr/ckpis/projekti>. Pristup ostvaren 17. rujna 2018. godine.

⁸ Publikacija studije se realizira u okviru Programa kulturnog razvitka za 2018. – program arhivske djelatnosti uz novčanu potporu, s jedne strane, Ministarstva kulture Republike Hrvatske te s druge strane, u skladu s realizacijom programa javnih potreba u kulturi i tehničkoj kulturi u gradu Vukovaru za 2018. godinu, novčanim sredstvima Grada Vukovara.

ovim radom se proširuju znanstvene spoznaje o ekonomskim aspektima hrvatske paradoksalne modernizacije (Rogić, 2000) vezanih uz centralno planiranu ekonomiju poslijeratnog 'privrednog razvoja' grada Vukovara. U prvom dijelu teksta rada stoga se daje prikaz teorijsko-metodološkog okvira provedenog kvalitativnog interdisciplinarnog istraživanja kojega potom slijedi prikaz općeg povijesnog okvira i kontekst razvoja 'privrede' na razini Jugoslavije/Hrvatske čiji je sastavni dio i 'vukovarska privreda'. Naime, u trećem dijelu rada se na razini meta-teorijskog jezika definiraju rezultati provedenog istraživanja centralno planske ekonomije mikro-razine 'vukovarskog društva' za razdoblje 1952. – 1962. godine te u konačnici daje zaključak s preporukama za buduća znanstvena istraživanja društvenih fenomena u pitanju.

TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Teorijsko-metodološki okvir ovoga rada preslika je okvira korištenog u interdisciplinarnom istraživanju provedenom za potrebe doktorske disertacije Sandre Cvikić *Vukovar u drugoj polovici 20. stoljeća: društveni uzroci nasilja* (2016.) u razdoblju 2009. – 2014. To kvalitativno sociološko istraživanje društvenog razvitka Vukovara nakon II. svjetskog rata imalo je za cilj istražiti i objasniti višestruke društvene uzroke nasilja koji su doveli do njegovog eskaliranja 1991. godine. U analizi i interpretaciji dobivenih podataka, za tu instrumentalnu studiju slučaja (Stake, 2000) koristila se metodologija utemeljene teorije (Glaser i Strauss, 1967.; Strauss i Corbin, 1998.) u skladu s kritičkim teorijskim okvirom društvenog konstruktivizma (Berger i Luckmann, 1966.; Charmaz, 2000.). Smještena u povijesni kontekst, ova metodologija i teorijski okvir omogućili su proučavanje kompleksnog društvenog fenomena – paradoksalne modernizacije vukovarskoga društva (Rogić, 2000.) – što je rezultiralo novim znanstvenim spoznajama. U sklopu dobivenih rezultata nalaze se i nove spoznaje o 'centralno planiranoj ekonomiji' kao jedne od temeljnih struktura jugoslavenskog samoupravnog socijalističkog društva gdje se jasno očitava utjecaj njenih politika na vukovarsko društvo u socijalističkoj Hrvatskoj. Naime, zbog limitiranosti izdavačkih propozicija, ovaj rad u nastavku daje grubi prikaz teorijsko-metodološkog okvira kojim se predlaže inovativni pristup u istraživanju 'centralno-planske ekonomije' samoupravnog socijalizma, te se iz provedenog petogodišnjeg istraživanja koristi kao primjer razdoblje intenzivnih gospodarskih djelatnosti u gradu Vukovaru 1952. – 1962. godine, a za detaljniji uvid čitatelje se upućuje na gore navedenu disertaciju koja je dostupna na mrežnoj stranici Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.⁹ Isto tako je dostupan i detaljni

⁹ <https://repozitorij.hrstud.unizg.hr/islandora/object/hrstud%3A940/datastream/PDF/view>

popis primarnih izvora podataka korištenih u istraživanju – Vukovarske novine/Novosti (Hrvatska) i Demokratija (Srbija) / arhivska građa Državnog arhiva u Vukovaru.

Teorijski i normativni projekt jugoslavenskog socijalizma u Hrvatskoj Rogić (2000.) stavlja u kontekst uvjetovanosti modernizacijskim mijenama društva u procesu kojega on dijeli na prvu, drugu i treću modernizaciju odozgo. Prema tome, ubrzana socijalistička modernizacija hrvatskoga društva pripada drugoj Rogićevoj fazi. On tu jasno daje obrise socijalističke modernizacije i vlastitog teorijskog okvira u čije središte stavlja predložak socijalnog djelovanja – tehničku subjektivnost i tehničko društvo. U tom kontekstu modernizacijskih mijena i mjesta modernizacije Rogić smješta modernizacijske prakse i likove koji čine osnovicu modernizacijske preobrazbe društva putem modernizacijskih intencija i programa. Teorijski okvir kojega on definira stoga čine tri temeljne komponente: 1) oslobođenost tehničke subjektivnosti od cijelosti, 2) birokratizacija kapitalizma i 3) birokratizacija racionalnosti. Tako centralno planirana ekonomija postaje sastavnim dijelom druge hrvatske modernizacije u socijalističkom razdoblju kojega on naziva ‘paradoksalnom modernizacijom’.

Nastavno na teorijski definiranu paradoksalnu modernizaciju socijalističkog razvoja Hrvatske, a u želji da se istraži kontekst i kompleksnost recipročnih odnosa između funkcija diferencijacije i integracije društvenih procesa i akcija modernizacijskog projekta samoupravnog socijalizma vukovarskoga društva koristio se i kritički pristup socijalne konstrukcije zbilje (Berger i Luckmann, 1966.). Korišteni primarni izvori podataka kroz nenametljive istraživačke metode teorijski se promatraju u kontekstu društvenog konstruktivizma jer isti najbolje objašnjava realitet vukovarskog društva prikazan u duboko ideologiziranom dnevnom tisku komunističke Hrvatske. Socijalno konstruirana stvarnost samoupravnog socijalizma značenja institucionaliza smještanjem u kontekst društva čiji smisao dodjeljuju društveni akter i na konceptualnoj razini definiraju sadržanost procesa ‘paradoksalne modernizacije’. Zato, individualna i grupna interakcija u društvu i društvenim sustavima, prema Bergeru i Luckmannu (1966.), stvaraju mentalne reprezentacije i koncepte svojih djelatnosti/akcija, pri čemu onda recipročna interakcija posljedično omogućuje integriranje tih mentalnih reprezentacija i koncepata u društvene uloge koje kao društveni akteri pojedinci igraju te na taj način osobe pronalaze svoje mjesto u institucionaliziranom društvu (Cvikić, 2016.). Stoga je analiza u okviru ovog pristupa usmjerena na socijalne konstrukcije realnosti, pri čemu se fokusira na to kako subjektivna značenja postaju objektivne činjenice, te se problematizira ono što je razvidno, stvarno i razumljivo samo po sebi, dočim se dovo-

di u pitanje stajališta uvriježenih znanja o istraživanom fenomenu, u ovom slučaju, centralno-planske ekonomije (Cvikić, 2016.). Kako se u ideji socijalnog konstruktivizma nalazi pretpostavka o konstruktivnoj snazi jezika i simbola u društvu kojega se pokušava spoznati, u ovom se radu prema tome kritički pristupa temeljnoj zadaći rekonstrukcije i dekonstrukcije 'paradoksalne modernizacije' vukovarskoga društva uporabom kvalitativne metodologije utemeljen teorije u okviru instrumentalne studije slučaja kako bi se rasvijetlio totalitarni svijet života i rada ljudi i objasnio utjecaj centralno planirane ekonomije na individualnoj i društvenoj razini. Namjerno odabrana kvalitativna metoda instrumentalne studije slučaja (Stake, 2000.) utemeljene teorije (Glaser i Strauss, 1967.; Strauss i Corbin, 1998.; Charmaz, 2000.) omogućuje stoga definiranje potencijala za razvijanje znanstvene teorije – supstantivne teorije – koja bi omogućila sveobuhvatnije razumijevanje fenomena u pitanju, u ovom slučaju, centralno-planske ekonomije na mikro-razini jednog društva kao što je vukovarsko.

Kako to ističe Charmaz, kvalitativna se metoda utemeljene teorije sastoji od sustavnih indikativnih smjernica za prikupljanje i analizu podataka kako bi se razvio teorijski okvir srednje razine koji najbolje objašnjava prikupljene podatke (Cvikić, 2016.: 10). Teorija koja proizlazi iz tako metodološki prikupljenih i obrađenih podataka zapravo proizlazi iz analitičkih objašnjenja problema i procesa određene specifične situacije/lokacije. Naime, metodologija utemeljene teorije u svojim premisama ima skup istraživačkih strategija koje su dovoljno fleksibilne i prilagodljive podacima na temelju kojih se definira društveni utjecaj centralno planske ekonomije na vukovarske pojedince i društvo u cjelini. U tom kontekstu, bolje razumijevanje i poznavanje društvenih problema kroz očista i glasove onih koje se istražilo intepretira se također i na temelju njihove interakcije, razloga i društvenog konteksta zbog kojih su se oni ponašali na određen način, donosili odluke i aktivirali se u vlastitoj zajednici i društvu (Cvikić, 2016.). Upravo se takav mikrokosmos vukovarskog socijalističkog samoupravnog društva u razdoblju 1952. – 1962. godine istražuje kroz tekst Vukovarskih novina/Novosti koji kao pisani izvor nastaje u društvenom kontekstu povijesnog tijeka trajanja te posjeduje različita značenja. Kako je tekst napisan i nastao s namjerom da se s njim postigne nešto, kako to Hodder navodi, tekst je zapravo oblik predmeta koji treba shvatiti tako da se uzima u obzir činjenica da je on nastao pod određenim materijalnim uvjetima pa se tako kao takav smješta u određeni društveni i ideološki sustav (Cvikić, 2016.: 12). Prema tome, riječi u tekstu, pored praktične, imaju i društveni utjecaj i komunikacijsku funkciju, što znači da ih je moguće interpretirati na različite načine jer tekst 'progovara' o različitim stvarima koje su smještene u različite kontekste (Cvikić, 2016.: 12). Istovremeno, riječi u tekstu transcendiraju kontekst i vrijeme u

kojem nastaju i tako produžuju trajanje simboličkih konotacija koje posjeduju pa ih je stoga moguće proučavati i iznova interpretirati i razumjeti. Zato značenja koja se nalaze u tekstovima Vukovarskih novina/Novosti i iskustva koja su u fokusu socioloških istraživanja zajedno čine osnovu istraživanja života – života koji je pohranjen u pričama kroz koje osobe izlaze iz okvira osobne i društvene povijesti (Cvikić, 2016.: 15).

Tako provedeno kvalitativno istraživanje proučava centralno planiranu ekonomiju kao društveni fenomen u njenom povijesnom i sociokulturnom kontekstu nastojeći razumjeti i interpretirati smisao i značenja radnji, doživljaja i svakodnevnih iskustava vukovarskih građana (Cvikić, 2016.: 16). Utemeljena se teorija kao opća metodologija stoga razvija tijekom trajanja procesa istraživanja pri čemu se podatci postupno generiraju kroz metodu stalne i komparativne analize i na taj način uz teorijsku analizu verificiraju postavljena istraživačka pitanja. Naime, postupcima uzorkovanja i kodiranja razvija se teorijska konceptualna gustoća koja omogućuje povezivanje pojmova i koncepata koji proizlaze iz podataka tijekom istraživanja gdje se poredbenim analizama kontinuirano postavljaju pitanja kojim se definiraju uzročno-posljedične veze i koncepti kako bi se u konačnici mogla izvršiti integracija pojmova potrebnih za konstruiranje supstantivne teorije (Cvikić, 2016.: 16). Kako to Corbin i Strauss (1990.) navode, utemeljena teorija predstavlja vjernu kopiju svakodnevnog života određenog specifičnog supstantivnog područja gdje je onda cilj istraživanja zapravo izvođenje zaključaka metodom indukcije i postavljanjem istraživačkih pitanja (što? kada? gdje? zašto? kako?) kao središnje tehnike za sve tipove kodiranja, jer su ona generativna, analitička i situacijska te omogućuju konceptualizaciju i kategorizaciju podataka (Cvikić, 2016.: 16). Na taj način omogućeno je praćenje promjena kako na osobnoj tako i na razini društva, zajednice, naroda, pri čemu se kroz istraživanje razvija scenarij razvoja društvenog fenomena u pitanju uz stalno postavljanje temeljnih pitanja vezanih uz to koji su to čimbenici koji utječu na promjenu proučavanog fenomena, u kojem će se pravcu te promjene odvijati i s kojim posljedicama/implikacijama (Cvikić, 2016.: 16).

Metodologijom utemeljene teorije došlo se do sljedećih rezultata:

- Otvorenim/inicijalnim kodiranjem za razdoblje 1952. – 1962. godine nastaje 306 kodova za dimenziju *industrijalizacije* u okviru koje se promatra 'privredni razvoj' vukovarskog društva (Cvikić, 2016.: 18)¹⁰ i ukupno 52 kategorije¹¹ (Cvikić, 2016.: 19)

¹⁰ Na temelju provedenog otvorenog/inicijalnog kodiranja (3901 kod) utvrđeno je 5 agregiranih vremenskih nizova za razdoblje 1945. – 1991. godine modernizacije

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

- Aksijalnim/sržnim kodiranjem za razdoblje 1952. – 1962. godine nastaje za dimenziju *industrijalizacija* kategorija ‘atomizirana proizvodnja’ s opisom njezinih osobina/svojtava te opisom funkcionalne reprezentacije u vukovarskom društvu (način i oblik funkcioniranja/organizacije)
- Na temelju paradigmatškog modela za proces *industrijalizacije* daljnjim selektivnim kodiranjem i teorijskim zasićavanjem dobiva se za razdoblje 1952. – 1962. godine 233 koda za kategoriju ‘atomizirana proizvodnja’ (konceptualizacija) te 162 koda u okviru teorijskog zasićavanja – svojstva/osobine kategorije ‘atomizirana proizvodnja’ (Cvikić, 2016.: 352).

U konačnici, ono što je svojstveno procesu industrijalizacije u okviru paradoksalne modernizacije vukovarskog društva za cijelo razdoblje 1945. – 1991. godine jeste činjenica da se centralno-planska ekonomija razvija u intervencijskim uvjetima jednog ‘anomičnog društva’ i ‘društva permanentne krize’ (Cvikić, 2016.: 24). Akcijsko-reakcijske strategije koje primjenjuju podjednako i institucije i pojedinci su ograničene ‘socijalističkim samoupravljanjem’ kao paradoksalnom modernizacijskom politikom u jednom sustavu ‘totalitarnog rada’ i disfunkcionalnog ‘pseudotržišta’. Posljedice takvog ekonomskog razvoja se očituju u ‘atomiziranoj proizvodnji’ gdje u okviru centralno planirane ekonomije ‘potrošački suverenitet’ i ‘kolektivno poduzetništvo’ proizvode ‘devijantne socijalističke prakse’ a ‘egzistencijalistički socijalizam’ je stavljen u funkciju ‘diktature nad potrebama’ radnih ljudi i građana grada Vukovara. U kakvom se realitetu ekonomskih politika federativne Jugoslavije i Hrvatske nalazi takvo vukovarsko društvo centralno planirane ekonomije pokazuje sljedeće poglavlje, nakon čega se daje isječak života, rada i utjecaja istih na pojedince i vukovarsko društvo u cjelini u razdoblju (1952. – 1962. godine) najintenzivnije gospodarske aktivnosti u općini Vukovar.

NEKA OBILJEŽJA EKONOMSKE POLITIKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE (I NARODNE REPUBLIKE HRVATSKE) U DEKADI 1952.-1962.

Ekonomska(e) politika(e) u dekadi od 1952. do 1962. obilježene su proklamiranim tzv. Novim privrednim sistemom. Međutim nužno je osvrnuti se na prethodno

vukovarskoga društva (1945. – 1951. / 1952. – 1962. / 1963. – 1972. / 1973. – 1980. / 1981. – 1991.) i 5 dimenzija procesa modernizacije vukovarskoga društva (društveni procesi: demokratizacija, birokratizacija, socijalizacija, militarizacija, industrijalizacija). Od svih razdoblja upravo je razdoblje 1952. – 1962. godine ono u kojem je industrijalizacija kao proces bila najače zastupljena u razvojnom smislu.

¹¹ Koje se odnose na sve procese.

razdoblje, i na događaje koji su doveli do obrata 1950.-ih, kako u ekonomskom, tako i u socijalnom, društvenom smislu.¹²

Centralno planiranska ekonomija, odnosno državno vlasništvo premise su koje su postavljene već u samim počecima pa čak i u predratnim teorijskim diskusijama među članovima Komunističke partije Jugoslavije (dalje KPJ) oko organiziranja jugoslavenskog gospodarstva. Ti stupovi novog sustava postavljeni su prvotno agrarnom reformom, potom nacionalizacijom privatnog vlasništva a zatim i ozakonjenjem centralno planske i birokratizirane 'privrede' (odnosno ekonomije) donošenjem Zakona o petogodišnjem planu¹³ (Horvat, 1970.). Petogodišnji plan (1947.–1951.) razvitka 'narodne privrede' Jugoslavije podrazumijevao je „plansku industrijalizaciju i elektrifikaciju na savremenoj tehničkoj bazi, a naročito izgradnja teške industrije kao glavnog uslova za razvitak svih ostalih privrednih grana“ (Petranović, Zečević, 1988.: 870). Ovaj plan industrijalizacije i elektrifikacije imao je za cilj likvidaciju gospodarske zaostalosti, učvršćivanja ekonomske i obrambene snage zemlje razvitka socijalističkog sektora narodnog gospodarstva i novih odnosa proizvodnje te podizanja općeg blagostanja radnika u svim sektorima gospodarstva. Njegovo provođenje – planiranje i administriranje povjereno je (preko)brojnim hijerarhijski postavljenim tijelima na saveznoj, republičkoj i nižim upravnim razinama¹⁴ dok su planirane ciljeve operativno provodila poduzeća

¹² Smatramo da ovdje, premda je to opće mjesto, potrebno i napomenuti kako, barem u promatranom razdoblju, ne postoji jasna linija razgraničenja između ekonomskog i društveno-političkog života jer jedno nužno proizlazi iz drugog i prelijeva se u različite sektore, pa tako neposredno utječe i na kulturu, umjetnost, obrazovanje, a u konačnici i u intimnu svakodnevnicu.

¹³ Agrarna reforma temeljena je na *Zakonu o agrarnoj reformi i kolonizaciji* od 23. 8. 1945. (Radelić, 2006.). Nacionalizacija je prvotno provedena nad privatnim privrednim poduzećima državnog i republičkog značenja *Zakonom o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća* (5. 12. 1946.) dok su ona lokalnog značenja te tzv. sitnotrgovačke mreže nacionalizirane dopunom *Zakona o nacionalizaciji* u travnju 1948. godine. Stambene zgrade i građevinska zemljišta nacionalizirana su tek 1958. godine. *Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ* donesen je 30. 4. 1947. (Petranović, Zečević, 1988.).

¹⁴ Premda je Savezna planska komisija službeno najviše administrativno tijelo među državnim organima za planiranje gospodarskih (ali i negospodarskih) djelatnosti, Privredni savjet djeluje kao uže tijelo Vlade FNRJ i koji u ime Vlade vodi gospodarstvo zemlje. Do 1950 njegov položaj nije bio pravno reguliran, međutim neformalno bio je jedan od najvažnijih organa Vlade FNRJ, odnosno najvažniji organ u području gospodarske problematike (Smiljanić, 1982.; Miroslavljević, 1978.). Pored Planske komisije formirana je i Kontrolna komisija koja je vrši kontrolu nad radom organa Vlade FNRJ, vlada narodnih republika, narodnih odbora i svih ostalih ustanova i poduzeća nad kojima država ima

općedržavnog, republičkog i lokalnog značenja kojima je upravljao direktor odgovoran administrativno-operativnom rukovodiocu poduzeća (državnom organu savezne ili republičke vlade odnosno narodnog odbora ovisno o značenju poduzeća). Planom zacrtane ciljeve poduzeća su izvršavala u godišnjim, kvartalnim, mjesecnim pa čak i dnevnim kvotama. Dakako, realizacija (ili ne-realizacija) tih ciljeva također su bila popraćene izvještajima u istom vremenskom ritmu (Horvat, 1970.; Singleton, Carter, 1982.).

Ambiciozni plan industrijalizacije i elektrifikacije u prve dvije godine dosegnuo je očekivane rezultate, no njegova daljnja provedba doživjela je podbačaj ne samo zbog toga što je uvelike ovisila o vanjskim utjecajima, prvenstveno pomoći SSSR-a i zemljama tzv. 'narodne demokracije' koja je izostala nakon što su zamrznuti/zaoštreni odnosi s FNRJ rezolucijom Informbiroa 1948. Otegotne unutarnje okolnosti realizaciji postavljenih planova predstavljali su nekvalificirani rukovodeći kadrovi, suša 1950. i 1951. godine, kao i usmjeravanje investicija u izgradnju vojne industrije odnosno na naoružavanje (Singleton, Carter, 1982.). Također, centralizirano planiranje onemogućavalo je inicijativu odozdo i zanemarivalo konfliktne interese unutar dijelova cjeline tj. pretpostavljalo je idealnu homogenost (Bićanić, 1995.).

Loši rezultati u sljedeće dvije godine kao i već spomenuti egzogeni faktor – ekonomska blokada SSSR-a i njegovih satelita bili su kritična točka pucanja prvog petogodišnjeg plana¹⁵ i početka rasprave o 'novom putu'. Novi put, ili pak treći put imao je za cilj distancirati se od Sovjetskog birokratskog centralizma, ali i od kapitalističkog sustava zapadnih zemalja. Krivo je za pretpostaviti da je rješenje bilo već spremno i da ga je trebalo samo implementirati. Međutim, neosporno je da je (barem na razini deklarativnog) cilj bila veća decentralizacija i demokratizacija u gospodarstvu, koja se provodila pod budnom paskom KPJ, što zapravo znači „bez izmjene temeljnih pretpostavki socijalističkog društvenog sistema jednopartijskog monopola“ (Radelić, 1990.: 68).

kontrolu na temelju *Zakona o općedržavnom planu i državnim organima za planiranje* iz 1946.godine. Planske i Kontrolne komisije djeluju i na republičkim razinama u vidu savezno-republičkih organa (Holjevac Tuković, 2002.). Navedena tijela samo su vrh „ledene sante“ centraliziranog mehanizma uprave, planiranja i kontrole jugoslavenskog gospodarstva.

¹⁵ Iako je donesena odluka o produljenju petogodišnjeg plana i na 1952. već tijekom 1950. i 1951. proizvodnja je pala za 4% odnosno 5%, a službeni izvještaj o ispunjenju plana nikada službeno nije bio objavljen (Horvat, 1970.). Stoga može se reći da je reorganizacijom gospodarstva on zapravo bio napušten.

Kao prvi korak prema „novom privrednom sistemu“ uz određenu zadržku¹⁶ može se uzeti osnivanje radničkih savjeta tj. donošenje *Uputstva o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privrednih preduzeća* od 23. 12. 1949. Prvo poduzeće koje je uvelo radnički savjet bila je Tvornica cementa „Prvoborac“ is Solina. Do lipnja 1950. u NR Hrvatskoj bilo ih je oformljeno u 72 (73), a na području FNRJ u 520 poduzeća (Radelić, 1990.; Bilandžić, 1999.). Sljedeći korak bio je ozakonjenje transformacije državnog vlasništva u društveno vlasništvo čime je, vjerovali (ili uvjerali) su politički ideolozi, započet proces „odumiranja države“ odnosno birokratizma/etatizma te sve većeg sudjelovanja narodnih masa u neposrednom upravljanju, odnosno socijalističkoj demokraciji (Bilandžić, 1979.). Zakon o samoupravljanju ili točnije *Osnovni zakon o upravljanju državnim i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva* (dalje OZU) Narodna skupština FNRJ donijela je 27. 6. 1950. godine. Tim zakonom međutim, uloga državnih organa u funkcioniranju poduzeća ostaje i dalje snažno prisutna. Primjerice, direktore poduzeća postavlja nadležni državni organ kojemu je i odgovoran za svoj rad (Čl. 8 i 9 OZU), nadalje radnički savjet poduzeća samo donosi zaključke o ostvarenju „odozgo“ pripremljenog „privrednog“ plana i vrši raspodjelu samo onog (manjeg) dijela akumulacije koji ostaje na raspolaganju poduzeću (Čl. 23 OZU). Osim toga, radni kolektivi (radnici) imaju ulogu tek izbornog tijela za radničke savjete (Čl.1 OZU). Ideja samoupravnog poduzeća kao ekonomsko-pravnog individuuma (Kidrič, 1951) koje djeluje prema objektivnim ekonomskim zakonitostima, odnosno poduzeće koje ima slobodu djelovanja na tržištu dolazila je u koliziju sa ideologijom koju je propagirao KPJ (Flaherty,1992.).

Na osnovama OZU-a i njegovih brojnih ograničenja 1951. godine donesen je *Zakon o planskom upravljanju narodnom privredom* (dalje ZPU) koji je predviđao da država planira samo osnovne/opće smjernice 'privrednog razvoja'. Međutim te opće smjernice podrazumijevale su vrlo konkretne okvire - obavezni minimum proizvodnje i visinu platnog fonda, te visinu akumulacije i fondova.¹⁷ Novost ZPU-a

¹⁶ Z. Radelić (1990.: 72) smatra da KPJ nije u tom trenutku bila spremna na radikalnije promjene što pokazuje i činjenica da je akcijom osnivanja radničkih savjeta bilo obuhvaćeno samo 215 poduzeća. Također drži da su radnički savjeti bili samo instrument u mobilizaciji radnika kako bi se kroz njihovu samoinicijativnost i neposrednim uvidom u probleme poduzeće postigao imperativ povećanja proizvodnje, odnosno normalno odvijanja gospodarskog života u Jugoslaviji.

¹⁷ Tzv. AF sistem napušten je 1954. godine jer je po uvođenju privredni odbor SIV-a morao propisivati individualne stope za svako poduzeće što je bilo u koliziji sa deklariranim novim

u odnosu na prethodno administrativno-etatičko razdoblje planiranja narodnog gospodarstva, predstavljena je u mogućnosti poduzeća da planiraju proizvodnju prema potrebama tržišta te ograničenu slobodu poslovanja temeljem ostatka prihoda predviđenog za samostalno raspolaganje, a čiji se iznos kretao između 2,8-16,8 % (Nešović, 1953.a; Bilandžić, 1979.; Singleton i Carter, 1982.). Novi sustav razvoja gospodarstva dakako bio je popraćen nizom uredbi, rješenja i zakona.¹⁸ Iako direktno ne spada u sferu gospodarskog zakonodavstva, jedan od najvažnijih svakako je bio *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti* (dalje UZ) donesen u siječnju 1953. (Nešović, 1953.b). Njime je zapravo dokinut Ustav iz 1946., a ionako slabo federativno načelo dodatno je oslabljeno (Mihaljević, 2011.). Primjerice UZ-om se uopće ne spominje pravo na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na odcjepljenje (Ustav FNRJ 1946., Čl. 1 navedeno prema: Petranović, Zečević, 1988.). Ali, 'radnom narodu' pripada sva vlast (Ustavni zakon 1953., Čl. 2 navedeno prema Nešović, 1953b) odnosno, može se iščitati da mu pripada društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju (UZ Čl. 4). Jednako tako 'radni narod', pored svojih predstavnika u saveznom vijeću UZ-om je dobio i dodatno predstavničko tijelo u najvišem organu vlasti Saveznoj narodnoj skupštini – Vijeće proizvođača, koje je zastupalo proizvođače u proizvodnji, transportu i trgovini proporcionalno sudjelovanju tih djelatnosti u ukupnom društvenom proizvodu FNRJ (UZ, Čl 24 i Čl. 25). Sukladno „radnoj“ retorici, izmijenjeni je i naziv Vlade FNRJ u Savezno izvršno vijeće (UZ, Čl. 70), nadalje kolektivni Prezidijum zamijenila je ustanova Predsjednika Republike koji je istodobno vršio funkciju šefa države i predsjednika Saveznog izvršnog vijeća (UZ, Čl. 71 i Čl. 72). Također, naziv ministarstvo preimenovano je u državno tajništvo (sekretarijat, a komiteta u uprave (UZ, Čl. 90). U kratkom vremenskom razdoblju i na republičkoj razini doneseni su UZ Narodnih Republika, tako 5. veljače 1953. Sabor NR Hrvatske donosi *Ustavni zakon Narodne Republike Hrvatske o osnovama društvenog i političkog uređenja i republičkim organima vlasti*.¹⁹

privrednim sistemom. Sistem akumulacija i fondova zamijenjen je sistemom obračunskih plaća (Horvat, 1970; Bilandžić, 1979.).

¹⁸ Radi se o Osnovnom zakonu o društvenom doprinosu i porezima (1952.), Rješenju o privremenim stopama, obračunu i uplati akumulacije i fondova (1952.).

¹⁹ Najviši organ vlasti u NR Hrvatskoj, Sabor čine dva doma Republičko vijeće i Vijeće proizvođača. Na izborima 22. 11. 1953. „prema odluci Izvršnog vijeća, a prema statističkim podacima po kojima je proizvođačko stanovništvo činilo 3,225.061 stanovnika (od čega je u grupi industrije, trgovine i zanatstva bilo 1,059.351, a u grupi poljoprivrede 2,165.720 stanovnika), u Vijeće proizvođača biralo se 107 zastupnika (74 u grupi industrije, trgovine i zanatstva i 33 u grupi poljoprivrede)“ (Štambuk-Škalić, 2002.: 91).

Vrlo usko povezana uz *Ustavni zakon* je i *Uredba o upravljanju osnovnim sredstvima privrednih organizacija* kojim država prepušta radnim kolektivima „da sa pažnjom dobrog privrednika vrši upravljanje osnovnim sredstvima rada“ (Nešović, 1953.c: 652) uz naknadu u vidu kamate na vrijednost osnovnih sredstava. Isto tako *Uredbom* se pribavljanje osnovnih sredstava stavlja u slobodni robno-novčani promet (Čl. 17) za razliku od prethodnog razdoblja kada su ona bila predmetom raspodjele. Člankom *Uredbe* o kamati na vrijednost osnovnih sredstava kao i slobodnim raspolaganjem u vidu kupovine osnovnih sredstava rada država je pokazala tko je stvarni vlasnik tih sredstava, ali u isto vrijeme oslobodila se i odgovornosti za (ne)racionalno gospodarenje sredstvima.²⁰

Iako samoupravljanje i radni narod/proizvođači verbalno dominiraju kako zakonskim aktima tako i u dnevno-političkom tisku te stručnim glasilima ipak, zadnju riječ u kreiranju ekonomske politike imao je KPJ odnosno Savez komunista Jugoslavije²¹, a glavni tvorci novog 'privrednog sistema' rapidno su mijenjali stajališta o širini autonomije neposrednih proizvođača kao i o udjelu države u prisvajanju i upravljanju viškom rada (VI. kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije), 1953, 135). Tako je 1952. država raspolagala sa 78 % investicijskih sredstava, da bi se 1953. taj postotak smanjio na 16%, a 1954., uslijed udara na liberalizaciju što se može povezati sa slučajem Milovana Đilasa, ponovno popeo na 41 % (Radelić, 2006.).

Razdoblje od 1952. do 1956. obilježeno je nizom jednogodišnjih planova, kojima su ujedno završeni ključni i kapitalni projekti predviđeni još prvim petogodišnjim planom (Horvat, 1970). Od 1954. stvoren je novi sustav društvenih investicijskih fondova na saveznoj, republičkoj i lokalnoj (komunalnoj razini) u kojem su akumulirana sredstva prikupljena temeljem prihoda poduzeća, poreza na promet, kamate za osnovna sredstva i ostalih izvora. Sredstva za investicijske projekte predviđene saveznim ili republičkim planovima dodjeljivale su banke putem natječaja na koja su se mogla prijavljivati 'privredna poduzeća', komune, a prednost su imali

²⁰ Četiri godine nakon ove Uredbe donesena je i *Uredba o raspodjeli ukupnih prihoda* kojom su kolektivi dobili na raspolaganje fond obrtnih sredstava. Do tada je obrtnim sredstvima upravljala Narodna banka (163 milijarde u ruke proizvođača, 1957).

²¹ U rezoluciji šestog Kongresa KPJ, koji se održao u Zagrebu od 2. do 7. 11. 1952., istaknuto je da „Razvitak društvenih odnosa u pravcu sve većeg neposrednog radničkog upravljanja i sve demokratskijih oblika vlasti određuje kao osnovnu dužnost i ulogu komunista –politički i ideološki rad na vaspitanju masa“ te se odlučuje na promjenu naziva Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije (VI. kongres KPJ, 1953.: 427). Detaljnije o okolnostima promjena naziva vidjeti Štefančić (2007.).

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

tzv. 'rentabilni projekti' tj. projekti koji su mogli otplaćivati s većom kamatom, s kraćim rokom otplate sredstava te s većim udjelom samofinanciranja (Zdunić, 2002.; Hamilton, 1968.).

Od sredine 1950-ih, u saveznim godišnjim planovima, a pogotovo u petogodišnjem društvenom planu FNRJ 1957.-1961. sve više do izražaja dolazi smjernica povećanja standarda stanovništva, odnosno povećanja potrošačke moći stanovništva. Dok je ta smjernica u Saveznom društvenom planu za 1955. godinu bila istaknuta na trećem mjestu poslije povećanja industrijske proizvodnje i izvoza te sniženja sredstava za ukupne investicije, dotle je u onom za 1956. godinu bila usko povezana uz drugu smjernicu - povećanje produktivnosti rada, kao jednog od uvjeta za porast životnog standarda radnika (Mihailović, Bošković, 1956.). U društvenom planu 'privrednog razvoja' Jugoslavije 1957.-1961., a naročito u izlaganju Milentija Popovića istaknuto je, pored smanjenja deficita u vanjskotrgovinskoj platnoj bilanci, osiguravanje stalnog i stabilnog porasta životnog standarda (Savezna narodna skupština, 1957.). I u rezoluciji Prvog kongresa radničkih savjeta u prvoj točki smatra se da je „prijeko (...) potrebno: izmijeniti sadašnji sistem plaća naročito u industriji; status proizvođača na društvenim sredstvima za proizvodnju u sistemu raspodjele treba trajnije utvrditi tako da pojedinac može predviđati zadovoljavanje svojih životnih potreba na duži rok i da može svojom inicijativom i svojim radom utjecati na svoj vlastiti položaj.“ (Rezolucija kongresa radničkih savjeta Jugoslavije, 1957.: 10). Ali isto tako da se trebaju proširiti prava neposrednih proizvođača u upravljanju osnovnim sredstvima i amortizacijom te da razina fondova za samostalno raspolaganje i za investicije raste ovisno o razvitku proizvodnje i ostvarene produktivnosti rada kao i da proširena reprodukcija bude u većoj mjeri pod utjecajem samih proizvođača. Ujedno, tražilo se i da se precizira uloga komuna u poduzeću kako bi se smanjili njihovi pritisci i miješanje u rad poduzeća.

Spomenuto je bilo platforma ili poticaj za donošenje niza novih zakona u siječnju 1958. godine, među kojima treba izdvojiti *Zakon o sredstvima privrednih organizacija*, *Zakon o doprinosu iz dohotka privrednih organizacija*, *Zakon o doprinosu sredstvima iz osobnih dohodaka radnika* i *Zakon o radu*. Iz tih zakona iskristalizirala se nova kategorija – 'čisti prihod', tj. sredstva kojima poduzeće samostalno raspoláže i raspodjeljuje na osobnu potrošnju i akumulaciju (Bilandžić, 1979.). Raspodjela ukupnog prihoda poduzeća kretala se u omjerima 60 % doprinos društvenoj zajednici, 27% osobni dohodak i 13% fond za razvitak poduzeća (Bićanić, 1995.). Novi je sustav, unatoč tome što je dozvolio poduzećima u puno većem omjeru raspolaganje tzv. 'čistim dohotkom', ipak imao niz manjkavosti kao što je

na primjer nemogućnost da se uz povećanu produktivnost osiguraju i veći osobni dohotci, jer ga je država oporezivala, pa se zato uvriježila praksa da se ne isplati raditi preko norme jer bi to ionako „pojeli“ društveni doprinosi.

Nakon obilježavanja desete godišnjice radničkog samoupravljanja problemi kulminiraju proizvedeni jazom koji nastaje između proklamirane retorike samoupravljanja i ograničenja ekonomskih politika kao odraza nemogućnosti države da se odrekne svoje centralne uloge u kontroli i upravljanju razvojem. Gospodarski rast, a pogotovo rast industrijske proizvodnje zabilježen u realizaciji drugog petogodišnjeg plana naglo izostaje i prvi puta u povijesti Druge Jugoslavije dolazi do otpuštanja radnika. U ožujku 1961. pokrenute 'privredne reforme' zaustavljene su već koncem te godine. „Simboličko samoupravljanje“ (Cvjetičanin, 1991.) odnosno gospodarstvo strogo određeno državno-partijskom hijerarhijom potrošilo je svoj početni/pokretački entuzijazam i počelo je pokazivati prve simptome 'ekonomske krize'.

CENTRALNO PLANSKA EKONOMIJA I VUKOVARSKO DRUŠTVO U PROCESU INDUSTRIJALIZACIJE OD 1952. DO 1962. GODINE

Kako su i na koji način provodile ali i utjecale gore navedene politike centralno-planske ekonomije na pojedince i vukovarsko društvo u cjelini moguće je objasniti u okviru procesa industrijalizacije. Naime, nakon prvog poslijeratnog razdoblja obnove i izgradnje, u ovom razdoblju se modernizacijske silnice u vukovarskom 'kotaru' fokusiraju na intenziviranje razvoja 'privrede', odnosno industrije i poljoprivrede. U 'privredi' se to odnosi ponajprije na snažan razvoj gumarsko-obučarske industrije oko kombinata Borovo i tekstilne industrije vezane uz tvornicu Vuteks te na poljoprivredu i prerađivačku industriju na društvenim dobrima – zadrugama i individualnim poljoprivrednim dobrima. Uklapanje 'privrede' u socijalistički organizacijski okvir sada uključuje model radničkog samoupravljanja u kojem su socijalistička 'poduzeća' asocijacija pojedinaca s novoizgrađenim 'socijalističkim proizvodnim odnosima' koji bi trebali biti oslobođeni hijerarhije moći i ustanovljeni na međusobnoj koordinaciji zadataka, poslova i rada (Horvat, 1983.: 160–161).

Totalitarna komunistička elita na vukovarskom području razvojni tempo socijalizma sada kao strategiju paradoksalne modernizacije osmišljava u okviru 'racionalizirane socijalističke fikcije' velikog 'privrednog prosperiteta' kojega temelji na raskidu s politikom prisilnog otkupa viškova hrane iz prethodnog razdoblja i postignućima 'trudbenika' – heroja rada, a koji je stvorio startnu materijalnu podlogu za organizaciju industrijske i poljoprivredne proizvodnje. 'Privredni raz-

vojni problemi' rješavaju se 'sophisticiranim nasiljem iznutra' tako što se od 'atomizirane (radničke) mase' očekuje da produktivnost njihovog rada i proizvodnje kolektiva i radne organizacije osigura:

- discipliniranjem osobne ali i opće potrošnje kako bi se osigurala sredstva potrebna za investicijske privredne poduhvate
- jačanjem kulta rada pozivajući radne ljude i građane na velika odricanja u zalag izgradnje kvalitetnijeg i boljeg životnog standarda
- učinkovito kontroliranje porasta robnih zaliha koje u velikoj mjeri utječu na reproduktivnu sposobnost socijalističke centralne planske privrede, i obuzdavanje rastuće inflacije i
- ukorijenjenost 'egalitarnosti' u 'socijalističkom mentalnom sklopu' 'atomiziranih pojedinaca' gdje se tek trebaju usvojiti 'subjektivne vrijednosti' radničkog samoupravljanja, podružtvljene imovine i 'materijalne osnove društvenog proizvoda'.

Kao i u cijeloj zemlji, vukovarska se 'privreda' početkom 1950. – tih godina bavi problemima iznimno niske gospodarske osnove i nedostatnog kapitala za provedbu plana industrijalizacije jer se društvo nalazi još uvijek u kontekstu nerazvijenog agrarnog gospodarstva. Do 1956. godine preraspodjela dohotka u korist investicija u 'privredi' na vukovarskom području radi se u skladu s jugoslavenskim makroekonomskim direktivama kako bi se ojačala i proširila njezina materijalna osnova. Reproductivna sposobnosti vukovarske 'privrede' jača se stoga i na teret rasta životnog standarda radnih ljudi i građana, koje 'totalitarna komunistička elita' vješto manipulira uvođenjem 'radničkog samoupravljanja'. Samoupravljanjem se pravda 'decentralizacija' strukture organizacije 'privrednog poslovanja' koja se sada odvija na razini 'ekonomskih jedinica', što se 'atomiziranim (radničkim) masama' argumentira kao dokaz 'odumiranja države'. Zato se 'atomizirano radništvo' fragmentira na poduzeća i oslobađaju se ambicije 'atomiziranih pojedinaca' za napredovanje unutar 'kolektivnog rada' u stalnoj borbi i takmičenju 'radnih mjesta', jer 'totalitarna komunistička elita' od njih očekuje da na taj način dokazuju „svoju patriotsku svijest, svoju dužnost prema zajednici, svoju odanost Republici i izgradnji socijalizma.“²² Pojačanom 'indoktrinacijom' atomiziranih pojedinaca osnažuje se 'totalitarno komunističko sofisticirano nasilje iznutra' tako da se u konačnici razbija 'sindikalna solidarnost' radništva i povećava moć totalitarnih komunističkih elita ali i partijskog aparata u cjelini. Na taj način se još više atomi-

²² Prodajom svojih viškova žitarica i kukuruza Žitnom fondu. Izvor: Penić-Cijan, P. (1953.) »O društvenom planu i komunalnoj djelatnosti našeg kotara«, *Vukovarske novine Glasilo Narodnog fronta u Vukovaru*, 25. januara 1953., str. 1-2.

ziraju već totalitarno izolirane radničke mase, a njihova vertikalna i horizontalna mobilnost, odnosno pokretljivost unutar samoupravnog socijalističkog sustava je uvelike ograničena i samim tim smanjena.

Naime, 'liberalizacijski' proces koji kreće odozgo (top-down) uključivao je 'decentralizaciju' i 'fragmentaciju' kao zamjenu za 'demokratizaciju', a totalitarna komunistička elita 'radničkim samoupravljanjem', pored ostalog, brani svoj legitimitet, jer joj društvena moć koju posjeduje omogućuje da na taj način iz preventivnih razloga odgovori na potencijalno mogući pritisak odolje – 'radničke klase'. U skladu s totalitarnim predloškom uspjelo se 'atomizirati proizvodnju', a nju se u praksi samoupravljanja autonomnih kolektiva radnika-vlasnika sada oportunistički regulira novim 'društvenim dogovorom' sklopljenim između Partije i radništva. 'Radne ljude i građane' Vukovara i 'kotara' ostavlja se u uvjerenju da se jedino pojačanom 'političkom aktivnošću' mogu riješiti svi ekonomski problemi nastali kao rezultat dotadašnjeg socijalističkog razvoja.²³ Na mjesto ekonomske strategije, 'centralna planska ekonomija' određuje svoje smjernice racionalnog djelovanja u 'privredi', pa se tako na vukovarskom području formalno uključuje sve atomizirane pojedince u proces političkog odlučivanja njihovih samoupravnih socijalističkih poduzeća. Donesene 'privredne' političke odluke 'direktivno' se provode putem uprava poduzeća, gdje ih onda ona u ime radnog kolektiva izvršava i implementira kako politički tako i tehnički u poslovanje poduzeća (Horvat, 1983: 160). U tom kontekstu, sva poduzeća na vukovarskom području su 'asocijacije atomiziranih pojedinaca radnika – vlasnika',²⁴ pa su zato i proizvodnja i privreda u cjelini 'atomizirane asocijacije radnih ljudi i građana', koji unatoč 'ekonomskoj demokraciji' – 'radničkog samoupravljanja' – i dalje ostaju otuđeni i izolirani. Otuđenost i izoliranost atomiziranih pojedinaca radničkog samoupravljanja proizlazi iz prakse i iskustva proizvođača i proizvodnje koje se sada nalaze u oštroj suprotnosti s koncepcijama propagiranih novih socijalističkih samoupravnih radnih i društvenih odnosa. Rezultat takve prakse nedostatno je razvijena osnovica 'kolektivnog upravljanja' u kojem progresivno slabi uloga radnika, što znači da se željeni proces 'ekonomske demokratizacije' ne odvija u zacrtanom pravcu i normativnom okviru.

²³ Đ. J. D. (1953.) »Pojačanom političkom aktivnošću riješit ćemo naše privredne, ekonomske, kulturno-prosvjetne i komunalne probleme«, *Vukovarske novine Glasilo SSRN za grad i kotar Vukovar*, 5. prosinca 1953., str. 1.

²⁴ To su istovremeno i sve ustanove, radne organizacije i mjesne zajednice (Horvat, 1982.: 161).

Totalitarna dominacija komunističke elite sofisticiranim nasiljem iznutra 'atomiziranu proizvodnju' vukovarske 'privrede' stavlja u okvire 'oportunističkog reguliranja' samoupravne strukture poduzeća, gdje vrlo brzo dolazi do:

- koncentriranja društvene moći na radnim mjestima onih koji se nalaze u upravnom odboru u čijem sastavu dominiraju članovi Partije, stručnjaci i tehнократи
- fragmentiranja utjecaja 'radničkih savjeta' u raspravi i donošenju odluka vezanih uz poslovanje poduzeća,
- marginaliziranja uloge i društvene moći 'radničkih savjeta' na poslovanje poduzeća u odnosu na direktore²⁵ koji nisu puki koordinatori²⁶ jer uz članove upravnog odbora imaju više moći nego radnici,
- progresivnog dezintegriranja radnih kolektiva zbog interesnog pozicioniranja 'atomiziranih pojedinaca' u skladu s novim 'privrednim odnosima' i društvenom diferencijacijom i
- progresivnog jačanja 'totalitarne birokracije' koja se formira u administrativnoj strukturi poduzeća.

Stoga ovakvo funkcioniranje 'radničkog samoupravljanja' ukazuje na činjenicu da ono nije oblik radničkog upravljanja nad sredstvima za proizvodnju, kako se to tvrdi, nego 'totalitarni mehanizam vlasti' kojim se upravlja radništvom. 'Racionalizirana socijalistička fikcija' vukovarske 'privrede' socijalno se konstruira kako bi se pojavne suprotnosti i kontradiktornosti samoupravnog socijalizma stavile u okvire 'normalnosti' društva u tranziciji.

Vukovarska privreda modernizacijski zamašnjak svoje industrijalizacije i 'poljoprivredne de-kolektivizacije' sredinom 1950. – ih izgrađuje na temelju 'centralne planske ekonomije' u kojoj 'autonomni kolektivi radnika – vlasnika' sublimiraju planiranje i tržište u 'demokratsku ekonomiju' kao skup individualnih inicijativa atomiziranih pojedinaca koji surađuju u 'organizacijama udruženog rada' (Horvat, 1983: 161). 'Atomizirane (radničke) mase' su uhvaćene u vrtlog centripetalnih sila socijalističkog samoupravljanja gdje se dinamiziranje 'privrednih' aktivnosti i povećanje produktivnosti rada i proizvodnje stimulira povećanjem plaća, i na taj način želi realizirati razvojne planove. Naime, od 1958. godine totalitarna komunistička elita atomizirane (radničke) mase ponovno oslobađa tako što im samoupravljanje omogućava njihovo formalno udruživanje u 'organizacije udruženog rada' (OUR)

²⁵ Premda se direktori biraju na demokratski način te ih izabiru radnici putem radničkog savjeta.

²⁶ Kako je to pretpostavljao samoupravni socijalizam.

putem kojih izlaze iz okvira ekonomskih organizacija i kao neposredni proizvođači se u društvu etabliraju na razini autonomnih poduzeća (Woodward, 1995: 196). Ovako dozirana liberalizacija 'socijalističkih proizvodnih odnosa' u vukovarsku 'privredu' uvodi koncept 'interesa' – interesa u jasnom pozicioniranju i usmjeravanju racionalnog djelovanja autonomnih poduzeća na tržištu 'privrednog sustava' decentraliziranog socijalizma. Tako 'kontrolirana liberalizacija' vukovarske 'privrede' dočekuje kraj 1950. – ih i početak 1960. – ih godina u problemima 'subjektivne prirode'²⁷ – problemima koji se tiču novog 'nagrađivanja po jedinici proizvoda' koji je kao sustav nagrađivanja trebao omogućiti pravedniju preraspodjelu dohotka radnih organizacija, odnosno plaća radnicima u skladu s produktivnošću njihovog rada.²⁸ Naime, 'liberalna ideja interesa' kao smjernica racionalnog djelovanja (Woodward, 1996: 196) u vukovarskoj 'privredi' dovodi do:

- povećavanja plaća radnika kao metoda mobilizacije/motiviranja za ostvarivanje zacrtanog plana razvoja

²⁷ Naime, umjetno stvoren, odnosno, oslobođen proleterijat u prvim poslijeratnim godinama, sada sveden na razinu radne snage potrebne za implementaciju zacrtanih ciljeva, zadataka i aktivnosti privrednog plana (petogodišnjeg), nastao je na pretpostavci da će revolucionarno preuzimanje vlasti nadoknaditi nerazvijenost radničke klase, a radikalizam zahtjeva koje pred nju stavljaju Tito i Partija nadjačat će borba za poboljšanje radnih i životnih uvjeta, ispravljanje socijalnih nepravdi, te zaštititi i proširiti radnička prava. Stoga je obilježje tako stvorene radne snage potrebne za pokretanje vukovarske 'privrede' nakon rata određeno: niskom/nerazvijenom tehničko-tehnološkom razinom industrije; malobrojnošću radničke klase; nedostatnim brojem radnih mjesta (u industriji i poljoprivredi); uništenom obrtničkom i poduzetničkom kulturom; većinskim udjelom seljačke radne snage; niskom kvalifikacijskom razinom i niskom kulturno-obrazovnom razinom. (Cvikić, 2016.:58-59). Istovremeno, mobilizirani radnici, seljaci i namještenici sada i dalje ne uspijevaju povećati produktivnost vlastitog rada i proizvodnje kolektiva, a uzroke je moguće naći u načinu na koji se oni ponašaju na radnom mjestu: radna nedisciplina i nedostatno zalaganje; nemaran odnos prema društvenoj imovini i otuđivanje društvene imovine; nepoštivanje/izigravanje normativnih odrebi i naredbi (posebice onih vezanih uz reguliranje nadnica i plaća); neprofesionalnost; stavljanje osobnih/egzistencijalnih interesa iznad interesa kolektiva, zajednice i društva; te oportunistički i nepotizam. (Cvikić, 2016.: 59). Stoga njihove radne navike i profesionalna osobnost uvjetuju poteškoće u razvoju centralno planirane ekonomije jer su one 'subjektivnog karaktera' kao što su: birokratski mentalitet, sabotiranje i nerad u poduzećima i tijelima opskrbe, neracionalno i neučinkovito organizacijsko funkcioniranje u kolektivu, neodgovorno i rasipničko ponašanje na radu sa sirovinama i sredstvima proizvodnje i njihovom raspodjelom, te neozbiljno ponašanje na radnom mjestu i nedisciplina u funkcioniranju kolektiva (Cvikić, 2016.).

²⁸V.B. (1961.) »Naš feljton. Ne važe za sve isti kriteriji«, *Novosti Glasilo SSRN kotara Vinkovci*, 14. siječnja 1961., str. 3.

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

- povećanje opće potrošnje i kupovne moći radništva
- probijanja platnih fondova zbog proizvoljnog povećanja plaća radnika u kolektivima poduzeća
- dugoročno takve kolektivne odluke poduzeća u novom normativnom okviru nagrađivanja po učinku rada progresivno narušavaju daljnje ostvarivanje petogodišnjih planova razvoja vukovarske 'privrede'.

Stoga 'kompleksno nagrađivanje po učinku rada' i premašivanje perspektivnog plana razvoja poljoprivrede i industrijske proizvodnje premda doprinosi značajnom napretku vukovarske općine 1961. godine, još uvijek zahtijeva izgrađivanje 'socijalističkih društvenih odnosa'²⁹ u skladu s interesima nove socijalističke zajednice – vukovarske komune/općine. Kako bi se ostvario daljnji cilj industrijalizacije (razvoj industrijskih kapaciteta za samostalnu industrijsku proizvodnju) u novom sustavu 'decentraliziranog socijalizma' vukovarske općine, pred atomizirane (radničke) mase se postavlja zahtijev za definiranjem takvih 'petogodišnji privrednih planova' koji će:

- slijediti jugoslavenski ekonomski imperativ podjele nacionalnog proizvoda između potrošnje, investicija i alokacija u investicijske fondove za razvoj prioritarnih 'privrednih sektora' i
- temeljiti se na analiziranim mogućnostima i potencijalu poslovnih planova vukovarskih poduzeća čijom se realizacijom stvara normativni okvir pravila i ekonomskih predviđanja te projekcije 'privrednih trendova' na agrarnoj razini.

Prema tome, orijentacija na poboljšanje 'životnog standarda' radnih ljudi i građana početkom 1960. – ih godina veliki je zaokret u politici novih 'socijalističkih privrednih odnosa', jer se afirmacija radničkog samoupravljanja stavlja na višu razinu³⁰ i u funkciju sveukupnog 'privrednog razvitka' i tržišta vukovarske komune. Tu

²⁹ Rukovodeće i upravljačke društveno-političke strukture poduzeća i seljačkih zadruga, kako zbog nerazumijevanja, tako i zbog nedostatnih ljudskih i materijalnih kapaciteta još uvijek nisu u stanju provesti zacrtane direktive u potpunosti i u zadanim rokovima, te ih oni zato pojednostavljaju i prilagođavaju improvizacijama uvjetima u kojima se nalaze. Istovremeno, novoformiranoj radničkoj klasi zbog nedostatka znanja, kompetencija i mogućnosti, još uvijek su ograničene mogućnosti da osiguraju učinkovitu proizvodnju i rezultate kojima bi se stanje promijenilo ad hoc izgradila industrijska tradicija atomiziranih masa (Cvikić, 2016.).

³⁰ Na taj način, 'radničko samoupravljanje' kojim se zakonski ali i simbolički predaju tvornice u ruke/na upravljanje radnicima, 'totalitarna komunistička elita' koristi kako bi iznova

višu razinu radničkog samoupravljanja ostvaruje se uz pomoć psihologije u 'privredi' koju totalitarne komunističke elite implementiraju da bi odgovorili novim izazovima koje pred njih stavljaju socijalistički proizvodni odnosi u društvu.³¹ Kao što je to slučaj u SAD-u i razvijenim zemljama Europe, tako i u Jugoslaviji, intenziviranje industrijske proizvodnje zahtijeva i redefiniranje uloge samoupravnih radnika – vlasnika u modernim automatiziranim sredinama u kojima atomizirani pojedinci trebaju ostvariti visoku razinu produktivnosti uz najučinkovitije korištenje fizičkih, ali prije svega, psihičkih sposobnosti. Stoga se uporaba psihologije u 'socijalističkoj privredi' koristi ponajprije kako bi se socijalno konstruirala racionalizirana socijalistička fikcija društva u kojemu su novi socijalistički proizvodni odnosi odraz zadovoljstva radnih ljudi i građana vlastitim životnim standardom i radom kojega obavljaju na radnom mjestu.³² Nju zato 'totalitarna politička elita' primarno koristi iz ideoloških razloga, a tek onda zbog činjenice da je psihofizički zadovoljan radnik zapravo i najproduktivniji radnik u kolektivu i društvenoj zajednici. Motorna snaga takvog sofisticiranog nasilja iznutra totalitarnoj komunističkoj eliti omogućuje kontrolu nad 'privrednim procesima' u kojima su sada atomizirani pojedinci uz samoupravljanje i radničku kontrolu, dobili i 'slobodu izbora i inicijativa' za suradnju i izgradnju novih 'socijalističkih privrednih odnosa' u poduzeću i izvan njega.³³ Međutim umjetno stvorena 'stimulativna zainteresiranost' atomiziranih (radničkih) masa za povećanje produktivnosti rada i proizvodnje vrlo brzo nestaje pod utjecajem 'privrednih problema' koji proizlaze iz samog sustava decentralizirane socijalističke ekonomije, ali i zbog precijenjenih mogućnosti i potencijala kao i sposobnosti radnih snaga da se nose s problemima koji su prije svega političke, a tek onda ekonomske prirode.

socijalno konstruirala 'oslobađanje revolucionarnog duha radničke klase' za mobilizaciju radničkih snaga u svrhu intenziviranja centralno-planske ekonomije.

³¹ V.A. (1961.) »Psihologija u privredi (I)«, *Novosti Glasilo SSRN kotara Vinkovci*, 22. travnja 1961., str. 3.

³² Potrebno je naglasiti da 'socijalni kapital' atomiziranih pojedinaca u takvoj 'privredi' centralno planirane ekonomije još uvijek ima negativne značajke (radnici su mahom nepismeni/polupismeni, nekvalificirani ili polukvalificirani za poslove koje trebaju obavljati na random mjestu. Što znači da su radnici još uvijek nadostatno osposobljeni u toj fazi izgradnje socijalizma za upravljanje državom i 'privredom', a još manje za preuzimanje 'poduzetničke funkcije' koja i dalje ostaje čvrsto u rukama totalitarne komunističke elite (Cvikić, 2016.).

³³ Autor nepoznat (1961.) »Nova kretanja«, *Novosti Glasilo SSRN kotara Vinkovci*, 1. maja 1961., str. 1.

Puno ozbiljniji problem nastaje u trenutku kada totalitarna komunistička elita više nije u stanju uravnotežiti 'socijalističke privredne odnose' u okviru kojih je 'ekonomska demokracija' pokušala ujediniti 'decentralizaciju' i 'samoupravljanje' na razini 'ekonomske strategije'. Takav paradoksalni modernizacijski eksperiment za rezultat ima situaciju u kojoj na vukovarskom području dolazi do povećanja 'osobne potrošnje' radnih ljudi i građana čija je kupovna moć veća, a prohtjevi koji su u skladu s njihovim društvenim standardom sada se nalaze u nesrazmjeru s razinom 'privredne proizvodnje'.³⁴ Upravo iz tih razloga nastaju novi problemi u 'privrednom razvoju' vukovarske općine, jer se progres u javnosti percipira kroz ideološku sliku 'duha novih privrednih mjera',³⁵ pa je sada ta racionalizirana socijalistička fikcija koju propagira totalitarna komunistička elita u oštroj suprotnosti s promjenama koje ne dovode do zadovoljavajućih rezultata.³⁶ Zato su atomizirane (radničke) mase 'dezobjektivizirani društveni akteri'. Oni u vukovarskoj racionaliziranoj socijalističkoj fikciji radničkog samoupravljanja i decentralizirane 'ekonomske demokracije' svoju organsku poveznicu s realitetom nisu u stanju ostvariti, zbog toga što bi to od njih zahtijevalo da se suoče s vlastitom procjenom 'socijalističke privredne' prakse i odnosa, i na taj način oslobode 'konformističkih veza' sa sustavom od kojega njihova egzistencija ovisi.³⁷ Atomizirani čovjek mase sada u funkciji radnika – vlasnika racionalnim se kalkuliranjem interesno pozicionira te suočavanje s prvim 'privrednim' kriznim situacijama u vukovarskim poduzećima i radnim kolektivima prepušta u ruke jedinih kvalificiranih tumača problema – totalitarnoj komunističkoj eliti. Naime, atomizirane (radničke) mase, oslobađajući se na taj način od svake odgovornosti za ambivalentnost u svom upravljačkom emancipiranju kolektiva i poduzeća, koriste u praksi već dobro isproban mehanizam obrane (samoobmana i samozavaravanje) te se prepuštaju sofisticiranom nasilju iznutra – komunističko indoktriniranoj viziji svjetle socijalističke budućnosti.³⁸ Stoga vukovarska 'socijalistička privreda' u nastajanju svoj proizvodni deficit

³⁴-k- (1961.) »Osvrti. Osobna potrošnja iznad produktivnosti«, *Novosti Glasilo SSRN kotara Vinkovci*, 3. lipnja 1961., str. 5.

³⁵ Prema tezama KK SKH (1961.) »Pred godišnjom konferencijom SK za suštinu i duh novih privrednih mjera«, *Novosti Glasilo SSRN kotara Vinkovci*, 9. rujna 1961., str. 2.

³⁶ V. B. (1961.) »Primjena novih privrednih mjera. Duge pripreme – rezultati skromni«, *Novosti Glasilo SSRN kotara Vinkovci*, 9. rujna 1961., str. 4.

³⁷ V. B. (1961.) »Održan je plenum Kotarskog komiteta SKH. Kvalitetno nov položaj organizacija Saveza komunista. Kotarska konferencija Saveza komunista održat će se u siječnju 1962.«, *Novosti Glasilo SSRN kotara Vinkovci*, 30. rujna 1961., str. 1-3.

³⁸ Autor nepoznat (1961.) »Povjerenje u vlastite snage pokretač ogromne energije kolektiva. Kako je kombinat Borovo prebrodio prve teškoće u novom privrednom režimu«, *Novosti Glasilo SSRN kotara Vinkovci*, 21. listopada 1961., str. 1.

ne uspijeva riješiti 'direktivnim mjerama stabilizacije'³⁹ i 'mjerama društvene intervencije',⁴⁰ jer za postizanje prioriteta povećane proizvodnje i produktivnosti 'privrede'⁴¹ nisu dostatno izgrađene ni 'samoupravljačka osnovica', a ni 'socijalistički privredni odnosi'. U takvom kontekstu mnogobrojne slabosti novog 'privrednog' sustava koje su u međuvremenu izrasle iz njegovih suprotnosti, već se do 1962. godine pretvaraju u 'sustav rada'. 'Totalitarni sustav rada' ima sljedeća obilježja:

- suberzivnog je karaktera jer atomizirani pojedinac sada radnik – vlasnik ne posjeduje stvarnu društvenu moć koju mu pripisuje totalitarna komunistička elita te pod utjecajem sofisticiranog nasilja iznutra usvaja novi komunistički moralni okvir ponašanja i djelovanja koji ga lišava savjesti a masovna pojavnosti takvih normi ophođenja u izgradnji novih 'socijalističkih privrednih odnosa' socijalno konstruira osjećaj normalnosti
- kohabitacijskog je karaktera jer u novoj organizacijskoj strukturi radničkog samoupravnog socijalizma i emancipacije kolektiva i poduzeća dolazi do takve 'socijalizacije funkcija' – područstvljavanja načina rada, djelovanja i poslovanja kojom je dijalektička borba suprotnosti procesa upravljanja sredstvima za proizvodnju omogućila idejno-političko legitimiranje 'devijantnosti' komunističkih društvenih normi ponašanja prijelaznog razdoblja i uklopila je u normalnost racionalizirane socijalističke fikcije
- devijantnog je karaktera jer su nove komunističke društvene norme ponašanja i morala premda propagirane kao ideološki imperativ novog samoupravnog socijalističkog društva u praksi usvajane na temelju racionalnog kalkuliranja i interesnog pozicioniranja atomiziranih pojedinaca koje totalitarna komunistička elita 'paternalistički tolerira' i u duhu socijalističkog preodgoja 'apolegetski absolvira' od svih problematičnih elemenata dodjeljenog im 'potrošačkog suvereniteta'
- novonastale izomorfnosti devijantnih normi ponašanja i morala kako na vertikalnoj tako i na horizontalnoj osi nove društvene diferencijacije modela radničkog samoupravljanja nastaju zbog područstvljene – 'kolektivne (ne)odgovornosti' i ograničene mogućnosti reakcije atomiziranih pojedinaca u odnosu na dominantnu društvenu moć totalitarne komunističke

³⁹ V. B. (1962.) »U svijetlu mjera za stabilizaciju privrede«, *Novosti Glasilo SSRN kotara Vinkovci*, 12. maja 1962., str. 1.

⁴⁰ »Sprovođenje novih mjera društvene intervencije nije narušavanje samostalnosti«, *Novosti Glasilo SSRN kotara Vinkovci*, 8. juna 1962., str. 4.

⁴¹ Autor nepoznat (1962.) »Povećanje produktivnosti najvažniji zadatak sindikalnih organizacija – izjavio Šime Marin, predsjednik kotarskog sindikalnog vijeća«, *Novosti Glasilo SSRN kotara Vinkovci*, 27. travnja 1962., str. 1.

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

elite koja komunističkom indoktrinacijom stimulatивно djeluje na radnike-vlasnike kako bi se inducirala izgradnja novih 'socijalističkih proizvodnih odnosa'

- interesnog fraternalizma atomiziranih (radničkih) masa čija novostečena sloboda izbora i inicijative za suradnju i izgradnju u propagiranoj 'eksproprijaciji eksproprijacije' jača njihov potrošački suverenitet, a interesno udruživanje atomiziranih pojedinaca temelji na ravnopravnosti i solidarnosti u proizvodnji za pokrivanje društvenih potreba svojih kolektiva, lokalne zajednice i općine/komune.

Ovakav sustav rada totalitarne komunističke elite svode u okvire normalnosti gdje onda problematične elemente izgradnje 'radničkog samoupravljanja' i 'socijalističke privrede' atomizirani pojedinci internaliziraju kao neodvojivi i nužan dio 'konsolidacije socijalizma' kao strategije modernizacije. Atomizirane (radničke) mase nalaze se izgubljene u praksi pronalaženja pravog puta 'socijalističke privredne proizvodnje' kao sustava, i modela i metoda kojima totalitarna komunistička elita od njih očekuju da generirane slabosti otklone propagiranim radničkim samoupravljanjem i decentralizacijom. Vukovarska totalitarna komunistička elita ne prihvaća činjenicu da se do 'ekonomske krize' došlo iz političkih i subjektivnih razloga 'manipuliranjem' materijalnim dobitcima i probitcima atomiziranih pojedinaca koji su uvođenjem samoupravljanja trebali anulirati slabosti sustava, dok se temeljni problem analizi u strukturnoj i idejno-političkoj ovisnosti privrede o 'totalitarnom karakteru socijalističke države'.

ZAKLJUČAK

Totalitarizam, odnosno sofisticirano nasilje iznutra na jugoslavenski način ukorjenjuje se u modernizacijski proces industrijalizacije 'vukovarske privrede' jer je socijalno konstruirana ljudska narav i moral atomiziranog i izoliranog pojedinca svedena u okvire njegove normativne funkcionalnosti rada i djelovanja u društvu koje je kao organizacija dominacije totalitarno. Naime, po jačini svog utjecaja na vukovarsko društvo u razdoblju 1952. – 1962. godine na prvom mjestu se nalazi proces industrijalizacije koji uspijeva kolektivizirati radnu snagu u integrirani sklop atomizirane (radničke) mase čija su kvalifikacijska struktura i kompetencije socijalno rekonstruirane tako da odgovaraju organizacijskom principu centralno planske ekonomije i samoupravnog socijalizma. Totalitarna komunistička elita stoga vlastiti opstanak i stabilnost vlasti u društvu temelji na izgradnji jake i produktivne ekonomije kako bi osigurala materijalni izvor svoje moći. Industrija je u državnom vlasništvu i osigurava materijalno i kulturno bogatstvo novog socijalističkog druš-

tva, a država koja tako postaje instrument u rukama radničke mase propagirani je mit kojega totalitarna komunistička elita socijalno konstruira jer se društvena moć u potpunosti nalazi u njezinim rukama. Razvoj radničkog samoupravljanja u okviru 'vukovarske privrede' se stoga pretvara u socijalnu funkciju totalitarnog sustava rada i proizvodnje u kojem se disciplinira atomizirane (radničke) mase i na taj način socijalno konstruira fiktivno upravljanje državom i privredom radnika samoupravljača čija je poduzetnička funkcija čvrsto u rukama totalitarne komunističke elite. Prema tome atomizirane (radničke) mase ulaze u proces paradoksalne modernizacije, modernizacije koja se u totalitarizmu vlastitog postojanja pretvara u premanentnu krizu socijalističkog društva u nastajanju. Emancipacijski pokušaji unutar procesa industrijalizacije 'vukovarske privrede' liberalizacijska su modernizacijska nastojanja totalitarne komunističke elite da decentralizacijom i fragmentacijom zamjeni demokratizaciju privrednih odnosa, dočim se radničkim samoupravljanjem brani legitimitet atomizirane proizvodnje. Radničko samoupravljanje kao oblik ekonomske demokracije, koje funkcionira u atomiziranim asocijacijama radnih ljudi i građana vukovarske privrede nije oblik radničkog upravljanja nad sredstvima za proizvodnju, kako se to tvrdi, nego totalitarni mehanizam vlasti kojim se upravlja radništvom. Od trenutka kada više nije moguće uravnotežiti socijalističke privredne odnose unutar ekonomske demokracije koja je pokušala ujediniti decentralizaciju i samoupravljanje na razini ekonomske strategije, liberalizirani potrošački suverenitet atomiziranih pojedinaca kroz rastuću individualizaciju oportunistički se regulira novim društvenim dogovorima između Partije i radništva. Takav paradoksalni modernizacijski eksperiment kontinuirano povećava osobnu potrošnju atomiziranih pojedinaca – potrošnju koja će stalno biti u nesrazmjeru s razinom privredne proizvodnje. Stoga će ambivalentnost u upravljačkom emancipiranju kolektiva i poduzeća u devijantnoj socijalističkoj društvenoj praksi dovesti do povećanja klasnih razlika, interesa i sukoba, dočim se totalitarni sustav rada ne mijenja. Privrednim se reformama prema tome ne anuliraju posljedice akutne paralize permenetnih modernizacijskih pokušaja totalitarne komunističke elite. To stanje gotovo permanentne destabilizacije nije u stanju u okviru kolektivnog poduzetništva samoupravnog socijalizma funkcionalno uskladiti socijalističke privredne odnose, organizaciju rada i kreativnost radnih kolektiva. Stoga usustavljena društvena stratifikacija i diferencijacija kontinuirano proizvode društvene nejednakosti, nepravde i eksploatacije, a kolektivni rad ostaje u okvirima terminologije samoupravnog socijalizma bez konkretnog učinka na stabilizaciju ekonomskog života u vukovarskoj komuni/općini. Liberalizacija tržišta ne uspijeva uravnotežiti proizvodnju i potrošnju u uvjetima permenetne krize društva u nastajanju, dočim fragmentirani društveni interesi i interesi ekonomskih jedinica ne posjeduju funkcionalni potencijal da kao institucionalizirani mehanizam posredo-

vanja osiguraju slobodno artikuliranje kako ponude tako i potražnje i u konačnici ostvarivanje strateških ekonomskih ciljeva kao racionalnih izbora. U konačnici, proces industrijalizacije koji treba osigurati prosperitet i napredak društva permanentne krize u uvjetima društvene anomičnosti atomiziranih pojedinaca, izgrađuje paradoksalnu modernizaciju totalitarnog sustava rada čije pseudotržište unatoč atomiziranoj proizvodnji jača potrošački suverenitet radnih ljudi i građana i kolektivno poduzetništvo totalitarne komunističke elite i birokracije. Stoga egzistencijalistički socijalizam koji provodi diktaturu nad potrebama atomiziranih pojedinaca gubi svoj funkcionalni potencijal da stabilizira duboku ekonomsku krizu koja je nastala u devijantnoj društvenoj praksi samoupravnog socijalizma.

U ovom radu interdisciplinarni pristup i inovativni mješoviti metodološko-teorijski okvir u istraživanju procesa industrijalizacije na mikro-razini jednog društva kao što je vukovarsko ima potencijal za proučavanje društvenih fenomena za kojima se inicijalno nije tragalo, a instrumentalna studija slučaja rezultira novim znanstvenim spoznajama o tome kako se i na koji način razvijala i utjecala centralno planirana ekonomije tijekom hrvatske paradoksalne modernizacije. Na taj način ovaj rad omogućuje nastavna istraživanja utjecaja naslijeđa centralo planirane ekonomije samoupravnog socijalizma na suvremeni gospodarski razvitak Vukovara.

LITERATURA

1. VI. kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) 2.-7. novembra 1952. (1953). Beograd: Izdavačko poduzeće „Kultura“.
2. 163 milijarde u ruke proizvođača. *Glas rada*, 16. svibnja 1957. god. XIII, broj 21, str. 2.
3. Baletić, Z. (1966.). Jan Tinbergen: Central Planing. *Politička misao* 4, 159-162.
4. Berger, P. L. i Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications Ltd.
5. Bićanić, R. (1973). *Economic policy in socialist Yugoslavia*. New York and London: Cambridge University Press.
6. Bićanić, R. (1995). *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu, Organizator.
7. Bilandžić, D. (1979). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga.
8. Bilandžić, D. (1999). *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
9. Charmaz, K. (2000). Grounded Theory. Objectivist and Constructivist Methods. U: *Handbook of Qualitative Research*. Ur. N. K. Denzin i Y.S. Lincoln. Thousand Oaks. London. New Delhi: Sage Publications Inc. 435-454.

10. Cvikić, S. (2016). Vukovar u drugoj polovici 20. stoljeća: društveni uzroci nasilja. Doktorska disertacija. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
11. Cvjetičanin, V. (1991). Proturiječja i unutarnje granice jednog političkog modela. *Revija za sociologiju* 2, 275–292.
12. Dobrivojević, I. (2009). Svi u fabrike! Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945 – 1955. *Istorija 20. veka* 27, br. 2, 103-114.
13. Dobrivojević, I. (2012). *Selo i grad: transformacija agrarnog društva Srbije 1945 – 1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
14. Dobrivojević, I. (2015). (In)Voluntary Builders of Socialism. Young Workers in The Early Socialist Yugoslavia. *Istorija 20. veka* 33, br. 1, 61-75.
15. Dyker, D. A. (1990). *Yugoslavia: Socialism, development and debt*. London: Routledge.
16. Flaherty, D. (1992). Self-Management and the Future of Socialism: Lessons from Yugoslavia. *Science & Society*, 56(1), 92-108. Dostupno na <http://www.jstor.org/stable/40403238> (pristupljeno 28.9.2018.)
17. Glaser, B. G. i Strauss, A. L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine Publishing Company.
18. Hamilton, F.E.I. (1968). *Yugoslavia. Patterns of Economic Activity*. London: G. Bell and Sons Ltd.
19. Holjevac Tuković, A. (2002). Uloga republičkih ministarstava u upravi Narodne Republike Hrvatske (1945-1953). *Arhivski vjesnik* 45, 103-114.
20. Horvat, B. (1970). *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
21. Horvat, B. (1983). *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb: Globus.
22. Horvat, B. (1984). *Jugoslavenska privreda 1956 – 1983. Prognoze i kritike*. Ljubljana, Zagreb: Cankarjeva založba.
23. Kidrič, B. (1951). *O nacrtima novih ekonomskih zakona*. Zagreb: Narodna štampa.
24. Korunić, P. (2006). *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije. Nacija i nacionalni identitet*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
25. Kovač, B. (2012). Politička ekonomija reformiranja samoupravnog socijalizma – od europeizacije Jugoslavije do balkanizacije današnjeg EU-a. *Politička misao* 49, br. 3, 74-91.
26. Lampe, J. R. (2000). *Yugoslavia as History – twice there was a country*. Cambridge: Cambridge University Press.
27. Lazarević, Ž. (2018). *Između straha i nade: gospodarsko-povijesne studije o teškoćama modernizacija*. Zagreb: Srednja Europa.

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

28. Mihailović, M., Bošković, V. (1956). *Savezni društveni plan za 1956 sa propisima za njegovo izvršenje i objašnjenjima*. Beograd: Nova administracija.
29. Mihaljević, J. (2011), Ustavna uređenja temeljnih prava u Hrvatskoj 1946.–1974. *Časopis za suvremenu povijest* 1, 25-51.
30. Mirosavljević, K. (1978). *Inventar sumarno analitički AJ-41 Savezna planska komisija (SPK)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
31. Nešović, S. M. (ur.) (1953a, 29. srpnja). Uredba o obračunavanju i raspodjeli dohotka privrednih organizacija, *Službeni list FNRJ*, IX, broj 30, str. 295-298.
32. Nešović, S. M. (ur.) (1953b, 14. siječnja). Odluka o proglašenju Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti, *Službeni list FNRJ*, IX, broj 3, str. 21-32.
33. Nešović, S. M. (ur.) (1953c, 26. prosinca). Uredba o upravljanju osnovnim sredstvima privrednih organizacija, *Službeni list FNRJ*, IX, broj 52, str. 652-659.
34. Petranović, B, Zečević, M. (1998). *Jugoslavija 1918.-1988. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“.
35. Radelić, Z. (1990). Pitanje uvođenja radničkih savjeta s gledišta kontinuiteta i diskontinuiteta (radnički savjeti u 1949. i 1950. godini). *Časopis za suvremenu povijest* 3, 67-88.
36. Radelić, Z. (2006). *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga.
37. Rezolucija Kongresa radničkih savjeta. *Glas rada*, 4. srpnja 1957., god. XIII, broj 27-28, str., 10.
38. Rogić, I. (2000). *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
39. Savezna narodna skupština (1957). *Društveni plan privrednog razvoja Jugoslavije 1957-1961. Ekspoze – Zakon – Elaborat*. Beograd: Kultura.
40. Singleton, F., Carter, B. (1982). *The Economy of Yugoslavia*. London: Croom Helm.
41. Smiljanović, K. (1982). *Inventar sumarno analitički AJ-40 Privredni savet Vlade FNRJ*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
42. Stake, R. E. (2000). Case Study. U: *Handbook of Qualitative Research*. Ur. N. K. Denzin i Y.S. Linkoln. Thousand Oaks. London. New Delhi: Sage Publications Inc. 435-454.
43. Strauss, A. L. i Corbin, J. M. (1998). *Basic of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory. 2nd Ed.* Thousand Oaks. London. New Delhi: Sage Publications.

44. Stipetić, V. (2012). *Dva stoljeća razvoja hrvatskog gospodarstva (1820. – 2005.)*. Zagreb: Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
45. Štambuk-Škalić, M. (2002). Prilog poznavanju institucija: Sabor Narodne Republike Hrvatske, saziv 1953-1963. *Arhivski vjesnik* 45, 83-102.
46. Štefančić, D. (2007). Promjena naziva Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 39, 259-274.
47. Tomić-Koludrović, I. (1993). Alternativna kultura kao oblik otpora u samoupravnom socijalizmu. *Društvena istraživanja* 2, br. 4-5, 835-863.
48. Tomić-Koludrović, I. (2009). Pogled u budućnost: sociologija kao multiparadigmatska, reflektivna i javna znanost. *Revija za sociologiju* 40, br. 3-4, 139-181.
49. Tomić-Koludrović, I. i Perić, M. (2014). Klasa u jugoslavenskom socijalizmu i u postjugoslavenskim društvima: prema bourdieuovskom repozicioniranju problema (prvi i drugi dio). *Revija za sociologiju* 44, br. 2, 103-137 i 195-233.
50. Uvalić, M. (1992). *Investment and Property Rights in Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press.
51. Woodward, S. L. (1995). *Socialist Unemployment: the political economy of Yugoslavia*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
52. Zdunić, S. (2002). Pretvorba sustava proširene reprodukcije u financijsko tržište novca i kapitala. *Ekonomija/Economics* 1, 27-40. Dostupno na <http://www.rifin.com/ekonomija/economics/issues/1024-godina-9-broj-1> (pristupljeno 27.9.2018.)
53. Županov, J. (1977). *Sociologija i samoupravljanje*. Zagreb: Školska knjiga.
54. Županov, J. (1985). *Samoupravljanje i društvena moć*. Zagreb: Globus.
55. Županov, J. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma. Odabrane rasprave i eseji (1995. – 2001.)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

MULTIDIMENZIONALNA ANALIZA SIROMAŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI U XXI STOLJEĆA

Adela Delalić¹
Jasmina Osmanković²

Apstrakt

U okviru diskusije na sesiji tri pod naslovom Ekonomska teorija u periodu 1958-2018 daje se osvrt na multidimenzionalni analizu siromaštva u Bosni i Hercegovini, ali sa fokusom na to kako različite mere koje imaju svoje utemeljenje u teorijama mogu osiguravati različite inpuute za analizu siromaštva, oblikovanje strategije i politike, ali i njihovu evaluaciju.

Cilj rada je multidimenzionalna analiza kretanje siromaštva i njegovih determinanti u Bosni i Hercegovini na početku dvadeset prvog stoljeća. Poteškoće pri merenju i analizi siromaštva potiču od njegove multidimenzionalnosti. Ova tema je važna za istraživanje jer je to jedan od najvećih problema od globalnog do lokalnog i individualnog nivoa u prošlosti i danas zbog svoje kompleksnosti i dalekosežnosti.

U radu su korištene različite metode istraživanja. Osnovni pristup je multidimenzionalna analiza komparirata sa jednodimenzionalnom. U okviru postupka selekcije indikatora siromaštva je korištena metoda analize i sinteze. Kvantitativna metoda se koristi prilikom merenja siromaštva pomoću različitih pokazatelja. Komparativna metoda se koristi kod usporedbe rezultata različitih istraživanja. Metoda deskripcije se koristi prilikom opisanja pojmova i činjenica vezanih za istraživani problem. Izabrani pristup, koji se sastoji od seta izabranih metoda osigurava postizanje ciljeva, rješavanje problema vezanog za definisani predmetni, prostorni i vremenski okvir. Prostorni okvir je Bosna i Hercegovina, a vremenski okvir determiniran dostupnim bazama 2004-2011.

¹ Docent, Ekonomski fakultet Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

² Korensponsing autor, redovni profesor Jasmina Osmanković, Ekonomski fakultet Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, jasmina.osmankovic@efsa.unsa.ba

Rezultat ovog rada je ukazivanje na razlike između jednodimenzionalnog i multidimenzionalnog pristupa analizi siromaštva u Bosni i Hercegovini. Na toj bazi se osigurava bolja osnove za kreiranje budućih strategija reduciranja siromaštva u kontekstu borbe protiv siromaštva na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i globalnom nivou.

Istraživanje pokazuje da multidimenzionalno mjerenje siromaštva ukazuje na drugačiju dinamiku i strukturu siromaštva u odnosu na jednodimenzionalno mjerenje.

Istraživanje je namenjeno istraživačima, kreatorima javnih politika, akademskoj i stručnoj javnosti. Istraživačima, akademskoj i stručnoj javnosti ovo istraživanje može biti poticaj za dalje multidimenzionalno istraživanje siromaštva. Ovo istraživanje kreatorima javnih politika može biti osnov za kreiranje efikasnijih strategija borbe protiv siromaštva na različitim nivoima. Dalja istraživanja bi mogla ići u pravcu uključivanja dodatnih indikatora između ostalih i subjektivnih.

Ovaj rad pokazuje da je moguće unaprediti postojeće analize siromaštva i osigurati bolji osnov za kreiranje odgovarajućih politika, tangeriranje sredstva (WB). Multidimenzionalna analiza siromaštva je jako široka istraživačka tema sa mogućnošću proširivanja, uključivanja novih dimenzija, primjenu novih tehnika, novih pristupa, posebno u kontekstu dosadašnjih (Milenijumski razvojni ciljevi MDG 2000-2015) ili novih održivih razvojnih ciljeva SDG 2015-2030) razvojnih ciljeva oko kojih postoji globalni konsenzus, međunarodne ekonomije, ekonomije razvoja i politika razvoja.

Ključne reči: siromaštvo, multidimenzionalna analiza, jednodimenzionalna analiza, Bosna i Hercegovina, politika, strategija

UVOD

Reduciranje ili eliminiranje siromaštva je obaveza prihvaćena na globalnom nivou kao prvi cilj iskorjenjivanje ekstremnog siromaštva i gladi u okviru Milenijumskih globalnih ciljeva (MDG) za period 2000-2015³ i također, kao prvi cilj „Ne siromaštvo“ u okviru Održivih razvojnih ciljeva (SDG) za period 2015-2030. godina⁴, ali i na

³ [http://www.un.org/millenniumgoals/;](http://www.un.org/millenniumgoals/)

<http://www.odraz.hr/media/280411/globalni%20ciljevi%20odrzivog%20razvoja%20do%202030%20izvjestaj.pdf>

⁴ https://hr.wikipedia.org/wiki/Ciljevi_odr%C5%BEivog_razvoja

nivou integracija, nacionalnom-državnom nivou, preko regionalnog do lokalnog nivou. U krajnjoj liniji do nivoa porodice i pojedinca. (Osmanković 2007; Osmanković & Nikolajev 2010; Sen 1982; Todaro & Smith 2006, 2015; Godard 1892; Payne 2005; Piketty 2015) Poznata i dokazana multidimenzionalna priroda siromaštva i potreba da se pristupa holistički analizi kako bi se oblikovale uspješne i efikasnije strategije koje će se realizirati preko adekvatnih politika i akcionih planova pokazuje prednost u odnosu na strategije i politike koje se oblikuje isključivo na jednoj dimenziji. (Asellin 2009; Delalić 2010, 2016; Khandker & Houghton 2009; Ravallion 1998; Wagle 2008) Pretpostavka za to je spoznaja i dokaz da bi problem mogao nastati ukoliko se napravi propust u selekciji mera siromaštva. Drugim rečima, uočeno da postoji potencijalni problem u rešavanju ili olakšavanju tereta siromaštva ako se nedovoljno temeljito i precizno, uz respektiranje svih dimenzija, napravi pogreška u izboru mera siromaštva. Različite mere siromaštva rezultiraju različitim procjenama obima siromaštva i identificiranjem različitih ključnih, najznačajnijih, zanačajnih, reletivno značajnih determinanti siromaštva. Ovi rezultati kao inputi u oblikovanju strategije i politika kojima se ona ostvaruje snažno determiniraju uspeh politike i postizanje ciljeva. (Osmanković 2007, Osmanković & Nikolajev 2010; Todaro & Smith 2006, 2015)

U ovom prilogu, u okviru raspoloživog prostora, to se ilustruje na primjeru Bosne i Hercegovine, polazeći od rezultata ankete potrošnje domaćinstava koja je provedena 2004., 2007. i 2011. godine. (Anon 2001; Anon 2003a, 2003b; Anon 2005; Anon 2008; Anon 2011) Reč o tri vremenska presjeka 2004, 2007. i 2011. Prostorni okvir je Bosna i Hercegovina. Prema zavničnim podacima zemlja koja zauzima 51.129km² i gdje prema posljednjem popisu stanovništva iz 2013. godine živi oko 3,5 miliona stanovnika. Gustina naseljenosti je 69/km². Prema procjenama relevantnih institucija BiH je 2018. godine ostvarila ukupan domaći proizvod (GDP) prema paritetu kupovne moći od 47 milijardi USD ili per capita oko 13 hiljada \$. Gini koeficijent, kao mjera nejednosti, za 2011. godine je 33,8 (medium). Prema vrijednosti Gini koeficijenta država se nalazi na 18tom mjestu. Bosna i Hercegovina je na 77om mjesto prema vrijednosti HDI u 2017. godini (0,768, uz tendencija rasta). Riječ je o visokom HDI.⁵ (Osmanković 2007; Osmanković & Nikolajev 2010; Todaro & Smith 2015)

Cilj rada je multidimenzionalna analiza siromaštva, sa fokusom na naznačavanje razlika između jednodimenzionalnog i multidimenzionalnog pristupa analizi siromaštva na primeru jedna izabrane države, u ovom slučaju Bosne i Hercegovine, a

⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Bosnia_and_Herzegovina

u kontekstu osiguravanja adekvatne pristupa izboru mera siromaštva koje osiguravaju kao inputa za dijagnozu stanja (obim, ključne determinante) oblikovanje strategija i politika za njihovo provođenja. Kao što se iz naslova, vidi reč je o dva-desetprvom stoljeću, odnosno o tri preseka 2004. godini, zatim 2007. godini i 2011. godini. Preseci su determininani vremenu u kome je provođenja anketa o potrošnji domaćinstava, jer ona osigurava potrebne inpute za izračunavanje jednodimenzionalnih i multidimenzionalnih pokazatelja siromaštva za Bosnu i Hercegovinu. (Anon 2001, Anon2003a, Anon 2003b, 2008, 2011)

U ovom radu se traži odgovor na pitanje da li sve mere daju jednoznačan odgovor na pitanje veličine siromaštva u Bosni i Hercegovine, trenda i ključnih determinanti na koje bi trebalo delovati politikama i strategijama.

U radu se koriste i rezultati realizirani u okviru rada na magistarskom i doktorskom istraživanju Multivarijacioni pristup analizi siromaštva u Bosni i Hercegovini (Delalić 2010), Modeli multidimenzionalne analize siromaštva i primjena u Bosni i Hercegovini (2016), zatim radovi drugih relevantnih autora (Asellin 2009; Bakarić-Rešić 2006; Payne 2005; Ravallion 1998; Silver 1994; Wagle 2008; Sen 1982, Silver 1994, Todaro & Smith 2015; Wagle 2008; Khandekar & Haugthon 2009), kao i istraživanja i publikacije vezane za Milenijumske razvojne ciljeve i Održive razvojne ciljeve.

Ovo je prilika da se uputi zahvalnost organizatoru konferencije Institutu ekonomskih nauka, organizacionom i naučnom odboru, kao i svim članovima ovog Instituta koju su animirali i ohrabivali autore komentarima i sugestija da pripreme svoje priloge u skladu sa visokim standardima ove institucije. Ovim povodom upućuju se i čestitike u povodu jubileja Instituta uz želje za još puno uspješnih godina. Posebna zahvalnost se upućuje PhD kandidatu magistrici Aidi Sućeska Hanić.

METODOLOGIJA

Za postizanje cilja i davanje odgovora preko čega bi se rešio uočeni problem koristi se metoda komparacije rezultata jednodimenzionalnih i multidimenzionalnih pokazatelja siromaštva.

Kao što je poznato, jednodimenzionalni pokazatelji siromaštva su temeljeni na jednom obično monetarnom indikatoru siromaštva. Ovi pokazatelji ukazuju samo

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

na jedna aspekt siromaštva, što onemogućava holističko sagledavanje problema siromaštva i na toj osnovi oblikovanje adekvatne strategije i politike. Kada je riječ o jednodimenzionalnim pokazateljima u analizi siromaštva najčešće se koriste indeksi iz klase Foster-Greer-Thorbecke-ovih indeksa, i to: headcount indeks, indeks jaza i indeks jačine siromaštva. Zatim se koristi Wattsov jednodimenzionalni indeks siromaštva i Sen-Shorrocks-Thon-ov indeks. U ovom prilogu se kao jednodimenzionalni pokazatelj koristi headcount indeks i prilagođena mjesečna potrošnja domaćinstva, kao i relativna linija siromaštva na 60% od medijalne prilagođene mjesečne potrošnje domaćinstva u Bosni i Hercegovini. (Delalić 2010, 2016; Asellin 2009; Khandker & Haughton 2009; Ravallion 1998; Wagle 2008)

Procena multidimenzionalnog siromaštva temelji se na više od jednog indikatora monetarne i nemonetarne. Između ostalih, koriste se indeksi iz klase Foster-Greer-Thorbecke-ovih indeks i Wattsov jednodimenzionalni indeks siromaštva prilagođen za slučaj više od jednog indikatora, odnosno za multidimenzionalno mjerenje siromaštva. Na primjer za dva faktora: potrošnja i obrazovanje. Koriste se indeksi iz klase Alkire-Foster multidimenzionalni indeksi, zatim Multidimenzionalni indeks siromaštva 2010 (Ujedinjeni narodi). Koriste se i kompozitni indeksi siromaštva na temelju fuzzy skupova, i to potpuni i relativni pristup. Prilikom konstrukcije kompozitnih indeksa siromaštva u upotrebi su faktorska tehnika i multipla korespondentna analiza, kao i različiti metodi (optimalno sklairanje, polihoričke i poliserijalne korelacije, Filmar-Pritchett-ova procedura i drugo). (Wagle 2008; Delalić 2010, 2016; Asellin 2009)

Kako je rečeno, kao monetarni indikator siromaštva korištena je prilagođena mesečna potrošnja domaćinstva, a kod konstrisanja pokazatelja multimenzionalnog siromaštva i provođenja multivarijacione analize korišteni su nemonetarni indikatori siromaštva. Ovi indikatore se može sistematizirati u nekoliko grupa, i to: obrazovanje, kvalitet stanovanja, posjedovanje trajnih dobara, ranjivost domaćinstava, participacija u radnoj snazi, veličina domaćinstva, područje stanovanja, karakteristike nosioca domaćinstva. (Delalić 2010, 2016, Payne 2005)

Kao što je rečeno, u proveri se koriste podaci preuzeti iz anketa o potrošnji domaćinstava u Bosni i Hercegovini provedenih 2004, zatim 2007. i na kraju 2011. Ankete su probleme relevantne statističke organizacije Bosne i Hercegovine. (Anon 2001; Anon 2003a, 2003b; Anon 2005; Anon 2008; Anon 2011)

U radu se za komparaciju, odgovor na pitanje, postizanje cilja i rešavanje problema koriste jednodimenzionalni indeksi iz klase Foster-Greer-Thorbecke-ovih

indeksa (headcount indeks), Sen-Shorrcks-Thonov i Wattsov jednodimenzionalni indeks siromaštva. Indeks jaza siromaštva se koristi kao mera dubine siromaštva.

Kada je reč o multidimenzionalnoj analizi siromaštva u Bosni i Hercegovini koriste se dvodimenzionalni Foster-Greer-Thorbeckeovi i Wattsov indeks siromaštva. (Delalić 2010, 2016)

U radu se koristi dvanaest indikatora siromaštva koji pokazuju kvalitet stanovanja, posjedovanje trajnih dobara, finansijsku dimenziju siromaštva. (Delalić 2010, 2016)

Prilikom konstruisanja multidimenzionalnih indeksa na fuzzy skupovima odabrani su indikatori koji predstavljaju sledeće dimenzije siromaštva, i to: kvalitet stanovanja, posjedovanje trajnih dobara, finansijski status, strukturu domaćinstva (obrazovanje, ranjivost, zaposlenost). (Wagle 2008; Delalić 2016)

Koristi se i metod analize preklapanja i razlika u klasifikaciji siromašnih domaćinstava različitih pristupa merenju siromaštva korištenjem headcount indeksa kao jednodimenzionalnog pokazatelja i Alkire-Foster i fuzzy multidimenzionalnog indeksa, kao multidimenzionalnih pokazatelja.

REZULTATI I DISKUSIJA

S obzirom na prostor koji stoji na raspolaganju za prilog rezultati će biti prezentirani koncizno i u formi tabela, gde je to moguće.

Ako se koriste jednodimenzionalne mere stopa siromaštva na nivou Bosne i Hercegovine u periodu 2004-2011. godina, siromaštvo je bila stabilna sa blagom tendencijom smanjenja (18-17%). Dubina siromaštva, ako se meri indeksom jaza siromaštva, kao i jačina siromaštva je pokazivala suprotan pravac. One su se povećavale. Sledeće jednodimenzionalne mjere, Wattsov indeks siromaštva i Foster-Greer-Thorbeckov indeks pokazuju pogoršanje siromaštva. Nasuprot tome, Sen-Shorrocks-Thonov indeks pokazuje smanjenje siromaštva. Prema tome, ako se koriste jednodimenzionalni indeksi, primenom inputa pruzetih iz anketa potrošnje domaćinstva za Bosnu i Hercegovinu provedenih 2004., 2007. i 2011. godine dobiju se različiti rezultati, što ima reperkusije na kreiranje strategije i politike, ali i evaluaciju postojeće strategije i politike.

U slučaju da se koristi dvodimenzionalni Foster-Greer-Thorneckov i Wattsov indeks siromaštva rezultat je zaključak da je obrazovno siromaštvo više od siro-

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

maštva merenog potrošnjom. Za politiku i strategiju to je indikacija da bi u borbi protiv siromaštva trebalo staviti fokus na obrazovanje. Pri tome bi trebalo imati u vidu i rezultate drugih autora koji kažu da je moguće da se sa podizanjem nivoa obrazovanja u nekim zemljama ne mora smanjivati verovatnoća smanjivanja siromaštva (Todaro & Smith 2016, 2015). Tkođe je potrebno imati u vidu MDG i SDG, koji se zalažu za pristup obrazovanju, kao jednoj od ključnih poluga za eliminiranje siromaštva i razvoja. (UN 2010, UN 2015).

Kada je reč o siromaštva, kao bitnom ulaznom pokazatelju različiti pokazatelji daju različite rezultate sa velikim odstupanjem. Ako se posmatraju rezultati tri pokazatelja 3,5% domaćinstava Bosne i Hercegovine je siromašno i trebalo bi biti predmet strategije i politike za eliminiranje ili olakšavanje siromaštva. Ako se posmatraju dva pokazatelja, oko 11% domaćinstava je siromašno. Ako se analiza jedan pokazatelj broj siromašnih domaćinstava se procenjuje na preko 23%. Raspon od 3,5 do 23,4% pretpostavlja različite strategije, politike i finansijska sredstva.

U narednoj tabeli si rezimiraju sličnosti i razlike determinanti siromaštva korišćenjem multidimenzionalnih i jednodimenzionalnih mjera.

Tabela 2. *Analiza značaja i uticaja determinanti siromaštva na vjerovatnoću da će domaćinstvo biti siromašno*

Determinanta siromaštva	Jedinodimnezionealne mjere	Multidimenzionalne mjere	
	Headcount indeks (HCI)	Alkire-Foster indeks (AFI)	Fuzzy multidimenzionalni indeks (FMI)
Veličina domaćinstva/ broj zaposlenih po članu domaćinstva	Dodatni član domaćinstva povećava vjerovatnoću siromaštva	Dodatni član domaćinstva smanjuje vjerovatnoću siromaštva	Dodatni član domaćinstva povećava vjerovatnoću siromaštva
Bez škole i završena osnovna škola	Domaćinstva sa ovim karakteristikama imaju veću vjerovatnoću siromaštva		
Starost nosioca domaćinstva	Nije statistički značajna	Statistički značajna, vjerovatnoća siromaštva raste sa starošću	Nije statistički značajna
Urbano vs ruralno Mesto življenja	Domaćinstva ruralnih područja imaju veću vjerovatnoću da budu siromašna		Nije statistički značajna

Žena nosioc dom.	Nije statistički značajan za siromštvo ako je žena nosilac domaćinstva		
Neoženjen/ Neudat nosilac dom	Veća vjerovatnoća da će biti siromašni	Nije statistički značajna	
Razveden udovac nosilac dom.	Nije statistički značajna	Veća vjerovatnoća da će biti siromašni	Nije statistički značajna
Penzioner nosilac domaćinstva	Veća vjerovatnoća da će biti siromašni Statistički značajni		Nije statistički značajna
Domaćica nosilac domaćinstva	Nije statistički značajna	Veća vjerovatnoća da će biti siromašni	Nije statistički značajna

Izvor: autori na osnovu Delalić, 2016; Anon 2001, 2003a, 2003b, 2005, 2008, 2011

I na kraju prezentiraju se rezultati značajnosti determinanti siromaštva u objašnjavanju siromaštva ispitano pomoću marginalnih efekata po osnovu Shapley dekompozicije.

Tabela 3. Rezultati značajnosti determinanti

Determinante	Jednodimenzionalni	Multidimenzionalni	
		Alkire-Foster indeks (AFI)	Fuzzy multidimenzionalni indeks (FMI)
Obrazovanje nosioca domaćinstva	Najveći uticaj Statistički značajno		Značajno
Veličina domaćinstva	Relativno veliki uticaj	Najveći uticaj Statistički značajno	Najznačajnija determinanta
Odnos broja zaposlenih i veličine domaćinstva	Značajan uticaj		
Urbano vs ruralno	Relativno veliki uticaj	-	-
Starost nosioca domaćinstva	-	Relativno veliki uticaj	-

Izvor: autori na osnovu Delalić, 2016; Anon 2001, 2003a, 2003b, 2005, 2008, 2011

Ono što bi moglo da iznenadjuje i što je u surotnosti sa MDG i SDG, kao i naporima WB i drugih institucija je nalaz da činjenica da je žena na nosilac domaćinstva ne povećava vjerovatnoću da će domaćinstvo biti siromašno. (Tador & Smith 2015, Osmanković & Nikolajev 2010, Osmanković 2010)

Kao što se iz pretnodnih tabela pregleda rezultata HCI, AFI i FMI vidi, postoje razlike u obimu siromaštva, trendovima (smanjivanje, povećavanje) i značaju determinanti siromaštva, što bitno utiče na oblikovanje strategije i kreiranje politika koje bi vodile postizanju strategije, rješavanju problema, i postizanju ciljeva koji su dogovoreni na nivou države, subnacionalnih ili nadnacionalnih teritorijalnih organizacija.

ZAKLJUČAK

Postoje značajne razlike u rezultatima mjerenja siromaštva u Bosni i Hercegovini na temelji anketa potrošnje domaćinstava 2004, 2007. i 2011. godina ako se koriste jednodimenzionalne i multidimenzionalne mjere. Razlike su vezane za dinamiku, trend, veličinu i značaj determinanti siromaštva. Prema tome, izbor mjera siromaštva zahtjeva holistički pristup, ako se žele izbeći propusti u oblikovanju strategija i kreiranju politika, odnosno postizanju cilja ili eliminiranja siromaštva, odnosno olakšavanja tereta siromaštva.

U radu se, na primjeru Bosne i Hercegovine, korištenjem rezultata ankete o potrošnji stanovništva koju su provele relevantne statistike agencije u 2004., zatim 2007. i 2011. godini, pokazalo da jednodimenzionalni pokazatelji, ali i multidimenzionalni pokazatelji siromaštva daju različite inpute vezano za obim siromaštva, njegov trend i bitne statistički značajne odrednice. To sigurno može uticati na oblikovanje, implemenciju i ostvarivanje strategije, odnosno rezultate politika koje su oblikovane da smanje ili iskorijene siromaštvo ili bar olakšaju teret siromaštva.

I na kraju, ne manje važno, s obzirom da sve navedene i druge mjere imaju svoje uporište u teorijama, postoji prostor i potreba na daljem razvijanju metrike za postojeće teorije, instrumentarija, odnosno njihove nadogradnje, kako bi se osigurala veća pouzdanost inputa za kreiranje strategije borbe protiv siromaštva, definiranja politika, odnosno ostvarivanja SDG 2015-2030 na svim nivoima.

Prema tome, i ovaj prilog posvećen multidimenzionalnoj analizi siromaštva u Bosni i Hercegovini u XXI vijeku prezentiran u okviru diskusije na sesiji tri pod naslovom Ekonomska teorija u periodu 1958-2018 potvrđuje značaj teorije u razumijevanju stvarnosti, oblikovanju strategija i politika i njihovoj evaluaciji/monitoru jer dokazuje na ovom slučaju da različite mere, koje, kao što je poznato, imaju utemeljenje u teorijama mogu davati različite inpute za analizu siromaštva, oblikovanje strategije i politike, ali i njihovu evaluaciju. I upravo ova razli-

ka o veličini, dubini tereta siromaštva, kao i njegovih determinanti može da vodi efikasnoj, ali i neefikasnoj strategiji i politici.

I na kraju se ističe, da je izbor mjera, u ovom slučaju siromaštva, kritična tačka i na teoretskom, političkom i empirijskom nivou.

NAPOMENA I ZAHVALA

Iskrene čestike organizatoru i zahvala na razumevanju, članovima organizacionog odbora, jer bez njihove podrške ne bismo ovaj rad okončali, s obzirom da smo u ovom periodu imali dosta problema.

LITERATURA

1. Anon (2001) *Aneka o mjerenju životnog standarda u BiH*. Agencija za statistiku BiH, Sarajevo
2. Anon (2003a) *Bosnia and Herzegovina: Poverty Assessment, Volume I: Main Report*. World Bank, Sarajevo
3. Anon (2003b) *Bosnia and Herzegovina: Poverty Assessment, Volume II: Main Report*. World Bank, Sarajevo
4. Anon (2005) *Anketa o potrošnji domaćinstava u BiH 2004*. Agencija za statistiku BiH, Sarajevo
5. Anon (2008) *Anketa o potrošnji domaćinstava u BiH 2007: Siromaštvo i uvjeti života*. Agencija za statistiku BiH, Sarajevo
6. Anon (2011) *Anketa o potrošnji domaćinstava u BiH 2011*. Agencija za statistiku BiH, Sarajevo
7. Asellin, L.M. (2009) *Analysis of Multidimensional Poverty: Theory and Case Studies*. Springer, New York
8. Bakarić-Rašić, I. (2006) Primjena faktorske i klaster analize u otkrivanju regionalnih nejednakosti, *Privredna kretanja i ekonomska politika*, Vol 15, No 105, str 52-76
9. Delalić, A. (2010) *Multivarijacioni pristup analizi siromaštva u Bosni i Hercegovini. magistarski rad*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
10. Delalić, A. (2016) *Modeli multidimenzionalne analize siromaštva i primjena u Bosni i Hercegovini. doktorska disertacija*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

11. Godard, J. (1892) *Poverty: Its Genesis and Exodus*. Swan Sonnenchein & Co., London
12. Khandker, S. R., Haughton, J. (2009) *Handbook on Poverty and Inequality*. WB Publications, Washington
13. Osmanković, J. (2007) *Ekonomski razvoj: novi pristupi razvoju*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
14. Osmanković, J., Nikolajev, A. (2010) *Humani razvoj*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
15. Payne, R.K. (2005) *A Framework for Understanding Poverty*. Process Inc., Highlands
16. Piketty, T. (2015) *Kapital u dvadeset prvom vijeku*. Buybook, Sarajevo
17. Ravallion, M. (1998) *Poverty Comparisons*. Harwood Academic Publishers, Chur
18. Sen, A. (1982) *Poverty and Famines*. Oxford University Press. New York
19. Silver, H. (1994) *Social Exclusion and Social Solidarity: Three paradigmes*. International Labour Review, vol 133, str 531-578
20. Todaro, P. M., Smith C. S. (2006) *Ekonomski razvoj*. Šahinpašić, Sarajevo
21. Todaro, P.M., Smith C. S. (2015) *Economic Development*. Pearson
22. Wagle, U. (2008) *Multidimensional Poverty Measurement: Concept and Applications*. Springer, New York

NOVA SOCIJALNA EKONOMIJA I DRUŠTVENO BLAGOSTANJE

Brankica Todorović¹

Apstrakt

Razvoj novog modela ekonomskog rasta i nove socijalne ekonomije predložen je u većem broju strateških dokumenata među kojima se ističe Strategija Evropa 2020. U okviru politike zapošljavanja sadržane su osnovne smernice za rešavanje problema nezaposlenosti, ali je posebno analizirana uloga javnog sektora i socijalne ekonomije. Imajuću u vidu strateška opredeljenja i realne probleme sa kojima se suočavaju zemlje EU, kao i Srbija, u radu se kvantitativnom i kvalitativnom analizom većeg broja studija, dokumenata i statističkih podataka, sagledavaju mogućnosti za model ekonomskog rasta koji bi vodio povećanju društvenog blagostanja.

U radu se analizira razvoj nove socijalne ekonomije i novog modela ekonomskog rasta čiji je fokus usmeren na ulaganje u ekonomiju i smanjenje nezaposlenosti, odnosno konceptualno i praktično povezivanje teorijskih rešenja sa ekonomskim, socijalnim i društvenim problemima. Novi model ekonomskog rasta treba da obezbedi podršku rešavanju ključnih problema privrednog rasta u savremenim ekonomijama.

Ključne reči: *socijalna ekonomija, ekonomski rast, tržište rada, frikcije, održivost sistema*

UVOD

Problemi u ostvarivanju ciljeva strategije Evropa 2020, posebno u domenu zapošljavanja, smanjenja siromaštva i socijalne isključenosti, nametnuli su pitanje da li ekonomski rast može da bude osnovni cilj i sredstvo za postizanje većeg blagostanja u uslovima neodgovornog ponašanja prema životnoj sredini i dovođenja u pitanje osnovne ljudske egzistencije. Odvojeno vođenje finansijske od socijalne

¹ dr Brankica Todorović, profesor, Ekonomska škola, Užice, bdanica@neobee.net

politike dovelo je do sagledavanja mogućnosti nove socijalne ekonomije koja bi mogla da doprinese smanjivanju nezaposlenosti i socijalne isključenosti. Savremene ekonomije odlikuju različiti stepeni nejednakosti u obliku ekonomske nejednakosti (nejednakost u prihodima), kao i sve izraženije nejednakosti u nekoliko društvenih segmenata kao što su: blagostanje, sloboda, kvalitet života, zdravlje i dugovečnost. Zaposlenost ima ključnu ulogu u svakom društvu jer predstavlja faktor koji određuje ukupni dohodak, socijalnu stabilnost i kvalitet života.

Tržište rada i zaposlenost u savremenim ekonomijama predstavljaju faktor konkurentnosti koji utiče na sveobuhvatan društveni razvoj. Zbog svog značaja, tržište rada treba da ima aktivan odnos sa drugim segmentima ekonomije i društvom kao celinom kako bi se povećala zaposlenost ili eliminisala nezaposlenost. Usklađenost između ekonomske politike, politike zapošljavanja i socijalne politike treba da doprinese intenziviranju ekonomskih aktivnosti i većem investiranju što je pretpostavka za otvaranje novih radnih mesta. Novi model ekonomskog rasta treba da obezbedi podršku demografskom obnavljanju, povećanju zaposlenosti, podsticanju preduzetništva i održivosti javnog sektora. Veoma važnu ulogu može da ima mobilnost radne snage u pogledu uticaja na demografsku strukturu i smanjivanje frikcija na tržištu rada. Svaka država u skladu sa sopstvenim potencijalima, ali i iskazanim problemima u demografskoj i socijalnoj strukturi treba da optimalno kombinuje pojedine elemente mobilnosti radne snage, razvoja preduzetništva i podsticanja regionalne i nacionalne konkurentnosti.

PROBLEM NEZAPOSLENOSTI KAO JEDAN OD OSNOVNIH EKONOMSKIH PROBLEMA U ZEMLJAMA EU

Nezaposlenost je jedan od glavnih ekonomskih i socijalnih problema savremenih privreda, uključujući zemlje EU. Pored ovog problema na tržištu rada identifikovani su i novi problemi vezani za sve veći broj nezaposlenih mladih, žena i teže zapošljivih kategorija stanovništva.

Nezaposlenost vodi ka različitim oblicima isključenosti (socijalne i društvene) koji se razmatraju u strateškim dokumentima EU. Osnovni strateški okviri suzbijanja socijalne isključenosti su definisani na Samitu UN o socijalnom razvoju u Kopenhagu (World Summit for Social Development, Copenhagen 1995) na kome je potvrđena važnost socijalnog razvoja i ljudskog blagostanja. Pojam socijalne isključenosti je i sastavni deo preambule Evropske socijalne povelje, osnovnog dokumenta Saveta Evrope o socijalnim pravima. Povelja je dopunjena i izmenjena 1996. godine kada je uvedeno „pravo na zaštitu od siromaštva i socijalne isključe-

nosti“. Zajednička strategija i razvoj evropskog socijalnog modela definisani su u Lisabonskoj strategiji iz 2000. godine.

Pored pojma socijalne, u dokumentima, se navodi i pojam društvene isključenosti. Pod društvenom uključenošću podrazumeva se pristup društvenim resursima, institucijama i procesima koji omogućuje obnavljanje resursa pojedinačnih članova društva, kao i čitavih društvenih grupa, na načine koji im omogućavaju da zadovoljavaju svoje potrebe, ostvaruju prava i obezbede najmanje minimum prihvatljivih uslova života za dato društvo, kao i da se na aktivan način uključuju u život svoje zajednice.

Sa druge strane, socijalna isključenost se definiše kao odsustvo šansi ili uskraćenost pojedinca, domaćinstava i društvenih grupa da pristupe određenim resursima i institucijama i da se uključe u osnovne procese svog društva (apsolutna isključenost) ili kao smanjenje šansi da koriste kvalitetne usluge i resurse i da se uključe u razvojne procese svog društva (relativna uskraćenost).

Društvena i socijalna isključenost udaljavaju pojedince od tržišta rada, prihoda, mogućnosti obrazovanja i aktivnosti u zajednici. Oni nemaju pristup mestima donošenja odluka i javne uprave (Council of the EU, 2004).

Na Samitu EU održanom u Nici 2000. godine uspostavljeni su zajednički ciljevi vezani za socijalnu isključenost koji definišu politiku koju treba da se primenjuje u državama članicama kako bi se iskorenilo siromaštvo. Države članice treba da izrađuju Nacionalne planove akcija društvene uključenosti (National Actions Plans on Social Inclusion), kao i da redovno podnose izveštaje o zajedničkim indikatorima na nivou EU i o specifičnim nacionalnim indikatorima koje svaka zemlja razvija u okviru sopstvenih ekonomija. Laken indikator su definisani 2001. godine sa ciljem merljivog praćenja socijalne isključenosti. Sadrže 21 indikatora koji pokriva ju četiri dimenzije socijalne isključenosti².

² Finansijsko siromaštvo (dohodak): Stopa rizika siromaštva prema starosnim grupama, polu, tipu domaćinstva, intenzitetu rada članova domaćinstva, prema statusu domaćinstva i članova na tržištu rada, prema stambenom položaju; Prag rizika siromaštva; Nejednakost u raspodeli dohodka između petine najsiromašnijih i petine najbogatijih S80/S20; Stopa dugotrajnog rizika siromaštva; Relativni jaz rizika siromaštva; Disperzije oko praga rizika siromaštva; Stopa rizika od siromaštva u datom trenutku; Stopa rizika siromaštva u jednom preseku vremena i pre novčanih socijalnih pomoći (transfera); Stopa stalnog rizika od siromaštva (50% medijane prihoda); Rizik siromaštva zaposlenih; Gini koeficijent,

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

Zemlje koje su u procesu pristupanja EU imaju obavezu da izrade Memorandum o socijalnoj isključenosti (Joint Inclusion Memorandum – JIM) u okviru kojeg svaka zemlja opisuje siromaštvo i društvenu isključenost, kao i prioritete u rešavanju ovih problema.

Analiza nezaposlenosti kao jednog od uzroka socijalne i društvene isključenosti pokazuje da je prosečna stopa nezaposlenosti u EU-25 iznosila je 8.7%, a EU-28 je 4.1%. Stopa nezaposlenosti kreće se od 1.3% (Švedska i Velika Britanija) do 17% (Grčka). U periodu od 2009. do 2016. godine u Švedskoj su zabeležene najniže stope koje su ostale nepromenjene tokom posmatranog perioda. Tendencija smanjenja stope nezaposlenosti je pristutna u svim zemljama, osim u Luksemburgu. Posmatrano po periodima najviše stope su evidentirane u periodu 2012-2014. godina (Tabela 1).

Tabela 1. Kretanje stope nezaposlenosti u zemljama EU

Zemlje	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Belgija	3.5	4.0	3.5	3.4	3.9	4.3	4.4	4.0
Bugarska	2.9	4.7	6.3	6.8	7.4	6.9	5.6	4.5
Češka Republika	2.0	3.0	2.7	3.0	3.0	2.7	2.4	1.7
Danska	0.6	1.5	1.8	2.1	1.8	1.7	1.7	1.4
Nemačka	3.5	3.3	2.8	2.4	2.3	2.2	2.0	1.7
Estonija	3.7	6.4	6.1	4.8	5.2	4.4	2.9	2.3
Irska	3.5	6.8	8.6	9.0	7.8	6.6	5.3	4.2
Grčka	3.9	5.7	8.8	14.5	18.5	19.5	18.2	17.0
Španija	4.3	7.3	8.9	11.0	13.0	12.9	11.4	9.5
Francuska	3.0	3.5	3.6	3.7	4.0	4.2	4.3	4.3
Hrvatska	5.1	6.6	8.4	10.2	11.0	10.1	10.2	6.6
Italija	3.4	4.0	4.3	5.6	6.9	7.7	6.9	6.7
Kipar	0.6	1.3	1.6	3.6	6.1	7.7	6.8	5.8
Latvija	4.5	8.8	8.8	7.8	5.7	4.6	4.5	4.0
Litvanija	3.3	7.4	8.0	6.6	5.1	4.8	3.9	3.0
Luksemburg	1.2	1.3	1.4	1.6	1.8	1.6	1.9	2.2
Mađarska	4.2	5.5	5.2	5.0	4.9	3.7	3.1	2.4

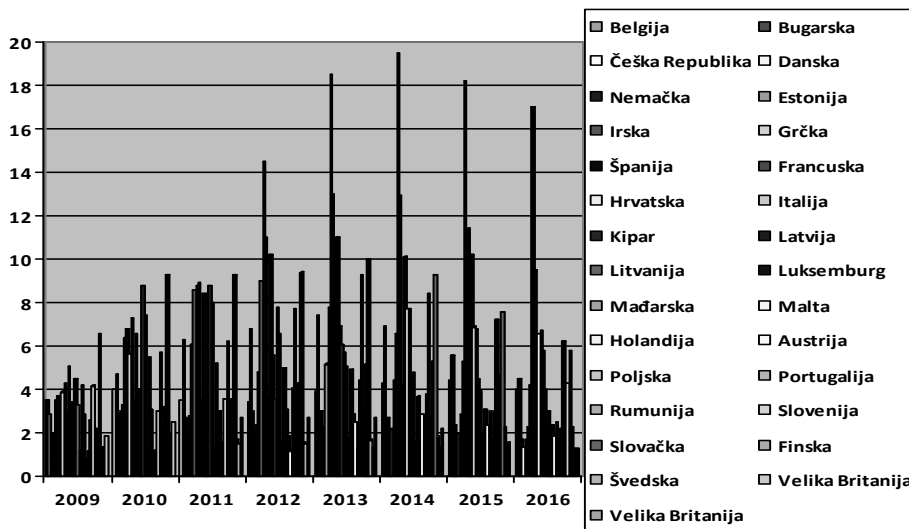
Zaposlenost (tržište rada): Regionalna kohezija zaposlenosti; Stopa dugotrajne nezaposlenosti; Osobe u domaćinstvu bez zaposlenih: posebno deca i odrasli (18–59); Udeo dugotrajno nezaposlenih osoba; Stopa vrlo duge nezaposlenosti, Obrazovanje: Osobe koje su rano prekinule školovanje i nisu na obuci; Niska funkcionalna pismenost (PISA) učenika; Osobe sa niskim stepenom obrazovanja i Zdravlje: Očekivano trajanje života i Samopercepcija zdravstvenog statusa.

Malta	2.9	3.1	3.0	3.1	2.9	2.7	2.4	1.9
Holandija	0.8	1.2	1.6	1.9	2.5	2.9	3.0	2.5
Austrija	1.2	1.2	1.2	1.2	1.3	1.5	1.7	1.9
Poljska	2.6	3.0	3.6	4.1	4.4	3.8	3.0	2.2
Portugalija	4.2	5.7	6.2	7.7	9.3	8.4	7.2	6.2
Rumunija	2.2	2.4	2.9	3.0	3.2	2.8	3.0	3.0
Slovenija	1.8	3.2	3.6	4.3	5.2	5.3	4.7	4.3
Slovačka	6.6	9.3	9.3	9.4	10.0	9.3	7.6	5.8
Finska	1.4	2.0	1.7	1.6	1.7	1.9	2.3	2.3
Švedska	1.1	1.6	1.5	1.5	1.4	1.4	1.5	1.3
Velika Britanija	1.9	2.5	2.7	2.7	2.7	2.2	1.6	1.3

Izvor: Eurostat, Database, 2009-2015.

Među državama članicama, najniže stope nezaposlenosti zabeležene su u Austriji, Švedskoj i Danskoj, a posebno u Španiji i Grčkoj. U Grčkoj je rast nezaposlenosti rezultat ekonomske krize. Zemlje čija su tržišta rada posebno pogođena krizom (Grčka, Španija, Mađarska i Bugarska) imaće problem u postizanju ciljeva koji su definisani Strategijom Evropa 2020 (European Commission, 2010) dok će definisane ciljeve lakše ostvariti Nemačka i Švedska. U poređenju sa 2009. godinom stopa nezaposlenosti je smanjena samo u 10 država članica. Najveće smanjenje zabeleženo je u Estoniji i Nemačkoj, dok je najveći rast ostvaren u Grčkoj, Španiji i na Kipru (Grafikon 1).

Grafikon 1. Kretanje stope nezaposlenosti u zemljama EU

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

Povećanje stope zaposlenosti stanovništva starog od 20 do 64 godine je projektivano na najmanje 75% u zemljama EU, a u Srbiji 66% do 2020. godine. Ova razlika u ključnim pokazateljima tržišta rada između Srbije i EU, znači da je potrebno ostvariti brži prosečni godišnji privredni rast od proseka EU, uz veću intenzivnost rasta (USAID, 2010).

Zbog nedostataka tržišta rada i primena mera za uključivanje što većeg broja radno sposobnog u aktivno stanovništvo uočava se postojanje isključenosti sa tržišta rada. Naime, 71.3% stanovništva starosne dobi od 15 do 64 godine čini aktivno stanovništvo u EU-27, a za EU-16 71.4% (Eurostat, 2011) (Tabela 2). Srbija (58.8), Hrvatska (61.3), Malta (61%), Mađarska (62.9%) i Italija (61.4%) imaju niske stope aktivnog stanovništva.

Tabela 2. Učešće aktivnog stanovništva starosti od 15 do 64 godine u ukupnom broju stanovnika u EU (%)

Ukupno stanovništvo	EU-27	EU-16
Aktivno stanovništvo	71.3	71.4
Neaktivno stanovništvo	28.7	28.6

Izvor: Eurostat, *Statistics in Focus 8/2011*

Pored neaktivnog stanovništva, grupe stanovništva koje nisu aktivne na tržištu rada su one koje nisu sposobne za rad, oni koji prestaju da traže posao ili su neaktivni su iz ličnih i porodičnih razloga, kao i pojedinci koji vode računa o deci ili starijim licima. Veličina neaktivne populacije sama po sebi nije indikator socijalne isključenosti, ali isključivanje sa tržišta rada značajno povećava rizik socijalne isključenosti. Na tržištu rada su prisutni i nestandardni oblici rada koji često imaju tendenciju da dopune druge izvore prihoda (rad sa kraćim radnim vremenom, privremeni rad, samozaposleni). Udeo ovih oblika rada u OECD zemljama je značajan i sve veći, pri čemu je učešće u ukupnoj zaposlenosti 33% sa gotovo jednakim učešćem svih oblika rada (OECD, 2016).

Pokazatelj socijalne isključenosti je i stopa zaposlenosti žena, muškaraca, kao i dugotrajna zaposlenost. Stopa zaposlenosti žena se razlikuje u evropskim zemljama, zbog razlika koje postoje u tradiciji i socijalnim programima koji se sprovode. Stopa dugoročne nezaposlenosti na nivou EU-27 iznosi 3.8. Najveća stopa zabeležena je u Makedoniji i Slovačkoj, a najmanja u Češkoj i Nemačkoj. Dugotrajna nezaposlenost dovodi do slabljenja radnih veština, otežanog zapošljavanja i finan-

sijskih problema. Razlike u stopama nezaposlenosti muškaraca, žena i dugoročne nezaposlenosti mogu se objasniti razlikama u izdvajanjima za aktivne mere tržišta rada koje su neadekvatne (iznosile su 0,65% BDP-a u 2009. godini). Broj učesnika u aktivnim merama tržišta rada je nedovoljan i iznosi samo 3.8%, dok je u Španiji i Belgiji preko 10%.

EFIKASNOST TRŽIŠTA RADA KAO FAKTOR KONKURENTNOSTI NACIONALNIH EKONOMIJA

Konkurentnost savremenih ekonomija pokazuje dostignuti stepen društvenog razvoja i održivost ekonomije zbog čega je predmet brojnih analiza. Najčešće se posmatra kao nacionalna i regionalna konkurentnost. Nacionalna konkurentnost predstavlja skup institucija, politika i faktora koji utiču na nivo produktivnosti u zemlji (Human Development Report, 2015), dok regionalna konkurentnost predstavlja sposobnost regiona da stvori atraktivno i održivo okruženje za preduzeća i stanovništvo. Regionalna konkurentnost je važna jer većina faktora konkurentnosti nije ravnomerno raspoređena u prostoru. Veći indeks regionalne konkurentnosti je uglavnom povezan za većim BDP po stanovniku (European Commission, 2017). Sa aspekta regionalne konkurentnosti, u 2013. u odnosu na 2010. godinu, konkurentnost su poboljšali Malta, Nemačka, Švedska, Velika Britanija i nekoliko regiona u Francuskoj, dok se smanjila na Kipru, u Grčkoj, Irskoj i Holandiji (European Commission, 2017).

Funkcionisanje tržišta rada u savremenim ekonomijama može se analizirati sa aspekta efikasnosti i uticaja na ukupnu konkurentnost ekonomije. Poboljšanje karakteristika tržišta rada i povećanje zaposlenosti utiču na veću konkurentnost nacionalne ekonomije.

U Izveštaju o ljudskom razvoju za analizu nacionalne konkurentnosti se koristi HDI indeks, dok se za regionalnu konkurentnost koriste podindeksi. HDI indeks je izračunat za 188 zemlje koje su podeljene prema vrednosti indeksa u četiri grupe: zemlje sa veoma visokim nivoom ljudskog razvoja (49 zemalja), visokim nivoom (56 zemalja), srednjim (38) i niskim nivoom (45). Sve zemlje EU imaju veoma visok nivo ljudskog razvoja izuzev Rumunije i Bugarske koje su sa visokim nivoom razvoja. Najveću vrednost HDI indeksa imaju Danska, Holandija, Nemačka i Irska (Tabela 3).

Tabela 3. HDI indeks i EU indeks

Zemlje	HDI indeks	EU indeks	Tržište rada i zaposlenost	
			Rank	Skor (1-7)
<i>Veoma visok HDI</i>				
Danska	4	4	1	5.07
Holandija	5	3	3	4.84
Nemačka	6	5	4	4.82
Irska	6	11	12	4.34
Švedska	14	2	7	4.72
Velika Britanija	14	7	5	4.74
Luksemburg	19	8	9	4.57
Belgija	21	9	19	3.86
Francuska	22	10	21	3.69
Austrija	23	6	8	4.72
Finska	24	1	6	4.73
Slovenija	25	16	17	3.90
Španija	26	13	25	3.60
Italija	27	21	28	2.89
Češka Republika	28	18	14	4.18
Grčka	29	26	26	3.39
Estonija	30	12	2	4.88
Kipar	32	20	15	4.09
Slovačka	35	23	23	3.68
Poljska	36	22	18	3.87
Litvanija	37	17	11	4.38
Malta	37	14	13	4.28
Portugalija	43	15	24	3.65
Mađarska	44	25	20	3.76
Latvija	46	19	10	4.43
Hrvatska	47	24	27	3.37
<i>Visok HDI</i>				
Rumunija	52	28	22	3.68
Bugarska	59	27	16	4.07

Izvor: Human Development Report, 2015; The Europe 2020 Competitiveness Report, 2014.

U okviru prikazivanja podindeksa vezanih za tržište rada i zaposlenost definisan je održivi rad kao rad koji promovirše ljudski razvoj i obuhvata napore volontera,

umetnika, advokata i drugih lica koji imaju pozitivan uticaj na ljudski razvoj (Izveštaj o humanom razvoju, 2015). Analiza ukupnog ranga i ranga zasnovanog na politikama vezanim za tržište rada i zapošljavanje pokazuje da postoje razlike unutar EU koje su rezultat ukupnog razvoja. Zemlje koje imaju najviši ukupni rang sa aspekta postizanja pametnog, održivog i inkluzivnog rasta su: Finska, Švedska i Holandija, dok su vodeće tri zemlje u pogledu ostvarivanja politike zapošljavanja i tržišta rada: Danska, Estonija i Holandiji. Zemlje sa visokim ukupnim rangom uspostavljaju efikasne politike na tržištu rada, međutim, i u ovom pogledu postoje određena odstupanja. Najveće odstupanje je zabeleženo u Estoniji koja je visoko pozicionirana po osnovu podineksa Tržište rada i zaposlenost, ali ne zauzima visoku poziciju po ukupnom rangju. Poklapanje rangova se javlja jedino na primeru Holandije (Tabela 4 i Grafik 2).

Tabela 4. Odnos između Ukupnog ranga i Ranga tržište rada i zaposlenost

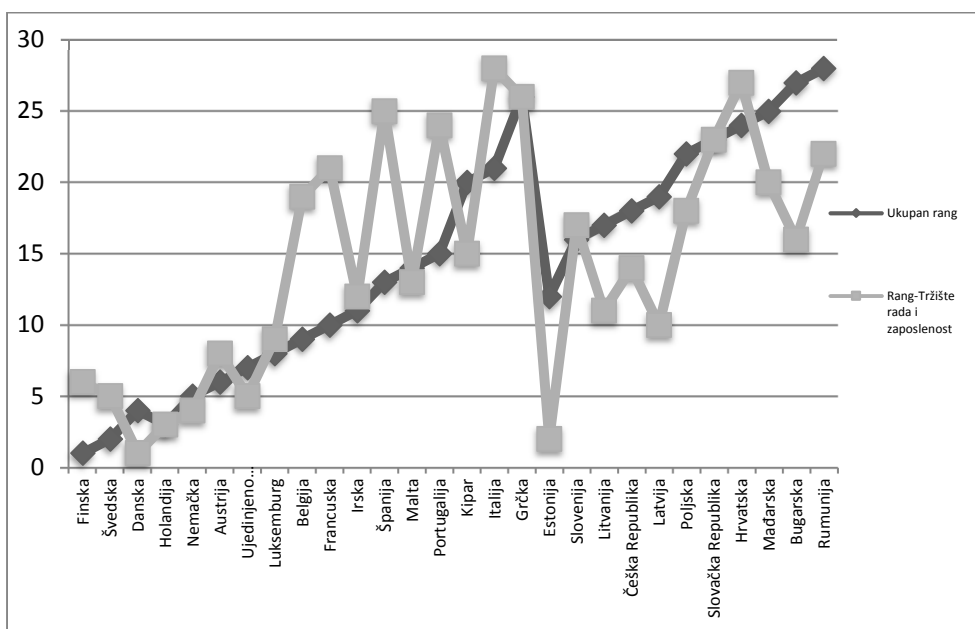
Zemlje	Ukupni rang (T)	Tržište rada i zaposlenost (L)	Odstupanje L/T (+/-)
Finska	1	6	+5
Švedska	2	5	+3
Danska	4	1	-3
Holandija	3	3	0
Nemačka	5	4	-1
Austrija	6	8	+2
Velika Britanija	7	5	-2
Luksemburg	8	9	+1
Belgija	9	19	+10
Francuska	10	21	+11
Irska	11	12	+1
Španija	13	25	+12
Malta	14	13	-1
Portugalija	15	24	+9
Kipar	20	15	-5
Italija	21	28	+7
Grčka	26	26	0
Estonija	12	2	-10
Slovenija	16	17	+1
Litvanija	17	11	-6
Češka Republika	18	14	-4
Latvija	19	10	-9

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

Zemlje	Ukupni rang (T)	Tržište rada i zaposlenost (L)	Odstupanje L/T (+/-)
Poljska	22	18	-4
Slovačka Republika	23	23	0
Hrvatska	24	27	+3
Mađarska	25	20	-5
Bugarska	27	16	-11
Rumunija	28	22	-6

Izvor: Human Development Report, 2015; The Europe 2020 Competitiveness Report, 2014; autorova kalkulacija

Grafikon 2. Odstupanje Ranga tržište rada i zaposlenost od Ukupnog ranga

Za analizu efikasnosti tržišta rada kao faktora konkurentnosti, koristi se devet pokazatelja za koje je razvijena odgovarajuća skala (1 do 7 gde je 1 negativno a 7 pozitivno) ili procentualni odnos (Tabela 5).

Tabela 5. Pokazatelji efikasnosti tržišta rada

Pokazatelji efikasnosti	Skala
Kooperacija između zaposlenih	1-konfrontirajuća 7-kooperativna
Fleksibilnost u određivanju zarada	1-centralizovan process 7-individualan od strane preduzeća
Rigidnost u zapošljavanju	Indeks riginosti zapošljavanja 1-100 (najveća rigidnost)
Praksa u primanju i otpuštanju radnika	1-u skladu sa propisima 7-fleksibilna
Redudantni troškovi	% učešća u nedeljnoj zaradi
Zarada i produktivnost	1-nije u vezi sa produktivnošću 7-u izraženoj vezi sa produktivnošću
Izbor profesionalnog menadžmenta	1-prijatelji 7-profesionalni menadžeri izabrani u skladu sa kvalifikacijama
Odliv mozgova	1-ne 2-da
Učešće žena na tržištu rada	% učešća žena i muškaraca na tržištu rada

Izvor: *The Global Competitiveness Report 2010-2011.*

Kada se navedeni pokazatelji efikasnosti tržišta rada analiziraju na primeru zemalja EU uočavaju se određene razlike koje mogu biti posledica nedovoljno primenjenih politika, kao i nedovoljne usklađenosti politika (Tabela 6).

Tabela 6. Pokazatelji efikasnosti tržišta rada u zemljama EU

Zemlja	Pokazatelji efikasnosti tržišta rada									Prosečan rang
	Kooperacija između zaposlenih	Fleksibilnost u određivanju zarada	Rigidnost u zapošljavanju	Praksa u primanju i otpuštanju radnika	Redundanti troškovi	Zarada i produktivnost	Izbor profesionalnog menadžmenta	Odliv mozgova	Učešće žena na tržištu rada	
Austrija	10	139	60	105	5	75	22	30	46	54.7
Belgija	65	126	37	127	28	88	17	18	55	62.3
Bugarska	113	59	46	42	16	58	116	127	35	68
Kipar	21	97	60	60	96	66	77	36	58	63.4
Češka Republika	50	69	25	119	40	22	33	61	61	53.3
Nemačka	18	136	108	133	98	43	14	31	44	69.4
Danska	8	107	10	2	1	27	11	23	19	23.1
Estonija	37	5	123	56	68	8	29	57	17	44.4

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

Zemlja	Pokazatelji efikasnosti tržišta rada									Prosečan rang
	Koperacija između zaposlenih	Fleksibilnost u određivanju zarada	Rigidnost u zapošljavanju	Praksa u primanju i otpuštanju radnika	Redundanti troškovi	Zarada i produktivnost	Izbor profesionalnog menadžmenta	Odliv mozgova	Učešće žena na tržištu rada	
Grčka	127	133	121	126	44	118	98	103	91	106.8
Finska	15	132	104	73	48	69	4	20	9	52.7
Francuska	129	53	124	125	65	55	30	41	34	72.9
Mađarska	73	35	58	61	68	48	67	99	63	63.6
Irska	35	128	18	85	38	56	13	19	74	51.8
Italija	121	130	90	129	20	124	119	92	89	101.6
Litvanija	67	9	90	107	58	18	54	110	14	58.6
Luksemburg	11	112	127	112	85	44	18	12	68	65.4
Latvija	70	21	110	48	29	42	76	93	28	57.4
Malta	40	86	n/a	93	n/a	64	59	44	119	56.1
Holandija	9	129	108	113	29	74	6	11	42	57.9
Poljska	88	47	64	108	21	54	53	79	56	63.3
Portugalija	96	119	110	138	123	106	71	65	36	96
Rumunija	128	82	114	77	15	33	63	116	66	77.1
Švedska	5	134	90	128	48	83	1	6	11	56.2
Slovenija	91	117	125	132	72	72	68	48	31	84
Slovačka	51	49	58	104	48	10	36	101	67	58.2
Španija	103	124	119	137	89	109	56	52	83	96.9
Velika Britanija	26	20	18	49	40	25	7	10	47	26.9
Srbija	135	70	86	80	47	91	128	136	59	92.44

Izvor: *The Global Competitiveness Report 2010-2011.*

Kooperacija među zaposlenima je najizraženija u Švedskoj, Danskoj i Holandiji. Danska spada i u grupu zemalja koje su najmanje rigidne sa aspekta zapošljavanja, pored Velike Britanije i Irske. Za razliku od ovih zemalja najfleksibilnije u određivanju zarada su Estonija i Litvanija. U Estoniji je istovremeno i najizraženija veza između zarade i produktivnosti. Na produktivnost utiču i propisi koji se primenjuju na tržištu proizvoda, posebno visokih tehnologija. Razlika u regulative u OECD zemljama je uticala na međunarodnu difuziju visokih tehnologija i rast produktivnosti zato što su regulatorne barijere u sektoru ICT veće u odnosu na ostalu privredu (Conway et al, 2006).

Analiza produktivnosti je deo i Izveštaja o konkurentnosti (2011) koji sagledava produktivnost kao najpouzdaniji indikator konkurentnosti. Uspostavljanje globalne konkurentnosti je otežano jer se EU oporavljala od svetske ekonomske krize. Male promene su doživele Belgija, Nemačka i Holandija, dok se u Estoniji i Španiji stopa nezaposlenosti povećala za 15% što je posledica unutrašnjih neravnoteža i stepena otvorenosti ili uvođenja strukturnih reformi pre krize. Dalji oporavak privreda zavisi od sposobnosti stvaranja okruženja u kome su preduzeće održiva i stvaranja inovacija (European Commission, 2011).

Sve evropske zemlje moraju povećati svoju produktivnost kako bi bili konkurentni. To zahteva ulaganje u veštine i kapital, efikasnost tržišta rada i politike koje omogućavaju njegov rast (European Competitiveness and Industry, Benchmarking, 2017). Povećanje zaposlenosti moguće je ostvariti povećanjem konkurentnosti uz promenu tehnološkog profila industrije odnosno promenom težišta industrijske proizvodnje iz niskotehnološke oblasti ka oblasti visokih tehnologija (Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije u periodu 2011-2020, 2011).

Švedska, Finska i Holandija biraju profesionalni menadžment u skladu sa kvalifikacijama. Žene generalno nisu u velikoj meri zastupljene na tržištu rada. Njihovo veće učešće u odnosu na druge zemlje EU je ostvareno u Finskoj, Švedskoj i Litvaniji.

Odliv mozgova je najizraženiji u Bugarskoj, a najmanje je uticao na efikasnost tržišta rada u Švedskoj. Rezultira smanjenjem konkurentnosti na tržištu rada što utiče na povećanje strukturne nezaposlenosti. Na odliv mozgova može uticati fleksibilnost tržišta rada gde poslodavci imaju veća prava u zapošljavanju i u otpuštanju radnika. U Slovačkoj je sprovedena reforma u okviru politike zapošljavanja kojom su smanjena prava radnika, a povećala se prava poslodavaca. Tokom četiri godine realizacije modela, stopa nezaposlenosti je smanjena sa 20% u 2003. na 11.3% u 2007. godini. Danska ima najmanju vrednost prosečnog ranga, što pokazuje da prema navedenim pokazateljima je ostvarila najveću efikasnost tržišta rada i njegovih mehanizama.

Tržište rada u Srbiji odlikuje neusklađenost između ponude i tražnje radne snage, kao i nesklad u kvalifikacionoj, starosnoj i profesionalnoj strukturi, visoka dugoročna nezaposlenost, nezaposlenih mladih i lica sa nižim i srednjim obrazovanjem uz velike regionalne disproporcije u nezaposlenosti (Izveštaj o privrednom razvoju Srbije, 2015). Pokazatelji efikasnosti tržišta rada ukazuju i na nedovoljno razvijenu kooperaciju između zaposlenih i izražen odliv mozgova.

Modeli socijalne ekonomije kao odgovor na socijalnu isključenost

Savremene privrede teže da uvedu model fleksibilne sigurnosti na tržište rada kako bi imale nižu stopu nezaposlenosti nego evropske zemlje. Model je primenjen u Holandiji, Nemačkoj, Belgiji i Danskoj i odlikuju ga visoke naknade za nezaposlenost, sigurnost posla, sigurnost prihoda u slučaju prekida radnog odnosa, mogućnost kombinovanja više različitih poslova i drugo.

Postoji više modela država blagostanja što je uslovljeno različitostu aktera u ekonomiji, a ne različitim socijalnim izdacima pri čemu su ključni elementi: minimalni dohodak, set funkcionalnih javnih usluga i smanjenje nesigurnosti pred rizicima (Esping-Andersen, 1990). Tržište je dominantno područje distribucije resursa i obezbeđivanja zaposlenosti u liberalnom modelu ekonomije. U ovom modelu državne beneficije se distribuiraju malom broju članova zajednice prema principu siromaštva odnosno potrebe. Podtipovi modela obuhvataju ekonomije sa niskim socijalnim izdacima, porezima i beneficijama kao i slabim sindikatima (SAD), dok sa druge strane se razlikuju ekonomije sa razvijenim sindikatima i naglašenom primarnom zaštitom (Australija i Novi Zeland).

Drugi model ekonomije odlikuje snažan uticaj crkve i demohrišćanskih stranaka gde se naglašava uloga porodice (žene ostaju kod kuće i brinu o deci, a zaposleni se nagrađuju porezima i olakšicama). U ovom konzervativnom modelu državna pomoć je sveobuhvatna i zavisi od visine dohotka.

Treći model, socijaldemokratski se temelji na principu inkluzivnosti gde državna pomoć zavisi od visine dohotka i fokus je na pojedincima kao osnovnim elementima društva, a ne na porodici.

Model socijalne ekonomije koji doprinosi društvenom blagostanju, prema mišljenju teoretičara, je skandinavski model koga odlikuju socijalni transferi, masivan javni sektor i javne službe, težnja ka punoj zaposlenosti, relativno pravilna distribucija dohotka i relativno visoka stopa socijalne jednakosti (Nygård, 2006). Model se razvio na osnovu Bismarckovog modela prema kome se finansiranje vrši na osnovu doprinosa koje plaćaju zaposleni i poslodavci. Sredstava se prikupljaju u posebne fondove koji su pod državnim nadzorom. Fondovi određuju stope doprinosa za zdravstveno osiguranje i za slučaj nezaposlenosti. Nasuprot ovom modelu postoji Beveridgeov model koji teži potpunoj raspodeli i izjednačavanju sredstava što se vrši preko oporezivanja.

DALI PRAVCI RAZVOJA SOCIJALNE EKONOMIJE

Brojne analize i dokumenta EU ukazuju na moguće pravce razvoja socijalne ekonomije koja treba da bude u funkciji rešavanja ključnih ekonomskih problema i povećanja društvenog blagostanja. To se može ostvariti pomoću: mobilnosti radne snage, podsticanja preduzetništva i reformom javnog sektora.

1. Mobilnost radne snage je važna zato što je tržište rada dinamično i dovodi do menjanja zanimanja i neusklađenosti sa potrebama tržišta. Veliki broj preduzeća u EU ima problem u pronalaženju kvalifikovanih radnika. Povećanje nezaposlenosti je posledica strukturnog prilagođavanja pojedinih privreda, smanjenja potrošnje i povećanja ušteda preduzeća i privrede. Međutim, tehnološke i industrijske promene povećavaju potražnju za visookobrazovanom radnom snagom, kao i širim obrazovnim veštinama (timski rad, kreativnost, preduzetničke inicijative) (European Commission, 2011a).

Strateška agenda za Uniju u doba promena (European Council, 2014) ukazuje da rešenje za povećanje zaposlenosti povećanje mobilnosti radne snage zbog nedostatka određenih stručnih profila u nekim zemljama, kao i neusklađenosti radnih mesta sa obrazovnim profilima. Unapređenjem ponude na tržištu rada kroz poboljšanje ličnih karakteristika lica koja traže zaposlenje, kao i unapređenjem zakonskog okvira koji bi trebalo da smanji tzv. frikcije moguće je uticati na smanjenje nezaposlenosti. Mobilnost radne snage omogućava prenošenje veština iz zemalja u kojima je manja tražnja u zemlje sa većom tražnjom čime će se potpunije iskoristiti ljudski resursi.

Mobilnost radne snage je vezana i za funkcionisanje određenog modela tržišta rada. Tako je u uslovima tržišnog modela stopa nezaposlenosti niža zbog jednostavnosti otpuštanja i zapošljavanja sa aspekta poslodavca i relativno niskih naknada za nezaposlenost koje podstiču nezaposlene za traženjem posla. Odnos između ponude i tražnje utiče na formiranje zarade što utiče na izražene nejednakosti u veličini zarada. Intervencionistički model, koji primenjuje većina evropskih zemalja, daje prednost sigurnosti položaja zaposlenih, otežanom otpuštanju i stabilnoj zaradi. Migracije podstiče visina zarada zbog čega radnici odlaze na tržište gde je viša zarada što utiče na povećanje zaposlenosti na tom tržištu.

Pored podsticanja mobilnosti radne snage, nacionalne ekonomije treba da bolje integrišu migrante koji nisu državljani EU. Uklanjanje jezičkih i kulturoloških barijera između zemalja članica je moguće ostvariti integrisanjem stranih jezika u pro-

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

grame obrazovnih sistema, kao i priznavanjem stranih kvalifikacija i pristupom aktivnim programima tržištima rada.

Važnost mobilnosti radne snage i migracija ukazuje na potrebu njihovog regulisanja određenim programima, direktivama i uredbama. Tako se prema Stockholmskom programu grade migracijske politike i doprinosi razvoju usklađenosti između politike Evropske unije. Na ovaj način EU teži maksimiziranju uzajamnih koristi od migracija i podsticaju mobilnosti i legalne migracije. Stockholmski program uključuje i osiguranje razvoja politike unutar EU. Program sadrži zakonske odredbe koje se sprovode na teritoriji EU i vezane su za ulazak i boravak određenih državljanja (visokokvalifikovanih radnika, studenata, istraživača, učenika i volontera).

Pored Stockholmskog programa važan dokument kojim se regulišu regularne migracije je Direktiva o jedinstvenoj dozvoli za ulazak. Prema njenim odredbama se od 2011. godine uvodi dozvola za boravak i rad za sve državljane izvan EU. Direktiva sadrži proceduru za dobijanje dozvolu za boravak i rad, određena prava za radnike kojima još nije odobren boravak, priznavanje diploma, poreske olakšice, obrazovanje, socijalno osiguranje. Migranti imaju pravo na produženi boravak i dovođenje članova porodice odnosno slična prava kao i državljani članica EU što im je omogućila integracijska politika EU. „Plava karta za EU“ omogućava pristup tržištu rada i ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava. Važno je da se temelji na ugovoru o radu, pri čemu može trajati od jedne od četiri godine (može se i produžiti).

2. U EU je prisutan i veliki broj sezonskih radnika (posebno u turizmu i poljoprivredi) koji rade ispod definisanih standarda, kao i ilegalnih migranata koji rade bez dozvole. Uvođenjem Direktive o sezonskom zapošljavanju omogućilo bi se sezonskim radnicima da brže ulaze u EU kada postoji tražnja za određenim poslovima, sprečilo bi se njihovo iskorišćavanje i omogućila zaštita na radu.

Preduzetnička aktivnost je ključni faktor ekonomskog rasta, inovacija i razvoja tržišta zemalja u tranziciji. U uslovima u kojima se region oporavljao od krize, u Tranzicionom izveštaju iz 2011. godine, uočavaju se mogućnosti preduzetništva kao faktora napretka nacionalnih ekonomija. Preduzetnički uspeh će uticati na rast zaposlenosti u pojedinim regionima pri čemu su njegovi najvažniji pokretački faktori: razvoj finansijskog sektora i dostupnost kredita (EBRD, 2011).

Za razliku od Tranzicionog izveštaja iz 2011. godine, Tranzicioni izveštaj iz 2016. godine se bavi pitanjem nejednakosti i socijalne inkluzije. Ključni aspekti inkluzivnog rasta su: distribucija dohotka, uticaj procesa tranzicije na blagostanje, jednake šanse i finansijska inkluzija. Pre početka procesa tranzicije nivoi nejednakosti prema međunarodnim standardima su bili veoma niski u regionu. Širi trendovi globalizacije i duboke recesije u ranim godinama procesa tranzicije, brz prelazak sa poljoprivredne proizvodnje prema modelu ekonomije koji je orijentisan prema uslugama, nametnuo je i pitanje rešavanja finansijske inkluzije u pogledu postojanja razlika među polovima u pristupu izvorima finansiranja (EBRD, 2016). Takođe, smatra se da finansijski sektor treba da služi potrebama radno intenzivnih, malih i zrelih preduzeća (Lin, 2010).

Preduzetnička aktivnost je vezana i za razvoj socijalnog preduzetništva posebno u uslovima u kojima nova socijalna ekonomija investira u projekte koji imaju društveni značaj. Tako socijalna preduzeća kombinuju društvene ciljeve sa preduzetničkom inicijativom. Oblasti u kojima posluju ova preduzeća su (European Commission, 2011b):

- Integracija rada (obuka i integracija osoba sa invaliditetom i nezaposlenih lica)
- Lične socijalne usluge (zdravlje, blagostanje i medicinska nega, stručna obuka, obrazovanje, zdravstvene usluge, usluge staranja o deci, usluge za starije ljude)
- Lokalni razvoj ugroženih područja (socijalna preduzeća u udaljenim ruralnim područjima, razvojna pomoć i razvojna saradnja sa trećim zemljama) i
- Ostalo (uključujući reciklažu, zaštitu životne sredine, sport, umetnost, kulturu ili istorijsko očuvanje, nauku, istraživanje i inovacije, zaštitu potrošača i amaterske sportove).

Broj socijalnih preduzeća u EU iznosi oko 2 miliona (oko 10% evropskih preduzeća) i ona zapošljavaju preko 14,5 miliona odnosno oko 6,5% stanovništva radnog uzrasta u EU-27 (Monzón & Chaves, 2012).

3. Model rasta koji se fokusira na rast BDP i time vezan za veću proizvodnju i potrošnju je sredstvo za postizanje većeg blagostanja. Međutim, potreba uvođenja novog modela rasta je vezana i za efikasniju politiku na tržištu rada i smanjenje nezaposlenosti. Ovaj model poseban značaj daje fiskalnoj politici. Održiv privredni rast zahteva preusmeravanje privrede od uvoza i potrošnje ka izvozu i investicijama. Za ovakav rast u segmentu fiskalne politike je potrebno obezbediti relativno

smanjenje tekuće javne potrošnje (u odnosu na BDP) uz rekompoziciju javnih izdataka. Smanjivanje ukupne javne potrošnje i smanjenja učešća tekuće javne potrošnje u ukupnoj potrošnji zahtevaju da rashodi za robu i usluge, subvencije i budžetske pozajmice rastu sporije od BDP-a. To se može ostvariti prelaskom od politike privlačenja investitora subvencijama na politiku privlačenja investitora povoljnim društvenim ambijentom. Pored većeg učešća javnih investicija u javnoj potrošnji, neophodna je reforma javnih rashoda: penzijskog sistema, obrazovanja, zdravstvene zaštite i socijalne pomoći. Osnovni ciljevi reforme penzijskog sistema u srednjem roku su povećanje preraspodele od bogatijih ka siromašnijim penzionerima i uvođenje socijalnih penzija. Reforma poreskog sistema u pravcu smanjenja poreza na rad i povećanje poreza na potrošnju doprinela bi stvaranju povoljnijih uslova za zapošljavanje, investicije i izvoz.

Reforma javnog sektora ima važnu ulogu u osnaživanju privatne ekonomije, društvenog ulaganja i uticaja na zaposlenost žena. Javni sektor ima veoma važnu ulogu u osnaživanju privatne ekonomije naročito kroz politike društvenog ulaganja. Javni sektor svakodnevno saraduje sa privatnim sektorom tako što koristi njihove usluge (kupovina robe putem javnih nabavki). Društveno ulaganje se sprovodi kroz korišćenje svih raspoloživih instrumenata i dovodi do efektivnijeg korišćenja budžetskih sredstava. Reforma javnog sektora može značajno uticati na zaposlenost žena, jer ovaj sektor zapošljava više žena nego muškaraca gde više žena poseduje obrazovni profi za poslove u javnom sektoru. Reforma javnog sektora bi uskladila nivo, strukturu javne potrošnje i poreskih prihoda sa nivoom razvijenosti zemlje i dugoročnom stopom rasta.

ZAKLJUČAK

Funkcionisanje tržišta rada u savremenim ekonomijama utiče na društveno blagostanje, nacionalnu i regionalnu konkurentnost. Zbog toga je otklanjanje poremećaja u njegovom funkcionisanju važan cilj ekonomske politike čijem ostvarivanju može da doprinese više međuzavisnih instrumenata i mera. Održavanje države blagostanja u uslovima u kojima ekonomski pritisci smanjuju budžetske izdatke za socijalne, zdravstvene i obrazovne politike, zahteva primenu nove socijalne ekonomije u čijim okvirima bi se fokus sa rasta BDP pomerio na fiskalnu konsolidaciju i investicije. Države EU, u skladu sa sopstvenim potencijalima, treba da nastoje da reše ključne ekonomske probleme posebno u segmentu funkcionisanja tržišta rada. Između država postoje razlike u konkurentnosti kao i mehanizmima kojima utiču na smanjenje zaposlenosti. Uočavaju se razlike sa aspekta krutosti i rigidnosti u zapošljavanju, odliva mozgova, učešća žena na tržištu rada i drugih karakteri-

stika. U ovakvim uslovima je važno podsticanje preduzetništva, mobilnosti radne snage i konkurentne tržišne ekonomije.

LITERATURA

1. Conway, P., D. De Rosa, G. Nicoletti, F. Steiner (2006). *Regulation, Competition and Productivity Convergence*, OECD Economics Department Working Papers, No. 509.
2. Council of the EU (2004). *Joint report by the Commission and the Council on social inclusion 2004*. Available on: http://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf
3. EBRD (2011). *Transition reports, Crisis and Transition: The People's Perspective*. Available on: <http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/tr11.pdf>
4. EBRD (2016). *Transition reports 2016-17, Transition for all: Equal opportunities in an unequal world*. Available on: [file:///C:/Users/WIN%207/Downloads/transition-report-201617-english%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/WIN%207/Downloads/transition-report-201617-english%20(1).pdf)
5. Esping-Andersen, Gøsta (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
6. European Commission (2011). *European competitiveness report 2011*. Brussels: DG for Enterprise and Industry.
7. European Commission (2017). *European competitiveness report 2016*. WP 02/2017. Available on: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/work/201701_regional_competitiveness2016.pdf
8. European Commission (2010). *Europe 2020, Strategy for smart, sustainable and inclusive growth*, Brussels, 3.3.2010 COM(2010) 2020 final, Available on: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>
9. European Commission (2011a). *Member states competitiveness performance and policies 2011*. Brussels: DG for Enterprise and Industry.
10. European Commission (2011b). *Social enterprises*, Available on: http://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises_en
11. European Council (2014). *Conclusions*, EUCO 79/14, Available on: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/143478.pdf#page=15
12. Eurostat, Available on: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

13. Eurostat, Available on: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Statistics_in_focus
14. Lin, Y.J. (2010). *New structural economics: A framework for rethinking development*. The World Bank, WPS5197.
15. Ministarstvo privrede Republike Srbije (2015). *Izveštaj o privrednom razvoju Srbije u 2014. godini*. Beograd.
16. Monzón, J. L., Chaves, R. (2012). *The Social Economy in the European Union*, Report drawn up for the European Economic and Social Committee by the International Centre of Research and Information on the Public, Social and Cooperative Economy (CIRIEC), European Social and Economic Committee, Available on: <http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/qe-30-12-790-en-c.pdf>
17. Nygård, M. (2006). Welfare-Ideological Change in Scandinavia: A Comparative Analysis of Partisan Welfare State Positions in Four Nordic Countries, 1970–2003, *Scandinavian Political Studies*, Volume 29, Issue 4: 356-385.
18. OECD (2016). *New forms of the work in the digital economy 2016*.
19. *Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije u periodu 2011-2020*. (2011) Beograd: Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja
20. UNDP (2015). *Human Development Report, 2015*. Available on: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf
21. USAID (2010). *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije*. Beograd: USAID.
22. *European Competitiveness and Industry, Benchmarking 2017* (2017). ERT. Available on: http://ert-industry-benchmarking.eu/wp-content/uploads/2017/12/ERT-Stats_Benchmarking-2017_4web_21122017hyperlinksgroupedBookmarks.pdf
23. *The Europe 2020 Competitiveness Report* (2014). World Economic Forum. Available on: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Europe2020_CompetitivenessReport_2014.pdf
24. *The Global Competitiveness Report 2010-2011*. (2010). World Economic Forum. Available on: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf

KOOPERACIJA – MREŽA PREDUZEĆA UKLJUČENIH U PROIZVODNJU AUTOMOBILA FABRIKE “CRVENA ZASTAVA” U KRAGUJEVCU

Ranka Gašić*

Apstrakt

U radu je reč o mreži kooperanata Zavoda „Crvena zastava“ u Kragujevcu, u proizvodnji putničkih automobila, o problemima u funkcionisanju te mreže i načinima rešavanja tih problema kroz razne vidove organizacionog povezivanja. U ovom pogledu automobilska industrija u Jugoslaviji bila je specifična - motor se proizvodio u fabrici „21 maj“ u Rakovici, a kooperanti za privredna vozila uključivali su se i u proizvodnju putničkog automobila. U početku kooperanti su bili iz oblasti vojne industrije, jer su se vojne fabrike preorijentisale na civilnu proizvodnju. Između Zavoda „Crvena zastava“ i fabrike „21. maj“ trajao je dugogodišnji spor oko koncepcije upravljanja industrijom, preduzetništvo ili oslon na državne strukture. Njihova saradnja u potpunosti je bila isplanirana i zavisila od državnih (vojnih) organa. Mreža kooperanata pokrivala je celu teritoriju države. Najveća koncentracija ipak bila u Srbiji, zbog rasporeda objekata vojne industrije i logičnog povezivanja u početku sa fabrikama i radionicama u okolini, koji su uz pomoć „Zastave“ preorijentisali proizvodnju. Problemi u odnosima sa kooperantima bili su nedostatak energije i sirovina, loše saobraćajne komunikacije, nedostatak masovne i jeftine radne snage (po sovjetskom obrascu), i radna snaga vezana za selo. Modeli rešavanja ovih problema bili su u stalno novim vidovima integracija.

Ključne reči: Zavodi “Crvena zastava”, fabrika “21. maj”, automobilska industrija, kooperacija, Jugoslavija, Kragujevac.

* Dr Ranka Gašić, naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju, Beograd, e-mail: rankagasic@gmail.com

UVOD

Automobilska industrija u Jugoslaviji počela je intenzivno da se razvija od 1954. godine u Kragujevcu, kada je u fabrici oružja „Crvena zastava“ (bivšem Vojnotehničkom zavodu), na osnovu licence kupljene od fabrike „Fiat“ iz Torina, počela proizvodnja putničkih automobila. Proizvodnja motornih vozila u Jugoslaviji, kako putničkih tako i privrednih, od početka je bila organizovana na bazi kooperacije sa specijalizovanim preduzećima, kakva je bila uobičajena praksa i kod renomiranih svetskih firmi.¹ Proizvodnja u „Fiatu“ takođe je bila organizovana po sistemu kooperacije. Delovi ili sklopovi čestu su bili patentirani od strane njihovih kooperanata, kojima je „Fiat“ morao priznati prava na patent, i platiti odgovarajuću cenu.²

U proizvodnji putničkih automobila „Zastava“ je u početku tražila kooperante iz oblasti vojne industrije. Posle sukoba sa Informbiroom 1948, sa razmeštanjem vojnih kapaciteta po teritoriji cele Jugoslavije, fabrike koje su proizvodile za vojsku bile u opasnosti da prestanu sa radom. U Zastavi je oko 5 000 radnika moglo da izgubi posao.³ Vojne fabrike su zato počele da se preorijentišu na civilnu proizvodnju. Tako je „Zastava“ u početku bila upućena na kooperaciju sa ostalim preduzećima vojne industrije, tj. sa onima koji su imali kapacitete za proizvodnju aviona sa klipnim motorima i neiskorišćene kapacitete. Ta preduzeća su imala stručne kadrove i opremu, i u početku je kooperacija sa njima jako doprinela brznoj supstituciji uvoza. Ovo je tada predodredilo i lokacijski raspored velikog dela kooperanata.⁴ Prvi kooperanti tako su postali fabrika ““21.maj” u Rakovici (za proizvodnju motora), “Teleoptik” (za merne instrumente), “Prva petoljetka” (amortizeri i kočnice), “Ikarus” (za hladnjake i specijalne nadgradnje).⁵

¹ Proizvođač finalnog proizvoda obično proizvodi oko 50% vrednosti delova automobila. (Радолуб Мицић, „Основне стратегије развоја и сарадње „Заставе“ са светом на програму возила“; у: Група аутора, *Застава ...*, 295-303, 297). *Хиљадити аутомобил. Запис о најмлађој крагујевачкој индустрији*, Вечерње новости, 31.12.1956.

² М Зечевић, *О послератној обнови војне индустрије и изградњи аутомобилске производње. Моја сећања из Завода „Црвена застава“*, Београд 2006, 164-172..

³ К. Сретеновић, „Производња моторних возила програм будућности“, у: Група аутора, *Застава у другој половини 29. века*, Удружење „Крагујевац – наш град“, Крагујевац 2013, 90.

⁴ А. Влајић, М. Зековић, *Dvadeset godina proizvodnje automobila 1954-1974*, Zavodi „Crvena zastava“, Kragujevac 1975, 42-43; М Зечевић, н.д, 164-172.

⁵ М Зечевић, н.д, 164-165.

MREŽA KOOPERANATA ZAVODA „CRVENA ZASTAVA“ I NJEN TERITORIJALNI RASPORED

Zastava je bila preduzeće sa verovatno najširoom kooperacijom u Jugoslaviji. Najveća koncentracija kooperanata bila je u Srbiji, posebno u okolini Kragujevca i Beograda, što je bilo uslovljeno rasporedom objekata vojne industrije. Mreža je počela da se širi prvo u okolini Kragujevca 1950tih godina, kada je usled stvaranja zadruga u poljoprivredi ostalo puno nezaposlene radne snage. U gradu i okolini formirane su male firme kojima je „Zastava“ prepustila deo svoje proizvodnje - Tuporeznica u Kniću, Užarnica u Grošnici, Fabrika za proizvode od kože u Svilajncu.⁶ Pogon u Kniću osnovan je 1958, kao prvo industrijsko preduzeće u inače poljoprivrednom kraju Gruže: u početku „Zastava“ je prenela tamo pogon za izradu turpija, a brzo su počeli da proizvode alate za vozila i metalne ambalaže. Primarna proizvodnja ove fabrike bile su hidraulične komponente za „Zastavina“ putnička i teretna vozila, a od „Zastave“ su dobili stručnjake, opremu i tehnološka rešenja.⁷ „Zastava“ je davanjem mašina i kadrova pomogla da se od malih radionica stvore jaka preduzeća. Tako je u početku imala četiri kooperanta na „svom terenu“ – preduzeće „Mladost“⁸ pravilo je hidraulične kočnice, zanatska radionica „Proleter“⁹ akumulatora i automobilske hladnjake, „Radio Elektro“¹⁰ se preorijentisao sa proizvodnje radio aparata na elektroinstalacioni materijal i proizvode od plastične mase za potrebe Zastave, a „Filip Kljajić“ je proizvodio sijalice. „Radio Elektro“ i „Filip Kljajić“ počeli su sredinom pedesetih godina rad kao male radionice sa starim mašinama iz „Zastave“, a već 1960. prerasle su u moderne fabrike sa industrijskom proizvodnjom.¹¹ Sa kooperantima u svom regionu Zastava je uglavnom imala dobru saradnju – oni su proizvodili kvalitetne delove, po pristupačnoj

⁶ М Зечевић, н.д, 165.

⁷ *Помоћ велике фабрике малој*, Борба 22.,1.1963; *И од турпија добар динар*, Борба, 17.7.1963; *Потпуна афирмација фабрике створене у „време недоумице“*, Политика, 29.12.1963.

⁸ Preduzeće „Mladost“ osnovano je 1955, kao mešovito zanatsko preduzeće. Od 1956. radili su i kočione uređaje za zastavina vozila. (*Од топа до аутомобила:1953-1973*, Заводи „Црвена застава“, Крагујевац (б.г.), 85).

⁹ „Proleter“ je osnovan 1946. kao zadružno metasko preduzeće. Proizvodili su građevinsku limariju i bravariju. Od Zastave su dobijali tehničku i stručnu pomoć. (*Од топа до аутомобила: 1953-1973*, 84).

¹⁰ „Radio Elektro“ je nastao 1952. od kluba „Narodna tehnika“. Od 1953. proizvodili su radio aparate „Šumadija“. Kasnije su se preorijentisali na izradu auto instalacija i delova za vozila „zastava“. (*Од топа до аутомобила: 1953-1973*, 84).

¹¹ М Зечевић, н.д, 165.

ceni, i isporučivali ih u roku.¹² Geografska blizina u ovom smislu značila je male troškove transporta i lake komunikacije, kao i mogućnost da radnici ne napuštaju mesto stanovanja.

Neki od najznačajnijih kooperanata „Zastave“ u periodu osnivanja automobilske industrije, bili su „Ikarus“ i „Teleoptik“ iz Zemuna, „21.maj“ iz Rakovice, Rudi Čajavec iz Banja Luke, Utva iz Pančeva.¹³ Sve je počelo tako što su oružari pre početka proizvodnje automobila napravili izložbu u fabrici za zainteresovana preduzeća, rastavili vozila na delove i omogućili predstavnicima preduzeća da sami izaberu delove koje će proizvoditi. Zatim su razgovarali o tehničkoj dokumentaciji, cenama i uzorcima i sklapali ugovore o kooperaciji. „Prva petoljetka“ u Trsteniku proizvodila je amortizere i hidraulične uređaje za kočenje, „Rudi Čajavec“ iz Banja Luke električne uređaje (prekidače, sirene, žmigavce), a „Teleoptik“ u Zemunu sve instrumente (benzinomere, brzinomere i sl). „Rekord“ u Rakovici isporučivao je oko 300 sitnih gumenih delova, a „Jugoslavenski kombinat gume i obuće“ iz Borova gume za točkove. „Zmaj“ iz Zemuna pripremao je proizvodnju bandaša, „Ikarus“ hladnjače i karoserije za specijalna vozila, „Industrija kugličnih ležajeva“ u Beogradu isporučivala je svoje proizvode, „Munja“ u Zagrebu akumulatora, „Utva“ u Pančevu uređaje za grejanje, a „Petar Drapšin“ iz Mladenovca razne odlivke. Već 1961. među kooperantima pominju se „Tigar“ iz Pirota i „Borovo – Sava“ iz Kranja kao proizvođači gume, a ljubljanski „Saturnus“ kao proizvođač metalnih delova.¹⁴

Ukupan broj Zastavinih kooperanata brzo je rastao – od 32 preduzeća u maju 1956, do 63 u 1963. godini. Kako su svi oni saradivali još sa nizom drugih preduzeća, za proizvodnju Zastave je 1963. bilo vezano već oko 1200 firmi u celoj zemlji. Do 1965. spisak kooperanata je već bio dugačak (između ostalih: Munja, Auto-dubrava, RIS, Borovo, Jugovinil, Željezara Sisak, Sava Kranj, Saturnus, Iskra, 14 oktombi Skoplje, 11 oktombi Kumanovo, Zmaj, Teleoptik, Tvornica stakla Pančevo, Pretis, Rudi Čajavec).¹⁵

¹² Педесет коопераната „Црвене заставе“, Борба, 12.6.1957.

¹³ Успех крагујевачке фабрике „Црвена Застава“. Прва хиљада домаћих аутомобила, теренских возила и камионета, Политика, 24.8.1956.

¹⁴ Зашто није јефтинија заједничка производња аутомобила, Политика 27.5.1956; Педесет коопераната „Црвене заставе“, Борба, 12.6.1957; Педесет два предузећа кооперирају с „Црвеном заставом“, Борба, 5.12.1961.

¹⁵ „Fičo“ jeftiniji od lonca, Vjesnik u srijedu, 24.2.1965.

КООПЕРАНТИ У РАЗВИЈЕНИМ ДЕЛОВИМА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Slovenija je bila najrazvijenija republika, i imala je najveću tradiciju u industrijskom razvoju u odnosu na ostale delove zemlje. Od ukupno 137 kooperanata Zastave do kraja postojanja SFRJ, iz Slovenije je bilo ukupno petnaest. Kooperanti iz Slovenije su najbrže i najlakše dostizale obim i kvalitet delova. Od samog početka, još od 1950tih veliki deo izrade delova prebačen u Sloveniju – elektroagregati su rađeni u fabrici „Iskra“ u Kranju, „Saturnus“ je radio svetiljke i farove, „Autokaroserija“ iz Ljubljane specijalne nadgradnje.¹⁶ U projektu jugo-Amerika 1980tih godina učestvovalo je 40 slovenačkih firmi. Livnica LTH u Škofjok Loki je investirala 500 miliona dinara u nove mašine, a inače su imali odličnu saradnju sa „Zastavom“.¹⁷

Intenzivnije uključivanje industrije u Vojvodini u mrežu Zastavinih kooperanata počelo je u periodu ekspanzije automobilske industrije od 1966. godine. U Vojvodini je bilo puno kooperanata za proizvodnju privrednih vozila. Krajem 1960tih direktni kooperanti bili su Livnica železa i tempera u Kikindi, Fadip u Bečeju, Poljoprivrednik u Somboru, Fabrika stakla i Utva u Pančevu i Tehnika u Kuli. Preko fabrike „21. maj“ sa „Zastavom“ su bili tešnje povezani novosadski „27 mart“, i mitrovačka Industrija ventila, a subotički Sever i pančevački GIP preko fabrike „21. oktoba“r. Nijedno od ovih preduzeća nije radilo isključivo za Zastavu, osim Fadipa iz Bečeja.¹⁸ Fadip je bio jedini isporučilac branika i ukrasnih delova za fiću tokom 1960tih godina.¹⁹

Kada je startovalo vozilo zastava 101 i krenuo izvoz u Poljsku i SSSR u drugoj polovini 1960tih, vojvođanska preduzeća više su se uključila u saradnju sa Zastavom.²⁰ Početkom 1971 je već dvadeset radnih organizacija sarađivalo sa Zastavom, u sastav Zavoda ušle su fabrike za proizvodnju delova za zastavu 101 u Somboru, cilindričnih ležajeva u Zrenjaninu, specijalnih alata u Senti, za proizvodnju auto

¹⁶ М Зечевић, н.д, 166; *Šta sve vuče „fića“*, Ekonomska politika, 9.11.1963; (Р. Мицић, Ж. Прокић, С. Станковић, Т. Савић, „Развој производа, производних система и кооперантске индустрије“, у: Група аутора, *Застава ...*, 101-141, табела на стр. 115-117).

¹⁷ „Југо“ шири фабрику; Борба, 1.8.1986.

¹⁸ „Аутомобил Х“ са Војвођанима или без њих?, Дневник, 10 11 1969.

¹⁹ „Фадип“ изненађен тврђењем „Црвене заставе“, Политика. 5.2.1967; Хиљаду „фића“ не може бити испоручено купцима, Политика. 8.2.1967; Решен спор између крагујевачке фабрике и Фадип-а, Политика, 16.2.1967.

²⁰ *Podrška dogovoru sa „Crvenom zastavom“*, Vjesnik, 8.9.1970.

elektro opreme u Subotici, i fabrika farova u Novom Sadu.²¹ Vojvođanske komune su, slično onima u zapadnim republikama, bile više zainteresovane za montažu vozila, dok je koncept Zastave bio širenje prodajne mreže i izgradnja servisa.²² Konceptija Zastave je, izgleda, odnela prevagu: u oktobru 1971. u Somboru je otvoreno preduzeće „Autobačka“, filijala „Zastave“ za prodaju, servisiranje i opravku vozila.²³ Godine 1973. donet je Zakon o korišćenju sredstava za investicije u metalnoj industriji Vojvodine, što je omogućilo lakše kreditiranje automobilske industrije. Tako su se od tada Zavodima CZ pridružili novi pogoni u šest gradova Vojvodine (Somboru, Senti, Zrenjaninu, Subotici, Novom Sadu i Sremskoj Mitrovici).²⁴

Iako je Hrvatska imala dugu tradiciju u metalnoj industriji i resurse, nije bila dovoljno uključena u jugoslovensku automobilsku industriju, sve do početka 1970tih. Pregovori o izgradnji fabrike „Zastavinih“ automobila u Hrvatskoj počeli su 1970, i u vezi s tim, pomenuti su potencijalni kooperanti – Fabrika vijaka u Kninu, Jugoplastika iz Splita (sa kojom je već postojala saradnja), i fabrika akumulatora Munja, fabrika stakla u Lipiku, fabrika alata u Novoj Gradiški, fabrika opruga u Novoj Rači kod Bjelovara.²⁵ Od 1970. „Zastavin“ kooperant je Tvornica alata (TANG) iz Nove Gradiške, od koje su kupovani alati za vozila. Oni su bili uključeni i u poslove sa Fiatom i sa poljskim proizvođačima „fiata 125“. ²⁶ Fabrika TVIK iz Knina (Tvornica vijaka) bila je integrisana sa industrijom u Svilajncu, i „Zastavi“ je isporučivala oko 1000 vrsta vijaka za automobile.²⁷ Jedan od najvećih kooperanata Zastave bila je „Jugoplastika“ iz Splita, od 1969. Isporučivala je celokupnu unutrašnju opremu za vozila.²⁸ Do sredine 1980tih Zastava je u Hrvatskoj imala 25 kooperanata.²⁹ Tvornica automobilskih djelova (TAD) iz Bjelovara je tada bila jedina u zemlji koja je

²¹ *Војвођанске фабрике у аутомобилској индустрији*, Политика, 12.2.1971; „Zastava“ i pratioci, Економска политика, 10.4.1972.

²² *Војводина добија аутомобилску индустрију*, Политика, 12.10.1971.

²³ *Прорадила Застава*, Борба, 10.10.1971; *Војводина добија аутомобилску индустрију*, Политика, 12.10.1971

²⁴ *Засад – шест градова*, Политика, 19.3.1973.

²⁵ *Аплаузи и замерка „загребачком“ аутомобилу*, Политика, 18.9.1970.

²⁶ *ТАНГОВ корак са Заставом*, Борба, 2.12.1970.

²⁷ *Твик из Книна ради за Заставу*, Политика, 22.7.1971.

²⁸ *Сарадња „Југопластике“ са „Црвеном заставом“*, Борба, 23.1.1974; *Вредност кооперације премашиће 70 милиона*, Борба, 14.7.1976.

²⁹ *Планови траже заједничка улагања*, Борба 30.8.1985.

proizvodila električne čahure. Bila je ključni kooperant „Zastave“ u programu „jugo Amerika“. ³⁰

KOOPERANTI I ZASTAVINE FABRIKE NA NERAZVIJENIM PODRUČJIMA

Ujednačavanje nivoa razvoja među raznim regionima bilo je strateško opredeljenje države u socijalističkoj Jugoslaviji. U drugom petogodišnjem planu (1957-1961) neki regioni unutar republika bili su proglašeni za nerazvijene, i republike su bile ovlašćene da distribuiraju sredstva prema njima (Dalmacija, BiH (osim tri severoistočna distrikta), Crna Gora, Kosovo, Makedonija i neki delovi jugoistočne Srbije).³¹ Odluke na nivou republika kako će se distribuirati sredstva, uvek su bile političke i arbitrarne, i alokacija sredstava je zato uvek bila izvor sukoba među lokalnim političkim i privrednim rukovodstvima. Od 1958. prioritet je dat izgradnji infrastrukture koja bi trebalo da podigne razvoj celog regiona. ³² U trećem petogodišnjem planu, 1961-1965, prioritet je dat stvaranju industrijskih jezgara u svakoj od republika. Tada je stvoren savezni Fond za pomoć nerazvijenim područjima. iz kojeg je finansirana industrija u tim krajevima. Pored novca, obezbeđivali su se i ekspreti i *know how*. U pogledu politike države prema nerazvijenim područjima od 1965. prednost je data već započetim projektima, a ne *start up*. Zakonom iz 1966. za nerazvijene regione proglašeni su BiH, Crna Gora, Kosovo i Makedonija, i na osnovu toga su dobijali saveznu pomoć, dok je svaka republika mogla da proglasi neke delove svoje teritorije za nerazvijene i da im daje pomoć iz svojih sredstava.

³³

Kao motor ukupne industrijalizacije zemlje, „Crvena zastava“ je aktivno učestvovala u otvaranju pogona i pokretanju industrijske proizvodnje u krajevima gde industrija tako reći nije ni postojala. Ovakvo rešenje nosilo je sa sobom velike transportne troškove zbog loših komunikacija. Eventualna drugačija koncepcija, oslonca na kooperante u neposrednoj okolini, značila bi smanjenje troškova, i pritiska doseljavanja u Kragujevac, te rasterećenje infrastrukture grada. Sa jedne strane, ovakva orijentacija bi mogla biti efikasnija. ³⁴ Ipak, na tu „jugoslovensku politiku“

³⁰ *Dijelovi za američki „jugo“*, Vjesnik, 12.11.1985.

³¹ R. Bičanić, *Economic Policy of Socialist Yugoslavia*. Cambridge University Press 1973, 184-185.

³² R. Bičanić, op. cit, 187; Program VII kongresa KPJ 1958. Predviđao je između ostalog, pomoć federacije nerazvijenim opštinama (D. Bilandžić, n.d, 262).

³³ R. Bičanić, op. cit, 185, 187, 188, 191.

³⁴ M. Palairat, *Ramiz Sadiku...*, 902.

„Zastave“ uticala je i mogućnost dobijanja finansijskih sredstava za razvoj iz Fonda za pomoć nerazvijenim područjima, kao i potreba širenja tržišta na teritoriju cele zemlje. Tako je „Zastava“ imala kooperante na teritoriji BiH, Crne Gore, Makedonije, Kosova i juga Srbije, a ovde izdvajamo dve fabrike koje predstavljaju karakterističan primer i okosnicu kooperantske mreže u nerazvijenim krajevima zemlje: „Heroj Toza Dragović“ u Ohridu i „Ramiz Sadiku“ u Peći.

„Heroj Toza Dragović“ u Ohridu

Prva „Zastavina“ fabrika izvan Kragujevca bila je „Heroj Toza Marković“ u Ohridu, izgrađena 1963.³⁵ Ovaj kraj je do tada bio pasivan, orijentisan uglavnom na turizam. Ideja o podizanju fabrike automobilskih delova u Ohridu potiče iz 1960. (Zastava je, inače, tada već u Makedoniji imala koperaciju sa fabrikama „11 oktombri“ u Skoplju i „Ruan“ u Kočanima).³⁶ „Zastava“ je ustupila svoje stare mašine i uradila kompletan investicioni i tehnološki program za novu fabriku u Ohridu.³⁷ Doprinos „Zastave“ početku rada fabrike u Ohridu bio je još značajniji na polju transfera znanja. Stručnjaci iz Kragujevca učestvovali su u montaži mašina i u pripremama za otvaranje novog preduzeća.³⁸ Podjednako važan, transfer znanja vršen je putem sistematske obuke radne snage za ohridsku fabriku u Kragujevcu i o trošku fabrike „Crvena zastava“.³⁹ U svakom slučaju, glavna delatnost fabrike „Toza Dragović“ u Ohridu bila je, pored kooperacije sa „Zastavom“, saradnja sa metalnim zavodom „Tito“ kod Skoplja i fabrikom frižidera u Bitolju. Za svoje kooperante ohridska fabrika je proizvodila autogalanteriju, specijalni alat, odlivke i

³⁵ М Зечевић, н.д, 171- 172

³⁶ М Зечевић, н.д, 171- 172.

³⁷ „Црвена застава“ из Крагујевца иницијатор за стварање металопрерађивачке фабрике у Охриду, Политика, 28.8.1960; Младићи из Охрида на школовању у Крагујевцу, Политика, 15.9.1960.; Крагујевачка фабрика „Црвена застава“ помаже оснивање новог металопрерађивачког предузећа у Охриду, Борба, 30.7.1960.

³⁸ „Црвена застава“ из Крагујевца иницијатор за стварање металопрерађивачке фабрике у Охриду, Политика, 28.8.1960; Крагујевачка фабрика „Црвена застава“ помаже оснивање новог металопрерађивачког предузећа у Охриду, Борба, 30.7.1960; М Зечевић, н.д, 171- 172; Помоћ крагујевачке „Заставе“ охридској комуни, Комунист, 25.8.1960.

³⁹ М Зечевић, н.д, 171- 172; „Црвена застава“ из Крагујевца иницијатор за стварање металопрерађивачке фабрике у Охриду, Политика, 28.8.1960; Младићи из Македоније на школовању у Крагујевцу, Политика, 15.9.1960; Крагујевачка фабрика „Црвена застава“ помаже оснивање новог металопрерађивачког предузећа у Охриду, Борба, 30.7.1960; Помоћ крагујевачке „Заставе“ охридској комуни, Комунист, 25.8.1960.

druge delove, čime se širila mreža metaloprerađivačke industrije, te je ova fabrika postala okosnica industrijskog razvoja na području Makedonije.⁴⁰ Fabrika „Heroj Toza Dragović“ iz Ohrida ušla je u sastav Zavoda CZ 1962, a već od 1. januara 1966. bila je u sastavu Fabrike automobila u Kragujevcu.⁴¹

„Ramiz Sadiku“ u Peći

Zastavina fabrika auto delova „Ramiz Sadiku“ u Peći podignuta je sredinom 1960tih u vezi sa ekspanzijom „Zastavinih“ automobila na istočnoevropskom tržištu.⁴² Državna politika ulaganja u industriju u nerazvijenim delovima zemlje imala je odlučujuću ulogu u tome.⁴³ Rukovodstvo Pokrajine je u to vreme imalo ideju da podigne svoju fabriku automobila, i to u saradnji sa Pežoom, pošto je Fabrika amortizera u Prištini tada imala saradnju sa tom firmom. U „Zastavi“ su odlučili da podignu svoj pogon, da bi sprečili podizanje druge fabrike automobila. Međutim, podizanje fabrike „Ramiz Sadiku“ nije bilo motivisano poslovnim, već političkim razlozima.⁴⁴ Locirana je u Peći na 15 ha terena, a bila je predviđena proizvodnja šasija (za kamionete tipa 615), okova i vijačne robe za domaću auto industriju.⁴⁵ Izgradnja je počela 1965, a fabrika je puštena u pogon tek 6 jula 1968.⁴⁶

Do 1970. bilo je jasno da su resursi uloženi u ovu fabriku promašena investicija, i da kvatlitet njihovih proizvoda ne zadovoljava standarde.⁴⁷ Međutim, ta fabrika je ubrzo po početku rada bila zahvaćena novih talasom investicija, u vezi sa projektom „nacionalnog vozila“ zastava 101 – novih 280 miliona dinara (što je iznosilo 23

⁴⁰ A. Vlajić, M. Zeković, n.d, 69-70; *Kragujevačka fabrika „Црвена застава“ помаже оснивање новог металопрерађивачког предузећа у Охридџу*, Борба, 30.7.1960; *Помоћ кragujeвачке „Заставе“ охридској комуни*, Комунист, 25.8.1960.

⁴¹ М Зечевић, н.д, 171- 172; A. Vlajić, M. Zeković, n.d, 69:

⁴² M.Palairret, *Ramiz Sadiku...*, 901.

⁴³ Društveni proizvod po stanovniku u 1947. bio je 49% od jugoslovenskog proseka, a 1953. 52%. Trendovi razvoja Kosova bili su negativni, pa je 1957. društveni proizvod pao na 42%, 1962. na 33% od jugoslovenskog proseka. Kosovo je 1964. dostiglo jugoslovenski prosek iz 1947, a nacionalni dohodak po stanovniku bio je 1964. deset puta manji nego u Sloveniji. (D. Bilandžić, n.d, 332)

⁴⁴ М Зечевић, н.д, 169-171; M. Palairret, *Ramiz Sadiku...*, 901; *Фабрика ауто-делова у Пећу*, Борба 12.8.1964.

⁴⁵ *Фабрика ауто-делова у Пећу*, Борба 12.8.1964; M.Palairret, *Ramiz Sadiku...*, 901.

⁴⁶ М Зечевић, н.д, 169-171; *Фабрика ауто-делова у Пећу*, Борба 12.8.1964; *Боља сарадња – не раскид*, Борба, 9.3.1965.

⁴⁷ M. Palairret, *Ramiz Sadiku...*, 902, 903.

miliona dolara) stiglo je najvećim delom iz Zastave. Bez obzira na učinak, ova fabrika je iz političkih razloga morala da ostane u „Zastavinom“ sistemu.⁴⁸

Njeno poslovanje je od početka bilo opterećeno velikim problemima, i ona uglavnom nije mogla da prati tempo proizvodnje u „Zastavi“, zbog slabe organizacije rada, nerešenih tehničkih problema, i izostajanja sa posla. Veliki problem bili su i kadrovi: 1972. godine u fabrici je radio samo jedan mašinski inženjer, i devet ljudi sa visokom školskom spremom, na ukupno nešto više od 1000 zaposlenih.⁴⁹ Ovo je bio rezultat egalitarne politike nagrađivanja, koja je destimulisala obrazovanu radnu snagu da dolazi u fabriku. Podizanje plata za stručnjake je izvedeno tek u oktobru 1975.⁵⁰ Do sredine 1980tih, broj inženjera je narastao na 110.⁵¹

Zbog stalnih problema u funkcionisanju, kršenja discipline i masovnog izostajanja sa posla,⁵² Fabrika je stavljena pod prinudnu upravu 1. jula 1971, što je u to vreme bila mera kojoj se izuzetno retko pribegavalo. Do tada je preko 80% radnika u „Ramizu“, obučavanih u Kragujevcu, napustilo radno mesto. Planovi gotovo uopšte nisu bili ispunjavani.⁵³ Prinudna uprava je radila godinu dana, do sredine 1972, i dovela je do povećanja proizvodnje za 60%.⁵⁴ Međutim, i u narednim godinama rad ove fabrike nije bio efikasan. Sredinom 1970tih godina bio je veliki broj reklamacija na njihove proizvode, i planovi nisu ispunjavani.⁵⁵

Početakom 1970tih već je bilo sasvim jasno da finansiranje nerazvijenih područja preko Fonda za razvoj nerazvijenih nije dalo dobre rezultate. Sredstva su bila administrativno usmeravana, često u vanprivredne delatnosti. Sistem je bio tako

⁴⁸ M. Palaret, *Ramiz Sadiku...*, 900.

⁴⁹ *Grade fabriku – ko će raditi u njoj*, Borba, 30.6.1972; *„Ramiz Sadiku“ najmlađi radni kolektiv u Peći*, Politika, 29.12.1973.

⁵⁰ M. Palaret, *Ramiz Sadiku...*, 903.

⁵¹ *Pod zastavom rada*, Večernje novosti, 6.12.1979; *Ukorak sa tržištem*, Privredni pregled, 1.5.1986.

⁵² *Teškoće u Peći*, Ekonomska politika, 23.11.1970.

⁵³ M. Palaret, *Ramiz Sadiku...*, 903; *Najslabija karika – direktor Bekčeli*, Večernje novosti, 5.7.1971; *„Ramiz Sadiku“ na dobrom putu*, Politika, 22.9.1971; *Šta bi rekao Ramiz*, Politika, 25.6.1972.

⁵⁴ *Prvi put rentabilno*, Privredni pregled, 17.4.1972; *„Ramiz Sadiku“ na dobrom putu*, Politika, 22.9.1971.

⁵⁵ M. Palaret, *Ramiz Sadiku...*, 903.

uređen da je nosilac programa razvoja (u ovom slučaju „Zastava“) morao da uloži sredstva u Fond, umesto direktno u proizvodnju.⁵⁶

Pred kraj druge faze razvoja Zavoda CZ, 1972, počele su pripreme za izgradnju novih kapaciteta u Peći. Nova fabrika bila je puštena u rad 1. maja 1973. U novim halama proizvodili su se delovi za nacionalno vozilo, zastava 101, u serijama od po 200 000 komada. U novu fabriku investirano je 155 miliona dinara.⁵⁷ Performansa je i dalje bila loša – 1979 ispunili su plan samo sa 60%, i nisu odgovorili obavezama prema Fiatu. I pored toga, finansijska podrška iz Zastave i drugih izvora nije izostajala. Posle demonstracija na Kosovu 1981, politika države bila je smirivanje političke situacije putem ogromnih investicija. Tako je i „Ramiz Sadiku“ 1983. bio uključen u projekat zajedničke izrade šasija za kamione sa Fiatom. U „Ramizu“ su 1980tih proizvodili i delove za zastavu 102, a bili su uključeni i u program „Jugo Amerika“ – izrađivali su sedišta za jugo GLV, i zbog izostanka isporuka iz fabrike „Ramiz Sadiku“, došlo je do gomilanja nedovršenih vozila u decembru 1988. Njihova sedišta za model GVX vraćena su kao nezadovoljavajuća.⁵⁸

PROBLEMI U POSLOVANJU SA KOOPERANTIMA

Jugoslovensko tržište bilo je siromašno. Nedostatak energije i sirovina određenog kvaliteta i u odgovarajućoj količini, nedostatak sirovina crne metalurgije i loše komunikacije unutar zemlje, bile su nepovoljne predispozicije za industrijalizaciju. To je uslovalo i hronično loše stanje industrije čelika i aluminijuma.⁵⁹ Jugoslovenska industrijalizacija odvijala se sa radnom snagom koja je uvek jednim delom bila vezana za poljoprivredu.

„Zastava“ je u prvim godinama proizvodnje automobila bila pod pritiskom da brzo zadovolji lokalnu potražnju. Sva pažnja je u početku bila usmerena na osvajanje proizvoda, i nije se dovoljno vodilo računa o sistemskom sređivanju odnosa sa kooperantima.⁶⁰ Male fabrike koje su isporučivale komponente nisu bile u stanju da nabave skupu tehnologiju. Pored toga, za većinu kooperanata poslovi sa „Zastavom“ bili su sporedni. Njima nisu odgovarali dugoročni ugovori, pa je

⁵⁶ *Пионири заједништва*, Рад, 14.8.1981.

⁵⁷ *Граде фабрику – ко ће радити у њој*, Борба, 30.6.1972; *Нови погон Завода „Црвена застава“ у Пећи*, Политика, 10.4.1973.

⁵⁸ M. Palaret, *Ramiz Sadiku...*, 904, 905.

⁵⁹ M. Palaret, *Ramiz Sadiku...*, 905.

⁶⁰ M. Palaret, *Ramiz Sadiku...*, 900; A. Vlajić, M. Zeković, n.d, 42-43.

„Zastava“ bila prinuđena da uzima male količine komponenata i to kod različitih kooperanata. Da bi se dostigao određeni nivo kvaliteta komponenti, bilo je potrebno mnogo veće tržište. Upravo zato je „Zastava“ širila svoju mrežu kooperanata i svojih fabrika i prodajnog lanca po celoj Jugoslaviji i sama gradila fabrike 1960tih i 1970tih. Stanje se popravljalo postepeno od sredine 1960tih godina, sa uvođenjem u proizvodnju vozila „zastava 101“, čije su komponente bile kompatibilne sa Fiatovim istočnoevropskim partnerima, i mogle su da se uklope u izvoz na to tržište. To je omogućilo ulaganja u odgovarajuću tehnologiju i u postizanje većih serija.⁶¹

Kooperacija je bila uspešna sa onim preduzećima koja su ulagala veći deo zarade u proširenje proizvodnje, umesto u potrošnju, tj. podelu celokupne zarade u vidu ličnih dohodaka. Jedan takav primer bilo je preduzeće za izradu auto delova „Mladost“ iz Kragujevca, osnovano 1955. Oni su u početku proizvodili dečje igračke, ali su ubrzo prešli na uređaje za kočenje vozila. Radi preorijentacije na drugi proizvodni program, ovaj kolektiv prvih nekoliko godina nije delio svu zaradu, već je ulagao u izgradnju nove fabrike. Radilo se i prekovremeno, često i nedeljom, da bi se ta zarada stavila u fond za kapitalnu izgradnju. Radi smanjenja troškova, radnici su obavljali i zemljane radove na izgradnji nove hale, čime su uštedeli na radnoj snazi. Troškovi izgradnje nove fabrike tako su izneli samo 140 miliona dinara. Podizanje nove hale bio je jedini način da pređu na industrijsku proizvodnju i izbegnu pojavu ozbiljnog viška radne snage. Pomoć zajednice, preko bankarskog kredita, mogla je doći samo ako bi preduzeće bilo solventno, a to se postiglo jačanjem fondova. U novoj fabrici zaposlilo se 420 radnika, i postali su kooperanti ne samo „Crvene zastave“, već i TAMa iz Maribora, „Famosa“, „Zmaja“, Fabrike motora u Rakovici i drugih. Do 1962. njihov osnovni proizvod bili su uređaji za kočenje za vozila Zastava 600 D.⁶²

Nepridržavanje rokova isporuke delova tako je bio najveći problem u saradnji sa kooperantima. To je uticalo i na otkazivanje narudžbina iz inostranstva. Međutim, često nisu bile u pitanju samo početničke teškoće u preorijentaciji sa zanatske na industrijsku proizvodnju, već i monopolski položaj nekih kooperanata čiji su tempo rada i cene diktirale kako redovnost isporuke, tako i cene finalnog proizvoda. Njihovi delovi bili su i po nekoliko puta skuplji od istih delova iz inostranstva⁶³ Proizvodnja domaćih delova bila je skupa, upravo zato što je bila u povoju. Drugi pro-

⁶¹ M. Palairat, *Ramiz Sadiku...*, 900, 901.

⁶² *Зарадили милионе и уложили у темеље нове фабрике*, Борба, 27.1.1962.

⁶³ *Више купаца него аутомобила*, Политика, 19.3.1959.

blem bio je u tome što su neka (uglavnom manja) preduzeća u kooperaciji sa „Zastavom“ videla svoju glavnu delatnost, dok su velike fabrike ovo prihvatile kao sporednu delatnost, pa se nisu trudile da daju odgovarajući kvalitet, niti da ispune rokove.⁶⁴ Na prodaji „fiće“ privatnom sektoru Zastava je 1962. godine zarađivala samo 2%, dok je skoro celokupna zarada odlazila na isplatu delova kooperantima.⁶⁵ Njeno poslovanje sa kooperantima bilo je veoma dugo (sa nekima i trajno) na bazi kupoprodajnih ugovora.⁶⁶ Posledice su bile česti zastoji trake, gomilanje neispravnih vozila na lageru, i neredovno isporučivanje kupcima.⁶⁷

„Zastava“ i „21. maj“

Fabrika “21. maj” u Rakovici osnovana je u novembru 1948, rešenjem Vlade FNRJ, radi proizvodnje motora za avione i helikoptere ratnog vazduhoplovstva.⁶⁸ Nadležni organi, a ne fabrička rukovodstva, doneli su odluku da proizvodnja motora za putnički automobil fiat 600 bude locirana u fabrici “21. maj”, a montaža vozila u “Zastavi”.⁶⁹ Odluka je bila logična s obzirom na to da su u “21. maj”u postojali stručnjaci i *know-how* za izradu motora. Ugovor o licenci sa Fiatom potpisala je “Zastava”, koja je tako i za motore bila nosilac licence, pa je fabrika “21. maj” svoje odnose sa Fiatom mogla rešavati samo preko “Zastave”.⁷⁰

Problem u kooperaciji između “21. maja” i Zastave bio je spor oko koncepcije upravljanja sistemom automobilske industrije, odnosno različiti interesi koje su ove dve fabrike imale u proizvodnji automobila. “21. maj” je težio većoj samostalnosti u proizvodnji, a posebno prodaji automobilskih motora, jer je bila procena da mogu poslovati uspešno i bez tesne veze sa „Zastavom“. Prodaja automobilskih motora činila je 60-70% ukupnog prihoda tog preduzeća.⁷¹ Interes „Zastave“ bio je da proizvodnju motora u maksimalnoj meri stavi pod svoju kontrolu. Fabrika

⁶⁴ Педесет коопераната „Црвене заставе“, Борба, 12.6.1957; Осам хиљада „Фиата 600“ у следећој години, Борба 29.12.1959..

⁶⁵ Да ли је јефтинији „Фицо“?, Вјесник 3.2.1962

⁶⁶ Кооперација – велики систем, Економска политика, 2.4.1973.

⁶⁷ Трака мора да ради, Рад, 6.7.1963; Шта се предузима да се купцима испоручују квалитетне „фиће“, Политика, 9.12.1963

⁶⁸ Fabrika je proizvodila motore po licenci Fiata, male motore Lombardini, avio motore Rolls Royce, motore za helikopter firme Aerospatiale. (Ф.Грујић, н.д, 13-20, 14); У плану: 150 000 мотора, Београдска недеља, 5.7.1964.

⁶⁹ Ф. Грујић, н.д. 26.

⁷⁰ Ф. Грујић, н.д. 26.

⁷¹ Ф. Грујић, н.д. 73.

„21.maj”, sa svoje strane, imala je kooperante koji su takođe zakazivali u tačnosti isporuka.⁷²

MODELI REŠAVANJA PROBLEMA SA KOOPERANTIMA

U uslovima nerazvijene privrede i nedostatka konkurencije, uglavnom nije bilo moguće zameniti nepouzdana kooperante drugima. Jedini mogući put, iako nedovoljno efikasan, bio je stalan proces dogovaranja i pregovaranja sa kooperantima, vršenje preraspodele poslova i organizaciono povezivanje.⁷³ Rakovićeve koncepcija rada sa kooperantima bila je davanje dokumentacije, planova, tehničke pomoći i obezbeđenje plasmana, ali ne i davanje finansijskih sredstava, koje ni sama „Zastava“ nije imala dovoljno.⁷⁴ Pri tada postojećoj komercijalnoj kooperaciji, postojali su isključivo kupoprodajni odnosi između finaliste i kooperanta, i međusobni ugovori su bili krakatoročni, dakle nije bilo trajne saradnje.⁷⁵ U industrijskoj kooperaciji dolazi do specijalizacije svakog učesnika u procesu i podele dobiti, odnosno gubitka. Ali, put do industrijske kooperacije nije bio jednostavan, i dotle je „Zastava“ pokušavala da sa kooperantima nađe razne forme dugotrajnije i više obavezujuće saradnje. Tokom 1961. bio je formiran kolegijum proizvođača koji je koordinirao između fabrike i prateće industrije. Obe strane su imale interes za saradnju: Zastava je prenosila *know-how*, slala inženjere i tehničare na specijalizaciju, i pomagala im da usklade programe sa matičnom fabrikom.⁷⁶

Rukovodstvo Zastave trudilo se u narednim godinama da uvede prasku dugoročnih ugovora sa kooperantima, na pet i deset godina.⁷⁷ Ideja je bila da se ugovori sklapaju sa grupacijama koje se formiraju prema srodnosti proizvodnje. Prateća proizvodnja je tako podeljena na šest osnovnih i tri prateće grupacije (guma, elektro oprema, precizna mehanika, hidro i rashladni uređaji, industrija ležajeva, autogalanterija, nemetali i plastične mase, polufabrikati – odlivci i otkivci i karoserijska grupa za specijalna vozila). Trebalo je da one unutar sebe vrše tehnološku

⁷² *Шта кажу у фабрици „21 мај“ о повећању цене возила „Застава 600Д“*, Политика, 1.3.1962; *Да ли је јефтинији „Фицо“?*, Вјесник 3.2.1962.

⁷³ *Да ли је јефтинији „Фицо“?*, Вјесник 3.2.1962.

⁷⁴ *Шта све виђе „фица“*, Економска политика, 9.11.1963.

⁷⁵ A.Vlajić, M. Zeković, n.d, 43-44:

⁷⁶ *Крагујевачка „Црвена застава“ кооперира са 52 предузећа*, Борба, 14.6.1961; *Педесет два предузећа кооперирају са „Црвеном заставом“*, Борба, 5.12.1961.

⁷⁷ *Замена старог „фиће“ за нов*, Борба, 15.6.1963.

podelu i da kao grupacija sarađuju sa „Zastavom“.⁷⁸ U decembru 1963. „Zastava“ je zaključila dugoročni ugovor sa važenjem do 1970. sa poslovnim udruženjem auto električke, koje su činili „Rudi Čajevec“ iz Banja luke, „Iskra“ sa fabrikom auto-električke u Novoj Gorici, „Saturnus“ u Ljubljani i „21. oktobar“ iz Kragujevca. Ova grupa je od tada bila usmerena na snabdevanje tržišta rezervnim delovima. Od ovog vida saradnje očekivalo se da cena delova do 1970. bude za oko 30% niža nego 1963.⁷⁹

OSNIVANJE ZAVODA „CRVENA ZASTAVA“ 1962. I ISTUPANJE „21. MAJA“ IZ ZAVODA

U „Zastavi“ su 1961. imali nameru da izgrade sopstvenu fabriku motora, i o tome su podneli investicioni elaborat SIVu. U to vreme fabrika „21.maj“ ostala je bez programa proizvodnje za vojsku.⁸⁰ Da fabrika ne bi bila zatvorena, državni sekretar za narodnu odbranu intervenisao je kod SIV-a da se ne dozvoli podizanje druge fabrike motora.⁸¹ Izvršno veće Srbije je u februaru 1962. zauzelo stav da treba braniti interes beogradske fabrike. Ponuđeno je rešenje kroz integraciju, i to na ravnopravnoj osnovi (50%-50%).⁸² Tako su 1. juna 1962. osnovani Zavodi „Crvena zastava“, sa sedištem u Kragujevcu, kao jedno od najvećih metaloprerađivačkih preduzeća u zemlji.⁸³

Problemi oko utvrđivanja cene proizvoda ovim nisu prestali. Fabrika „21.maj“ je 1962. prešla iz vojnog u civilni registar, što znači da je vojska brinula samo o proiz-

⁷⁸ *Шта се предузима да се купцима испоручују квалитетне „фиће“*, Политика, 9.12.1963

⁷⁹ *Заводи „Црвена застава“ закључили уговор о дугорочној сарадњи*, Борба, 20.12.1963.

⁸⁰ Radili su na osvajanju motora za klipne avione, i dok su ga osvojili, avijacija je prešla na motore sa mlaznim pogonom. (С. Јанковић, н.д, 66)

⁸¹ Mogući razlog za ovakav stav beogradskog rukovodstva bio je u sistemu finansiranja opština, koji je uveden 1954. Lokalni organi su tim izmenama zakona dobili udeo u raspodeli dobiti preduzeća, što je dovelo do težnje ka „teritorijalizaciji kapitala“. Taj sistem je počeo da funkcioniše 1955. (Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Školska knjiga, Zagreb 1985, 229-231).

⁸² С. Јанковић, н.д. 68. Zastava je u to vreme imala devet svojih fabrika, i Raković je insistirao na tome da „21.maj“ može biti samo još jedna Zastavina fabrika, i ništa više od toga.

⁸³ *Основани Заводи „Црвена застава“*. Борба, 6.6.1962; *„Црвена застава“ (Крагујевац) + „21 мај“ (Раковица) = Заводи „Црвена застава“*, Вечерње новости, 6.6.1962.

vodnji za namenske (vojne) potrebe, dok su ostali proizvodi bili upućeni na tržište. U početku je fuzija u Zavode CZ pružala sigurnost, ali je bilo i, pogotovu kada je procena bila da bi se motori na tržištu mogli bolje prodati izvan „Zavoda“.⁸⁴ Kriza u odnosima između dve fabrike zaoštrila se 1965, kada je bilo na redu donošenje novog statuta. Tako je 5. marta 1965. Radnički savet Zavoda CZ doneo odluku da se fabrika „21.maj“ izdvoji u samostalnu privrednu organizaciju. Ona je radila u okviru Zavoda CZ samo nešto više od dve godine.⁸⁵

FORMIRANJE INTERESNE ZAJEDNICE 1967. GODINE

U periodu ekspanzije automobilske industrije posle 1966. godine dolazi do drugačije organizacije i tešnjeg povezivanja kooperanata sa „Zastavom“.⁸⁶ Tendencija ka integracijama domaćih preduzeća radi povećanja konkurentnosti i povoljnijeg uključivanja u svetsko tržište bila je inspirisana sa vrha države.⁸⁷

Zastava je sa svojih 150 kooperanata dogovorila u martu 1967. osnivanje konzorcijuma, poslovne zajednice.⁸⁸ U „Zastavi“ su očekivali da okupe što veći broj učesnika. Kada je konačno 10. oktobra 1967. potpisan ugovor o osnivanju Interesne zajednice (Generalni sporazum o osnivanju interesne zajednica proizvođača vozila „Zastava“), njoj je pristupilo samo 17 preduzeća.⁸⁹ Formiran je konzorcijum banaka za finansiranje razvoja ove zajednice (Jugoslovenska investiciona banka, Beo-

⁸⁴ Ф. Грујић, н.д, 28, 29..

⁸⁵ Ф. Грујић, н.д, 29; „Застава“ сређује односе са кооперантима, Политика, 2.10.1956; Боља сарадња – не раскид, Борба, 9.3.1965

⁸⁶ Аутомобилски „конзорцијум“, Борба, 18.5.1967.

⁸⁷ U štampi je, povodom integracije oko „Zastave“, istaknuto da je Tito izrazio nezadovoljstvo tempom integracija, jer je „specijalizacija bitan uslov za učešće u međunarodnoj podeli rada“. (Способност предвиђања, Вечерње новости, 21.5.1967); 5000 „фића“ преко плана, Борба, 20.8.1967.

⁸⁸ A. Vlajić, M. Zeković, n.d, 71; Договор „фићу“ граду?!, Вечерње новости, 26.3.1967.

⁸⁹ Šta obećava „Crvena zastava“ sa svojih 70 koопeranata, Privredni pregled, 25.4.1967; Аутомобилски „конзорцијум“, Борба, 18.5.1967; Put do konzorcijuma proizvođača automobila?, Ekonomska politika. 7.10.1967; Inače, u trenutku osnivanja, Interesnu zajednicu činili su: „Automehanika“ (Sarajevo), „Autobačka“ (Sombor), „21. maj“ (Beograd), IKL (Beograd), „11. oktombi“ (Skoplje), „Crvena zastava“ (Kragujevac), „Fadip“ (Bečej), „Zastava“ (Knić), „Tigar“ (Piro), „Autopromet“ (Niš), „Progres“ (Raška), „Novotehna“ (Novo mesto), „FAEOS“ (Surdulica), „Slovenija auto“ (Maribor), „Kraguj“ (Batočina), „21. oktobar“ (Kragujevac), i Privredna banka Beograd. (Основана Заједница произвођача „Заставиних“ возила, Борба, 11.10.1967).

gradska udružena banka, Privredna banka u Bgd, i Zavodi CZ).⁹⁰ Ovim vidom udruživanja želelo se podstaći bolje usaglašavanje planova programa i razvoja Zastave i kooperanata, sinhronizacija proizvodnje, pobošljanje tehnologije, sniženje troškova proizvodnje, pravljenje zajedničkih programa kooperacije sa inostranstvom, i stvaranje finansijske osnove za razvoj uz pomoć banaka.⁹¹

Šta je, zapravo, predstavljala ta zajednica i koliko je mogla da doprinese rešavanju problema u saradnji Zastave i njenih kooperanata? Njene ingerencije su bile manje nego kod većine tadašnjih poslovnih udruženja. Nije došlo do većeg povezivanja kapitala. Prema pravilima, zajednici su mogli da pristupe svi čije su isporuke "Zastavi iznosile" 1%, a to su mogle biti i banke i naučne organizacije. Interesna zajednica nije bila pravno lice, i njene odluke nisu važile na nivou preduzeća članica, ukoliko ih sama preduzeća ne prihvate. Mogućnost ekonomske prinude je bila otvorena, ali nije mogla biti realizovana sve dok „Zastava“ ne postane značajan partner za ostale članice zajednice. U tom trenutku, „Zastava“ je učestvovala u realizaciji većine svojih kooperanata sa manje od 5%, dok su njihove isporuke činile 48,5% „Zastavine“ proizvodnje vozila.⁹² Ipak, ova zajednica je donela izvestan novi kvalitet. Pravilima je bilo predviđeno da svaka članica može kupovati po povoljnijim uslovima izvan zajednice, jedino ako prethodno unutar nje ne postigne dogovor. Pored toga, ako bi neka članica bila sprečena da na vreme isporuči proizvod, imala je obavezu da ili sama nabavi devize za uvoz, ili na vreme obavesti „Zastavu“ da taj deo uveze. Praksa dugoročnih ugovora je prestala.⁹³ U interesnoj zajednici, „Zastava“ je imala bolje šanse da dobije političku podršku za uvoz delova koje kooperant ne isporuči na vreme, i to na trošak kooperanta.⁹⁴ Od 1969. zaključivani su sporazumi o saradnji na neodređeno vreme, po kojima su Zavodi bili obavezni da kupe delove od kooperanata, a oni da redovno snabdevanju

⁹⁰ Svetozar Milanović, *Interesna zajednica učesnika u proizvodnji vozila Zastava – razvoj i perspektiva*, u: *Yu automobili 2/1970*, 6-7.

⁹¹ *Основана Заједница произвођача „Заставиних“ возила*, Борба, 11.10.1967; *Синхронизовати заједничке интересе*, Привредни pregled, 30.7.1970.

⁹² *Put do konzorcijuma proizvođača automobila?*, Ekonomska politika, 7.10.1967; *Ове године 50 000 возила*, Политика, 11.10.1967.

⁹³ *У колу се игра или испада*, Политика, 8.11.1968; *Основана Заједница произвођача „Заставиних“ возила*, Борба, 11.10.1967; A.Vlajić, M. Zeković, n.d, 43-44: Svetozar Milanović, *Interesna zajednica učesnika u proizvodnji vozila Zastava – razvoj i perspektiva*, u: *Yu automobili 2/1970*, 6-7:

⁹⁴ *„Застава“ и њених шездесет приколица*, Борба, 9.11.1968; *Готови аутомобили чекају делове*, Борба, 26.11.1968.

Zastavu, pod konkretnim uslovima.⁹⁵ Promenjena politička klima u vreme privredne reforme omogućavala je promene u tom pravcu, ali one nisu dolazile brzo. Bilo je teško uvesti sankcije za nepoštovanje sporazuma, ali je kooperant mogao izgubiti ugovoreni posao, ako se pojavi konkurentniji proizvođač.⁹⁶

Interesna zajednica i “21 maj”

Nova faza u odnosima, odnosno u tipu organizacionog povezivanja između Zastave i 21. maja. usledila je 1966. godine. Tokom 1965. doneta je politička odluka da se zaključuju dugoročni ugovori između Zavoda CZ i prateće industrije Beograda (Zmaj, Teleoptik, Precizna mehanika, Ikarus, Fabrika boja i lakova „Duga“, Industrija kugličnih ležajeva, livnica u Zemunu).⁹⁷ Ugovor između Zastave i 21. maja potpisan je 7. februara 1966. Njime je bilo predviđeno da cena motora učestvuje u ceni vozila sa određenim procentom, i da oba preduzeća dele rizik na tržištu.⁹⁸

Fabrika 21. maj nije postala član Interesne zajednice.⁹⁹ Naprotiv, ona je 1969. integrisana u Udruženu motornu industriju (UMI) u Beogradu, zajednicu od pet beogradskih preduzeća (21. Maj, Ikarus, IMT, Zmaj, i Lola Ribar).¹⁰⁰ U ovoj fazi razvoja automobilske industrije, domaća industrija je bila uključena u svetske tokove, velikoserijska proizvodnja je ozbiljno krenula, pa je cena morala biti konkurentna.¹⁰¹ Nova fabrika za automobilske motore u Rakovici otvorena je u decembru 1971, ali nije bila opremljena mašinama, pa je od početka gradnje do puštanja u rad (1973) proteklo punih pet godina.¹⁰² Zastava i 21 maj su napravili sporazum krajem septembra 1972. o zajedničkom ulaganju u fabriku motora. Ugovorom je

⁹⁵ A. Vlajić, M. Zeković, n.d, 3-44:

⁹⁶ *Без последњег и првог*, Вечерње новости, 7.9.1969.

⁹⁷ *Повољни услови за дугорочну сарадњу крагујевачке и београдске индустрије*, Политика 13.7.1965..

⁹⁸ *„Црвена застава“ и „Двадесет први мај“ најзад решили спорна питања*, Политика. 6.2.1966

⁹⁹ A Vlajić, M. Zeković, n.d, 43 – 44.

¹⁰⁰ U Zastavi su verovali da je pravi cilj osnivanja UMI želja “21. maja” da ne uđe u Zastavinu Interesnu zajednicu (С Јанковић, н.д, 69); *Прави разлог*, Вечерње новости, 27.8.1977; *Ново возило мири произвођаче?*, Вечерње новости, 14.1.1970.

¹⁰¹ *Порођајне муке новог возила*, Вечерње новости, 27.11.1969; *Цена или – уцена?*, Вечерње новости, 11.12.1969; *Ново возило мири произвођаче?*, Вечерње новости, 14.1.1970.

¹⁰² Ф Грујић, н.д, 35-36.

“21. maj” bio uključen u međunarodnu saradnju “Zastave”, pre svega sa Poljskom i SSSR.¹⁰³

REORGANIZACIJA ZAVODA „CRVENA ZASTAVA“ I FUNKCIONISANJE MREŽE KOOPERANATA TOKOM 1970TIH I 1980TIH GODINA

Tokom 1970tih godina došlo je do reorganizacije Zavoda CZ po osnovu amandmana na Ustav 1963. iz 1971, Ustava iz 1974. i Zakona o udruženom radu iz 1976, kojim je uvedena tzv. dogovorna ekonomija.¹⁰⁴ Amandmani iz 1971. uveli su pojam “osnovne organizacije udruženog rada” (OOUR), koja u celini odlučuje o ostvarenom dohotku, “složene organizacije udruženog rada” (SOUR) u koju se osnovne organizacije mogu udruživati prema potrebi. Ovo je bila zakonska osnova za prerastanje Interesne zajednice u čvrstu asocijaciju. Interesna zajednica je 15.10.1974. prerasla u Zajednicu za proizvodnju i promet automobila marke “Zastava”, sa 92 člana, u odnosu na ranijih 17. Zajednica je trebalo da planira na početku ceo proces, od proizvodnje do prodaje.¹⁰⁵ “Zastava” je bila organizovana od 1. 7. 1973. u 35 OOURa. Sama Fabrika automobila prerasta u Zajednicu za proizvodnju putničkih automobila sa 16 OOURa, od kojih je deset bilo u Kragujevcu, a ostalih šest bile su fabrike u Surdulici (“5. septembar”, “Ramiz Sadiku” u Peći, “Heroj Toza Dragović” u Ohridu, i Zastavine filijale u Beogradu, Somboru i Boru).¹⁰⁶ Zavodi CZ prerasli su u SOUR u maju 1977, u skladu sa Zakonom o udruženom radu (ZUR) iz 1976. godine, sa deset radnih organizacija.¹⁰⁷ Stvaranjem SOURa, napravljen je “otvoreni sistem” u koji su mogli da ulaze i oni koji su van Zavoda.¹⁰⁸

¹⁰³ *Domaći motor u domaćem autu*, Ekonomska politika, 2.10.1972.

¹⁰⁴ Мари-Жанин Чалић, н.д, 318.

¹⁰⁵ A.Vlajić, M. Zeković, n.d, 71: *Нова заставина композиција*, Борба, 23.4.1974. *Sinhronizovan razvoj kooperanata*, Ekonomska politika, 14.10.1974; С Јанковић, н.д, 86, нар. 117

¹⁰⁶ Direktor ove Zajednice bio je Radoljub Micić, od 1982. generalni direktor Zavoda „Crvena zastava“. (Радолуб Мицић, Србољуб Васовић, Живодраг Прокић, „Приказ организације и пословођења“, у: Група аутора, *Застава...*, 198-207, 199)

¹⁰⁷ О смени у „Застави“ смо – обавештени (Интервју са Боривојем Петровићем, председником СО Крагујевац у време смењивања П Раковића, директора Завода ЦЗ), у: Раде Грујић, *Како смо смењени? Говоре бивши директори великих колектива у Србији*, Београд 1989, 73-83.

¹⁰⁸ “Застава” сређује односе са кооперантима, Политика, 2.10.1976; *Живот у заједништву*, Борба, 14.5.1978.

Stalni problem je bio kako utvrditi učešće kooperanata u ukupnoj ceni vozila, i kako povezati zajednicu u dohodovne odnose, tako da svi učesnici u proizvodnji snose rizik tržišta.¹⁰⁹ Međusobno povezivanje učesnika u proizvodnji putničkih (i uopšte motornih) vozila počelo je znatno bolje da funkcioniše od sredine 1980tih godina, u vezi sa programom "jugo Amerika". U pitanju je bio veliki pritisak države i velika sredstva koja su tom prilikom stavljena na raspolaganje učesnicima u projektu. U Poslovnoj zajednici "Zastava" potpisan je 27. novembra 1985. samoupravni sporazum o zajedničkom programu razvoja "Zastave" u periodu 1986-1995, sa izrazitom izvoznom orijentacijom, koji je podrazumevao da svi učesnici u procesu snose zajednički rizik. Sporazum je potpisalo 37 kooperanata iz cele zemlje, koji su učestvovali sa 90% u ukupnoj vrednosti finalnog proizvoda. Tada su prvi put, od nastanka automobilske industrije u Jugoslaviji, svi učesnici u procesu proizvodnje zajednički nastupili sa programom i projekcijom razvoja pred nadležne organe, dok su ranije tražili uglavnom podršku za sebe, kod lokalnih vlasti, ali i kod državnog vrha.¹¹⁰

ZAKLJUČAK

U jugoslovenskim uslovima, ovaj vid podele i organizacije rada bio je značajan za pretvaranje zanatske u industrijsku proizvodnju, što je vodilo rentabilnijim i jeftinijim proizvodima. Kooperacija je trebalo da obezbedi proizvodnju složenije robe, da uposli slobodne kapacitete i izbegne izgradnju novih pre nego se postojeći u potpunosti iskoriste. Kooperacija u domaćoj automobilskoj industriji imala je neke specifične odlike u odnosu na sličnu pojavu u velikim svetskim firmama. Uobičajeno je da finalist proizvodi motor, menjač i karoseriju, što nije bio slučaj sa Zastavom – motor je proizvodila fabrika „21 maj“ u Rakovici. Kooperanti za privredna vozila, traktore i mašine postajali su istovremeno i kooperanti za putnički automobil, što takođe nije uobičajena praksa.

Domaća automobilska industrija nije mogla da stvori sopstvenu mrežu kooperacije isključivo za putnički automobil, zbog velikog asortimana proizvoda i relativno malih serija. Umesto toga, stvoren je čitav niz preduzeća specijalizovanih za određenu vrstu proizvodnje, koja su bila uključena u motornu industriju u celini.

¹⁰⁹ *Удруживање, а не веће цене*, Борба, 5.3.1980; *Пети точак обилази ЗУР*, Експрес политика, 30.10.1980; *По тери заједничког прихода*, Привредни pregled, 28.2-2.3. 1981.

¹¹⁰ *Сви у истом возилу*, Борба, 15.11.1985; *Заједнички посао свих учесника*, Привредни pregled, 19.11.1985; *Заједничке обавезе и ризик*, Политика, 16.12.1985; *Godina prekretnice*, Ekonomska politika 9.2.1987.

„Zastava“ je širila mrežu kooperanata po celoj zemlji na prvom mestu zbog potrebe automobilske industrije za dovoljno velikim tržištem. Njena mreža kooperanata bila je izuzetno široko rasprostranjena u svim delovima Jugoslavije, sa najvećom koncentracijom u Srbiji, posebno u okolini Kragujevca i Beograda. Njeno angažovanje na povezivanju sa postojećim pogonima i otvaranju novih pogona u nerazvijenim krajevima zemlje predstavljalo je motor ukupne industrijalizacije tih krajeva.

Neka preduzeća su u kooperaciji sa „Zastavom“ videla svoju glavnu delatnost, dok je za velike fabrike posao sa automobilskom industrijom bio sporedna delatnost, što je uticalo na njihov odnos prema ispunjavanju ugovornih obaveza. Poslovanje „Zastave“ sa kooperantima bilo je veoma dugo (sa nekima i trajno) na bazi kupoprodajnih ugovora, a s vremenom su pronalazeni načini organizacije i međusobnog povezivanja, što je kulminiralo tokom 1970tih godina uključivanjem velikog broja kooperanata u sistem Složene organizacije udruženog rada (SOURI).

LITERATURA

Monografije i članci

1. Bićanić. R. (1973). *Economic Policy of Socialist Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Bilandžić, D. (1985). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*. Zagreb: Školska knjiga.
3. Чалић, М.Ж. (2013), *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Клио.
4. Грујић, Ф. (2011). *Била једном једна фабрика*, Београд: Локал прес.
5. Јанковић, С. (1993). *Записи о Застави: поводом 140 година рада и 40 година производње аутомобила*, Крагујевац: Застава.
6. Мицић, Р. (2013). Основне стратегије развоја и сарадње ‘Заставе’ са светом на програму возила. У: Група аутора, *“Застава” у другој половини 20. века*. (стр.295-303). Крагујевац: Удружење “Крагујевац – наш град”.
7. Мицић, Р., Прокић, Ж., Станковић, С., Савић, Т., (2013). Развој производа, производних система и кооперантске индустрије. Група аутора, *“Застава” у другој половини 20. века*. (101-141). Крагујевац: Удружење “Крагујевац – наш град”.
8. Milanović, S., (1970) *Interesna zajednica učesnika u proizvodnji vozila Zastava – razvoj i perspektiva. YU automobili 2/1970*, 6-7.
9. *Od topa do automobila: 1953-1973*, (b.g.). Kragujevac: Zavodi “Crvena zastava”.

10. Palairret, M., Ramiz Sadiku: A Case Study in the Industrialization of Kosovo. *Soviet Studies* vol 44, no 5, 1992, 897-912.
11. Раковић, П. "Требали су им директори пиони", у: Грујић, Р. (1989) *Како смо смењени? Говоре бивши директори великих колектива у Србији*, Београд: Привредни преглед.
12. Singleton, F., Carter, B., (1982). *The Economy of Yugoslavia*, London: Croom Helm; New York: St. Martin's Press.
13. Сретеновић, К. (2011). Производња моторних возила програм будућности, У: Група аутора, "Застава" у другој половини 20. века. (стр. 89-99). Крагујевац: Удружење "Крагујевац – наш град".
14. Vlajić, A., Zeković, M., (1975). *Dvadeset godina proizvodnje automobila 1954-1974*. Крагујевац: Zavodi "Crvena zastava".
15. Зечевић, М. (2006). *О послератној обнови војне индустрије и изградњи аутомобилске производње. Моја сећања из Завода "Црвена застава"*, Земун: В. Зечевић, Крагујевац: Застава аутомобили.

Novinski tekstovi

1. *Аплаузи и замерка „загребачком“ аутомобилу*, Политика, 18.9.1970.
2. *„Аутомобил Х“ са Војвођанима или без њих?*, Дневник, 10 11 1969.
3. *Аутомобилски „конзорцијум“*, Борба, 18.5.1967.
4. *Без последњег и првог*, Вечерње новости, 7.9.1969.
5. *Боља сарадња – не раскид*, Борба, 9.3.1965.
6. *Цена или – уцена?*, Вечерње новости, 11.12.1969.
7. *„Црвена застава“ из Крагујевца иницијатор за стварање металопрерађивачке фабрике у Охриду*, Политика, 28.8.1960.
8. *„Црвена застава“ и „Двадесет први мај“ најзад решили спорна питања*, Политика. 6.2.1966.
9. *„Црвена застава „(Крагујевац) + „21 мај“ (Раковица) = Заводи „Црвена застава“*, Вечерње новости, 6.6.1962.
10. *Da li je jeftiniji „Fićo“?*, Vjesnik 3.2.1962.
11. *Dijelovi za američki „jugo“*, Vjesnik, 12.11.1985.
12. *Договор „фићу“ гради?!*, Вечерње новости, 26.3.1967.
13. *Домачи мотор и домаћет ауто*, Економска политика, 2.10.1972.
14. *Фабрика ауто-делова у Пећи*, Борба 12.8.1964.
15. *„Фадип“ изненађен тврђењем „Црвене заставе“*, Политика. 5.2.1967.
16. *„ Fićo“ jeftiniji od lonca*, Vjesnik u srijedu, 24.2.1965.
17. *Godina prekretnice*, Економска poltika 9.2.1987.
18. *Готови аутомобили чекају делове*, Борба, 26.11.1968.

19. *Grade fabriku – ko će raditi u njoj*, Borba, 30.6.1972.
20. *Хиљаду „фића“ не може бити испоручено купцима*, Политика. 8.2.1967.
21. *И од турпија добар динар*, Борба, 17.7.1963.
22. *„Југо“ шири фабрику*; Борба, 1.8.1986.
23. *Кооперација – велики систем*, Економска политика, 2.4.1973.
24. *Крагујевачка фабрика „Црвена застава“ помаже оснивање новог металопрерађивачког предузећа у Охриду*, Борба, 30.7.1960.
25. *Крагујевачка „Црвена застава“ кооперира са 52 предузећа*, Борба, 14.6.1961.
26. *Младићи из Охрида на школовању у Крагујевцу*, Политика, 15.9.1960.
27. *Najslabija karika – direktor Bekčeli*, Večernje novosti, 5.7.1971.
28. *Нова заставина композиција*, Борба, 23.4.1974.
29. *Ново возило мири произвођаче?*, Вечерње новости, 14.1.1970.
30. *Осам хиљада „Фиата 600“ у следећој години*, Борба 29.12.1959.
31. *Основана Заједница произвођача „Заставиних“ возила*, Борба, 11.10.1967.
32. *Основани Заводи „Црвена застава“*. Борба, 6.6.1962.
33. *Ове године 50 000 возила*, Политика, 11.10.1967.
34. *Педесет коопераната „Црвене заставе“*, Борба, 12.6.1957.
35. *Педесет два предузећа кооперирају с „Црвеном заставом“*, Борба, 5.12.1961.
36. *Пети точак обилази ЗУР*, Експрес политика, 30.10.1980.
37. *Пионири заједништва*, Рад, 14.8.1981.
38. *Планови траже заједничка улагања*, Борба 30.8.1985.
39. *Po meri zajedničkog prihoda*, Privredni pregled, 28.2-2.3. 1981.
40. *Pod zastavom rada*, Večernje novosti, 6.12.1979.
41. *Podrška dogovoru sa „Crvenom zastavom“*, Vjesnik, 8.9.1970.
42. *Помоћ крагујевачке „Заставе“ охридској комуни*, Комунист, 25.8.1960.
43. *Помоћ велике фабрике малој*, Борба 22.,1.1963.
44. *Порођајне муке новог возила*, Вечерње новости, 27.11.1969.
45. *Потпуна афирмација фабике створене у „време недоумице“*, Политика. 29.12.1963.
46. *Повољни услови за дугорочну сарадњу крагујевачке и београдске индустрије*, Политика 13.7.1965.
47. *Прави разлог*, Вечерње новости, 27.8.1977.
48. *Прорадила Застава*, Борба, 10.10.1971.
49. *Prvi put rentabilno*, Privredni pregled, 17.4.1972.
50. *Put do konzorcijuma proizvođača automobila?*, Економска политика. 7.10.1967.

Deo II. Posebna pitanja ekonomije

51. „*Ramiz Sadiku*“ *na dobrom putu*, Politika, 22.9.1971.
52. „*Ramiz Sadiku*“ *najmlađi radni kolektiv u Peći*, Politika, 29.12.1973.
53. *Решен спор између крагујевачке фабрике и Фадип-а*, Политика, 16.2.1967.
54. *Сарадња „Југопластике“ са „Црвеном заставом“*, Борба, 23.1.1974.
55. *Sinhronizovan razvoj kooperanata*, Ekonomska politika, 14.10.1974.
56. *Sinhronizovati zajedničke interese*, Privredni pregled, 30.7.1970.
57. *Способност предвиђања*, Вечерње новости, 21.5.1967.
58. *Сви у истом возилу*, Борба, 15.11.1985.
59. *Šta bi reкао Ramiz*, Politika, 25.6.1972.
60. *Шта кажу у фабрици „21 мај“ о повећању цене возила „Застава 600Д“*, Политика, 1.3.1962.
61. *Šta obećava „Crvena zastava“ са svojih 70 коопераната*, Privredni pregled, 25.4.1967.
62. *Шта се предузима да се купцима испоручују квалитетне „фиће“*, Политика, 9.12.1963.
63. *Šta sve више „fića“*, Ekonomska politika, 9.11.1963.
64. *ТАНГОВ корак са Заставом*, Борба, 2.12.1970.
65. *Теškoће у Peći*, Ekonomska politika, 23.11.1970.
66. *Трака мора да ради*, Рад, 6.7.1963.
67. *Твик из Книна ради за Заставу*, Политика, 22.7.1971.
68. *У колу се игра или испада*, Политика, 8.11.1968.
69. *Удруживање, а не веће цене*, Борба, 5.3.1980.
70. *Ukorak са тржиšтем*, Privredni pregled, 1.5.1986.
71. *Успех крагујевачке фабрике „Црвена Застава“. Прва хиљада домаћих аутомобила, теренских возила и камионета*, Политика, 24.8.1956.
72. *Војвођанске фабрике у аутомобилској индустрији*, Политика, 12.2.1971.
73. *Војводина добија аутомобилску индустрију*, Политика, 12.10.1971.
74. *Више купаца него аутомобила*, Политика, 19.3.1959.
75. *Вредност кооперације премашиће 70 милиона*, Борба, 14.7.1976.
76. *Заводи „Црвена застава“ закључили уговор о дугорочној сарадњи*, Борба, 20.12.1963.
77. *Зажедничке обавезе и ризик*, Политика, 16.12.1985.
78. *Zajednički posao свих учесника*, Privredni pregled, 19.11.1985.
79. *Замена старог „фиће“ за нов*, Борба, 15.6.1963.
80. *Зарадили милионе и уложили у темеље нове фабрике*, Борба, 27.1.1962.
81. *Засад – шест градова*, Политика, 19.3.1973.
82. *„Застава“ и њених шездесет приколица*, Борба, 9.11.1968.
83. *„Zastava“ i пратиoci*, Ekonomska politika, 10.4.1972.

Ranka Gašić

84. *“Застава” сређује односе са кооперантима*, Политика, 2.10.1956.
85. *Зашто није јефтинија заједничка производња аутомобила*, Политика 27.5.1956.
86. *Живот у заједништву*, Борба, 14.5.1978.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

330.1(082)

330.342.151(4-664)"1958/2018"(082)

EKONOMSKA teorija u periodu 1958-2018. / urednici Božo Drašković,
Jelena Minović, Aida Hanić. - Beograd : Institut ekonomskih nauka, 2018
(Beograd : DonatGraf). - graf. prikazi, tabele. - 482 str. ; 24 cm

Tiraž 200. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija
uz svaki rad.

ISBN 978-86-89465-46-4

a) Економија - Зборници b) Социјалистичка привреда - Земље у транзицији
- 1958-2018 - Зборници
COBISS.SR-ID 271918092

ISBN 978-86-89465-46-4

9 788689 465464 >